11 TEZ

ONBİRİNCİ TEZ KİTAP DİZİSİ

TÜRKİYE'DE TARIM SORUNU

Bahattin Akşit
Kırsal Dönüşüm Araştırmaları

Nefise Bazoğlu
Köylülüğün Dayanıklılığı

Feride Altan
Tarımda Katmanlaşma

A. Adnan Akçay
Büyük Çiftçiliğin Oluşumu

Yücel Çağlar
Orman Köylüleri

Korkut Boratav
Birikim ve Tarım

Süreyya Faruki
Celâlî İsyanları

Şevket Pamuk
Köylü ve Devlet

Tanju Akad
Türkiye'de Kooperatifler

Yusuf Barman
İspanya'da Halk Cephesi

Doğan Şahiner
Althusser

Nejat Firuz/ Alpaslan Işıklı
DİSK Tartışması

Mustafa Sönmez
Büyük Burjuvazi ve Tarım

Can Ilgın
Alfonsín Efsanesi

Lale Yalçın - Heckmann
Şemdinli Röportajı

Gencay Gürsoy
Baş Kaldırıdan Uzlaşmacılığa

7

ONBİRİNCİ TEZ KİTAP DİZİSİ : 7

Kasım 1987

Kapak *Sertaç Ergin*
Kapak Baskı *Orhan Ofset*
Dizgi / Baskı *Final Ofset A.Ş.*

ULUSLARARASI YAYINCILIK Ltd. Şti.

Klodfarer Cad. No: 31/5
Cağaloğlu - İstanbul

ONBİRİNCİ TEZ KİTAP DİZİSİ
DANIŞMA KURULU :

Tanju Akad, Hacer Ansal, Cengiz Arın, Korkut Boratav, Adnan Ekşigil, Atilâ Eralp, Ömer Erzeren, Yıldırım Koç, Şevket Pamuk, Nâil Satlıgan, Gülnur Savran, Sungur Savran, Mustafa Sönmez, E. Ahmet Tonak İşaya Üşür, Galip L. Yalman, Ragıp Zaralı

Abone Koşulları (Yılda Dört Kitap) :

Yurtiçi :	8000 TL.	
Yurtdışı :	ABD (Uçak postası ile)	$ 20
	Büyük Britanya	£ 10
	Federal Almanya	32 DM
	Fransa	110 FF

Banka veya posta havalelerinin *Uluslararası Yayıncılık* adına gönderilmesi rica olunur.

Türkiye'de Tarım Sorunu

İÇİNDEKİLER

	Yedinci Kitap Üzerine	**5**
Bahattin Akşit	**Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları: 1960 - 1980**	**11**
Nefise Bazoğlu	**«İşçileşmeye Karşı Köylülüğün Devamı» Tartışması ve Düşündürdükleri**	**30**
Feride Altan	**Tarımsal İşletmelerin Yeniden Tabakalandırılması Üzerine Bir Deneme**	**35**
A. Adnan Akçay	**Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmelerin Oluşum Süreçleri Üzerine Notlar**	**46**
Yücel Çağlar	**«Orman Köylüleri» ve Küçük Üreticilik Üzerine**	**59**
Korkut Boratav	**Birikim Biçimleri ve Tarım**	**84**
Süreyya Faruki	**1600 Yıllarında Anadolu Kırlarında Toplumsal Gerilimler: Bir Yorumlama Denemesi**	**106**
Şevket Pamuk	**İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm**	**121**
M. Tanju Akad	**Kırsal Kesime Devlet Müdahaleleri ve Kooperatifler**	**142**
Yusuf Barman	**İspanya'da Halk Cephesi**	**158**

SOSYALİZM ARŞİVİNDEN

Karl Marx'la 1879 Yılında Yapılmış Bir Görüşme		**193**

TARTIŞMA / YANKILAR

Doğan Şahiner	**Bir Althusser Eleştirisi Üzerine**	**204**
Nejat Füruz	**Alpaslan Işıklı'nın Bazı Yanılgıları**	**210**
Alpaslan Işıklı	**«DİSK Sendikal Tercihini Batı Avrupa Sendikacılığı Olarak Yapmıştır»**	**219**

DEĞİNMELER

Mustafa Sönmez	**Türkiye'de Tarım ve Büyük Burjuvazi**	**230**
Can Ilgın	**Alfonsin Efsanesine «Nokta»**	**238**

YAYINLAR

Lale Yalçın-Heckmann	**'Şemdinli Röportajı' Üstüne**	**246**
Gencay Gürsoy	**Başkaldırıdan Uzlaşmacılığa**	**251**

Yedinci Kitap Üzerine

Kapitalizmin bir sosyal sistem olarak doğuşu ve gelişiminin tarımda ve tarım dışında simetrik olmayan süreçler içinde meydana geldiği, tarihsel maddeciliğin kurucuları tarafından iyi bilinen; nedenleri ve görünüm biçimleri bakımından da iyice kavranan bir olgu idi. Kapitalist gelişimin en klasik örneğni oluşturan İngiltere modelinde dahi, tarımın sermaye birikiminin karşısına çıkardığı sorunlar, **ilkel birikim**, **farklılık rantı** ve **mutlak rant** gibi sınai kapitalizmin içsel analizinde söz konusu olmayan kavramlar aracılığıyla çözümlenir. İngiltere örneğinden çok farklı bir biçimde oluşan «Prusya modeli» içinde tarımın oluşum çizgisinin ortaya konması ve gelişen bir sınai-mali kapitalizme rağmen yaygın bir köylü tarımının da süregeldiği Fransa'da bu ikiliğin siyaset sahnesine ve sınıf mücadelelerine yansımalarının incelenmesi yine tarihi maddeciliğin kurucuları tarafından yapılmıştır. Kapitalizmin arifesinde ve ilk aşamalarında tarımdaki pre-kapitalist formların evrim ve dönüşüm biçimleri, **Kapital**'in üçüncü cildinde ticaret ve tefeci sermayesinin ve kapitalist toprak kirasının oluşumunu inceleyen bölümlerinde ve köylü tarımı ile sınai kapitalizm arasında eşitsiz değişimin koşullarının ele alındığı pasajlarda incelenmiştir. Avrupa dışındaki kapitalist gelişmenin sorunlarına gelince, Marx 1881'de Vera Zasuliç'e yazdığı bir mektupta «tarım üreticilerinin mülksüzleşmesi(nin) ... tarihi kaçınılmazlığı açıkça Batı Avrupa ülkeleri ile sınırlıdır» derken köylülüğün kapitalizmin bünyesinde uzun süre var olabileceği gelişme biçimlerinin çözümlenme gereğini de ortaya koymuş oluyordu. Marx sonrası dönemde Kautsky, Lenin, Luxemburg ve Mao da, köylülük ile kapitalizm arasında ulusal ve uluslararası düzeylerde var olan çelişkilerin özgün görünüm biçimleri ve azgelişmiş bir yapıda tarımdaki içsel tabakalaşmanın anatomisi ve dinamikleri üzerine yaptıkları katkılarla aynı geleneği sürdürürler. Bu katkıların tümü, doğal olarak, sadece dünyayı anlamayı değil,

işçi sınıfı hareketlerinin tarımsal yapılar içindeki sınıf ittifaklarına esas olacak taktik, strateji ve programların oluşmasını; kısacası, dünyayı değiştirmeyi de hedefliyordu. İşte bazen kısaca «tarım sorunu» diye adlandırılan inceleme alanının kaynakları ve genel çerçevesi budur. 11. Tez Dizisinin 7. kitabı da ana tema olarak «Türkiye'de Tarım Sorunu»nu alıyor.

Tarım sorunu üzerinde tartışmalar yirmi yıl kadar önce yeniden canlandı. Bu kez tartışmanın odağı, «tarımda küçük üreticilik kapitalizme karşı direniyor mu, tasfiyeye mi uğruyor? Ve hangi mekanizmalarla?» sorunsalı üzerine kaymıştı. Batıdan kaynaklanan —ve çoğu akademik içerikli— katkılarla eşzamanlı olarak Latin Amerika'da, Hindistan'da, Afrika'da ve keza Türkiye'de sınıf mücadelelerinin güncel sorunlarına da bağlanarak sorunun yeniden tartışmaya açıldığını gözlüyoruz. Elinizdeki kitabın ilk iki yazısında Bahattin Akşit ve Nefise Bazoğlu bu tartışmalar üzerinde odaklaşıyorlar.

Bahattin Akşit'in yazısında Türkiye'de 1960'lı yıllardan itibaren tarım sorunu tartışmalarının köy araştırmaları içinde ne gibi yansımalara yol açtığı gözden geçiriliyor ve yukarıda özetlediğimiz ana sorunsal üzerindeki ampirik bulguların 1980'e kadar uzanan canlı bir bilançosu çıkarılıyor. Bu yazı, aynı zamanda, bu alanın önde gelen adlarından biri olan yazarın kendi gelişimini; kuramsal savlarla kendi ampirik bulguları arasındaki eklemleşmenin nasıl oluştuğunu ve zamanla nasıl değiştiğini de hikâye etmesi bakımından ilgi çekicidir. Nefise Bazoğlu ise son döneme ait tartışmaların panoramik bir tablosunu çizdikten sonra çok karmaşık öğeler taşıyan ve örneğin köylü bireylerin zaman içinde farklı sınıf konumları içine gidip gelmelerine yol açan hane içi dinamiklerin dikkate alınmasının temel tezleri zenginleştirebileceğini ileri sürüyor.

Elinizdeki kitabın ana temasına bir giriş sayılabilecek bu ilk iki yazıyı, Türkiye'de tarım sorunu üzerinde üç ampirik katkı izliyor. Feride Altan'ın yazısı, azgelişmiş bir kapitalizmde içsel farklılaşmaya uğramış bir tarımsal yapı için genel ve kuramsal olarak tanımlanabilecek bir tabakalaşma şeması ile Türkiye'deki tarım sayımlarının sunduğu istatistiki kavramlar ve bulgular arasında bir köprü kurmaya çalışıyor. Geleneksel, «işlenen ve mülk toprağın işletmeler ve haneler arası dağılımı» ölçütlerine, çiftçi işletmesinde aile-dışı emek kullanımı ve traktör sahipliği ile ilgili —ve üretim ilişkileriyle yakından bağlantılı— ölçütlerin eklenmesiyle Altan, Türkiye tarımının sınıfsal yapısı üzerinde yeni bulgular sunabilmektedir.

Bu sınıfsal yapının bir kutbunda yer alan modern kapitalist çiftçilerin tarihsel olarak «yeni» bir sosyal sınıf olmaları, bunların hangi sosyal kökenden geldikleri, hangi ekonomik süreçlerle oluştukları veya dönüştükleri sorularının araştırılmasında kolaylıklar

getiriyor. A. Adnan Akçay'ın yazısı, hem geçmiş araştırmaları gözden geçirerek, hem de kendi alan araştırmalarının bulgularını sunarak bu soruyu tartışmaya açıyor. Akçay, tarımda makinalaşma öncesinde varolan pre-kapitalist büyük toprak sahipliğinden kaynaklanan kapitalist çiftçiliğin Türkiye için egemen gelişme biçimi olduğu; küçük üreticiliğin içsel farklılaşmasından kaynaklanan kapitalist tarımın ise istisnai bir oluşum tarzı olduğu sonucuna ulaşıyor.

Yücel Çağlar'ın incelemesi ise, yasal tanımlara göre köylü nüfusumuzun % 40'ına yaklaşan orman köylülerinin, Türkiye tarımındaki üretim ilişkileri üzerindeki araştırmalarda ayrı bir grup olarak ele alınmamış olmasını, haklı olarak, eleştiriyor. Çağlar, farklı üretim ilişkilerinin göreli genişliğini —kabaca da olsa— tahminde kullanılan istatistiki göstergeler aracılığı ile orman köylerinin ormandışı köylere göre ne gibi farklılıklar gösterdiğini inceliyor. Devletin orman köylülerine dönük politikalarına da değinen yazara göre, Türkiye tarımında küçük üreticiliğin varlığını sürdürebilmesinin ardında yatan önemli bir etken bu politikaların da katkısı ile orman alanlarının sürekli olarak tarıma açılabilmesi olmuştur.

Çağlar'ın yazısını izleyen üç yazı, Türkiye (ve Osmanlı) tarımının tarihsel evrimine birikim biçimleri, devlet politikaları ve sınıf mücadeleleri perspektifleri içinden bakıyorlar. Bunlardan ilkinde Korkut Boratav, Cumhuriyet tarihi boyunca farklı birikim biçimleri ile tarım arasındaki ilişkiyi nicel göstergeler aracılığıyla ve belli bir kuramsal çerçeve içinde inceliyor. Sermaye birikiminin iki temel kaynağı olan işçi ve köylü sınıflarına Türkiye koşullarında belli dönemlerde dış açıkların da eklenebildiğini belirten Boratav, toplumsal artık, sermaye birikimi, sınai birikim ve büyüme süreçleri arasındaki bağlantıları açıklıyor ve birikimin bu üç temel kaynağının sanayileşme üzerindeki göreli katkılarının Cumhuriyet tarihinin çeşitli dönemleri içinde nasıl seyrettiğini saptamaya çalışıyor. Tarımsal artığın tarım dışına aktarılmasında, sanayi sermayesi ve ticaret sermayesince el konan öğelerin farklı göstergelerce temsil ve tahmin edilebileceğini ileri süren yazarın kullandığı kavramsal çerçevenin ve bulguların 11. Tez okurlarının ilgisini çekeceğini sanıyoruz.

Feodal Avrupa'nın sınıf mücadeleleri tarihi içinde köylü isyanlarının ön planda bir yer kapladığı malumdur. 17. yüzyılın başlarında Osmanlı düzenini sarsan Celali isyanları, Ortaçağ Avrupa'sının köylü isyanlarından hangi bakımlardan ayrılır? Süreyya Faruki yazısında bu soruyu tartışmaya açıyor. «Resmi» Türk tarihçiliğinin bu türden sorulara, «Osmanlı düzeninin özgünlüğü ve sınıfsız niteliği» kalıpları içinde getirdiği açıklamalara Faruki'nin itibar etmediği ortadadır. Osmanlı kırsal düzenindeki «sınıflar harmonisi» dogmasını redden ve bu yapıdaki temel sınıflaşmanın «ver-

gi verenler ve vergi alanlar» bölünmesi içinde olduğunu vurgulayan Faruki, devletin ve «vergi alanlar»ın artan baskılarına karşı köylü direnmesinin aldığı çeşitli biçimleri gözden geçiriyor. Bu direnme, çeşitli askeri isyanlara köylülerin katılması biçimini almakla birlikte, hiçbir zaman yaygın köylü ayaklanmalarına dönüşmemiş ise bunun nedenlerinden biri, yazara göre, Anadolu köylüsünün yerleşik statüsü dışına çıkma olanaklarının göreli olarak geniş olmasıyla açıklanabilir.

Anadolu köylüsünün devlet, mütegallibe ve ağa baskısının altında eziliş ve direnişinin tarihi, 17. yüzyılla başlamaz ve son bulmaz. Şevket Pamuk bu tarihin bir başka sayfasını, Faruki'nin incelediği dönemden üç buçuk yüzyıl sonrası için, İkinci Dünya Savaşı yılları için inceliyor. Tek parti yönetimi, savaş ekonomisi koşullarında özellikle «iaşe sorunu»nun çözümü için tarım kesimine çok açık ve seçik bir sınıf çizgisiyle yüklenir. Pamuk'un da saptadığı gibi, CHP hükümetlerinin uyguladığı politikalar orta ve yoksul köylüyü özellikle ezmeye yönelik öğelerden oluşmakta ve aynı politikalar zengin çiftçi ve tüccarın büyük «harp vurguncuları» saflarını doldurması sonucunu vermekte idi. Anadolu köylüsünün direnmesi, bu kez de, düzene karşı patlamalar ve ayaklanmalar biçiminde değil, 1950 yılında sistemin kendisine sunduğu tek çıkış yolunu kullanarak ve CHP iktidarının devrilmesine yol açan dönüşümlerin kitle tabanını oluşturarak kendini gösterir. Pamuk'un yargısına göre, köylü sınıfının bu doğrultudaki tepkisinin oluşmasına, 1940-45 yıllarının iktisat politikaları özellikle katkı yapmıştır.

Tanju Akad ise, Cumhuriyet tarihinin çeşitli dönemlerinde, ve özellikle son yirmi yıl içinde, tarım kesimine yapılan devlet müdahalelerinin bir panoramasını çıkarıyor ve eleştirel bir değerlendirmesini yapıyor.

Yusuf Barman'ın «İspanya'da Halk Cephesi» başlığını taşıyan incelemesi, elinizdeki kitabın ana teması dışına çıkan tek uzun yazı. İspanya'daki iç savaş, bir yandan 20. yüzyılda solun faşizme ve gericiliğe karşı savaş verdiği şanlı bir tarih sayfasıdır; öte yandan da uğranılan yenilginin boyutları ve sonuçlarıyla karanlık bir trajedidir. Sosyal mücadeleler tarihinin her karanlık sayfasında yenilgiler, devrimcilerin saflarında tartışılır ve dersler çıkarılır. İspanya'da yer alan tarihi hesaplaşmada solun kendi içerisinde görülen bölünmelerin bu olayın yorumlanması ve ondan ders çıkarılması çabalarına da yansıması doğaldır. Barman'ın yazısı, özellikle «aşamalı devrim» stratejisi ile İspanya yenilgisi arasında kurduğu bağlantı nedeniyle, başarısız İspanyol devriminin tecrübelerinin sistemleştirilmesinde ortaya çıkan ve kökenlerini doğrudan doğruya ve bu devrimin iç mücadelelerinden alan çizgilerden yalnız birini, ama dikkate alınması ve öteki yorumlarla karşılaştırılması gereken birini temsil ediyor.

Bildiğiniz gibi olanaklarımız elverdiğince bazı çağdaş ve yaşayan Marxistlerle görüşmeler yapıp yayımlıyoruz. Paul M. Sweezy ve Ralph Miliband'in ardından **11. Tez**'de yer almış üçüncü görüşmenin Karl Marx ile yapılmış olması, bilimsel sosyalizmin bu kurucusunu, aradan geçen yüz yıla karşın, «çağdaş» ve «yaşayan» bir Marxist saydığımızı bilen okurlarımıza o denli yadırgatıcı gelmeyebilirdi belki — ortada doğa yasalarının, değiştirilmesine kimsenin gücü yetmeyeceği hükmünün ürünü olan bir anakronizm olmasaydı kuşkusuz. Şaka bir yana, kitap dizimizde yeni açtığımız bir bölümü, «Sosyalizm Arşivinden» bölümünü, başlatmak için Karl Marx'ın 1879 yılında Amerika'da yayımlanan **Chicago Tribune** gazetesinin bir muhabirine verdiği mülâkat bize son derece uygun göründü. Bu konuşmayı «arşivlik» kılan, sözü edilen gazetede yayımlanmasından sonra, İngilizce aslının — ve bildiğimiz kadarıyla Türkçesinin de — çeşitli Marx derlemelerinin hiç birinde yer almamış olması. Ayrıca görüşme, bu belgesel değerinin ötesinde, ünlü Gotha programının eleştirel bir özetini ve Marx'ın dönemin ünlü kişiliklerine bir sohbet havasının getirdiği teklifsiz üslûpla yönelttiği alaycı iğnelemeleri içermesiyle de ilginç bir metin oluşturuyor. «Sosyalizm Arşivinden» bölümünde bundan böyle de, belgesel değer taşıyan bir kısım malzemenin yanı sıra, sol içi tartışmalarda sıkça sözü edilen, ama çeşitli nedenlerle kendilerine kolay erişilemeyen görüşme, konuşma, yazı ve anılara, programatik metinlere vb. yeni bölümümüzün boyutları çerçevesinde yer vermeye çalışacağız.

«Tartışma» bölümlerinin, **11. Tez** dizisinin canlı ve ilgiyle okunur sayfalarını oluşturmasından kıvanç duymaktayız. 7. Kitap'ın Althusser ve DİSK üzerindeki tartışmaları da, sanırız, bu özellikleri taşımakta. Doğan Şahiner, Gülnur Savran'ın 5. Kitap'ta yayımlanan Althusser üzerindeki yazısını eleştiriyor. Şahiner'e göre Savran, Althusser'i, kendi koyduğu öncüllerle ve kendi düşüncesini Fransız düşünüre yansıtarak eleştirmekle yanlış bir yaklaşım izlemektedir. Diğer polemik ise Alpaslan Işıklı ile Nejat Firuz arasında. İki yazar, 12 Eylül'den önce ve sonra DİSK ile uluslararası işçi örgütleri arasındaki bağlantıların dökümü ve değerlendirilmesinde farklı tavırlarını ortaya koyuyorlar.

«Değinmeler» bölümünde yer alan iki yazıdan ilki yine tarım sorunuyla ilgili. Mustafa Sönmez Türkiye'de büyük burjuvazinin tarım kesimini ileriye ve geriye doğru bağlantıları içinde nasıl denetim altına almakta olduğunu; şu ana kadar tarımsal üretimden uzak duran büyük sermayenin GAP projesiyle nasıl farklı bir yaklaşıma yönelmekte olduğunu ortaya koymaya çalışıyor. Can Ilgın'ın (sonuçlarıyla Ilgın'ın analizini doğrulayan) Arjantin'deki son seçimlerden önce kaleme alınan değinmesi ise, Alfonsin'in «demokratiklik sicili»ni inceliyor ve Arjantin devlet başkanının bazı çevre-

lerde pek yaygın olan «bir demokrasi havarisi» imajı etrafındaki efsanenin son bulmakta olduğu sonucuna ulaşıyor.

Yayınlar bölümümüzde iki katkı yer alıyor. Birincisi, ilk yayını sırasında «tarımda üretim ilişkileri» üzerindeki tartışmayı başlatan incelemelerden biri olarak önem taşıyan ve bu yıl içinde yeni bir baskısı çıkan **Şemdinli Röportajı**»nın bir değerlendirmesini yapan Lale Yalçın-Heckmann'dan. İkincisi ise, devrime, proletaryaya ve giderek siyasete «elveda» demekte olan Batı aydınlarının «moda»sını, «Elveda başkaldırı» sloganı altında Türkiye'ye ithal eden Ertuğrul Özkök'ün kitabı üzerine Gencay Gürsoy'un eleştirisi. Gürsoy'un eleştirisini hem içeriği, hem de ironik üslubu ile zevkle okunacak bir «elvedalar reddiyesi» olarak göreceğinize inanıyoruz.

Bu kitapta yer alan Akşit, Boratav ve Pamuk'un incelemeleri nisan ayında Türk Sosyal Bilimler Derneği tarafından düzenlenen bir sempozyuma sunulan bildiri metinleridir. Bunları yayımlamamıza izin veren Dernek yöneticilerine teşekkürlerimizi sunarız.

11.
TEZ

Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları: 1960-1980

Bahattin AKŞİT

1. GİRİŞ

Bu yazıda Türkiye'de 1960'lar ve 1970'lerdeki kırsal dönüşüm ve değişmeleri gözden geçirip tartışmaya çalışacağım. Fakat bu dönemdeki tarım sayımları, iç ticaret hadleri, devlet politikaları, köyden kente göç gibi makro düzeydeki ve köy araştırmaları düzeyindeki veri ve bulguların çokluğu işimi çok güçleştirmekte hatta imkansızlaştırmaktadır. Onun için ben yapacağım gözden geçirme ve tartışmayı bir köy araştırmacısı olarak kendimi içinde bulduğum sorunsal ve/veya paradigma değişmeleri ve ilgili kitap, makale, monograf ve «istatistikler» çerçevesinde sınırlı tutacağım.

1960'ların ortasında köy araştırmaları yapmaya başladığımda ortaya çıkmakta olan kırsal dönüşüm araştırmaları sorunsalını kısaca özetlemek istiyorum. Bu sorunsala göre, ondokuzuncu yüzyılda kıyı bölgelerinde ve tren yolları hatları boyunca başlayan ve İkinci Dünya Savaşından sonra bütün diğer bölgelere giren kapitalistleşme 1960'lar ve 1970'lerde de hızlanarak sürecekti. «Azgelişmiş» bile olsa kapitalizmin köylere girişi ne demekti? Hane tüketimi, vergi ve çok kısıtlı para ihtiyaçları için yapılan üretim yerini pazar için üretime ve meta üretimine bırakacaktı. Yani, buğday, arpa, meyva ve sebzeler gibi hane-içi tüketimi için de gerekli olan ürünlerin pazarlama oranları artacak, pamuk, tütün şeker pancarı gibi tamamen meta olarak (cash crop) üretilen ürünlerin üretimine geçilecekti. Öküz ve kara sabanla yapılan üretimden at ve demir pullukla yapılan üretime ve daha sonra da traktörle ve diğer modern girdilerle yapılan üretime geçilecekti. Önceleri toprak açma yoluyla

büyüyen hane toprakları, toprak açmanın sınırlarına ulaşdıktan sonra toprak alım satımı ve başkalarının topraklarına ekonomi-dışı baskılarla el koyma yollarıyla orta ve büyük çaplı işletmeler haline gelecekti. Tarımsal üretimin ticarileşmesi ve metalaşmasına paralel olarak modern girdi kullanımının artması ve köy-içi tüketimin giderek kentlileşmesi sonucu köylülerle köy-içi ve köy-dışı tüccarların ilişkileri artacak ve artan nakit para ve kredi ihtiyaçları borçlanma ve tefecilik ilişkileri içinde sağlanacaktı. Böylece köyde yaratılan artıdeğerin bir kısmı ticaret sermayesinin birikimi yoluyla tarım dışına aktarılacaktır. Diğer kısmı da köy içinde toprak, modern araç ve girdi alımlarına yatırılacak ve işletmelerin büyümelerini, modernleşmelerini ve kapitalistleşmelerini sağlayacaktı. Ticaret sermayesi yoluyla tarım dışına aktarılan artığın sanayiye yatırılacağı konusunda büyük kuşkularımız vardı. Ticaret sermayesinin sanayi sermayesinin hakimiyetine girip girmeyeceğini, girecekse ne zaman gireceğini bilemiyorduk. Fakat iç ticaret hadleri tarımın aleyhine, tarımdışının lehine seyredecekti.

Toplumsal kuruluş, ülke ve sektör düzeyinde hakim olan kapitalizmin köy, haneler ve işletmeler düzeyinde de etkilerini göstereceğini, İngiltere'deki düzlemeciler (levellers), Fransa'da Proudhonistler ve Rusya'da Narodnikler ve diğer ülkelerdeki populistler tarafından savunulan eşit toprak dağılımlı «köylülük ütopyasının» imkansız olduğunu ve Türkiye'de de köylülüğün farklılaşacağını düşünüyorduk. Kapitalizm öncesi dönemde büyük toprak sahipliğinin hakim olduğu köylerdeki ortakçı köylüler şehre göç ve ücretli işçileşme yoluyla tasviye olacaklardı. Eşit topraklı köylerde ise açılacak topraklara ve modern tarım araçlarına farklı ulaşabilirlilik dolayısıyle ve toprak açmanın sınırlarına varıldığında toprak satma ve satın alma ve borçlandırarak ve diğer toprağa el koyma biçimleriyle toprak sahipliği farklılaşacaktı. Büyük topraklı zengin kapitalist çiftçiler, ticarileşmiş orta topraklı çiftçiler, küçük topraklı köylüler ve topraksız ücretli işçiler ortaya çıkacaktı. Nüfus artışı sonucu ortaya çıkan toprak parçalanması toprak dağılımının alt dilimlerinde daha etkili olacak, fakat üst dilimlerde etkisiz kalacak ve böylece toprak toplulaşması ve kutuplaşmasını hızlandıracak ve köylülerin topraktan kopmasını ve kente göçünü sağlıyacaktı. Köylerdeki bütün bu dönüşümler köylerin kasaba, kent ve büyük kentten uzaklıklarına göre farklı ivmelerle gerçekleşecekti. Yoğun toprak reformu tartışmalarına rağmen devlet toprak dağıtmayacaktı. Hükümet politikaları tarımsal üretimin ticarileşmesini, metalaşmasını ve araç kullanımını artırıcı yönde olacaktı. Hükümetlerin köylülüğün farklılaşmasını ve toprak kutuplaşmasını açık olarak destekleyen politikalar geliştirmeleri beklenmeyebilirdi. Fakat ticarileşmenin, metalaşmanın ve modernleşmenin sübvansiyon, kredi dağıtımı ve destekleme alımları ile hızlandırılması tarımla kapitalizmin hakimiyetini ve köylülüğü farklılaştırma etkilerini artıracaktı.

2. KAPİTALİSTLEŞME SORUNSALI VE KÖY ARAŞTIRMALARI

Böylece özetlenebilecek olan kırsal dönüşüm sorunsalını 1960' larda destekleyen veya sorgulayan köy araştırma bulgularını ve tarım sayımı analiz ve yorumlarını gözden geçirelim.

1960'lardaki köy araştırma programının oluşmasında Kıray'ın araştırmaları önemli bir yer tutar. Kasabadan yola çıkarak çevredeki köyleri araştıran 1962'deki Ereğli araştırması, kasabadaki tüccarla köyde piyasa için çilek üreten küçük üretici köylülerin geçiş halindeki tampon ilişkisini ortaya çıkarıyordu. Bu geçiş sürecinden tefeci-tüccar sermayesinin küçük üretici köylüleri hakimiyet altına aldığını gösteriyordu (Kıray, 1964, s. 61-63). Fakat bu ticarileşme ve küçük meta üretimi köyde modern üretim araçlarının kullanılması ve toprak toplulaşması veya kutuplaşması ile birlikte gitmiyordu. Küçük üretici köylüler arasında zenginlik, meslek, eğitim veya iktidar yönünden de önemli bir farklılaşma görülmüyordu. Ortaya çıkmış olan ve ilerde ciddi sonuçları olabilecek olan en önemli farklılaşma tüccar ve köylüler arasındaki farklılaşmaydı. Kültürel modernleşme alanında gözlenebilir gelişmeler içinde olan küçük üretici köylüler açısından en önemli gelişme engeli köyde yaratılan artıdeğerin köyde yatırılamadan köy dışına tüccar sermayesi yolu ile aktarılmasıdır (Kıray, 1968). Meta üretimi ve yaratılan artı-değerin kontrol mekanizmalarındaki farklılaşmalar dikkate alınmadan küçük toprak sahipliğinin kültürel modernleşmedeki farklılaşmaları açıklayamayacağı tezi (Kıray, 1968, s. 89), Frey ve arkadaşlarının 1962'de yaptıkları köylü tutumları araştırmasında milliyetçiliğin toprak sahipliği ile açıklanıp açıklanmayacağı sorusuna karşı oluşturulmuştur. Nitekim bu araştırmanın analizleri göstermiştir ki cinsiyet ve okur-yazarlık kontrol edildiğinde toprak sahipliğinin milliyetçiliği hiç açıklamadığı, köy gelişme düzeyinin ise zayıf olarak açıkladığı görülmüştür. (Frey, 1968, s. 956-975).

Birinci bölümde özetlediğim kırsal dönüşüm sorunsalındaki tezlerin oluşması ve ampirik olarak desteklenmesi için Kıray'ın Hinderink'le birlikte 1964-65'de Çukurova köyleri araştırmasını yapmasını beklemek gerekiyordu. Çukurova köylerine traktörlerin girmesi ve bu köylerdeki toprak kutuplaşması başka araştırmacılar tarafından da incelenmişti (Robinson, 1952; Hiltner, 1960). Fakat, yeni bir pamuk türünün Çukurova'da meta olarak üretilmeye başlaması, traktörleşme ve kapitalist çiftliklerin ortaya çıkması süreçleri içinde ortakçıların bir kısmının kente göçmesi ve köyde kalanların da ücretli - işçileşmesi yolları ile ortakçılığın tasviye edilmesi ve kapitalist ağa, ücretli işçiler ve diğer küçük üretici çiftçiler, işgücü örgütleyicisi (elçi) ve yeni bir muhtar tipinin ortaya çıkması şeklindeki toplumsal farklılaşmanın incelenebilmesi için Kıray'ın Çukurova köyleri araştırmasını yapması, yazması ve bu bulguların tartışılması gerekiyor-

du (Kıray, 1966; Kıray 1968; Kıray ve Hinderink, 1970). Toprak dağılımındaki ve toplumsal siyasal ilişkilerdeki farklılaşmaların en ileri kutuplaşma düzeyine ulaşması Adana kentine yakın olan ve tilen Su İşleri kanallarınca sulanan ve tek meta olarak pamuk üretilen Yunusoğlu ve Sakız köyleri için geçerlidir. Adana'dan daha uzakta olan ve buğday ve susamın iç tüketim ve pazar için üretildiği, pamuğun ise pazar için üretildiği Karacaören köyünde toprak kutuplaşması ve toplumsal farklılaşma çok ileri düzeylere ulaşmamıştır ve «geçiş» halindedir. Kentten ve pazarlardan en uzaktaki Oruçlu köyünde ise geçimlik üretim devam etmektedir. Bu iki köyde geçimlik üretim yapan köylülüğün ve küçük meta üreticisi çiftçilerin ve durumları gittikçe kötüleşen ortakçıların devam etmesi, bu köylerın kente, ulusal pazarlara ve meta üretimine tam olarak bütünleşmememeleri ile açıklanmıştır. Bu bütünleşmenin ileri boyutlara vardığı 1970'lerde küçük meta üreticiliğinin devam etmesi, «geçiş» ve «geçicilik» açıklamalarının terkedilmesine ve yeni açıklayıcı hipotezlerin geliştirilmesine yol açmıştır. Bunu daha sonra ayrıntılı olarak tartışacağız.

Çukurova için geliştirilen dönüşüm süreçlerinin pamuk üreten bir başka yerde daha sınanması gerekiyordu. Antalya'nın Serik-Manavgat ovasındaki köylerde yapılacak bir dönüşüm araştırması uygun olacaktı. 1950'lerin sonunda Antalya köylerinde yapılan bir araştırma pamuk üretimi ve mekanizasyonun sonuçlarını tartışıyordu (Karpat, 1960). Bu araştırmaya göre mekanize pamuk üretimi, köylülük arasında zaten var olan toplumsal farklılaşma çerçevesinde köylere giriyor ve var olan farklılaşmayı aksi yönde bir devlet politikası olmadığı takdirde büyütüyordu.

Başlangıç yapıları farklı iki Antalya köyünde kırsal dönüşüm ve farklılaşmanın hangi çizgiler üzerinde oluştuğunu 1966'da yaptığım araştırmada incelemeye çalıştım (Akşit, 1967, s. 70-128). Köylerden birisi olan Gündoğdu bir «yörük aşireti» nin yerleşmesinden oluşmuş büyük topraklı çiftliğin hakim olduğu bir köydü. Eski «aşiret reisi», bazı siyasal ve hukuki manevralarla makilikten açılan toprakların 5000 dönümüne 1940'lar ve 1950'lerde el koymuş ve 1966'da bu sulanır topraklarda 10'dan fazla traktör ve ücretli işçi olan traktör sürücüleri ile pamuk üreten bir kapitalist çiftçi haline dönüşmüştü. Fakat, Adana'daki Yunusoğlu köyünden farklı olarak köylüler, tasviye edilememiş, sulanmayan topraklarla ve geleneksel araçlarla hububat üreten ortakçı köylülere dönüşmüşlerdi ve kente göç yok denecek kadar azdı. Muhtar, ağa-kapitalistin adamıydı. Örgütlü bir köylü direnişi yoktu, fakat müthiş bir «köylü yakınması» ve toprakların kendilerine ait olduğu ve 1950'lerde köye gelen ve çok kısıtlı toprak dağıtımı yapan «toprak dağıtım komisyonu»nun köye gelmesi gerektiği inancı vardı. Birinci bölümde özetlediğim köy dönüşüm sorunsalı çerçevesinden bakıldığında Yunusoğlu köyündekine

benzer bir dönüşümün olması ve o zaman «ortakçı-işçi» olarak nitelendirilen ortakçı-köylülerin tasviye olması «kaçınılmaz» görünüyordu. Fakat öyle olmadı. Ortakçı-köylüler tasviye edilmedi, tam tersine küçük meta üreticisi orta çiftçiliğe dönüştüler, yani «kulaklaştılar». 1979'daki gözlemlerimiz böyle. Bunu nasıl açıklayacaktık? 1979'da geliştirdiğimiz açıklamalar (Akşit, 1982) 1987'de yeterli görünmüyor. Yeni bazı açıklayıcı hipotezler geliştirilip geliştirilemiyeceğini daha sonra ele alacağım.

Antalya'da araştırma yaptığım ikinci köy olan Ilıca, küçük toprak mülkiyetinden başlayarak farklılaşmış ve farklılaşmakta olan bir köydü. Gündoğu'da toprağa siyasal ve hukuki manevralarla el koyma yoluyla ortaya çıkan büyük toprak sahipliği ve kapitalistleşme Ilıca'da köydeki bakkalların ticaret sermayesi biriktirmesi ve bu birikimle traktör satın almaları, meradan toprak açmaları sonra da bu toprakları kapitalist işletmeye dönüştürmeleri şeklinde ortaya çıkmıştı. Tarımda biriken sermaye tarımsal üretime yatırılmakla kalmamıştı. Hanedeki kardeşlerin bazıları kamyon satın alarak «kamyoncu girişimciler» olarak uzak mesafe taşımacılığına girmişlerdi. Zengin köylüden fakir köylüye doğru tepeden aşağıya gelişen dönüşüm, köylülüğün, kapitalist çiftçi, kamyoncu girişimci, küçük çiftçi, ortakçı köylü, traktör sürücüsü kalifiye ücretli işçi ve mevsimlik işçi olarak farklılaşmasına yol açmıştı (Akşit, 1967, s. 78-98). Bu farklılaşma toprak toplulaşması, toprak kutuplaşması ve kapitalist çiftçiliklerin ortaya çıkması yoluyla sürecek ve sınıfsal kristalleşme olacak mıydı? 1966'da olacak gibi görünüyordu. 1979'da olmadığını gördük (Akşit, 1982).

Yüzde yüze yakını pazarlanan pamuk üretimi yapan köylerde gözlemlenen ticarileşme, metalaşma, mekanizasyon, toprak toplulaşması ve toplumsal farklılaşma pazarlama oranı düşük olan buğday üreten Orta Anadolu köylerinde de gözlemlenebilecek miydi?.

1966'da Ankara'ya yakın bir köy olan Karaoğlan ile uzak bir köy olan Elmalı'daki Kuşçuali'yi karşılaştıran bir araştırma yaptık. Ankara'ya yakın köyde daha çok traktörün olduğunu, «toprak kutuplaşmasının» daha ileri gittiğini ve 270 dekardan fazla toprağı olan ve bu toprakları traktör sahibi olarak işleyen çiftçilerin sayısının % 30'a ulaştığını, oysaki aynı oranın Ankara'dan uzakta olan Kuşçuali'de % 4 civarında olduğunu gözlemledik. Her iki köyde de oğullar kuşağının babalar kuşağından daha fazla toplumsal farklılaşmaya uğradığı görülüyordu. Kentle bütünleşme kente daha yakın olan köyde daha fazla olmakla birlikte her iki köyde gözlemlenmekteydi. Fakat bütün bu farklılaşmalar kutuplaşmış, tabakalaşmış ve kristalize olmuş görünmüyordu. Ticaret sermayesinin birikimine yol açan tüccar-köylü ilişkisi de bu köylerde pek fazla değildi (Akşit, 1967, s. 129-152).

Ankara'nın Kırıkkale ve Keskin ilçelerinin köylerinde 1968'de yaptığımız gözlemler, köydeki toplumsal farklılaşma açısından yeni bir bulgu ortaya çıkarmamakla birlikte, tefeci-tüccarla buğday üreticisi küçük köylüler arasındaki ilişkilerin çok ileri ve karmaşık boyutlara ulaştığını ve köylü topraklarının önemli bir kısmının ipotek altında olduğunu gösteriyordu. Keskin kasabasında ve köylerde yapılan gözlemler, tüccar sermayesinin çok karmaşık ve çeşitli tefecilik mekanizmalarıyla hızla büyüdüğünü gösteriyordu. Tüccar sermayesinin sanayi ve banka sermayesine tabi olup olmadığı henüz o tarihte belli değildi (Akşit, 1971 ve 1975).

1960'larda yukarda özetlediğim kırsal dönüşüm araştırmaları yapılırken 1963 Tarım sayımı yapılmış ve yayınlanmıştı (DİE, 1965). Tarımdaki toprak toplulaşması, toprak parçalanması, toprak açma, ortakçılık ve ücretli işçileşme 1963 tarım sayımı sonuçlarına göre nasıl görünüyordu? Devlet İstatistik Enstitüsü'ndeki ve Devlet Planlama Teşkilâtı'ndaki araştırmacılar 1952 ve 1963 tarım sayımlarını karşılaştırarak bu sorulara cevap bulmaya çalışıyorlardı (Hamurdan, 1966; Çavdar, 1967; DPT, 1967). Fakat, makro düzeydeki istatistikleri köy araştırmaları ile birlikte yorumlayan ve Türk tarımındaki kapitalistleşme eğilimini çok kuvvetli bir şekilde vurgulayan rahmetli D. Avcıoğlu'dur (1968, s. 284-319).

1952 ve 1953 tarım sayımlarından çıkarılan toprak dağılımları karşılaştırıldığında kapitalist dönüşüm sorunsalının öngördüğü toprak toplulaşması ve kutuplaşma gözlenmemektedir (Avcıoğlu, 1958, s. 287). Hatta tam tersine üst yüzde yirmilik diliminin sahip olduğu topraklar % 63'den % 61.5'e düşmüştür ve alt yüzde yirmilik dilimdeki de % 1'den % 1,5'e yükselmiştir (Avcıoğlu, 1968, s. 287). Bu karşılaştırma tarımda toprak yoğunlaşmasının artmadığını göstermektedir. Aynı karşılaştırmadan 1950'lerde varolan toprak dağılımı eşitsizliğinin 1960'larda devam ettiğini çıkarabiliyorduk, fakat eşitsizlik artmıyordu. Avcıoğlu bu durumu, (Çavdar'a dayanarak ve 1952'deki 190 450 000 dekarlık toplam toprak miktarının 1963'de 160 750 000 dekara düşmesini dikkate alarak) 1960'lardaki toprak reformu tartışmalarının büyük toprak sahiplerinin az toprak bildirmesine yol açmış olduğunu belirterek açıklamaktadır. Ayrıca, toprak sahipliği istatistikleri, kapitalist çiftçilerin toprak kiralamalarını yansıtmamaktadır. Avcıoğlu'na göre köy araştırmaları tarımsal üretimin kapitalistleştiğini ve toprak yoğunlaşmasının olduğunu göstermektedir. (1) Öyleyse, 1963 tarım sayımı Türk tarımındaki toprak toplulaşmasını ve kapitalistleşmeyi tam olarak yansıtamamaktadır.

---

1) Avcıoğlu, bu tesbiti yaparken yukarda kısaca özetlediğim kırsal dönüşüm araştırmalarına ve özellikle Kıray ve Akşit'in araştırmalarına dayanmaktadır.

Boratav, 1969'da yayınladığı **Gelir Dağılımı** kitabında 1963 tarım sayımı toprak dağılımı istatistiklerini yeni bir kırsal dönüşüm sorunsalına yol açabilecek şekilde yorumlamaktadır (Boratav, 1969-1972, s. 114-137). 1963 tarım sayımının verilerine ek olarak Köy Envanter Etüdlerinin verilerini de kullanan Boratav'a göre tarımda toprak ve gelir eşitsizliğinin var olduğu şüphe götürmez. Ayrıca bu eşitsizlik çok azalmış olan feodal ve yarı-feodal ilişkilerden de gelmemektedir. Türk tarımında meta üretimi hızla yaygınlaşmaktadır. Fakat metalaşmanın yaygınlaşması ücretli-işçi kullanan kapitalist işletmelerin yaygınlaşması ve tarıma hakim olması anlamına da gelmeyebilir. Türk tarımına % 75-80 oranında küçük meta üretimi hakimdir ve aile emeği kullanılarak üretilen ürünlerin ticarileşmesi ve metalaşması, ilkel kapitalizmin temsilcisi olan tüccar sermayesinin gelişmesi ve serpilmesine yol açmaktadır (Boratav, 1969-1972, s. 114-137). Boratav'ın bu görüşleri, Türk tarımına feodal ve yarı-feodal ilişkilerin mi, kapitalist ilişkilerin mi, yoksa küçük meta üretiminin mi hakim olduğu yönünde çok canlı bir tartışmaya yol açmıştır. Ben bu yazıda bu tartışmanın özetlenmesi ve değerlendirmesine girmeyeceğim. Bu tartışma farklı açılardan değerlendirilmiş ve başka ülkelerdeki tarım tartışmaları ile karşılaştırılmıştır (Seddon ve Margulies, 1984; Aydın, 1986). Benim için Boratav'ın çalışmasının önemi, Türk tarımındaki ticarileşme, metalaşma, kapitalistleşme ve toplumsal farklılaşmanın toprak toplulaşması ile paralel gitmeyebileceğinin ipuçlarını vermesiydi. Ayrıca, tarımdaki küçük meta üreticiliğinin Türk tarımına yerleşmiş olabileceği, hızla tasviye olmayabileceği ve dolayısiyle uzun bir süre devam edebileceği de düşünülmesi gereken ipuçlarındandı.

3. KÜÇÜK ÜRETİCİLİĞİN SÜRÜPGİTME VE DÖNÜŞME YOLLARI

Nitekim 1970'lerdeki yapılan köy araştırmalarından bazıları böyle bir kırsal dönüşüm sorunsalını geliştirmeye çalışıyordu. Türkiye'deki büyük toprak sahipliğinin ve küçük köylü üreticiliğinin 1950'lere kadar dünya ekonomisindeki genişleme ve daralma döngülerine göre inip çıktığını savunan Keyder, 1950'lerde küçük köylü mülkiyetinin Türk tarımına yerleştiğini ve bu tarihten sonra köylerin tek çizgi üzerinde değil en az dört dönüşüm yolu üzerinde değiştiğini ortaya koyuyordu (Keyder, 1983 a, 1983 b). 1978-1981 yılları arasında diğer arkadaşlarla birlikte yaptığımız kırsal dönüşüm yolları araştırmasının (2) verilerini değerlendiren Keyder, Türkiye'-

2) Nüfus Konseyi, Ford Vakfı ve IDRC tarafından oluşturulan MEA Wards araştırma fonunun 1978 yılında kazanılmasıyla başlayan ve «Türkiye'de Kırsal Dönüşüm Yolları ve Mevsimlik Göç» adını taşıyan bu araştırma, Ç. Keyder, B. Akşit, T. Arıcanlı, H. İslamoğlu-İnan, A. Akçay, N. Sirman-Eralp, N. Kalaycıoğlu, A. Saktanber ve D. Seddon tarafından yürütülmüştür.

deki köylerin geçimlik üretim yapan ve giderek kente ve yurt dışına göç yoluyla terkedilebilen köy, ekonomik faaliyetlerini çeşitlendiren küçük topraklı ticarileşmiş köy, orta toprak büyüklüklerinde modern araçlar ve aile emeği kullanarak birikim yapan ve kulaklaşan köy ve kapitalistleşen köy olmak üzere dönüştüklerini yazmıştı (Keyder, 1983 c). Keyder'e göre, dördüncü köy dönüşüm tipi olan kapitalist köy, tarihsel olarak özgül bir «feodal» geçmişi olan ve büyük toprak sahipliğinin hakim olduğu Güneydoğu Anadolu gibi bölgelerde ortaya çıkabilirdi (Keyder, 1983 c, s. 42-44).

Gerçekten de Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kapitalistleşmekte olan köylerde topraktan atma veya toprakta kalma şeklindeki mücadelelerin 1960'larda çok farklı şekillerde ve dinamiklerle yoğunlaştığını biliyoruz (Yalman, 1971). Bizim araştırma yaptığımız ve Keyder'in makalesinde betimlediği Diyarbakır'ın Sinan köyünde benzeri mücadeleler 1970'lerde devam etmiştir. Fakat kapitalist ilişkilerle tarımsal üretim yapan birimlerin ortaya çıkabilmesi için feodal büyük toprak sahipliği geçmişi gerekli midir? Keyder'le birlikte yürüttüğümüz araştırma projesinde diğer kapitalist dönüşüm örneği köy, Gök Köyü, Adana'dandı ve köydeki 7.000 dönümlük kapitalist çiftlik ticaret sermayesinin tarıma yatırılması ile ortaya çıkmıştı ve benzeri olan daha küçük 10 kapitalist çiftlik ile birlikte bulunuyordu. Bu çiftlik sahipleri aynı zamanda Adana sanayi ve ticaretinin de bir parçasıydılar (Akşit, 1985, s. 105-118). Köydeki çiftliklerde traktör sürücüsü, mibzerci, ustabaşı, inek bakıcısı olarak çalışan 30-35 civarındaki sürekli ücretli işçiye ek olarak küçük üreticilik yapan çiftçiler bulunmaktaydı. Yani Gök Köyü, kapitalist işletmelerin hakim olduğu ve fakat farklılaşmış bir köydü. Benzer köyler Anadolu'nun diğer bölgelerinde küçük meta üreticiliğinin farklılaşması sonucu da ortaya çıkmıştı, ve çıkabilirdi. Küçük meta üreticiliğinin farklılaşması ve dönüşmesi yolu ile kapitalist işletmelerin ortaya çıkma veya çıkmama şartları ve dinamikleri nelerdir? Türkiye'de dönüşüm araştırmalarının gündeminde olan bir sorudur bu.

Keyder'in kapitalist köyü özgül bir tarihsel geçmişle ve belirli bir coğrafi bölge ile sınırlı tutmuş olması bu soruyu sormamızı engellemektedir. Farklılaşma ve birikim yolu ile ortaya çıkan kapitalist birimler bulabilmek için köyün bütünü düzeyinde kapitalizm aramaktan vazgeçmek gerekiyor. Keyder'e göre kapitalist köyleri aramak ve onları tarihsel olarak özgül geçimşleri olan çevre bölgeleri dışında bulamamak ve Hindistan tartışmalarından yola çıkarak kapitalist ilişkileri işletme düzeyinde da aramamak ve böylece kapitalizmin hakimiyetini tarım sektörü düzeyinde bulmak ve orada durmak anlamına geliyordu (Akşit ve Keyder, 1981, s. 8-9; McEachern, 1976). Bu durumda, küçük köylü mülkiyetinin hakim olduğu bütün tarım bölgelerinde üç köy dönüşüm tipi görülebilecekti. Bu dönüşüm tipleri de geçimlik, ticarileşmiş ve küçük meta üretimlerinin değişik

derecelerdeki hakimiyeti ve bileşimi ile ortaya çıkıyordu. Friedmann'ın Kuzey Amerika'daki küçük meta üreticilerinin analizlerinden (Friedmann, 1978 a ve 1978 b) yola çıkan Keyder, küçük meta üreticiliğinin Türk tarımında köyler düzeyinde farklılaşmasını inceliyordu. Böyle bir kırsal dönüşüm sorunsalı köy-içi toplumsal farklılaşmaları ve sınıf ilişkilerini incelememizi güçleştiriyordu (Hann, 1984). Ayrıca Keyder'in oluşturduğu kırsal dönüşüm sorunsalı, farklılaşma ve birikim yolu ile kapitalist işletmeye doğru giden tarımsal birimlerin niçin kapitalist işletmeye dönüşemediğini açıklayamıyordu. Ortakçı köylülerin bağımsız köylü üreticiler veya küçük meta üreticileri haline dönüşmeleri de devlet politikaları ve pazar mekanizmalarının toprak ve modern araç sahipliği açısından ve toplumsal-siyasal bakımdan farklılaşmış köylüler üzerindeki etkileri sorunsallaştırılmadan varsayılmış oluyordu.

Ben, Keyder'le birlikte yaptığımız kırsal dönüşüm yolları araştırmasının verilerini 1960'larda içinde olduğum kapitalist dönüşüm sorunsalını irdelemek ve sorgulamak için kullandım.

1979'da Antalya'nın Gündoğdu köyüne yeniden gittiğimde 1966'da öngördüğüm dönüşüm eğilimlerinin gerçekleşmediğini gördüm. Henüz sulanmayan topraklarda geçimlik hububat üreten ortakçı köylüler, tasviye edilememişlerdi. Hatta tam tersine sulanmayan topraklar sulanır olmuş, meta olarak pamuk üretilmeye başlamış ve yapılan birikim ve kredilerle köylüler traktör satın almışlardı. Yani, ortakçı köylüler küçük meta üretimi ve birikim yapan orta topraklı ticarileşmiş çiftçiler haline dönüşmüşlerdi. 1973'de ağa-kapitalistin adamı olan muhtarı devirerek kendilerinden birisini muhtar seçmişlerdi. Aşiret reisi-ağa-kapitalist ölmüş ve çiftlik üniversite eğitimi görmüş oğulları tarafından işletilmeye başlanmıştı. Hatta, 5.000 dekarlık çiftlik iki-üç tane daha küçük çiftliğe dönüşmüş görünüyordu.

1966'da niçin bu gelişmeleri öngörememiştim? 1979'da yazdığım makalede daha çok Kuhn'cu paradigma anlayışından yola çıkan bir açıklama geliştirmiştim. Yani, 1960'lar kapitalist dönüşüm sorunsalının beni bazı eğilimleri yakalayıp öngörüler yapmaya yol açtığını ve karşı eğilimleri görmemi engellediğini düşünmüştüm. İkinci olarak köylülerin 1986'da içinde bulundukları pratik ideoloji çerçevesinde bana verdikleri bilgileri yeterince sorgulayıp sorunsallaştırmamıştım (Akşit, 1982). Şimdi 1987'de bu açıklamalar yeterli görünmüyorlar bana. Çok partili bir siyasal sistemde toplumun içinde bulunduğu belirli bağlamlarda köylü yakınmalarının pratik direnişlere dönüşebileceğini hesaba katmak gerekiyordu. Bunun kadar önemli olan bir diğer husus da kapitalizmin hakim olduğu bir çok partili sistemde devletin tarım politikalarının toprak-ağası kapitaliste olduğu kadar küçük meta üreticilerine de yararlı olabileceğini düşünmek gerekiyordu. Nitekim Devlet Su İşleri'nin bu bölgede sulama kanalları inşa etmesi hububat üreticileri olan köylüleri pamuk üreten çift-

çilere dönüştürmüştür. 1970'lerdeki dünya pamuk fiyatlarının yüksek düzeyde seyretmesi, pamuk üretmeye başlayan köylülerin birikim yapmalarına ve gene devletin üretimini desteklediği ve alınmasını kredilerle kolaylaştırdığı traktörleri satın almalarına yol açmıştır. Böylece, mevsimlik ücretli işçilik ve geçimlik üretimle yeniden üretimlerini zor sağlayan ortakçı köylüler, modern araçlar ve girdilerle meta üreten, birikim yapan ve mevsimlik ücretli-işçi kullanan orta-çiftçilere dönüşmüşlerdir.

Benim irdelediğim bir diğer sorun da 1950'ler ve 1960'larda küçük mülkiyetli köylülerin farklılaşması ve birikim yolu ile ortaya çıkan orta ve büyük topraklı «kapitalist» işletmelerin 1970'lerde devam etmeme nedenleriydi. 1979'da Antalya'nın Ilıca köyüne gittiğimizde 1966'da toprak açma, ticaret sermayesinin birikimi ve modern araç ve toprak satın alma yolu ile ortaya çıkmış olan 400-500 dekarlık pamuk üreten işletmeler yok olmuşlardı. Bunu nasıl açıklamak gerekiyordu? Stirling'in hane hayat döngüsü (household domestic cycle) çerçevesinde geliştirdiği hanenin topraklarının genişletilmesi, zenginleşme ve ağalaşma modeli Ilıca'daki durumu açıklamaya yarayabilirdi. Stirling'in birinci modelinde köyün ekilebilir fakat sahiplenilmemiş toprakları boldu. Hanenin oğulları büyüdükçe yeni çift öküzler ediniliyor, hanenin ektiği topraklar genişliyor ve hanenin zenginliği ve siyasal gücü artıyordu. Ataerkil geniş ailenin reisi olan baba köyün ağaları arasına katılıyordu (Stirling, 1965, s. 134-140). Ilıca'da benzer gelişmeler 1930-1950 arasında gerçekleşmiş ayrıca köydeki üç bakkal tüccar sermayesi biriktirmişlerdi. 1950'ler ve 1960'larda ise toprak açmak için yeni çekim hayvanları edinmek gerekmiyordu. O zamana kadar yapılan birikimle ve devletin ucuz kredi imkanları kullanılarak traktör satın almak gerekiyordu. Öyle de olmuştu. 1966'da tesbit ettiğimiz kapitalist çiftçiler böyle bir dinamik sonucu ortaya çıkmışlardı.

Fakat Stirling'in modelinde hane hayat döngüsünün gerisi vardı. Ataerkil geniş ailenin reisi ölünce oğullar toprakları paylaşıyorlar ve yeniden küçük üreticiye dönüşüyorlardı. 1979'da Ilıca'daki durum da buydu. Hane reisleri ölmüşler ve kapitalist işletmeler daha küçük işletmelere dönüşmüştü (Akşit, 1985, s. 105-118).

Ataerkil geniş ailenin hane hayat döngüsü içinde ortaya çıkması ve büyük toprak sahipliğine yol açması, Timur tarafından Türkiye çapında doğrulanmıştır (Timur, 1972, s. 56-59). Nüfus Etüdleri Enstitüsü'nün 1968 araştırması verilerini kullanan Timur, sahip olunan toprak büyüklüğü ile ataerkil geniş aile yaygınlığı arasında ilişki bulmuştur. Sahip olunan toprak büyüklüğü arttıkça ataerkil geniş aile yüzdesi de artmaktadır. Yüz dekardan fazla toprağı olan ailelerin % 58'i ataerkil geniş aile iken, 1-10 dekar toprağı olan ailelerin sadece % 23'ü ataerkil geniş ailedir (Timur, 1972, s. 57).

Fakat Stirling bu korrelasyonun bir adım ötesine gitmiş ve top-

lumsal, demografik ve kültürel bir süreç olan hane hayat döngüsünün önce toprak büyümesine ve sonra da toprak parçalanmasına yol açacağını göstermiştir. Böyle bir dinamikle toprak büyümesi ise köy topraklarının sınırlarına varıldığında artık söz konusu değildir. Böyle bir durumda zaten ataerkil geniş aile ortaya çıkamamakta ve hane daha baba ölmeden bölünmekte ve sürekli göçe ve mevsimlik göçe eğilimli olan hareketli çekirdek aileler ortaya çıkmaktadır. Bu hem ekonomik ve maddî temeli olan bir değişmedir, hem de toplumsal ve kültürel norm ve değer değişmeleri ile birlikte gitmektedir (Stirling, 1974).

Küçük meta üreticiliğinin Türk tarımında sürüp gitmesinin açıklanması 1970'ler ve 1980'lerde yapılan bazı diğer araştırmaların da gündeminde olmuştur. Küçük köylü mülkiyetinin Türk tarımına yerleşmiş olması, küçük meta üreticiliğinin sürüp gitmesi için gerekli koşullardan bir tanesidir. Diğer gerekli ve yeterli koşullar nelerdir? Bu soru şöyle de sorulabilirdi: küçük meta üreticiliğinin tasviye olması için gerekli ve yeterli koşullar nelerdir? Kapitalizmin gelişmesinin küçük meta üreticiliğini otomatik olarak tasviye edeceğini kabul edebilecek durumda değiliz. Öte yandan, küçük meta üreticiliğinin sürüp gitmesinin kapitalizmin işleyişi için gerekli olduğunu (Vergopoulos, 1978) kabul etmek konumunda da değiliz (Bernstein, 1987). Bu durumda yapılacak olan şey, küçük meta üreticiliğinin tasviye olma ve/veya sürüp gitme koşullarını köy araştırmaları veya makro-istatiksel analizlerle bulup ortaya çıkarmaktır.

Bazoğlu-Balamir bu soruyu Nüfus Etüdleri Enstitüsü'nün 1975'de topladığı verileri analiz ederek cevaplamaya çalışmaktadır (Bazoğlu-Balamir, 1984). Bazoğlu-Balamir, hane işbölümünün yeniden örgütlenmesi ve yapılanması ile kırsal nüfusun ve küçük meta üreticilerinin kapitalizme nasıl uyum sağladıklarını göstermektedir. Otuz kadar köyde toplanan verilere göre hanelerin % 4'ü kapitalist çiftçi, % 7'si ücretli işçi ve % 33'ü tipik meta üreticisidir. Bu hanelerde işgücüne katılım oranı oldukça düşüktür. Hanelerin % 50'den fazlasını oluşturan diğer kategorilerde ise hane işbölümü yeniden yapılandırılmış, işgücüne katılım oranı yükselmiş ve kapitalizme uyum böylece sağlanabilmiştir (Bazoğlu-Balamir, 1984, s. 11-15). Bazoğlu-Balamir otuz köy düzeyinde yaptığı analizleri iki köy düzeyinde ayrıntılandırmış ve küçük üreticilikle mevsimlik işçiliğin iki farklı bileşimini örneklemiştir. Bunlardan birisi tütün üreten bir Adana köyüdür.

Bu köyde erkekler 6 ay için şehre ücretli işçiliğe gitmektedir. Bu sırada kadın ve çocuklar köydeki işleri yürütmektedirler. Bu köydeki aile işletmesi-dışı ücretli işçilik, köylülerin kent tüketim normlarını benimsemeleri sonucu artan tüketim ihtiyaçlarını karşılamak üzere yapılmaktadır (Bazoğlu-Balamir, 1984, s. 22-29). Tütün üretiminde hane işbölümünün yeniden yapılaşması konusunu da içeren

bir başka araştırmayı Ecevit bir Samsun köyünde yapmaktadır (Ecevit, 1987).

Bazoğlu-Balamir'in incelediği diğer köy, hububat üretimi ve mevsimlik işçiliğin bileşimini örnekleyen bir Güneydoğu Anadolu köyüdür. Bu köydeki hanelerin bir çoğu yazın hanenin bütün üyeleriyle birlikte mevsimlik işçiliğe katılmaktadırlar. Mevsimlik işçilikten elde edilen hane geliri küçük çaplı tarım üretiminden elde edilen gelirden daha fazladır. Bu köyde mevsimlik ücretli işçilik tüketimi artırmak için değil, asgari düzeydeki geçimi sağlayabilmek için yapılmaktadır. Mevsimlik göç, sürekli kente göçe tercih edilmektedir, çünkü köydeki tarımsal üretim aile için bir temel oluşturmaktadır, ayrıca kentteki işsizlik olasılığı ve çok masraflı hayat göze alınamamaktadır. Küçük üreticilik ve mevsimlik ücretli işçilikle geçinen hanenin üyeleri hane işbölümünü döngüsel olarak yeniden yapılandırmakla kalmamakta, aynı zamanda değişik sınıf ve hakimiyet ilişkilerine de girmektedirler. Mevsimlik ücretli işçilik yapılan toprağın sahibi ve kahyası, işveren olarak; işgücü örgütleyicisi elçi, aracı tüccar olarak; hane reisi de ataerkil hane örgütleyicisi olarak hane üyelerini hakimiyetleri altına almaktadırlar (Bazoğlu-Balamir, 1984, s. 15-22). Güneydoğu Anadolu'daki köylerde mevsimlik işçilik, ağa-kapitalistle ilişkiler, hane işbölümünün yeniden yapılanması gibi konular başka araştırmacılar tarafından da incelenmiştir (Akçay, 1985; Aydın, 1980; Ertürk, 1980).

Hanedeki ücretsiz işgücünün ve özellikle kadınların üretiminin değişik aşamalarında çalışmasının pamuktaki küçük meta üreticilerinin sürüp gitmelerini nasıl sağladığını Sirman-Eralp, antropolojik gözlem ve analizlere dayanarak göstermektedir (Sirman-Eralp, 1987).

4. SONUÇ

Buraya kadar Türkiye tarımının 1960'lar ve 1970'lerde geçirdiği dönüşümleri, sorunsal değişmeleri açısından ve ortaya çıkan eğilimleri açıklamaya çalışan köy araştırmaları açısından gözden geçirdim. 1963, 1970 ve 1980 tarım sayımlarından elde edilen işlenen toprak büyüklüğüne göre işletme (veya hane) ve işlenen tarım alanı dağılımlarını gözden geçirerek bu yazıyı bitirmek istiyorum.

1963 tarım sayımı sonuçlarının, 1960'larda hakim olan kapitalist toprak toplulaşması bekleyen kırsal dönüşüm sorunsalı (Avcıoğlu, 1968) ve küçük meta üretiminin yaygınlaşmasıyla sonuçlanan kapitalistleşme sorunsalı (Boratav, 1969) açılarından nasıl yorumlandığına ikinci bölümde değinmiştim. 1970 tarım sayımı sonuçları da 1963 sonuçları ile karşılaştırılarak ve benzer sorunsallar çerçevesinde ayrıntılı olarak incelenmiştir (Boratav, 1973; Varlıer, 1978; Çınar ve Silier, 1979; Margulies, 1985). 1980 tarım sayımı sonuçları ise son bir kaç yıldır incelenmeye başlanmıştır (Akçay, 1985).

Tablo 1, 1963, 1970 ve 1980 tarım sayımlarında işletme büyüklüğüne göre işletme veya toprak işleyen hane sayılarının dağılımlarını vermektedir. Tablo 2 ise aynı sayımlarda işletme büyüklüğü dilimlerine göre işlenen tarım alanının dekar olarak miktarlarını ve yüzde dağılımlarını göstermektedir.

Tablo 1 ve 2'yi ayrı ayrı ve birlikte gözden geçirdiğimizde neler gözlemleyebiliyoruz?

Tablo 1. **1963, 1970 ve 1980 Tarım Sayımlarında İşletmelerin İşletme Büyüklüğüne Göre Dağılımı**

İşletme Büyüklüğü (Dekar)	1963 İşletme sayısı	%	1970 İşletme sayısı	%	1980 İşletme sayısı	%
1—50	2.132.288	68.8	2.316.243	75.1	2.267.021	62.1
51—100	561.732	18.1	452.000	14.7	738.376	20.2
101—200	291.693	9.4	220.000	7.1	421.523	11.6
201—500	99.785	3.2	78.492	2.6	194.551	5.3
501—1000	11.029	0.4	12.810	0.4	26.407	0.7
1001	4.323	0.1	2.310	0.1	3.032	0.1
Toplam	3.100.850	100.0	3.082.986	100.0	3.650.910	100.0

Kaynak: DİE'nin 1963, ve 1970 ve 1980 tarım sayımı ile ilgili yayınları ve Margulies (1985), Çınar ve Silier (1979), Varlıer (1978) ve Akçay (1985) hesaplamalarından yararlanılmıştır. 1980 sayımında işletme büyüklükleri 1-49, 50-99 vb. kategoriler içinde verilmiştir. Bir dekarlık farkla dağılım yoğunluklarının 1980'de bir üst kategoriye kaymasına neden olan bu durum, yorum yapılırken dikkate alınmalıdır.

Tablo 2. **1963, 1970 ve 1980 Tarım Sayımlarında Tarım Alanının İşletme Büyüklüğüne Göre Dağılımı**

İşletme Büyüklüğü (Dekar)	1963 Tarım alanı	%	1970 Tarım alanı	%	1980 Tarım alanı	%
1—50	40.793.860	24.4	41.311.080	29.6	45.555.886	20.0
51—100	39.953.170	23.9	32.328.750	23.1	48.392.133	21.2
101—200	39.730.730	23.7	30.428.580	21.8	54.244.977	23.8
201—500	28.421.270	17.0	19.911.590	14.3	52.006.884	22.9
501—1000	7.551.580	4.5	8.039.370	5.8	17.858.013	7.9
1001	10.892.740	6.5	7.566.140	5.4	9.502.396	4.2
Toplam	167.343.350	100.0	139.585.520	100.0	227.640.289	100.0

Kaynak: Tablo 1'dekinin aynı.

Toprak işleyen hanelerin veya işletmelerin aşağı yukarı üçte ikisini oluşturan 1-50 dekarlık küçük işletmeler, işlenen toprakların

beşte birini işlemektedir. Öte yandan işletmelerin binde beşinden (1963 ve 1970) binde sekizine (1980) artan 500 dekardan büyük işletmeler işlenen arazinin % 11-12'sini işletmektedir. Aynı şekilde işletmelerin % 3'ü ile % 5'i arasında değişen 201-500 dekarlık işletmeler, tarım alanının % 15 ile % 23 arasındaki bir miktarı işlemektedirler. Benzer şekilde, 101-200 dekarlık işletmeler de işletmeler içindeki yüzdelerinin üstünde yüzdelerle arazi işletmektedir. İşletmeler içindeki yüzdeler ile işlenen arazi yüzdeleri arasındaki en büyük çakışma 51-100 dekarlık işletmeler grubunda gözlenmektedir. 1980'de nerdeyse tam bir çakışma vardır. İşletmelerin % 20'sini oluşturan 50-99 dekarlık işletme grubu, tarım alanının % 21'ini işlemektedir.

1963-1980 dönemindeki onyedi yıl boyunca 1950'lerde Türk tarımına yerleşmiş olan eşitsiz toprak dağılımı yapısı sürmüştür. Bölgeler ve iller düzeyinde değişkenlikler olmuş olabilir fakat Türkiye çapında belirli bir gini katsayısı ile ifade edilebilecek olan eşitsizlik devam etmektedir. Toprak toplulaşması açısından bakıldığında, 1000 dekarın üstündeki işletmelerin işlediği toprak oranında % 8.5'ten % 4.2'ye düşüş vardır. Fakat 501-1000 dekarlık işletmelerin hem sayısında hem yüzdesinde ve hem de işlediği tarım alanı miktarı ve yüzdesinde önemli değişmeler vardır. İşletmelerin binde dördü olan 11 029 işletme, 1963'de 7.5 milyon dekar tarım alanı (% 4.5) işlemektedir. 1980'de bu dilimdeki işletme sayısı 26.407'e (binde yedi) çıkmış ve 18 milyon dekar tarım alanı (% 8) işler duruma gelmiştir. 201-500 dekarlık işletmeler diliminde de daha az olmakla birlikte benzer gelişmeler gözlenmektedir.

Kimdir bu iki kategorideki üreticiler? Bölgeye ve ürüne göre farklı cevaplar vermek mümkün bu soruya. İç Anadolu Bölgesinde ve buğdayda, bu üreticiler aile emeği ve modern araç ve girdiler kullanan Friedmann'ın «Midwest Farmer»ları, Keyder-Akşit'in «Kulak» çiftçileridirler. Fakat, pamukta, tütünde, çayda, sebzecilikte kapitalist çiftçidirler.

Belirli bir işletme büyüklüğü grubu olan 200-1000 dekarlık grubun 1963 ve 1980 sayımlarının verileri çerçevesinde karşılaştırdığımızda işletme sayısında ve yüzdesinde ve daha da önemlisi işlenen tarım alanı miktarı ve yüzdesinde önemli bir artış olduğu ve bunun Türkiye tarımında toprak toplulaşması ve bazı bölgelerde kapitalistleşme anlamına geldiği sonucuna varabiliyoruz. Aynı sonuca Varlıer, 1963 tarım sayımı ve Nüfus Etüdleri Enstitüsü'nün 1968 ve 1973 araştırmalarının karşılaştırmalı analizinden ulaşmıştı (Varlıer, 1978, s. 32-33). Çınar ve Silier (1979) ise 1970 tarım sayımının analizinden benzer sonuca ulaşmışlardı. Fakat, öte yandan, 101-200 dekar işletme büyüklüğü kategorisinde pek bir değişikliğin olmaması ve daha da önemlisi, işletmelerin % 80'den fazlasını kapsayan 1-100 dekar işletme büyüklüğü kategorisindeki hanelerin işlediği tarım alanları oranında 1963-1980 arasında sadece % 7'lik bir azalmanın olması, Türk

tarımında küçük meta üreticilerinin yaygın ve yerleşmiş olması gerçeğini ortaya koymaktadır.

Bu durumda 1950'lerde Türk tarımına yerleşmiş olan küçük köylü mülkiyetinin ve toprak dağılımı yapısının, bunların uzantısı olan küçük meta üretimi yapısının ve bunlarla birlikte giden toplumsal farklılaşma ve sosyo-kültürel hakimiyet ilişkilerinin önemli dönüşümler geçirmediği sonucuna mı ulaşacağız? Bu yazıda gözden geçirdiğim kırsal dönüşüm araştırmalarına dayanarak bu soruya «hayır» cevabını vereceğim. Küçük meta üreticiliğinin devam edebilmesi için, yani değişmiyor görünebilmesi için bir çok değişme ve dönüşümlerin olması gerekmektedir.

Küçük meta üreticiliğinin günlük, yıllık ve kuşaklar arası yeniden üretimi, parçalanmayı, çözülmeyi, birikimi ve yapısal dönüşümleri de içeren bir süreçtir (Bernstein, 1987). 1980'deki küçük meta üreticileri, 1963'deki meta üreticileri değildir. Hane hayat döngüsü ile daha büyük topraklı meta üreticileri parçalanmışlar ve küçük meta üreticilerinin saflarına katılmışlardır. Mevsimlik ücretli işçilik ve hane işbölümünün yeniden yapılanması tarımsal üretim dışı gelir kaynaklarına bütünleşmeyi gerektirmiş ve bu hem zamanın ve hem de yerleşim yerleri ve bölgeler arası hareketliliğin yeniden örgütlenmesini birlikte getirmiştir (Bazoğlu-Balamir, 1984). Mevsimlik döngüsel göç ve ücretli işçilik tarımda kalan küçük meta üreticileri için tercih edilen bir gelir kazanma yolu olmuştur. Fakat belirli sayıda küçük üretici işletmesinin tarımda sürüp gitmesi için kente sürekli göçün ve kentsel-sanayi gelişimin belirli bir hızda devam etmesi gerekmiştir.

Üner (1986) tarafından 1965-1970 yılları için yapılan bir illerarası göç regresyon analizine göre kentin çekme faktörleri arasında illerin endüstriyel istihdam düzeyi en başta gelmektedir. İllerin eğitim yatırımları ve servis sektörü istihdam düzeyi daha sonra gelmektedir. Kırsal itme faktörleri arasında ise illerin erkek nüfusunun büyüme hızı ve çocuk-kadın oranı başta gelmekte, kırsal istihdam olanaklarının yokluğu bunları takip etmektedir. Topraksız haneler yüzdesi sadere bazı Karadeniz Bölgesi illerinden olan göçü açıklayabilmiştir (Üner, 1986, s. 236-237). Bu regresyon çalışmasının bence çok ilginç olan bir bulgusu da beklenenin tersine traktörle işlenen alan yüzdesinin illerarası göçü etkileyen bir faktör olarak ortaya çıkmamasıdır. Gürkan ve Kasnakoğlu'nun (1986) 1985 yılı verilerini kullanarak yaptıkları regresyon çalışmasında traktörleşmenin yüksek olduğu illerden daha az göç olduğu ortaya çıkmıştır. 1985'de mekanizasyonlarını gerçekleştirmiş illerin göçe katkısı daha önceki dönemlerde olmuştur (Gürkan ve Kasnakoğlu, 1986, s. 29) şeklindeki açıklama akla uygundur. Fakat yeterli değildir. İllerarası göç ve 1960'lar ve 1970'lerin başında çok hızlanmış olan uluslararası göç ve bunların içerdiği dönüşümler küçük meta üretiminin sürüp gitmesini en-

az üç açıdan sağlamıştır. Birinci olarak, hanedeki bazı üyelerin kente veya yurtdışına gitmesi, toprağın bölünerek yeniden üretim koşullarının altına düşmesini önlemiştir. İkinci olarak, kente ve yurtdışına göçen haneler köyde kalan topraklarını çok düşük fiyatla kiraya veya ortağa vermişlerdir. Bu da köyde kalan özellikle traktörlü küçük meta üreticileri için çok önemli bir katkıdır. Üçüncü olarak, kente ve yurtdışına giden hane üyelerinin köyde kalan üyeleri paraca desteklemeleri ve böylece küçük meta üreticiliğinin yeniden üretimini ve hatta birikim yapmasını sağlamalarıdır. Özellikle yurtdışı göç böyle bir etkiyi fazlasıyla yaratmıştır (Margulies, 1985, s. 159-170).

1950-1980 arasındaki köyden kente göçün çapı gerçekten büyüktür. Bu göç köylülüğün topraktan kopması ve tasviyesi demektir. Fakat aynı zamanda bu göç köylülüğün küçük meta üreticisi çiftçilere dönüşmesine katkıda bulunmuş ve böylece tamamen tasviye olmasını önlemiş ve sürüp gitmesine yol açmıştır.

Türk tarımına mekanizasyonun var olan toplumsal farklılaşma çerçevesinde girdiğini ve yeni farklılaşmalar ürettiğini daha önce belirtmiştik (Karpat, 1960; Akşit, 1967; Tekeli, 1982). Göçün yol açtığı sonuçlarda olduğu gibi traktörleşme de köylülüğü iki farklı yönde etkilemiştir. Bir yandan bir kısım köylülüğün tasviye olup ücretli işçileşmesine ve kente göçmesine yol açmış, öbür taraftan ürün artışını, ticarileşmeyi ve metalaşmayı olağanüstü canlandırarak köylülüğün diğer kısmının dinamik bir küçük meta üreticileri sınıfına dönüşmesine ve sürüp gitmesine yol açmıştır (Margulies, 1985, s. 122-139). Üç buçuk milyon civarındaki işletmeye 400.000 civarındaki traktör nasıl dağılmıştır? Bunu tam olarak bilmiyoruz. Fakat köy araştırmalarına dayanarak, traktörsüz küçük toprak sahiplerinin traktör kiraladığını ve traktörlü küçük üretici çiftçilerin toprak kiralayıp ektiklerini söyleyebiliyoruz (Stirling, 1965 ve 1974; Akşit, 1967; Kandiyoti, 1975; Tekeli, 1982). Traktörlü girişimci çiftçi köylerde olduğu kadar kentlerde de sık sık karşılaştığımız bir simge haline gelmiştir.

Köylülüğün küçük meta üreticisi çiftçilere dönüşmesi Türkiye'deki kapitalistleşme, ulusal pazarın gelişmesi, ve tarımın ticarileşmesi çerçevesinde olmuştur. Bu kuşkusuz doğrudur. Fakat, 1950'den bu yana hükümetlerin oluşturdukları tarım politikaları da bu dönüşüme veya küçük meta üreticiliğinin sürüp gitmesine büyük katkıda bulunmuştur. Özel sektöre ve pazara önem veren sağcı hükümetler olsun, devlet sektörüne ve plana önem veren solcu hükümetler olsun hepsi tarımdaki modernleşme ve dönüşümü modern girdi ve araçları sübvanse ederek, ürünlerin alımını Tariş, Çukobirlik ve Fiskobirlik gibi kuruluşlar ve fiyat ayarlamaları ile destekleyerek ve ucuz kredi sağlayarak hızlandırmışlardır. 1960'larda yaygın olan tefeci-tüccar hakimiyetinin kırılmasının bir nedeni de hükümet politikalarıdır. İç

ticaret hadlerinin 1948-1978 döneminde sürekli tarımın lehine olması ve 1979'dan sonra aleyhine dönmesi hükümet politikalarının iyi bir göstergesidir (Gürkan ve Kasnakoğlu, 1986, s. 18; Kip, 1987).

Fakat hemen eklemem gerekiyor. Ticarileşmenin, metalaşmanın, mekanizasyonun ve hükümet politikalarının tarımdaki küçük meta üreticileri üzerine olan etkisi türdeşleştirici değil farklılaştırıcıdır. Varolan toplumsal farklılaşmalar farklı ve çelişkili yönlerde ve eğimlerde yeniden farklılaşmakta ve dönüşmektedir. 1980'lerde bu farklılaşmalar ve dönüşümler sürmektedir, 1990'larda da sürecektir.

KAYNAKLAR

Akçay, A. (1985) «Traditional Large Land Ownership and Its Transformation in Two South East Anatolian Villages» Basılmamış Yüksek Lisans tezi, ODTÜ Sosyoloji Bölümü.

Akşit, B. (1967) *Türkiye'de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi*, ODTÜ Öğrenci Birliği Yayınları.

Akşit, B. (1971) «Two Turkish Towns: A Study of Social Change, Class Structure, Commercial Involution and Industrial Underdevelopment», Basılmamış master tezi, Şikago Üniversitesi Sosyoloji Bölümü.

Akşit, B. (1975) «Gelişme Mi, Evrimleşemeyen - Karmaşıklık Mı?», *ODTÜ Gelişme Dergisi*, No. 7, s. 13 - 20.

Akşit, B. (1985) *Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme*, Turhan Kitapevi.

Akşit, B. (1982) «Kırsal Dönüşüm Araştırmalarında Bazı Yöntem Sorunları», *ODTÜ İnsan Bilimleri Dergisi*, No. 1, s. 173 - 180.

Akşit, B. ve Keyder, Ç. (1981) «Kırsal Dönüşüm Tipolojisi», *Yeni İmece* No. 1. s. 9 - 13.

Avcıoğlu, D. (1986) *Türkiye'nin Düzeni*, Bilgi Yayınevi.

Aydın, Z. (1980) «Aspects of Rural Underdevelopment in South Eastern Anatolia», Basılmamış doktora tezi, Durham Üniversitesi

Aydın, Z. (1986) «Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler I ve II» *II Tez*, No. 3 ve 4.

Bazoğlu - Balamir, N. (1984) «Restructing of the Household Division of Labour as a Process Contributing to the Persistence of Small Commodity Producers», Middle Eastern Studies Annual Meeting, University of California, Berkeley.

Bernstein, H. (1987) «Capitalism and Petty Commodity Production», *Social Analysis* (yayında).

Boratav, K. (1969 - 1972) *Gelir Dağılımı*, Gerçek Yayınevi.

Boratav, K. (1973) «Türkiye Tarımının 1960'lardaki Yapısı ile İlgili Bazı Gözlemler» *SBF Dergisi*, C. 27, No. 3.

Çavdar, T. (1967) *Türkiye'deki Toprak Dağılımının İşletme Büyüklükleri Yönünden Yapısal Çözümlenmesi*, SBF yayını.

Çınar, M. ve Silier, O. (1979) *Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü) (1965). *1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları*, DİE Yayınları, No. 477.

DİE (1980) *Genel Tarım Sayımı Hanehalkı Anketi Sonuçları*. DİE Yayınları.
DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), (1967) *Köy ve Köylü Sorunu*, DPT Yayını.
Ecevit, M. (1987) «Small Peasant Tobacco Production in a Blacksea Village» Basılmamış doktora tezi, Kent Üniversitesi.
Ertürk, Y. (1980) «Rural Change in Southeastern Anatolia: An Analysis of Rural Poverty and Power Structure as a Reflection of Center-Periphery Relations in Turkey» Basılmamış doktora tezi, Cornell Üniversitesi.
Frey, F.W. (1968) «Socialization to National Identification Among Turkish Peasants» *The Journal of Politics*, C. XXX, No. 4, s. 934 - 965.
Friedmann, H. (1978 a) «World Market, State and Family Farm: Social Bases of Household Production in the Era of Wage Labour» *Comparative Studies in Society and History*, C. 20, No. 4, s. 545 - 586.
Friedmann, H. (1978 b) «Simple Commodity Production and Wage Labour in the American Plains» *Journal of Peasant Studies*, C. 6, No. 1, s. 70 - 100.
Gürkan, A.A. ve Kasnakoğlu, H. (1986) «Tarımın Türk Ekonomisinin Gelişimine Katkısı: Bugün ve Yarın» 1985 - 1986 Enka Bilim ve Sanat Ödülleri.
Hamurdan, Y. (1966) *Tarım Sektöründe İşletme Büyüklüklerinde Verimlilik*, DPT Yayını.
Hann, C. (1984) «Rural Transformation on the East Black Sea Coast of Turkey» Basılmamış makale.
Hiltner, J. (1960) «Land Accumulation in The Turkish Çukurova» *Journal of Farm Economics*, C. 42, No. 3, s. 615 - 28.
Kandiyoti, D. (1975) «Social Change and Social Stratification in a Turkish Village» *Journal of Peasant Studies*, C. 2. No. 2, s. 206 - 219.
Karpat, K.H. (1960) «Social Effects of Farm Mechanization in Turkish Villages» *Social Research*, C. 27, s. 83 - 103.
Keyder, Ç. (1983 a) «Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı» *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Dost Yayınevi, s. 221 - 275.
Keyder, Ç. (1983 b) «The Cycle of Sharecropping and The Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey» *Journal of Peasant Studies* C. 10, No. 2 - 3, s. 130 - 145.
Keyder, Ç. (1983 c) «Paths of Rural Transformation in Turkey» *Journal of Peasant Studies*, C. 11, No. 1, s. 34 - 49.
Kıray, M. (1964) *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, DPT Yayınları.
Kıray, M. (1966) «Interdependencies Between Agro-economic Development and Social Change: A Comparative Study in Çukurova» Abant (Bolu) Sempozyumu.
Kıray, M. (1968) «Values, Social Stratification and Development» *Journal of Social Issues*, C. XXIV, No. 2, s. 87 - 100.
Kip, E. (1987) «Türkiye'de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri» *Türkiye'de Tarımsal Yapıların Gelişimi 1923 - 1987* konulu Türk Sosyal Bilimler Derneği Sempozyumuna sunulan tebliğ.
Margulies, R. (1985) *Small Family Farming and Transformation of Turkish Agriculture: 1950 - 60*, Basılmamış doktora tezi, East Anglia Universitesi.
McEachern, S. (1976) «The Mode of Production in India» *Journal of Contemporary Asia*, C. 6, No. 4, s. 444 - 497.
Robinson, R.D. (1952) «Tractors in the Village-A Study in Turkey» *Journal of Farm Economics*, C. 34, No, s. 451 - 462.

Seddon, D. ve Marguiles, R. (1984) «The Politics of the Agrarian Question in Turkey: Review of a Debate», *Journal of Peasant Studies*, C. 11, No. 3.
Sirman-Eralp, N. (1987) «Pamuk Üretiminde Aile İşletmeleri», *Türkiye'de Tarımsal Yapıların Gelişimi 1923-87*. Türk Sosyal Bilimler Derneği Sempozyumu.
Stirling, P. (1965) *Turkish Village*, John Willey and Sons Inc.
Stirling, P. (1974) «Cause, Knowledge and Change: Turkish Village Revisited» J. Davis (ed) *Choice and Change*, LSE.
Tekeli, İ. (1982) *Türkiye'de Kentleşme Yazıları*, Turhan Kitapevi.
Timur, S. (1972) *Türkiye'de Aile Yapısı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
Üner, S. (1986) «Migration and Labor Transformation in Rural Turkey» A. Richards (ed) *Food, States and Peasants*, Westview Press, s. 225-284.
Varlıer, D. (1978) *Türkiye Tarımında Yapısal Değişme, Teknoloji ve Toprak Bölüşümü*, DPT Yayını.
Vergopoulos, K. (1978) «Capitalism and Peasant Productivity», *Journal of Peasant Studies* C. 5, No. 4, s. 446-465.
Yalman, N. (1971) «On Land Disputes in Eastern Turkey», G.L. Tikku (ed), *Islam and Its Cultural Divergence*, University of Illinois Press, s. 180-218.

TÜRKİYE'DE TARIMSAL YAPILAR 1923-2000

Nisan 1987'de Ankara'da Toplanan Sempozyumda Sunulan Tebliğlerin Metinleri

Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını
Derleyenler Şevket Pamuk ve Zafer Toprak
Yazarlar: Bahattin Akşit / Çelik Aruoba
Korkut Boratav / A. Aslan Gürkan
Selim İlkin / Haluk Kasnakoğlu
Gülten Kazgan / Çağlar Keyder
Ergün Kip / Oya Köymen
İzzettin Önder / Şevket Pamuk
Nükhet Sirman - Eralp / İlhan Tekeli
Zafer Toprak

— Yakında Çıkıyor —

«İşçileşmeye Karşı Köylülüğün Devamı» Tartışması ve Düşündürdükleri

Nefise BAZOĞLU

Yirmi yıl önce Türkiye'de Marksist çevrelerin olmasını umduğu, ya da kaçınılmaz bulduğu bir senaryo tartışılıyordu: Lenin'in öngördüğü «tarımsal değişim» Türkiye'de de gerçekleşecek ve tarım kesiminde yaygın olan köylülük büyük bir kırsal proletarya kitlesine dönüşecekti.

Yalnız Marksistler değil, Türkiye üzerinde araştırma yapan «Çağdaşlaşma» okuluna ait kuramcılar da aynı kestirimde bulunuyor ve ekonomik kalkınmanın önündeki «engel», köylülüğün, er geç yok olacağını ileri sürüyorlardı. Her iki yaklaşım da, birincisi «dönüşüm», ikincisi «gelişim» in ön koşulu olarak, köylüden arınmış bir toplumun gerekliliğini savunuyorlardı.

Bu tezler salt kuramsal alanda kalmıyor. Türkiye'nin tarımdaki gidişatı tarafından da doğrulanıyordu: İkinci Dünya Savaşı sonrası tarımda son derece kısa bir sürede olagelen toprak kutuplaşması birçok köylü işletmesini yutuyor ve topraktan kopan köylüler ya kente göç ediyor ya da tarım işçisine dönüşüyordu.

1960-65 arası ikinci sıçramasını yapan kente göç akımı ise tarımda yaşanan bir diğer devinime işaret ediyor ve kırsal yörelerdeki toprak kutuplaşmasının keskinliği 1968 Gelir Dağılımı Araştırması (1) ile vurgulanıyordu. Oysa 1970'lerle birlikte tarımdaki üretim birimlerinin büyük çoğunluğunun orta ve küçük işletmelerden oluştuğu görülüyordu.

Yalnız Türkiye'de değil Üçüncü Dünya ülkelerinin çoğunda da,

1) Bulutay, Tuncer, Ersel, H., Timur, S., *Türkiye'de Gelir Dağılımı*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1971.

köylülüğün savaş sonrası kapitalist pazara dönük ilk açılımı ve onun getirdiği işçileşmenin hızı duruluyordu. Küçük işletmeler kapitalizmin köylülük biçimini çözmeye yönelik güçlü eğilimine karşın dayanıyor ve kendini yeniden üretiyordu.

Kendini dayatan bu ampirik gerçeklikle birlikte değişik yaklaşımlar tarafından alternatif açıklama arayışları yoğunluk kazanıyordu.

Wallerstein'a göre (2), mekân içindeki dengesiz kalkınma çevre ülkelerden merkez ülkelere coğrafî değer aktarımını mümkün kılıyor ve çevredeki sanayi öncesi yapılar global kapitalizm yönünden işlevsel bir rol oynuyordu.

De Janvry ve Garramon ise köylülüğün yeniden üretimi sayesinde ücretlerin düştüğünü, bunun ise kapitalist çiftçilerin yararına işlediğini ileri sürüyorlardı. Bu tez şöyle dile getiriliyordu: «Kapitalist olmayan üretim ilişkilerinin sürdüğü kendine yeterli tarım, yarattığı kullanım değeri ile kırsal işgücünün yeniden üretilmesi için gerekli maliyetin bir kısmını karşılamakta ve böylece kapitalist çiftçilere ucuz emek arzederken bu sayede kent sektörüne ucuz besin sağlayarak ücretleri düşük tutmaktadır» (3).

Daha da ileri giden Banaji (4) ise köylülüğün devamının, metalaşmış tarım ve sanayinin kırsal işgücünü emmesi için bir engel oluşturmadığını, hattâ bu kesimin millî gelirin yaratılmasına, ücretli işçilerden daha çok katkıda bulunduğunu ileri sürüyordu.

Vergopoulos (5) bu fikri desteklerken köylü hanesinin aile emeğini kolayca seferber eden esnek bir yapıya sahip bulunduğunu, buna karşılık tamamen meta üretimi yapan bir işletmenin elinin altında bu gibi avantajlar olmadığını söylüyordu.

Türkiye için Boratav (6) ve Keyder (7) benzer ilişkilerin geçerli olduğunu ifade ediyorlar. Keyder'e göre köylü biriminin ekonomik faaliyetlerini çeşitlendirme yeteneği onun kapitalizm karşısındaki yıkılmazlığını sağlıyordu.

Sirman-Eralp (8) ise küçük ve orta boy pamuk işletmeleri tara-

---

2) Wallerstein, I., «Crisis as Transition» s. 11 - 54, S. Amin, G. Arrighi, A.G. Frank ve I. Wallerstein (derl.) *Dynamics of Global Crisis*, Monthly Review Press, New York, 1982 içinde.

3) Janvry de, Alain ve Garramon, C., «The Dynamics of Rural Poverty in Latin America», *Journal of Peasant Studies*, Cilt 4, sayı 3, 1977.

4) Banaji, J., «Modes of Production in a Materialist Conception of History», *Capital and Class*, Cilt 3., 1977.

5) Vergopoulos, K., «Capitalism and Peassant Productivity», *Journal of Peasant Studies*, 5 (4), 1978.

6) Boratav, K., *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Birikim, İstanbul 1981.

7) Keyder, Ç., «Paths of Rural Transformation in Turkey», *The Journal of Peasant Studies*, Cilt 10, sayı 1, 1983.

8) Sirman - Eralp, «Pamuk Üretiminde Aile İşletmeleri» Türk Sosyal Bilimleri Derneğince düzenlenen Tarım Sempozyumunda sunulan Bildiri, Nisan 1987, Ankara.

fından pazara yapılan uyumun ekonomi dışı etkenlerin dinamiği ile kolaylaştırıldığını belirtiyordu.

Öte yandan bir başka açıklama çizgisi ise köylülüğün yeniden üretiminin, bünyesindeki tüm değişmelere karşın, pazar ile olan uyumsuzluğundan ya da uyuşmazlığından kaynaklandığını savlıyordu.

Örneğin Hyden (9) Afrika köylülüğünün yaşamasını, kendilerini modern pazar ilişkileri ya da devlet piyasalarına karşı koruyabilmelerine bağlıyordu. Bu köylüler gerek özendirilmeye gerekse zorla kabul ettirilmeye çalışılan yeni ürün, teknoloji ya da üretim yöntemlerini kullanmayı reddederek defansif bir mücadeleye girişiyorlardı. Yazar bu durumu, Afrika köylüsünün yaşam yolunu belirleyen ve Batılı insanınkine göre tamamen zıt düşen bir temel mantığa dayandırıyordu: «Yaşamaya yetecek kadar çalışmak».

Bize daha yakın olan Yunan köylüsü ise eğer halâ ayakta duruyorsa, Mouselis'e göre (10) bunun nedeni, kapital karşısındaki işlevselliğinde değil, politik alandaki mücadelesinde, halk hareketlerini gündeme getirebilmesinde aranmalıydı.

Erdost'un (11) Türkiye için yaptığı açıklama Mouselis'inki ile koşutluklar oluştursa da «politik mücadele» oldukça sık delikli bir süzgeçten geçirilerek seçmenlik erki ile özdeş tutuluyordu. Köylülüğün kendisini pazar güçlerinin akımına tümden kaptırmaması oy silahı ile ürün tabanı fiyatlarını, dolaylı da olsa belirleyebilmesi sayesindeydi.

Bütün bu tartışmalar neyi düşündürüyor? Türkiye'de köylülük hiç kuşkusuz pazar dinamiğine uyum göstermiştir. Ancak bu, «herşeye kadir kapital» den alınan sinyaller üzerine köylülüğün kapitalizmin daha çok işine yaramak üzere edilgin bir biçimde kurgulanması ya da mutasyona uğraması olarak algılanmamalıdır. Çünkü köylülüğü yıkmadan kapitale asimile eden güçler ne denli yoğunsa, onu bütün bütün yok etmeye yönelik güçler de en az o denli etkilidir. Eğer bu sınıf herşeye rağmen ayaktaysa bunu, sadece yapısal faktörler tarafından biçimlenen bir öge değil, kendi kendine de biçim veren etkin bir aktör olarak oynadığı role borçludur.

Ayrıca köylülük, Türkiye tarımındaki egemen pazar ilişkilerine karşı direnmek için ya da bir Afrika köylüsü gibi sistemle uyuşmamak için değil, tersine, **sınıf köklerinden tümüyle kopmayacak bir biçimde pazara uyum sağlamak için, onunla bütünleşmek için mücadele vermektedir.**

Öte yandan köylülüğün mücadele alanı yalnız politik sınırlar içinde değerlendirildiğinde, çok zengin ama belirgin olmayan bir

8) Hyden, G., *No Shortcuts to Development*, Heinemann, Londra, 1983.

10) Mouselis, N., «Capitalism and the Development of Agriculture», *Journal of Peasant Studies*, 3 (4), 1976.

11) Erdost, M., *Kapitalizm ve Tarım*, Onur, Ankara, 1984.

başka alan tümüyle gözden kaçırılmaktadır. İkincisinden kastettiğim ise gösterişsiz, kronik, için için süren günlük «başa çıkma» mücadelesidir.

Köylüler işletmelerini ya da geçimlerini sürdürmek için «ek gelir» yaratma macerasına girişirken, yalnız ekonomik olarak değişik işlerle iştigal etmenin ötesinde, geçirdikleri son derece radikal sosyal dönüşümlerde bizzat taraf olmaktadırlar. Çok değişik işler tutmanın yol açtığı sınıf kimliği karmaşasıyla, aile rolleri karmaşasının içinden çıkmak çok esnek bir hane halkı yapısı ve yıkılmama direnci olmaksızın gerçekleşemezdi.

Küçük toprak sahiplerinin yaşamlarının sosyal boyutlarındaki değişme ise hane halkı işbölümünün yeniden yapılanması ve bununla gelen sınıf ve aile içi ilişkilerdeki yeniden yapılanmadır. Bir başka deyişle işletme merkezli bir işbölümünden, işletme ve işletme dışı ekonomik olanakları birleştirmeye, optimize etmeye yönelik bir işbölümüne geçiştir. Böyle bir optimizasyonun bir boyutu ise çoğu zaman ailenin mekân ve zaman içinde parçalanması; eş ve çocukların mevsimlik olarak ayrı kalmalarının ya da «gurbetliğin» artık olağanüstü değil, sıradan bir olgu haline gelmesidir.

Ekonomik çeşitlenmeye uğramış ailelerdeki sınıf ilişkilerinin yeniden yapılanması ise değişik sınıf rollerinin eklemlenme sürecidir. Aynı kişi ya da aynı ev halkının başka başka fertleri değişik sınıf ilişkileri bağlamlarında yer alabilmektedir. Bunlar bir bakıma bir sarkaç gibidir: **kendi hesabına çalışan özerk bir ilişki biçiminden tarım ya da tarım dışı işçisi kimliği ile işçi-işveren ilişkilerinin bir ayağını oluşturarak her iki mod arasında yıllık döngülerle gidip gelmektedir**; iki ya da üç birbirinden oldukça kopuk sınıf rolünü birden yönetmektedir.

Bunun aile içi rollerde yansıması nasıl olmakta? İşletme sahibi, yani aile reisi, kendi toprağını işlediği dönemlerde ailenin tek otoritesi durumundayken, işçiliğe çıktığında bu rolü unutmak zorundadır. Öte yandan onun karısı da yokluğunda bağımsız bir aile patronu rolünü benimseyip kocası geldiğinde tekrar bağımlı aile işçisi konumuna bürünür.

Bu süre içinde coğrafi olarak parçalanan haneye bir de mekânın idaresi düşmektedir. Yani, hane fertleri, değişik yerlerdeki değişik iş olanaklarını kollamak, kimin kimle, nereye gidip, işletmede kimlerin kalacağı meselesiyle de uğraşmak durumundadır.

Dolayısıyla köylülük, değişik sınıf, meslek, aile-içi rollerin, zaman ve mekânın yönetimini ve senkronizasyonunu yapmakta ustalaşmaktadır. Köylüler, kırsallıkla basitliği özdeş tutan anlayışı yanlışlarcasına günlük yaşamlarındaki karmaşıklıklar yumaklarını birbirine dolamadan idare etme konusundaki becerilerini göstermektedirler.

Bu gelişmelerin metodolojiye yansıması başlıbaşına bir konu oluştursa da burada kısaca bir noktaya değineceğim. Kavramlaştırma sürecinde bu gruba «çok meslekli sınıf», «çok parçalı sınıf» ya da «kırma sınıf» gibi nitelemelerle tekil bir yer verip, heterojenliklerinin ön plana çıkarılması gündeme alınabilir. Oysa literatürde eğilim, bunları daha geniş çerçeveler içinde çözümlemek olmuştur. Bir kısım düşünüre göre çeşitli ekonomik faaliyetlerin birarada var olması küçük üreticiliğin asıl yapısını etkilemez ve bunlar ancak küçük meta üreticilerinin bir alt grubunu oluştururlar.

Ters eğilim ise bu grubu «yarı-işçileşmiş» diye tanımlayarak ya da müstakbel işçi gözüyle bakarak, bunların işçilik yanlarına ağırlık verir.

Sonuçta bu heterojen grup sınıf ilişkileri bakımından, kendilerinden daha geniş kategoriler içine alınarak incelenmektedir. Bunun uzantısı olarak da aslında kırmalaşmış olan bir grup, «işçileşme», «küçük meta üreticiliği», «köylülük» gibi kavramsal olarak saf, katıksız gruplar çerçevesinde ele alınmaktadır.

Oysa artık bu gruba özgü analitik araçlar ve kavramlar geliştirilmelidir. Örneğin Almanya'daki ikinci ve üçüncü kuşak Türkler üzerinde bir çözümlemeye giderken onları hangi nedenle saf Türk ya da saf Alman olarak değerlendiremiyorsak, bu gruba da «müstakbel işçi» ya da «bir nevi küçük meta üreticisi» olarak bakamayız.

Sonuç olarak belirtmek isterim ki, tarımsal dönüşümün getirdiği beklenmedik biçimlenmeler salt küçük tarım işletmelerindeki işbölümünün yeniden yapılanması ya da günlük mücadele kapasitesi ile açıklanamaz. Oysa bu değinmede hane içi dinamiklerin ve heterojenleşmenin aşırı abartıldığı söylenebilir. Ancak amacım kesin ve nihaî yanıtlar vermek yerine yeni sorular sormak ve tartışmanın bir başka boyutuna daha yoğun bir şekilde sahip çıkmak olduğu için bu yanlılık belki bağışlanabilir.

Tarımsal İşletmelerin Yeniden Tabakalandırılması Üzerine Bir Deneme

Feride ALTAN

GİRİŞ

Tarımda «yapı» ve «bölüşüm»le ilgilenen hemen her araştırmacının kıt bir kaynak olan toprağın bölüşümü ile ilgilenmesi doğaldır. Tarım sayımlarında (ki bundan böyle TS olarak anılacaktır) yer alan tüm bilgilerin, toprak dilimlerine göre düzenlenmesi, nerdeyse bir gelenek haline gelmiştir. Bu tür veriler, başta, en bilineni GİNİ katsayısı olmak üzere, toprak bölüşümü ile ilgili çeşitli «eşitsizlik ölçütleri»nin ve «toprak ortalamaları»nın kolaylıkla hesaplanmasına olanak sağlamaktadır. Buna karşılık, verilerin sadece bu tür düzenlenişi, tarımda genel anlamda bölüşümle ilgilenen araştırmacılara büyük bir kısıtlılık getirmektedir.

Tarım alanındaki üreticiler, toprak büyüklüğü dışında, varsıllık derecelerini biraz daha iyi belirleyen başka hangi ölçütlerde tabakalandırılabilirler? Bu yazının ağırlık noktası, işte bu soruya yanıt aramak ve üreticilerin, toprak büyüklüğünün yanı sıra, anlamlı diğer ölçütlerle yeniden tabakalandırılması çabasıdır. "Türk Tarımında Değişim, Toprak Bölüşümü ve İşletmelerin Tabakalandırılması" başlıklı daha geniş bir çalışmanın anlamlı bulunabileceğini umduğumuz bazı bulgularını sunduğumuz bu yazıda, genel olarak 1980 TS ve kıyaslama gereği duyulduğunda da 1970 TS verileri, ana kaynak olarak kullanılmakta, gerektiğinde de, onlarla birlikte Devlet Su İşleri (DSİ) verilerine başvurulmaktadır.

Yazının birinci bölümünde, toprak bölüşümü konusunda bazı analizlere yer verilecek, ikinci bölümde ise, "Yabancı Emek Kullanım Oranları" ve "Traktör Sahipliği/Ortaklığı" olarak saptanan iki yeni ölçütle, işletmeler yeniden tabakalandırılacaktır. Birinci bölüm

deki analizlerin ikinci bölümdeki iki yeni ölçütle ulaşılan sonuçların geçerliliğine bir ölçüde ışık tutabileceği umulmaktadır.

TOPRAK BÖLÜŞÜMÜ İLE İLGİLİ BİRKAÇ SÖZ

Tarım sayımlarında saptanan "Toprak Dilimlerine Göre İşletme Sayıları" dağılımından çıkan ilk önemli sonuç, toprak büyüklüğü açısından küçük üreticiliğin yaygınlığıdır (1).

Gerçekten de, DİE'nün TS verileri, otuz yıllık bir dönem olarak incelendiğinde, tarımsal işletmelerin en belirgin özelliği, her sayımda yüzde 80'leri aşan oranları ile, 100 dekardan az toprakları işletimlerinde (2) bulundurmaları olarak görünmektedir.

ÇİZELGE : 1

1980'de Toplam İşletmelerin GİNİ (3) Katsayısı ve Toprak Ortalamaları

G	: 0.56095
YBAR (4)	: 6.3 hektar
Y_1BAR	: 2.1 hektar
Y_2BAR	: 12.9 hektar

Not: 1980 TS, s. 56, 1980 Devlet Üretme Çiftlikleri Bütçesi, s. 10'daki veriler, Bilgisayarda değerlendirilerek bu sonuçlar alınmıştır. TS verilerinden Devlet Üretme Çiftliklerine ait olanlar çıkarılmıştır.

Yukardaki çizelgede görüldüğü gibi 1980 verileri de, eşitsiz bir dağılımın sürmekte olduğunu göstermektedir.

---

1) Türk tarımında küçük üreticiliğin yaygınlığı ile ilgili ampirik çalışmalara örnek olarak Korkut Boratav, «Türkiye Tarımının 1960'lardaki Yapısı Üzerine Bazı Gözlemler», *SBFD* Cilt: XXVII/3, Ankara, 1972 ile, Oktay Varlıer, «Türkiye Tarımında Yapısal Değişme, Teknoloji ve Toprak Bölüşümü», DPT, Yayın No: 1636, Ankara, 1976'e bakılabilir.

2) Burada niçin, «işlenen tarımsal alan» yerine «işletimdeki toprak» ifadesinin kullanıldığını açıklamak gerekir. TS yayınlarındaki veri düzenleniş biçiminden ötürü, tarımsal işletmelerin toprakları arasında, doğal ve yapay çayır, mer'a, orman ve fundalık arazi olduğu gibi, kullanılmayan ve faydalanılmayan arazi de bulunmaktadır. Bu nedenle, işlenen değil, «işletimdeki» ifadesi kullanılmakta ve bu olgu da bize, toprak büyüklüğünün tek başına yeterli bir ölçüt olmadığını çağrıştırmaktadır.

3) İstatistiksel dağılım ölçüleri arasında en bilineni olan GİNİ oranı, birimler arası farklar ortalamasının, aritmetik ortalamanın iki katına bölünmesiyle elde edilir. (G) harfi ile gösterilen bu oran büyüdükçe, dağılımdaki eşitsizlik artmaktadır.

4) YBAR, işletmelerin işletimindeki toprak ortalamasını, Y_1BAR, ortalamanın altında bulunan işletmelerdeki toprak ortalamasını, Y_2BAR, ortalamanın üzerindeki işletmelerin toprak ortalamasını hektar olarak ifade etmektedir.

BÖLGELERDE TOPRAK DAĞILIMI

Aşağıda bölgelere ilişkin GİNİ oranı ve toprak ortalamaları yer almaktadır.

ÇİZELGE : 2

Bölgelere İlişkin GİNİ Oranları ve Toprak Ortalamaları (1980)

G ORANI Ve TOPRAK ORT. (Hektar)	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
G	0.5402	0.5100	0.5128	0.5599	0.5324	0.6518	0.4327	0.5221	0.5206
YBAR	8.1	4.5	6.3	5.7	8.0	9.9	3.4	5.3	9.0
Y_1BAR	3.6	2.1	2.2	2.0	3.6	3.0	1.8	2.0	3.7
Y_2BAR	20.8	10.4	11.8	12.3	20.2	27.0	6.9	10.6	20.1

Çizelgedeki bulgular incelendiğinde en eşitsiz dağılımın Güneydoğu (VI)'da, en eşit dağılımın ise Karadeniz (VII)'de olduğu, bunu Ege (II), Akdeniz (IV) ve Marmara (III)'nın izlediği görülmektedir.

En yüksek toprak ortalamalarına ise, Güneydoğu (VI), Orta-Kuzey (I), Kuzeydoğu (V) ve Orta-Güney (IX) bölgeleri sahiptir. Bu bölgeler, daha çok hayvancılıkla uğraşan, topraklarının önemli kısmı çayır ve mer'aya ayrılmış, Kuzey-Doğu (V) hariç tutulursa, tarla ürünlerinin yoğunlukta olduğu bölgelerdir. Bunlardan Güneydoğu (VI) hem toprak dağılımının en eşitsiz hem de toprak ortalamalarının yüksek olduğu bir bölgedir (5).

ÇALIŞANLARIN DURUMUNA GÖRE GİNİ ORANLARI VE TOPRAK ORTALAMALARI

İncelemeye, yazının ana sorgusuna ışık tutabileceği sanılan tarımsal işletmelerde çalışanların durumlarına ilişkin bulguları vererek devam edelim (6).

1970 TS verilerine göre, yalnız ücretsiz hane halkı çalıştıran işletme sayısı, toplam işletmelerin yüzde 83.5'uğunu, ücretsiz hane halkı ile birlikte, ücretli işçi çalıştıran işletmeler, toplam işletmelerin yüzde 14.9'unu, yalnız ücretli işçi çalıştıran işletmelerde de, gene top-

5 Bu bulgiler, Boratav (*a.g.e.*, s. 795)'in 1970 yılına ait il bazındaki bulgularıyla uyum göstermektedir. Bu da, tarımsal yapının, on yıllık süreç içinde, içsel çeşitlenmelere karşın, ana özellikleri ile süregeldiğini göstermektedir.

6) Toprağın tasarruf biçimlerine göre dağılım bulgularına, konuyu dağıtmamak amacıyla, yer vermekten kaçınılmıştır. Bu konuda, hem 1970'de hem de 1980'de, Türk tarımında, yaygın tasarruf biçiminin «Toprak Sahipliği» olduğu, ikinci sırayı ise, «Dışardan Arazi Tutup, Dışarıya Arazi Vermeyenler»in aldığını belirtmekle yetinilebilir. Daha geniş bilgi için Bkz.: Boratav (*a.g.e.*, s. 783-793) ve Varlıer (*a.g.e.*, s. 85-93 ve Tablo V/1-V/29).

lamın yüzde 1.5'uğunu oluşturmaktadır. 1980 TS verilerine göre, bu oranlar, sırasıyla yüzde 67.1, yüzde 30.3 ve yüzde 2.6'dır.

Görüldüğü gibi bir yandan tarımsal işletmelerde ücretli işçi çalıştırma olgusu, 1970'den 1980'e bir misli artmış, diğer yandan TS ve konu ile ilgili diğer kaynakların da gösterdiği gibi ilaçlama, gübreleme ve benzeri «modern girdi» kullanımında, makinalaşma ve sulama konularında, 1950'lerden başlayıp 1970-1980 arası büyük bir ivme kazanan bir gelişme yaşanmıştır.

Bu iki olgu bir arada düşünüldüğünde, hangisinin diğerini etkilediği yolundaki sorulara, «tarımda teknolojik gelişmenin, ücretsiz işçi çalıştırmayı artırdığı» yanıtını vermek, yeni teknolojilerin yeni ilişkilere yol açacağı gerçeği göz önüne alındığında, akla yakın gelmektedir (7). Bu da, toprak büyüklüğünün yanı sıra «ücretli işçi» çalıştırma ölçüsünün, tarımsal yapı analizlerinde, eskiye oranla, daha da önem kazandığını vurgulamaktadır.

ÇİZELGE : 3

Çalışanların Durumuna Göre GİNİ Oranları ve Toprak Ortalamaları (1980)

GİNİ Oranı ve Toprak Ort. (Hektar)	Yalnız Ücretsiz Hane Halkı Çalıştıran İşl. (1)	Yalnız Ücretli İşçi Çalıştıran İşl. (2)	Ücretsiz Hane Halkı ve Ücretli İşçi Çal. İşl. (3)
G	0.5472	0.6464	0.5357
Y BAR	5.5	5.9	8.7
Y_1BAR	2.0	1.9	3.9
Y_2BAR	11.8	15.4	22.0

Kaynak: 1980 TS, s. 66'daki verilere dayanılmıştır.

Çizelge incelendiğinde, yalnız ücretsiz hane halkı çalıştıran işletmeler ile, ücretsiz hane halkı ile birlikte ücretli işçi de çalıştıran işletmelerde GİNİ oranlarının, toplam dağılımdaki GİNİ oranından (0.5609) daha düşük çıktıkları gözlenmektedir.

---

7) Bu konuda, T.J. Byres'in «The New Technology, Class Formation and Class Action In The Indian Countryside» adlı makalesinden (*The Journal of Peasant Studies*, Cilt: 8, s. 405 - 449) söz edilebilir. Byres, Hindistan'da yeni teknolojinin, «Kendiliğinden Sınıf» konularında belli değişikliklere neden olduğunu ve sosyal farklılaşmada çok karmaşık biçimlerde de olsa, etki yarattığını belirtmektedir.
Türk tarımında da, traktör sahibinin traktörü kiralayana, işgücünü geçici olarak sunması gibi, sanayi kesiminde pek görülemeyecek ilişkilerin varlığı, yeni teknoloji olanaklarının tarımda meydana getirdiği karmaşık etkilere ilginç bir örnek olarak düşünülmektedir. Öte yandan, Türk tarımında, geçici işgücünün hemen hepsinin, devamlı işgücünün ise bir kısmının toprakla ilişkisinin kopmamış olması da buna ek olarak düşünüldüğünde, ücretli işgücünün, sosyo-ekonomik özelliklerine ilişkin araştırmalar, politika saptayıcılarına yol gösterme açısından önem kazanmaktadır.

Burada ilginç olan nokta, yalnız ücretli işçi çalıştıran grupta, GİNİ oranının yüksek (0.6464) çıkmasıdır. Oysa, salt yabancı emek (ücretli işgücü) kullanımı ile toprak büyüklüğü arasında pozitif bir bağıntının varlığı halinde, bu grubun GİNİ oranının daha düşük olması gerekmekteydi. Bu bulgu, bu grupta, yabancı emek kullanımı ile işletme büyüklüğü arasında, yüksek bir pozitif ilişkinin olmadığını ortaya koymaktadır. Böyle bir sonuca, küçük toprağa sahip işletmeler arasında yalnız ücretli işçi çalıştıran işletmelerin varlığı neden olmaktadır. Bunların, büyük bir çoğunluğunun tarımsal alan dışında oturan, küçük işletme sahibi çiftçiler olduğu tahmin edilmektedir.

Bu grupta, YBAR ve Y_1BAR, genel ortalamalardan düşük çıkarken Y_2BAR'ın Türkiye genel ortalamasından yüksek çıkması -ki bu yalnızca yabancı emek kullanımına yer veren kapitalist çiftçi ya da toprak ağalığı olgusuyla bağdaşmaktadır- dağılımı «en eşitsiz» hale getirmektedir.

Bir diğer ilginç nokta da, ücretsiz hane halkı ferdi ile ücretli işçinin birlikte çalıştığı işletmelerdeki her üç ortalamanın da, yalnız ücretli işçi çalıştıran gruptaki ortalamalara kıyasla, anlamlı ölçüde yüksek çıkmasıdır. Bu grupta daha yüksek ortalamalar ve daha kuvvetli bir pozitif bağıntının varlığına ve ikinci gruba olmasa bile birinci gruba kıyasla varlıklı işletmelerin bu grupta daha çok yer aldığına kanıt olabilir.

«Bazı Fertleri Dışarda Çalışan İşletmeler»le ilgili bulgulara ait çizelgeye burada yer verilmemekle birlikte sonuçlarına kısaca değinmekte yarar vardır. Bu grupta, toprak ortalamalarının, Türkiye genel ortalamalarından düşük çıkması, «toprak yetersizliği»nin kanıtı olmaktadır. Bu grubun, «geçimlik düzey»in altında geliri olan aileleri barındırdığı açıktır.

TRAKTÖR SAHİP VE ORTAKLIĞINA GÖRE GİNİ ORANI VE TOPRAK ORTALAMALARI

İşletmelerin yeniden tabakalandırılmasında ikinci ölçüt olarak seçilen traktör sahipliği konusunda GİNİ oranı ve toprak ortalamaları şöyledir:

ÇİZELGE : 4

Traktör Sahip ve Ortaklığına Göre GİNİ Oranı ve Toprak Ortalamaları

GİNİ ORANI VE TOP. ORT	TRAKTÖR		
	KENDİ MALI	ORTAK	KİRA
G	0.4685	0.4707	0.4516
Y BAR	10.6	8.1	3.7
Y_1BAR	6.1	3.3	1.6
Y_2BAR	27.6	15.0	6.5

Kaynak : 1980 TS, s. 180 - 190'daki verilere dayanılmıştır.

Yukardaki çizelgede görüleceği üzere traktör sahipliğinde, toplam toprak dağılımından daha eşit ve daha yüksek ortalamaların yer aldığı bir dağılım elde edilmiştir. Bu, traktör kredisi alabilmek için belli bir toprak büyüklüğüne sahip olma zorunluluğunun da etken olduğu, beklenen bir sonuçtur.

Ortalaşa traktör kullanan işletmelerdeki dağılım da, gene Türkiye toplam dağılımından eşit, ortalamalar ise, sahiplikten daha düşüktür.

Kira ile traktör kullananlarda, gruplar arasında «en eşit» dağılım elde edilmiştir ve bu grup en küçük ortalamalara sahiptir.

Sonuç olarak, traktör sahipliği ölçütü ile toprak büyüklüğü arasında, yabancı emek kullanımı ile toprak büyüklüğü arasındaki ilişkiden daha kuvvetli bir ilişkinin varlığı söz konusudur.

İŞLETMELERİN YENİ ÖLÇÜTLERLE TABAKALANDIRILMASI

Tarım kesiminde işletmelerin tabakalandırılmasında geleneksel yaklaşım olan toprak büyüklüğü ölçütünün yeterli olup olmadığı tartışılırken (8) yeni yaklaşımlar önerilmektedir. Bu yaklaşımlar, söz konusu ölçütün gerçek yaşamla uyuşmamasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, 100 dekarlık sulu alanda yapılan tarım, büyük işletmecilik normlarını sağlayabilirken, gene aynı toprak büyüklüğünde yapılan kuru tarım, ancak orta işletme normlarını tutturabilmektedir.

İşletmelerin büyüklük/küçüklük ya da bir başka deyişle, varsıllık sıralamalarını belirleyen ölçütlerin başlıcaları olan, tarımsal işletmenin faaliyetinden, belli bir zaman birimi içinde elde ettiği gelir, tarımsal araç ve gereçleri de içine alan tüm sabit sermaye stoku, işletme sermayesi ve kaynakları, ücretli işgücü kullanımı, toprağın özellikleri, toprağın tasarruf biçimleri, ürün türü, makina dışında modern girdi kullanımı gibi tarımın karmaşık yapısı dolayısıyla, değişik görüntüler gösterebilen bir dizi ekonomik ve sosyal öge, geleneksel yaklaşım olan toprak büyüklüğü ölçütünü, tek ölçüt olmaktan çıkarmış, bunların birbirleriyle çeşitli etkileşimlerinin birlikte düşünülmesi gereğini ortaya koymuştur.

Örneğin, aynı toprak büyüklüğündeki iki işletmeden biri ürün farklılaşması nedeniyle, yabancı emek kullanımına geçerken, diğeri aile emeği ile yetinebilmektedir. Gene aynı büyüklükteki iki işletmeden birinde, tarımsal araç ve gereç sahipliği söz konusu iken, diğerinde, bu araç ve gereçler, kiracılık ile sağlanabilmekte, ya da bir diğerinde, makina gücü yerine hayvansal güç ile yetinilmektdir.

---

8) Bkz.: Korkut Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, AÜSBF Yayınları No: 454, s. 58 - 59, Ankara, 1980.

Yukardaki açıklamaların ışığı altında, çalışmanın bu bölümünde, toprak büyüklüğü ölçütünün yanı sıra, daha önce de belirtildiği gibi, önemli olduğu düşünülen «yabancı emek kullanımı» ve «traktör sahipliği/ortaklığı» ölçütleri kullanılmaktadır. Bu ölçütlerin hesaplanması için gerekli veri kaynaklarının ulaşılabilir olması da, bu ölçütlerin seçiminde etken olmuştur.

TABAKALANDIRMA VE TANIMLAR

Bu çalışmada, tabakalandırmada kullanılan «tanım»lar, aşağıda yer almaktadır (9).

Büyük Toprak Sahibi: Bu kategori, hem toprak ağasını hem kapitalist çiftçiyi içermektedir. Bu kategorinin ayırıcı özelliği, üretken emek harcamayışlarıdır.

Zengin Köylü: Bu kategoriyi, bir üst kategoriden ayıran ana ölçüt tarımsal faaliyette, kendi ve aile emeğini de kullanmasıdır. Bu kategoriyi, daha alt kategorilerden ayıran özellikleri ise, iş aletlerine de sahip oluşları ve yabancı iş gücünün aile emeği karşısında, belli bir eşiği aşmasıdır.

Orta Köylü: Kendi toprağını sadece aile emeği ile işleyenler bu grubu oluşturmakla birlikte, toprak kiralamaları ve ücretli işçi kullanmaları da mümkün, fakat belirleyici özellikleri değildir. Bu gruptakiler yeterli iş aletlerine sahiptirler ve aile emeğini iş gücü piyasasına sunmazlar.

Yoksul Köylü: Geçimleri için yeterli toprağa ve iş aletlerine sahip olmayan bu kategoridekiler, toprak kiralayarak ve iş güçlerini diğer işletmelere satarak geçimlerini sağlarlar. Tek bir üretim ilişkisine bağlanamamaları da, bu gruptakilerin bir diğer özelliğidir.

İşletmelerin tabakalandırılmasında kullanılan tanımlara uygun kategorilerin uygulamada nasıl oluşturulabileceği sorunu yukardaki tanımlarda da görüleceği üzere, «yabancı emek kullanımı» ile «tarımsal araç ve gereçlere sahiplik» ölçütlerini önemli kılmaktadır. Nitekim, tarımsal işletmelerin niteliklerini belirlemede kullanılması önerilen şu sorular da aynı önemi belirtmektedir:

a) İşletmede, ücretli işçi çalıştırılıyor mu?
b) İşletme, hangi nitelikte tarım araç ve gereçleri kullanıyor?
c) İşletme dışında, örneğin dükkan, kamyon gibi mal sahipliği var mı?

Niceliksel ampirik çalışmalar yapılırken ortaya çıkabilecek teorik zorluklara karşı da ölçütlerin «aralıklar» halinde belirlenmesi önerilmekte ve konu şu örnekle açıklanmaktadır:

---

9) Bu tabakalandırmada kullanılan tanımlar, Korkut Boratav, *a.g.e.*, s. 59-60'dan alınarak benimsenmiştir.

10 hektarla 2 büyük baş hayvana veya 7 hektarla 4 büyük baş hayvana sahip işletme «orta» sayılırsa, 7-10 hektar toprakla 2-4 büyük baş hayvana sahip işletmeler «orta» işletme olarak, birlikte belirlenebilirler. Aslında tarımda zorluğun ideal ölçüt bulunmasından doğduğu belirtilmekte, çok karmaşık üretim ilişkileri içinde bulunan çiftçi nüfusun, sanayi kesimindeki ölçütlerle tanımlanamayacağı ifade edilmektedir. Tarımsal yapıdaki karmaşıklık nedeniyle, bu alanda tabakalandırmaya yönelik çalışmaların, konuya ve kavramlara ancak bir yaklaşım getirebileceği söylenmekte, araştırmalarda sorulan soruların sosyal yapıya uygun olması önerilerek, bu bağlamda farklı göstergelerin kullanılabileceği, böylece farklı göstergelerin soruna farklı bakış açıları getirebileceği, bir sonucun bir diğer sonuca katkıda bulunacağı belirtilmektedir. Elbetteki, bu farklı göstergeler arasında, bir hiyerarşik önem sırası vardır ve bu sıralama, ampirik çalışmalarda gözardı edilmemelidir (10).

KÖYLÜ AİLELERİN (İŞLETMELERİN) TABAKALANDIRILMASI

Kullanılan Yöntem: Çalışmanın bu bölümünde, her toprak diliminde, yabancı emek kullanımı (11) ve iş aletleri sahipliği saptanırken, «toprak büyüklüğü» ölçütüne de zorunlu olarak dayanılmıştır. İş aletleri sahipliğinde, yaygın bir üretim aracı olan «traktör» seçilmiştir (12).

Yabancı Emek/Aile Emeği: Bu oranın hesaplanması girişiminde yöntemsel bazı sorunlarla karşılaşılmıştır. Yabancı emeğin, aile emeği karşısında, belli bir eşiği aşıp aşmadığını test etmek için, yabancı emeğin ve aile emeğinin her toprak diliminde, aynı birimle belirlenmesi gerekmektedir. 1980 TS'ında, 10, 11 ve 12'nci tablolarda, hane halkı fertlerinin yaş bileşimi ve çalışma durumlarına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Bu bilgiler, toprak büyüklüğüne göre değil, sadece toplamlar için verilmiştir. Bu nedenle belli bir varsayımla, aile emeğinin toprak büyüklüğüne göre dağıtılması zorunlu olmaktadır. Ancak, daha bu aşamaya gelmeden, FAO'nun önerdiği katsayılara

---

10) Teodor Shanin, «Measuring Peasant Capitalism», *Economic and Political* Weekly, Cilt: XII/47, s. 1945 - 1948, 1977.

11) Yabancı emek kullanımı, konuyla ilgili bütün kuramsal metinlerde önerilen bir ölçüttür. Bunların en bilinenleri Nemchinov ve Patnaik ölçütleridir. Bu ölçütlerle ilgili ayrıntılı açıklamalar için Bkz.: Shanin, *a.g.e.*, s. 1942 ve Borotav, *a.g.e.*, s. 62 - 69.

12) Traktör sahip ve ortaklığının ikinci ölçüt olarak seçilmesinin, Dipnot: 7'de belirtildiği gibi, tarımın girift yapısı ve üretim özellikleri sonucu, varsıllığın göstergesi olamayacak yabancı emek kullanımlarının, varsıllık sıralamasında bir ölçüt olarak ele alınmasının taşıdığı sakıncaları gidereceği düşünülmüştür.

uygun olarak, toplamda ergin işçi birimine çevrilen aile emeğinin, bölgesel düzeyde yapılan analizlerde, kabarık olduğu farkedilmiş ve işgücü gereksinimi ile karşılaştırıldığında, çoğu bölgede ve çoğu aylarda, bu gereksinimden fazla olduğu saptanmıştır. Bu sonuç, yabancı işçi kullanımı olgusu ile çeliştiğine göre, ya işgücü gereksinimini hesaplamada kullanılan (alan x katsayı) formülündeki «alan», eksik beyan nedeniyle düşük tutulduğu için bu sonuç çıkmaktadır; ya da bu olgu, katsayılarla bulunan «ergin işgücü»nün, yaşama pek uymadığını göstermekte veya fertler «çalışsalar bile», aile emeğindeki verimsizlikten kaynaklanmaktadır diye düşünülebilir. İkinci yorumun daha geçerli olabileceği, tarımsal yapı göz önüne alındığında, daha uygun görülmektedir.

Bu nedenle, çalışmada, yabancı emek/aile emeği oranları yerine, yabancı emeğin, işgücü gereksinimi içindeki oranı kullanılmıştır. Onun için, «yabancı emek/aile emeği»ndeki zengin köylülüğü belirlemede kullanılması kararlaştırılan 1/3 eşiği, «yabancı işgücü/işgücü gereksinimi»nde, 1/4 olarak alınmıştır.

Traktör sahip ve ortaklığı ölçütü olarak da, traktör sahip ya da ortağı olan işletme sayısının, toplam işletme sayısına bölünmesinden elde edilen oran kullanılmıştır.

Sonuçta, «yabancı emek (işçi x gün)/işgücü gereksinimi (işçi x gün)» oranı ile «traktör sahibi ya da ortağı/toplam işletme sayısı» oranı birlikte kullanılarak, dokuz bölge için toprak büyüklüğü ve tabakalar matrisleri hazırlanmıştır.

Kullanılan tabakalar şunlardır:

— Büyük Toprak Sahibi
— Zengin Köylü
— Orta Köylü
  — Üst Orta
  — Orta
  — Geçimlik Düzey
  — Geçimlik Düzeyin Altı

Matrislerin hazırlanmasında, araştırmadaki ölçütler, her bölge için bölgelerin özelliği göz önüne alınarak yapılan birkaç istisna dışında, aynen kullanılmış, böylece bir yöntemsel birlik sağlanmasına çalışılmıştır.

SONUÇ

Çalışmanın ana sorgusuna yanıt olarak aşağıdaki sonuçlar alınmıştır:

ÇİZELGE : 5

Tarımsal İşletmelerde Tabakalar (1980)

Bölgeler	Büyük Toprak Sahibi Aile	Zengin Köylü Aile	Orta Köylü Aile			Geçimlik Düzeyin Altı
			Üst-Orta	Orta	Geçimlik	
I Orta-Kuzey	6	1271	126560	131488	87584	124200
II Ege	337	28166	131752	135574	192844	201827
III Marmara	49	24436	80281	70420	59341	81139
IV Akdeniz	192	21039	71924	72543	76585	114010
V Kuzeydoğu	12	2905	24134	67473	77690	72304
VI Güneydoğu	54	5477	68076	97195	38920	150966
VII Karadeniz	1	5434	64174	113663	140468	267336
VIII Doğu	46	1213	44991	71329	59490	80657
IX Orta-Güney	11	15237	112662	92731	50614	93056
Türkiye Toplamı	708	105176	724554	852416	782536	1185495
Yüzde	0.02	2.86	19.84	23.35	21.43	32.48

Yukardaki tablonun tarımsal alanda Türkiye toplamı için verdiği sonuç, ilk iki en varlıklı grubun, toplam ailelerin yüzde 2.90'ını, orta grubun, toplam ailelerin yüzde 64.62'sini, geçimlik düzeyin altındakilerin ise, gene toplamın yüzde 32.48'ini oluşturduğudur.

Geçimlik düzeyin altındaki ailelerin, sadece, tarım içi ölçütler kullanılarak yüzde 32.48 gibi yüksek bir oranla bulunmasını «cesur» bir girişim olarak nitelendirmek mümkündür. Çünkü bu sonuç, yıllardır güdülen ve güdülecek olan ekonomi politikaları açısından, tarımda küçük üreticiliğin yaygınlığının yanı sıra ayrıca büyük anlam yüklüdür. Ancak, küçük üreticiliğin gerisinde var olan sömürü mekanizmalarının, son yıllarda ticaret hadlerinin tarım aleyhine dönmesi nedeniyle, daha da yoğunlaştığı gerçeği gözönüne alındığında orta-köylü ailelerin bir kısmının, hızla daha alt gruplara kayması söz konusudur. Böyle düşünüldüğünde, geçimlik düzeyin altı için verilen bu oran, tarımda bugün yaşanılan gerçek karşısında, belki de bir alt-sınır olmaktadır.

Yukardaki tablonun bir başka gruplandırma ile verdiği bir diğer sonuç da şöyledir:

İlk üç grupla, son üç grup biçimindeki bir ayrımda ilk grup, toplam işletmelerin yüzde 22.75'ini, ikinci grup ise yüzde 77.25'ini oluşturmaktadır. Salt toprak büyüklüğüne göre, küçük işletme (100 dekarın altı) ile orta ve büyük işletme (100 dekarın üstü) oranları ele alındığında bunlar, küçük işletmeler için yüzde 81.9, orta ve büyük işletmeler için yüzde 18.1'dir. İki tür bulgu da, «küçük» işletmeciliğin yaygınlığını açık bir biçimde göstermektedir.

Her ne kadar iki tür analiz de, benzer sonuçları vermekteyse de, toprak büyüklüğü ölçütünün yanı sıra diğer ölçütlerle yapılan tabakalaştırma analizleri, konuya daha zengin bir irdeleme olanağı sağ-

lamakta ve tarımsal yapıyı çözümlemede, hem araştırmacılar, hem de tarımsal politikayla ilgilenenler için, önemli bir araç niteliği taşımaktadır.

Ancak bu tür tabakalaştırma çabalarının, bu araştırmada dayanılan toprak büyüklüğüne göre düzenlenmiş verilerden değil, bu tür tabakalaştırmaların gerektirdiği orijinal verilerden yola çıkılarak yapılması gerekmektedir. Bu nedenle, tarım sayımları ve tarım istatistiklerinde, artık toprak büyüklüğü ölçütüne göre veri düzenlemeyle yetinilmesi ve bu tür çalışmalar için gereksinim duyulan, bölgesel farklılıkların yanı sıra ürün bazındaki farklılıkları da içeren bir sisteme geçilmesi gerekmektedir.

Ayrıca bu araştırmada yapılan, köylü aileleri yeniden tabakalandırma girişimi, bu tür tabakalandırmaların benzer bir eksikliğini de içinde taşımaktadır. Bu da tarım dışına kayabilen bölüşüm ve üretim ilişkilerini kapsayamamasıdır (13). Bu nedenle Tarım Sayımı gibi makro bazda verilerin yanı sıra köylü ailelerin tüm bölüşüm ve üretim ilişkileri ile sosyo-ekonomik davranışsal özelliklerini ortaya koyacak monografik mikro bazda verilere dayanan araştırmaların gerektiği kanısını taşımaktayız. Çünkü, bu tür tabakalandırma çabalarından çıkan bulguların, küçük ölçekli ve ayrıntılı verilerden elde edilen bulgularla da desteklenmesi, tarımsal yapıyı, tüm özellikleriyle ortaya çıkaracaktır.

13) Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz.: Korkut Boratav, *a.g.e.*, s. 38-52 ve s. 60 ve 69.

Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmelerin Oluşum Süreçleri Üzerine Notlar

A. Adnan AKÇAY

Bu makale Türkiye tarımının bütününe ilişkin kapsamlı bir çözümlemeyi amaçlamıyor. Aksine, son yıllardaki tartışmaların ışığında önemsizliği neredeyse kesinlik kazanmış bir boyutunu ele alıyor: tarımsal büyük işletmeler ve oluşum süreçleri. Buradan yola çıkarak, 1960 ve 70'lerde konuya ilgi duyanları epeyce meşgul etmiş olan Türkiye tarımında hâkim üretim tarzı tartışmalarının farklı bir perspektiften düşünülebileceğini göstermek, makalenin örtük amacı. (1)

Bilindiğince, Türkiye tarımı üzerine olan temel tartışma, sahibi tarafından işletilen küçük işletmelerin belirleyici ağırlığı çevresinde odaklanmış durumda. (2) Bu tartışma içerisinde belirginleşen bir başka nokta, Türkiye'de işletmeler arası farklılaşmanın modern teknolojinin girişi ve bu giriş öncesindeki toprak tasarruf yapısının tarihsel eklemleşmesiyle belirlendiği. Bir başka deyişle, tarımın artan ölçüde ticarileşmesi öncesindeki toprak dağılımı yapısı, makinalaşmanın ve pazara entegrasyonun etkisi altında konsolide olacak olan alternatif toprak dağılımı tiplerini belirliyor. Bu çerçeve içinde yeralan ve bu makalenin konusunu oluşturan bir varsayım da, Türkiye tarımındaki büyük ölçekli işletmelerin tarihsel-coğrafi bir özgünlüğe sahip olduğu. Bu aynı zamanda, örtük olarak, tarımda büyük ölçekli kapitalist işletmelerin ancak makinalaşma öncesinde 'feodal' üretim ilişkilerine sahip yörelerde ortaya çıkabildiği tezini içerir. Bu tür işletmelerde ortaya çıkmasının mümkün olduğu di-

1) Sözkonusu tartışmaların geniş bir özeti ve temel iki pozisyonun politik implikasyonları için, bkz. Seddon ve Margulies: 1982.

2) Küçük üreticiliğin konsolide olmasını tarihsel boyutu içinde inceleyen bir çalışma için, bkz. Keyder: 1983. Aynı zamanda, Boratav: 1981, 1983.

ğer yol (küçük üreticilikten toprak temerküzü yoluyla büyük işletmeciliğe geçiş) ise Türkiye tarımında yaygın bir eğilim değildir.

Yukarıda sergilenen ayırım, bu makalede ele alınacak olan iki farklı oluşum tipine tekabül ediyor. Aşağıdaki bölümlerde, kapitalist çiftliğin nerede başlayıp bittiği; kapitalizmin tarımsal yapılara penetrasyonunun sanayide olduğundan farklılığı; Türkiye tarımında hâkim üretim biçimi gibi tartışmalara hiç değinmeksizin, büyük ölçekli tarımsal işletmenin iki farklı ortaya çıkış sürecini mevcut ampirik çalışmalar içinde gezinerek sergilemeye çalışacağım.

Analitik olarak, iki tipi 'makinalaşma sonrasında oluşan' ve 'makinalaşma sonrasında dönüşen' diye adlandırıyorum. (3) Kısaca, birinci tip, 2. Dünya Savaşı ertesinde Türkiye tarımında oluşan yapısal değişim sonucu, modern girdi kullanımı ve pazara entegrasyonun etkisi altında toprak temerküzü yoluyla ortaya çıkan büyük işletmeleri anlatıyor. İkincisi ise, makinalaşma öncesindeki büyük topraklı pre-kapitalist işletmelerin aynı etkiler altında dönüşerek yeni bir üretim organizasyonuna gitmelerini ifade ediyor.

En başta belirtmeliyim ki, Türkiye'de büyük tarımsal işletmelerin mevcudiyeti, temel olarak, büyük toprak mülkiyetiyle koşullanmıştır. Yani, büyük işletmeler asıl olarak küçük köylü mülkiyetinin tarihsel olarak egemen olmadığı bölge ya da köylerde ortaya çıkıyor. Yine de, teorik olarak, traktör sahibi olabilmiş bir küçük üreticinin kira ve ortakçılık yoluyla büyük bir işletme kurması mümkün görünüyor. Aşağıda bu iki tipi bazı ampirik örnekler çerçevesinde tartışacağım ve Türkiye tarımında hâkim eğilimin 'dönüşen' büyük işletmeler yönünde olduğunu söyleyeceğim.

MAKİNALAŞMA SONRASINDA OLUŞAN BÜYÜK İŞLETMELER

Bu tip büyük işletmeler, makinalaşma öncesinde birikim potansiyeline sahip küçük ya da orta çaplı köylü işletmelerinin üretim ölçeğini büyütmeleriyle örneklenebilir. Bu tür çiftçiler 2. Dünya Savaşı sonrasında (Marshall Yardım Programı çerçevesinde) taksit ve banka kredisi olanaklarını kullanarak traktör alabilmiş olanlardır. Traktör edindikten sonra, bu tür bir çiftçi, daha güçsüz ya da kendi durumundaki köylülerden toprak kiralamaya başlar, ortakçılık ilişkilerine girer: tasarruf ettiği toprak miktarını arttırır. Zamanla, bu çiftçinin işletme birimi mülkiyet birimine dönüşür.

Bu yolla büyük işletmeye evrilmenin ayırdedici bir yanı, toprak temellük ve temerküzünün ekonomi-içi yöntemlerle gerçekleşmesidir. Başka bir deyişle, pazar mantığı tarafından belirlenen ekono-

3) Sosyal bilimler söylemi biraz 'rahat' bir dil kullanımına izin verse 'sonradan olma' ve 'anadan doğma' karşılıklarını tercih ederdim doğrusu.

mik düzeydeki pratiklerle, ve ekonomi-dışı güçlere belirleyici anlamda yaslanmaksızın ortaya çıkan büyük işletmeler bu kategoriye giriyor. Şayet, büyük işletmeye dönüşüm sürecinde ekonomi-dışı yöntemler ağırlıklı bir rol oynuyorsa, muhtemelen ikinci tipe ait bir örnekten sözediyoruz demektir. Sonraki bölümde göreceğimiz gibi, mevcut büyük toprak sahipliği ve makinalaşmanın kombinasyonundan oluşan bu tipe 'dönüşümsel' diyoruz. Bu durumda, küçük üreticilikten gelişen büyük işletmenin aksine, toprak tasarrufu ve üretim organizasyonunda bir dönüşüm sözkonusudur: toprağı ortakçılarla işletmekten modern teknoloji ve ücretli işçilerle işlemeye bir dönüşüm.

Makinalaşma sonrasında oluşan büyük işletmelerin ampirik örneklerini betimlemeye geçmeden önce, bu tür geçişin Türkiye tarımında oldukça sınırlı olduğunu vurgulamak gerek. Osmanlı İmparatorluğu döneminden beri **farklılaşmış** bir küçük üreticiler 'cenneti' olagelen kırsal Türkiye'de, bu türe uygun örnekler bulmak hem pratikte hem de literatürde epeyce müşkül. Yine de, Hiltner (1960), Hinderink-Kıray (1970), Akşit (1967) ve Robinson (1952)'un çalışmalarında bu yolla büyük işletme oluşun izleri bulunabilir.

Çukurova bölgesindeki toprak temerküz sürecini çalışan Hiltner, küçük üreticiyken büyük toprak mülkiyetine ulaşan çiftçi tipolojisi için şunları söylüyor: Bu tür çiftçi «... bir takım uygun koşullar sonucu bir ya da bir kaç ürününü başarılı biçimde pazarlar ve ürün değerinin bir bölümünü biriktirir. Muhtemelen köyü Adana ya da Tarsus'a yakındır ve bu sayede meyve ve sebzelerini genişleyen kentsel nüfusa satabilir. Bir başka ihtimâl, Mersin-Adana demiryolunun köyüne yakın geçmesi ve bu yolla pamuğunu pazarlayabilmesidir. Belki de uygun bir evlilik yapar ve sahip olduğu toprak miktarı artar. Sebebi ne olursa olsun, sonuç kapital birikimidir. Bir köylünün zenginliği arttıkça, genel olarak, kendisine topraklarının bir bölümünü ya da tümünü satmak isteyen ya da zorunda kalan insanlar bulur ve bu yolla işletmesini büyütür.» (4)

Yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı gibi, Hiltner için Adana'da ticarileşmiş büyük işletmelerin oluşumunu destekleyen bir takım faktörler vardır. Bunlardan ilki, «uygun bir ulaşım sisteminin varlığı ve hızla gelişmesi»dir. Çünkü, «çiftçi olan köylülerin çoğu ova kentlerinden birine ya da demiryoluna yürüme mesafesinde yerleşmiş durumdadır.» (5). Toprak temerküzünü kolaylaştıran ikinci faktör, bölge şehirlerinde tarımsal ürünlere talebin artması; pazarın genişlemesidir: «Bu pazarların gelişmesi, çiftliğin artan üretimi için bir çıkış noktası oluşturmuştur. Bu, karşılık olarak, çiftçinin daha fazla

4) Bkz. Hiltner : 1960, s. 618. Tercüme bana ait.
5) *İbid.*, ss. 620 - 621.

üretmek için çiftliğini genişletmesini cesaretlendirmiştir.» (6) Hiltner'in belirttiği üçüncü ve son faktör, «tarımsal toprak sahiplerinin artık sermayeyi biriktirebilmeleri yönünde bir takım fırsatlar» dır. (7) Bu artık sermayenin bir bölümü ve devlet taarfından dağıtılan krediler tarımsal araç gereç alımında kullanılmıştır. Bu da, önceleri kira ve ortakçılık, sonraları da mülkiyet biçiminde toprak temerküzünü kolaylaştırmıştır. Sonuçta karşımıza çıkan, kapitalist bir temerküzünü kolaylaştırmıştır. Sonuçta karşımıza çıkan, kapitalist bir teşebbüs gibi örgütlenmiş, bütünüyle pazar için üretim yapan ve hem geçici hem de sürekli işçi istihdam edip çeşitli tarımsal makinalar kullanan ticarileşmiş büyük ölçekli bir tarımsal üretim birimidir.

Yine Çukurova bölgesinde tirarileşmiş çiftçiliğin gelişmesini inceleyen Hinderink ve Kıray farklı teknolojik gelişme düzeyindeki dört köyü ele alırlar. Bu köylerden Karacaören, incelemekte olduğumuz tipe uygun bir örnek sağlar gibidir. 1880'lerde göçebe Yürüklerin yerleştirilmesiyle kurulan Karacaören köyü, eşit toprak dağılımının olduğu ve 1940'lara kadar asıl olarak geçimlik üretimin hâkim olduğu bir köydür. Araştırmanın yapıldığı 1960 sonlarında ise, köydeki 39 işletmeden 4'ü köyün 5.259 dönümlük arazisinin % 40'ına sahiptir. Toprak dağılımındaki değişmenin nedeni, 1940 sonlarında yaygınlaşan ve daha fazla ürün veren yeni bir pamuk türü, makinalaşma ve köyü kente bağlayan her mevsimde işler bir yolun yapılmış olmasıdır. Tüm bunlar önemli bir sosyal farklılaşmaya yolaçmış ve köyde topraksız bir kesim oluşmaya başlamıştır. (9) Köydeki en büyük toprak sahibi, 1940'ta 40 dönüm sahibiyken bugün 1.000 dönüme sahip olan, Kozan'a göçüp tüccarlık etmeye başlamış eski bir Karacaörenlidir. (10)

Karacaören köyünde toprak temerküzü olduğu yolunda güçlü kanıtlar olmasına karşılık, mutlak bir temerküz değildir sözkonusu olan. Bu nokta yazarlar tarafından da vurgulanmaktadır: «Karacaören bir geçiş dönemini yaşar gibi. Toprak ve güç yoğunlaşması yönünde bir eğilim gözlense bile, Sakızlı ve Yunusoğlu'daki mutlak kutuplaşma (henüz) bu köyde yok.» (11)

6) *İbid.*, s. 622.

7) *İbid.*, ss. 620 ve 623.

8) Kuşkusuz, bir küçük üreticinin büyük işletmeci olmasını mümkün kılan bu tür süreçlerin belli bir sınırı vardır. Makina edinmiş olan küçük üretici, bir çok durumda, makinalarının ekonomik kullanımı için gerekli olan toprak büyüklüğüne ulaşmada başarısız olabilir. Bu yönde bir tartışma için, bkz. Tekeli : 1978, Stirling : 1965 ve Akşit : 1984.

9) Hinderink ve Kıray : 1970, ss. 31 - 34.

10) *İbid.*, s. 35. Ne yazık ki bu toprak temerküzünün mekanizmaları kitapta yok. Muhtemelen, ticaret sermayesinin tarıma aktarılması sözkonusu.

11) Hinderink ve Kıray: 1970, s. 35. Burada bahsedilen iki köy (Sakızlı ve Yunusoğlu), ikinci tipe uygun örnekler teşkil ettiği için gelecek bölümde ele alınacak.

Bir başka temerküz eğilimi Antalya çevresinde iki köyü araştırmış olan Akşit'in çalışmasında bulunabilir. Köylerden birinde, başlangıçta 50 dönüme sahip olan bir köylü, işlettiği bakkal dükkanından sağladığı birikimle bir traktör edinir. Bu köylü, yeni toprak açmanın yanısıra, daha güçsüz durumdaki köylülerden toprak satın almaya da başlar ve sonuçta 350-400 dönüme ulaşır. Bu ve diğer birkaç köylü 1966'da köydeki en büyük toprak sahipleridir. Ne var ki, 1979'da aynı köyü bir kez daha ziyaret eden Akşit (1982), toprak temerküzünün 1950'lerdeki hızıyla sürmediğini ve dahası büyük işletmelerin de parçalanmış olduğunu gözlemiştir.

Robinson (1952)'un kısaca betimlediği Mihmandar köyü de, belli rezervasyonlarla, makinalaşma sonrasında oluşan büyük işletmeli köylere bir örnek olarak alınabilir. Yine Çukurova bölgesinden olan bu köy için Robinson toprak temerküzü sürecini özellikle vurgulamıyor. Makalede, temerküzün makinalaşma sonrasında ve ekonomi sınırları içinde olup olmadığına ilişkin açık bilgiler yok. Yine de, köyde toprak alım-satımlarının sürdüğünü; dolayısıyla bir toprak pazarı olduğunu öğreniyoruz. Çalışmanın çok erken bir tarihte yapıldığını da gözönünde tutarak, bu örneği iki tipimiz arasında bir yere oturtabiliriz. Araştırmanın yapıldığı 1952 yılında köydeki 15.000 dolayında olan ekilebilir alanın hemen hemen tümü, kentte ikamet eden 11 ağa arasında bölüşülmüş durumdadır. Yalnızca 1952 yılında, borçlarını ödemek amacıyla, 700 dönüm toprak köylüler tarafından ağalara satılmıştır. Robinson, makinalaşma öncesinde dengeli bir toprak dağılımı olduğuna ilişkin ipuçları da veriyor: «Kuşkusuz, tarlaların mirasçılar arasında eşit olarak bölünüşü bir çok nesil boyunca sürmüştür. Ta ki, köylüler iyice yoksullaşıp bu gidişin tersine dönmesi ve bir kaç kent yerleşimli (ya da muhtemelen daha şanslı köylü aileleri olup sonraları kente yerleşen) ailenin toprakları satın alıp toplulaştırarak ortakçılık temelinde köylülere vermesine kadar. Çok yakınlarda gerçekleşen toprak satışları gözönüne alındığında, bu sürecin halen sürmekte olduğu söylenebilir. Sonra traktörler geldi. Şu an köyde tümü kentte oturanlara ait 14 traktör var. Artık ortakçılık gündelikle işleyen bir ücretli emek sistemine dönüşüyor.» (12) Ne yazık ki, bu köyün bugün ne durumda olduğunu bilmiyoruz. 1950'lerde başlayan sürecin tipolojimize tam uygun bir örnek mi yarattığı, yoksa Akşit'in çalıştığı köyde olduğu gibi tam tersi bir durumun mu ortaya çıktığı, maalesef, meçhul.

Yukarıdaki ampirik örneklere bakarak, üzerinde durduğumuz tipe yolaçacak bir sürecin ancak başlangıç noktası anlamında bir toprak temerküzünden sözedilebilir. Değilse hemen hiçbiri, Weber-

12) Robinson: 1952, s. 452. Çukurova bölgesi olduğu kadar tüm Türkiye genelinde ortakçılığın yerini traktör ve ücretli işçiliğin alması konusunda, bkz. Karpat: 1960, Aktan: 1957, Kanbolat: 1963 ve SBF: 1954.

yan ideal tipformunda belirlediğimiz tipolojiye uygun bir örnek teşkil etmiyor. Başta da belirttiğim gibi, Türkiye tarımı tarihsel olarak küçük köylü mülkiyetinin karakterize ettiği bir yapıya sahip ve yine tarihsel olarak büyük ölçekli mülkiyetin olmadığı durumlarda büyük işletmelerin ortaya çıkmasıbir istisna gibi görünüyor. Bu nedenle, tarihsel olarak büyük toprak sahipliği hâkimiyeti olmadıkça, ticarileşmenin artması ve makinalaşmanın etkisi altında bile mutlak biçimde toprak temerküzünün ve topraksızlaşmanın olduğu örneklere raslamak oldukça güç.

Bu anlamda, Türkiye tarımında büyük topraklı mülklerin büyük ticari işletmelere **dönüşümünden** sözedilebilir, ama ekonomi-içi yöntemleri kullanarak küçük üreticilikten büyük işletmeciliğe geçişin örnekleri güçlükle bulunabilir. Dahası, yukarıda ele alınan örneklerin tümünün Güney Anadolu'dan; özellikle de Çukurova bölgesinden olması kazai bir durum değildir. Bu bölge de, aslında, tarımın ticarileşmesinin göreli olarak erken bir tarihte gerçekleştiği ve tarihsel olarak belirlenmiş büyük toprak sahipliğinin olduğu bir yöredir. Bu nedenle Çukurova bölgesi, birinci tip yönünde kimi eğilimlerin yanısıra, asıl olarak ikinci tipe uygun örnekleri bulabileceğimiz bir alandır.

DÖNÜŞÜMSEL TİP BÜYÜK İŞLETMELER

Bu tipi, modern teknolojinin zaten mevcut olan büyük toprak sahipliği üzerindeki etkileri sonucu toprak tasarrufu ve üretim organizasyonunda bir değişmeyi (bir dönüşümü) temsil ettiği için **dönüşümsel** olarak adlandırıyoruz. Bir başka deyişle, bu tür dönüşüm; pre-kapitalist (geleneksel, feodal, kabile) üretim organizasyonundan kapitalist üretim ilişkilerine geçişi içerir. Bu durumda, makinalaşma öncesinde toprağını çeşitli ortakçılık ilişkileriyle işleyen ağa, makinalaşma sonrasında işletmesini 'çevirir' ve ücretli işçi kullanımıyla toprağı işlemeye başlar. Tarihsel özgüllüklerin yanısıra, bu türün ayırdedici bir özelliği de, işletme birimini çevirmeye başlayan ağanın, ekonomi-dışı yöntemler de dahil olmak üzere her tür mümkün aracı kullanmasıdır. Politik gücün yanısıra, çevirme sürecinde, doğrudan şiddet kullanımı da çoğunluk devreye girer.

Büyük topraklı işletmelerin geçirdikleri dönüşümün ilke olarak modern üretim teknikleri tarafından belirlendiğini ileri sürüyoruz. Büyük toprak sahipleri için, kendi birikimlerini ya da tarımsal banka kredilerini kullanarak traktör edinmek hiç de güç değildir. Bunun yanısıra, büyük işletmeye dönüşüm ekilen ürün türünden de et-

---

13) Bu konuda bir tartışma için, bkz. Kanbolat: 1963, s. 39. Sözkonusu tesbitin ayrıntılı bir sergilenmesi için, bkz. Avcıoğlu: 1968, s. 403.

kilenmiştir. Buğday, pamuk gibi büyük ölçekte tarıma uygun ürünlerde büyük işletmeye dönüşüm daha kolay gerçekleşmiş gibidir. Öte yandan, büyük topraklı işletmelerin dönüşümü ortakçıların eliminasyonuyla sınırlı kalmamıştır. Yeterli tarımsal araca sahip olduktan sonra bu tür işletmeler önceden işlenmeyen toprakları, köyün ortak (hazine) arazilerini ve meraları da ekmeye başladılar. (13) Bu tip dönüşüm, genelinde kapitalist gelişmenin daha belirgin olduğu Batı, Orta ve Güney Anadolu'da makinalaşmanın hemen ertesinde başladı. Öte yandan, aynı dönüşüm Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da ancak 1960'larda ivme kazandı. (14)

Ampirik örneklerini incelemeye geçmeden önce, bu türün mevcut büyük toprak sahipliği ve tarımın mekanizasyonunun kombinasyonundan oluştuğu ve bu nedenle de bu tür işletmelerin yeraldığı köy ya da bölgenin tarihsel geçmişinin özel bir öneme sahip olduğunu vurgulamak gerek. Bu türe örnek olarak Hinderink-Kıray (1970) ve Akçay (1985)'ın çalışmalarını kısaca gözden geçireceğiz. (15)

Hinderink ve Kıray'ın çalıştığı diğer iki köy olan Sakızlı ve Yunusoğlu'daki (16) toprak dağılım yapısı şudur: Köydeki 42 işletmenin 27'si 25 dönümden küçük birimlerdir ve toplam arazinin % 1.7'sini işgâl etmektedirler. Öte yandan, 13.348 dönüm ya da toplam işlenebilir arazinin % 92.6'sı 10 büyük çiftlik arasında bölüşülmüş durumdadır. (17) Sakızlı ve Yunusoğlu'da pazar için mekanize üretim yapan büyük işletmelerin ortaya çıkışı köyün tarihsel geçmişiyle çok yakından ilişkilidir. Yazarlar tarihsel geçmiş konusuna özel bir önem atfetmemekle birlikte, 19. yüzyıldan başlayarak büyük toprak sahipliğinin yörede egemen toprak tasarruf biçimi haline geldiğini belirtiyorlar. (18) 19. yüzyılda yörede oluşan çiftlik (19) toprakları çok sayıda geçici, mevsimlik işçiler ve ortakçılar yoluyla işlenmek-

---

14) Bu konuda bütünlüklü bir tartışma için, bkz. Tekeli: 1978, ss. 312 - 313.

15) Anılan eserlerin yanısıra, Aydın (1980) ve Yalman (1971) da, Güneydoğu Anadolu'da dönüşümsel geçiş tipine uygun işletmelerin oluşumuna ilişkin (özellikle toprak anlaşmazlıklarını sergileyen) ilginç örnekler sağlıyor. Ayrıca, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun özgül tarihsel geçmişi için, bkz. Keyder: 1976 ve 1977, Barkan: 1938; Sencer: 1969, Hüsrev: 1934, Aras: 1956, Beşikçi: 1969, Köylü: 1947, Ozankaya: 1969.

16) İki ayrı köy olarak verilmelerine karşılık, sözkonusu olan tek bir köydür. Yunusoğlu, ağa topraklarını; Sakızlı ise ağa topraklarında çalışan küçük üreticilerin topraklarını içerir.

17) Hinderink ve Kıray: 1970, s. 51.

18) *İbid.*, s. 14.

19) 'Çiftlik' terimi, aslında, Türkiye tarım tarihinde özel bir anlama sahip. Bu adlandırma, 17. yüzyılda ortaya çıkan ve Avrupa pazarı için üretim yapan büyük ölçekli üretim birimleri için kullanılmıştır. Keyder'e göre, özellikle Balkanlarda bu tür çiftliklerin oluşumu yeni bir üretim organizasyonu yoluyla serf durumuna indirgenen köylülüğün genel statüsünde radikal bir dönüşümü içerir. Bkz. Keyder: 1983, ss. 144 - 145.

tedir. Yunusoğlu'da da genel durum budur ve Kurtuluş Savaşı ertesine kadar pek bir değişme olmaz. Savaş sonrasında ise iki tür ağa ortaya çıkar: «Bunlardan geleneksel diyebileceğimiz ilki, toprağı eskisi gibi tasarruf eden aşiret reisleridir. Fakat artık toprak bir bütün olarak aşiretin değil reis ve ailesinin denetimindedir. (...) Yeni ortaya çıkan ağaların modern tipini ise, bölgeyi temsil eden parlamenterler ve diğer nüfuzlu kimseler oluşturur. (...) Ovanın, Sakızlı ve Yunusoğlu'nun yeraldığı bölümünde, mümkün olan en büyük payı elde etmek için birbirleriyle kapışan dört kişi vardır. Taleplerini güçlendirmek amacıyla silahlı çeteler tutmaya başlamalarıyla, bu çelişki kimi zaman fiziki mücadeleye de dönüşür. Hem güç hem de legal yönden kendi aralarındaki sorunları hallettikten sonra, sıra (iktidar boşluğu sırasında) arazileri işgâl etmiş olan köylülerle uğraşmaya gelir. Yeni ağalar, bunların, ektikleri ürünün yarısı karşılığında ortakçı olarak kalmalarına izin verirler.» (20)

1920'lerdeki olaylar toprağın hukuki yapısında bir değişime yolaçmış, fakat toprak tasarruf biçimlerinde bir değişiklik getirmemiştir. Yine, önceden olduğu gibi, ortakçılık temel emek denetim formudur. Genellikle toprak dışında hemen tüm girdilerin ortakçı tarafından karşılandığı ve sonuçta ürünün yarı yarıya bölüşüldüğü bu sistem pek bir değişime uğramaksızın 1940 sonlarına kadar gelinir. Bu yıllarda traktörün gelmesiyle birlikte toprak tasarruf formu ve üretim organizasyonunda köklü değişiklikler oluşur: «Mekanizasyonun sonucu olarak, öküz ve karasabanın yanısıra, ortakçılık da kısa sürede neredeyse tamamen ortadan kalktı.» (21) Ağalar, traktör edindikten sonra, ortakçılara toprak vermeyi durdurmuş ücretli işçi istihdam ederek toprakları kendileri ekmeye başlamışlardır.

Yukarıda anlatılanlardan anlaşılacağı üzere, Yunusoğlu'daki büyük topraklı kapitalist işletmeler, makinalaşmanın etkisiyle mevcut büyük topraklı işletmelerin bir toprak tasarruf formundan diğerine dönüşmeleri yoluyla oluşmuştur.

Daha geniş bir projenin parçası olarak 1981'de incelediğimiz Diyarbakır'ın Bismil ilçesine bağlı Sinan ve Korukçu köyleri, dönüşümsel tipin iyi birer örneğini oluşturuyor. (22) Benzer süreçlerden geçen bu iki köyden Sinan'ı biraz ayrıntılı olarak betimleyeceğim.

Sinan, araştırma yaptığımız 1981 yılında, yaklaşık 105 hanede 1.000 dolayında nüfusu barındıran bir köy, 30.000 dönüm olan ekilebilir arazinin tümü tek bir ailenin mülkiyetinde ve/ya denetiminde. Bir bölümünün geleneksel bir ortakçılık anlaşmasıyla küçük toprak parçalarını tasarruf edebildiği köylülerin tümü topraksız. 1950 sonlarından itibaren mekanize tarımın başladığı köyde, tümü top-

20) Hinderink ve Kıray: 1970, ss. 18 - 21.

21) *İbid.*, s. 29.

22) Sözü geçen köylerin ayrıntılı monografileri için, bkz. Akçay: 1985.

rakların sahibine ait 13 traktör, iki biçer-döğer ve diğer tarımsal araç, gereçler mevcut. Başta buğday olmak üzere, köyde arpa, tütün, karpuz, susam ve mercimek tarımı yapılıyor.

Sinan köyünün bugünkü yapısını belirlemekte temel bir öneme sahip olan tarihsel geçmişinin özgül karakteristiği nedir? Şimdi bu sorunun yanıtını izleyeceğiz.

Sinan, kuruluşu 300 yıl gerilere dayanan eski bir Ermeni köyü. Sinan'ın da içlerinde olduğu 8-9 köyün denetimini ellerine geçiren Kürt aşiretinin yöreye gelişi ise 1880'lere uzanıyor. Muş civarından gelen bu göçer aşiretin yerleşme nedeni ve 100.000 dönüm dolayında toprağı denetlemeye başlama süreci çok açık değil. Fakat, Kurtuluş Savaşı öncesinde Ermeni köylülerden bir miktar toprak satın aldıkları biliniyor. Aşiretin bu yöreye merkezi otorite tarafından iskân edilmiş olma olasılığı gözönüne alındığında, kendilerine bir miktar hazine arazisi verildiği de düşünülebilir. Kurtuluş Savaşı sırası ve sonrasında. Hristiyan azınlığa mensup köylülerin yöreyi tümüyle terketmeleri üzerine, büyük miktarda toprak bölgeye yeni yerleşen aşiretin denetimine geçer. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ve özellikle 1926'da toprakta özel mülkiyetin kabulüyle birlikte aşiret reisi toprak ağası; aşiret üyeleri de yarı-serf ortakçılar haline gelir. (23)

Köydeki yaşlıların da gayret iyi hatırladığı gibi, 1920-1950 yılları arasında topraklar ortakçılık anlaşmalarıyla işlenir. Köydeki her hanenin hemen hemen eşit oranda (50-70 dönüm) toprağı tasarruf ettiği bu dönemde ağa ve ortakçılar arasında göreli bir denge sözkonusudur. Çift hayvanları ve karasabanla üretim yapılan makinalaşma öncesi dönemde kıt olan üretim faktörü toprak değil emek olduğu için, ağa, denetleyebildiği hane sayısında oldukça hassastır. Bu denetim başlıca iki tür ortakçılık anlaşmasıyla sürdürülür. Geleneksel ortakçılık türünde, ağa yalnızca toprağı sağlar ve karşılığında ürünün 1/8 ya da 1/10'una aynî olarak el koyar. Bu tür anlaşmada doğrudan üreticiler işledikleri toprak parçası üzerinde neredeyse kalıtımsal tasarruf hakkına sahiptirler. Hane reisi öldüğünde, tasarruf hakkı (eğer birlikte yaşanıyorsa) en büyük oğulla geçer ya da yetişkin oğullar arasında eşit olarak paylaştırılır. (Köyde günümüzde de varlığını önemsizleşerek sürdüren ortakçılık türü budur). 'Mellabayi' denilen bir başka tür ortakçılık anlaşmasında ise, toprak sahibi toprağı ,sürüm hayvanlarını ve tohumu; ortakçı ise tüm emek girdisini sağlar. Sonuçta ürünün 1/4'ü üreticide kalır. 3/4'ü ise aynî olarak ağaya gider. Ortakçılıkla işlenenlerin yanısıra, köy toprağının bir bölümü malikane toprağı olarak ayrılmıştır, ve bütünüyle ağanın tasarrufundaki bu topraklar bir tür angarya emeği **(corvée labour)** ile işlenir. 'Sukhra' tabir edilen ve tümüyle karşılıksız olan bu an-

23) Bu dönüşümün benzer örnekleri ve kapsamlı bir tartışması için, bkz. Yalman : 1971, ss. 186 - 187.

garyaya tüm köy halkı katılmak zorundadır. Katılmayanlar cezalandırılır ya da köyü terke zorlanır. Özellikle pamuk toplama mevsiminde, kadın ve çocuklar dahil tüm köylüler kendi ürünlerinin tehlikeye düşmesi pahasına ağa pamuğunu hasat ederler. Yılda yaklaşık 30 gün süren bu zorunlu emek, 1960 başlarında «köylülerin uyanması ve hükümetin karşı durması» sonucu kaldırılır. (24)

Tüm köylü hanelerin bir çift öküz ve geçimlik üretim için yeterli toprağa sahip olduğu makinalaşma öncesi yıllarda köy göreli durağan bir yapıya sahiptir. 1950'lerde traktörün girmesiyle birlikte bu yapı sarsılmaya başlar. Bir başka deyişle, artan makinalşma ve ticarileşme, ortakçılık anlaşmalarında hem niceliksel hem de niteliksel değişiklikleri getirir. Ortakçılığın marjinalleşmesi diyebileceğimiz bu süreçte, ortakçılığa verilen toprakların hem miktarı hem kalitesi düşürülür; köylüler ve ağa arasında giderek artan çelişkiden ötürü kimi haneler köyden kovulur.

Köye 1955 yılında giren ilk traktör, Marshall Yardım Programı çerçevesinde gelen bir Massey Harris'tir. Ağa, 1955-1965 yılları arasında kendi birikimi ve banka kredisi yardımıyla iki traktör daha edinir. Öküzlerin çektiği karasabanın yerini tümüyle traktöre bırakması, 7 traktörün daha alındığı 1965-1968 yıllarına raslar. 1975, 1979 ve 1980'de alınan birer traktörle toplam sayı 1981'de 3'e ulaşır. Traktörlerin yanısıra alınan iki biçer-döğer, 6 sulama pompası, ilaçlama için kiralanan uçaklar ve diğer ekipmanla köy tarımı ful mekanizasyona ulaşır. (25)

Yeterli tarımsal araca sahip olup geleneksel ortakçılara gereksinimi kalmayan eski ağa yeni kapitalist işletmeci, mülkünü, tüm köy arazisini içerecek bir çiftliğe dönüştürme çabalarına girişir. Bunu elde etmenin temel mekanizması, evlilik yoluyla kurulan yeni hanelere toprak vermemektir. Böylece, evli çift, kocanın babası tarafından tasarruf edilen toprağa ortak olmak zorunda kalır. Politik baskı ve doğrudan şiddet kullanımı yoluyla geleneksel ortakçıların köyü terketmeleri yolunda uygulanan baskılar sonucu da sürekli ve geçici göç başlar. Bu sürecin net sonucu, küçük üreticilerin işledikleri toplam alanın giderek daralması, kapitalist çiftçinin işlediği alanınsa artması; kısaca, ortakçılığın giderek marjinalleşmesidir.

---

24) Angaryanın kalkmasında, politik-sosyal sebeplerin yanısıra, tarımın mekanizasyonunun ve ürün türündeki değişikliğin de etkisi olsa gerek. Köy ağası 1950'lerde traktör almaya başlar ve toplama mevsiminde büyük miktarda emek gerektiren pamuk ekimini terkedip daha az emek girdisi olan tahıl tarımına başlar.

25) Mekanizasyon bağlamında, büyük işletme ve küçük üreticiler arasında bir ayırım olmadığı; köydeki tüm tarımın (atların çektiği tahta pullukları gerektiren karpuz tarımı dışında) standardize bir biçimde traktörlerle yapıldığı vurgulanmalı. Kuşkusuz, ortakçılar kiralama yoluyla traktör kullanıyorlar.

Ortakçılara verilen toprak miktarının azaltılmasının yanısıra, önceden ekilmeyen alanların tarıma açılması ve köy merasının sürülmesi, 'çevirme' sürecinin diğer boyutlarıdır. Meraların sürülmesi, hayvanların yalnızca nadas arazisinde otlatılabilmeleri ve dolayısıyla da küçük üreticiler için başka bir «açmaz» demektir.

Tüm bu gelişmeler ürün türünde de değişikliğe yolaçar. Daha kârlı bir ürün olmasına rağmen, çok miktarda emek gerektirdiği için, pamuk üretimi 1975'te terkedilir ve asgari emek gerektiren tahıl tarımına ağırlık verilir. Bu, küçük üreticilerin köyde tutunmalarını sağlayan ekonomik faaliyetlerden birisinin daha kesilmesi demektir. Pamuk gibi, yine emek girdisi fazla olan karpuz ve tütün üretimi içinse 'cenanlık' denilen, iki aşamalı yeni bir ortakçılık türü devreye sokulur. Toprak sahibi köylülerle doğrudan ilişkiye geçmek istemediği için, karpuz ve tütün ekimine uygun arazilerini köy dışından (Batman, Bismil, Derik) üreticilere kiralar. 'Patron' denilen bu 1. ortakçı daha sonra kendisine köy içinde 'cenan' denilen yeni ortakçılar bulur. Bu ortakçılık anlaşmasında sürme ve sulama patrona; gübre ve tüm emek girdisi cenana aittir. Sonunda ürün 1/4 patron ve 1/2 cenan olmak üzere bölüşülür.

Teknolojide, üretimin organizasyonunda ve büyük toprak sahibinin faaliyetlerindeki çeşitlenmeler, köylüler ve ağa arasındaki geleneksel ilişkilerle birlikte köyün sosyal yapısında da zorunlu bir dönüşüme yolaçar. Toprak sahibi ve köylüler arasındaki ilişkiler, özellikle 1965 ve sonrasında mutlak bir çelişkiye dönüşür. Köylülerin zor yoluyla köyden kovulmaya başlamaları da yine aynı tarihlere raslar. Monopolize bir çiftliği amaçlayan toprak sahibine karşı duranlar dövülür, evleri taranır, hatta yıkılır. Böylece, ekonomik etkenlerin yanısıra politik faktörler de köylüleri göçe zorlar. Köyde halâ geleneksel ortakçılık statülerini sürdürebilenler olmakla birlikte, bu hak ağırlıkla toprak sahibinin politik onayına bağlıdır.

Köyde, halâ babadan kendilerine intikal etmiş toprakları işleyen ortakçılar olmakla birlikte, Sinan, 'dönüşümsel' büyük işletme tipinin iyi bir örneğini oluşturuyor. Traktörün girişi, toprakların tek bir işletmede yoğunlaşması, ortakçılığın marjinalleşmesi ve ücretli işçiliğin başlaması, toprak kullanımı ve ürün türünde değişme, ticarileşmenin genişlemesiyle ürünün değerlenmesi, tek köy-tek işletmeye dönüşümün temel noktalarını oluşturuyor.

SONUÇ

Bu makalede, Türkiye tarımında büyük işletmelerin iki mümkün oluşum sürecini izlemeye çalıştım. Temel noktam, günümüzdeki işletmeler arası farklılaşmaların, mevcut toprak tasarruf yapılarıyla 1950'lerde başlayan modern teknoloji kullanımının eklemlenmesiy-

le tarihsel olarak belirlendiğiydi. Bu tesbitin konumuza ilişkin implikasyonu, çeşitli toprak temerküzü formlarıyla küçük üreticilikten büyük işletmeciliğe geçişi simgeleyen birinci yolun Türkiye tarımında yaygın bir eğilim olmadığı. Hem izlenebilir tarihi içinde hem de günümüzde genel olarak küçük üreticiliğin hâkim olduğu bir yapıya sahip olan Anadolu tarımı için bu sonuç, kuşkusuz, şaşırtıcı değil. (Tabii ki, baştan beri vurgulanan bu tesbit, küçük üreticiliğin homojen bir yapı arzetmediği; aksine, kendi içinde çok önemli farklılaşmalar oluşturduğu gerçeğini dıştalamıyor).

Sınırlı sayıda göreli 'büyüme' örneği dışında, makinalaşma öncesinde aile mülkiyetinin karakterize ettiği küçük işletmeler, modern teknolojinin girişiyle birlikte, farklılaşarak konsolide oldular. Makinalaşma öncesinde büyük topraklı olan işletmeler ise yeni bir üretim organizasyonuna gittiler. İşte bu tür işletmelerin, toprağı ortakçı kiracılarla işlemekten modern teknoloji ve ücretli emekle işlemeye dönüşmeleri, Türkiye'de büyük ölçekli tarımsal üretim birimlerinin ana kaynağını oluşturdu.

Son olarak (bu makalede özensizce geçiştirilmiş olan), üretim biçimine ilişkin tartışmaların, işletmelerin niceliksel küçüklük ya da büyüklükleri dışında bir paradigmayla tartışılması gerektiğini söyleyerek bitirmek istiyorum. Tarımsal üretimin 'natürel' olarak sınai üretimden farklılığı; tarımda işletme biriminin gayri şahsileşmesindeki güçlük; sürekli işletme bölünmesine yolaçan miras hukuku, ve özellikle 1950'lerden sonra küçük üreticiliğin hâkim politik ideoloji haline gelmesi gibi nedenlerle, sürekli büyümenin esas olduğu kapitalist üretim biçiminin tarımsal yapılarda farklı işlediğini düşünüyorum. Bu bağlamda, küçük üreticiliğin kapitalizme içsel bir üretim formu olduğu ve üretim tekniklerinde gerçekleşen standardizasyon nedeniyle küçük-büyük işletme arasında üretkenlik-etkinlik farkının asgariye inmesi; küçük üreticilerin 'öz-sömürü'ye yatkınlıkları nedeniyle kriz karşısındaki esneklikleri olduğu kadar, denetim ve artık değer çekimine daha uygun birimler olmaları nedeniyle, kapitalizmin tarımda öncelikle tercihi olabilirler, diye düşünüyorum- başkalarıyla birlikte.

KAYNAKLAR

AKÇAY, A.A. (1985) «Traditional Large Land Ownership and its Transformation in Two Southeast Anatolian Villages,» Yayınlanmamış Master Tezi, Sosyoloji Bölümü, ODTÜ, Ankara.

AKŞİT, B. (1967) *Türkiye'de «Azgelişmiş Kapitalizm» ve Köylere Girişi*, ODTÜ Öğrenci Birliği Yayını, Ankara.

AKŞİT, B. (1984) «Çiftlikli Köylerin Köy Değişme Tipolojisi İçindeki Yeri,» 1. Felsefe ve Sosyal Bilimler Kongresi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

AKTAN, R. (1957) «Mechanization of Agriculture in Turkey», *Land Economics*, C. 33, No. 4, ss. 273 - 285.

ARAS, A. (1956) *Güneydoğu Anadolu'da Arazi Mülkiyeti ve İşletme Şekilleri*, A.Ü.Z.F., Yayın No. 100, Ankara.

AVCIOĞLU, D. (1968) *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

AYDIN, Z. (1980) *Aspects of Rural Underdevelopment in Southeastern Anatolia*, University of Durham, doktora tezi.

BARKAN, Ö.L. (1938) «Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları,» *The Middle East Journal*, C. 20, No. 3, ss. 317 - 324.

BEŞİKÇİ, İ. (1969) *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*, E Yayınları, İstanbul.

BORATAV, K. (1981) *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Birikim Yayınları, İstanbul

BORATAV, K. (1983) *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları*, Belge Yayınları, İstanbul.

HILTNER, J. (1960) «Land Accumulation in the Turkish Çukurova,» *Journal of Farm Economics*, C. 42, No. 3, ss. 615 - 628.

HINDERINK ve KIRAY (1970) *Social Stratification as an Obstacle to Development*, Preager Publishers, New York.

HÜSREV (TÖKİN), İ. (1934) *Türkiye Köy İktisadiyatı: Bir Milli İktisat Tetkiki*, Kadro Mecmuası Yayını, İstanbul.

KANBOLAT, Y. (1983) *Türkiye Ziraatinde Bünye Değişikliği*, Maliye Enstitüsü Yayını No. 17, Ankara.

KARPAT, K. (1960) «Social Effects of Farm Mechanization in Turkish Villages,» *Social Research*, C. 27, ss. 83 - 103.

KEYDER, Ç. (1976) «The Dissolution of Asiatic Mode of Production,» *Economy and Society*. C. 5, No. 2.

KEYDER, Ç. ve İSLAMOĞLU, H. (1977) «Agenda for Ottoman History,» *Review*, C. 1, No. 1, ss. 31 35.

KEYDER, Ç. (1983) «The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey,» *Journal of Peasant Studies*, C. 10, No. 2 - 3, ss. 130 - 145.

KÖYLÜ, K. (1947) *Türkiye'de Büyük Arazi Mülkleri ve Bunları İşletme Şekilleri*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara.

OZANKAYA, Ö. (1969) «Doğu Anadolu Sorunu,» *AÜSBF Dergisi*, C. 14, No. 3.

ROBINSON, R (1952) «Tractors in the Village: A Study in Turkey,» *Journal of Farm Economics*, C. 34, No. 4, ss. 451 - 462.

SEDDON, D. ve MARGULIES, R. (1982) «The Politics of the Agrarian Question in Turkey: Review of a Debate,» *The Journal of Social Studies*, No. 19, ss. 1 - 44.

SENCER, M. (1969) *Osmanlı Toplum Yapısı*, Ant Yayınları, İstanbul.

STIRLING, P. (1965) *Turkish Village*, Science Editions, John Wiley and Sons, Inc., New York.

SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ (1954) *Türkiye'de Zirai Makinalaşma*, SBF Maliye Enstitüsü Yayınları No. 1, Ankara.

TEKELİ, İ. (1978) «Türkiye Tarımında Mekanizasyonun Yarattığı Yapısal Dönüşümler ve Kırdan Kopuş Süreci», İ. Tekeli ve L. Erder (Editörler), *İç Göçler*, H.Ü. Yayınları, No. D - 26, Ankara, ss. 229 - 329.

YALMAN, N. (1971) «On Land Disputes in Eastern Turkey,» G.L. Ticcu (Editör) *Islam and its Cultural Divergence*, University of Illionis Press, Chicago.

«Orman Köylüleri» ve Küçük Üreticilik Üzerine

Yücel ÇAĞLAR

GİRİŞ

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte «muasır medeniyet»e ulaşma çabalarına girildiği Türkiye'de altmış yılı aşkın bir süre pek çok yönlerden ilginç ve bir o denli de anlamlı ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümler yaşanarak geçirilmiştir. Tüm bu dönüşümlerin hemen hemen aynı paydaya sahip olması ise, belki de, başta toplumbilim olmak üzere toplumsal bilimlerin gelişim evrelerinden birini açıklıkla ortaya koymaktadır: Bilindiği ve KIRAY'ın da vurguladığı gibi; «hızlı değişen sanayileşmiş toplumlarda değişmelerinin belirli bir aşamasında, değişmenin iç ve dış dinamiğini yaratan merkezlerin ittirmesi ile yeni bir düşünme düzeni kaçınılmaz hale gelir. Çoğulcu, farklılaşmış ve yeniden örgütlenmiş toplumsal yapı yeni bir bilgi gerektirir ve bu bilgiyi sağlayacak koşulları zorlar. Türkiye böyle bir aşamaya 1960'ların ortasında ulaştı.» (1) Peki, 1960'ların ortasına değin ne oluyor, neler yapılıyordu? Türkiye için bu sorunun yanıtlanabilmesi son derece kolay: Şimdilerde de yaygın olarak gözlendiği gibi uygulama, bilimsel bilgi üretiminin önünde gidiyordu ve çoğunlukla da devlet bürokrasisi ve teknokrasisi tarafından gerçekleştiriliyordu. Yukarıda sözü edilen ortak payda, işte tam da bu noktada ortaya çıkıyor: Cumhuriyet dönemi Türkiyesinde, belki de hızlı dönüşüm içinde bulunan öteki az gelişmiş ülkelerde de ekonomik, toplumsal ve kültürel uygulamaların ve gerçekleştirilebilen dönüşümlerin çoğunluğu, herhangi bir bilimsel bilgi kaynağından hareketle değil, neredeyse içgüdüsel denilebilecek bir yaklaşımla gündeme getirilmiş, biçimlendirilmiş ve nesnel koşulların elverdiğince de kolaylıkla yaşama geçirilebilmiştir. Bu gerçeğe, siyasal dönüşümler-

1) KIRAY (1986), s. 190 - 191.

den çeşitli tekniklerin uygulanmasına değin değişik alanlardan pek çok tanıt bulunabilir.

Ne ki, 1960'ların ikinci yarısında, özellikle de 1970'li yıllarda gözlenen kimi gelişmelere karşın yukarıda sözü edilen eğilimin önemli ölçüde değiştiğini söyleyebilmek olanaklı değildir: Ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümlerin çoğunluğu, şimdilerde de bilimsel bilgi dayanaklarından yoksun olarak gündeme getirilmekte ve büyük ölçüde de yine kolaylıkla gerçekleştirilebilmektedir. Kolaylıkla, çünkü, katılımcı olmayan, demokratik denetleme düzeneklerinin yeterince işletilemediği bir toplumsal yapılanmada yurttaşların çoğunluğunun çıkarlarıyla çelişse de, iktidarların, söz gelimi herhangi bir yasal ya da kurumsal düzenleme çabası etkili bir karşı koyuşla karşılaşmamaktadır. Bunun yanı sıra, yine yurttaşların çoğunluğunun çıkarlarıyla uyuşabilecek nitelikte düzenleme çabaları da toplumsal, giderek sınıfsal dayanaklar bulamamaktadır. Böyle olduğu içindir ki, yurttaşların çıkarlarıyla ister uyuşsun, isterse çatışsın, her türlü ekonomik, toplumsal ve kültürel yasal ve kurumsal düzenleme ya da dönüştürüm çabalarının pek çoğu gözetilen amaca tümüyle ulaşılamadan etkenliğini yitirmekte, giderek gündemden de çıkmaktadır. Çok hızlı yaşanan bu süreç, öteki az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi Türkiyede de toplumbilimcilerin, dolayısıyla toplumbilimsel araştırmaların örgütlenmesi güncel oluşumların gerisinde değil de önünde, yol gösterici bir konumda, etken bir işlev üstlenebilmesine olanak vermemektedir. Buna, yine KIRAY'ın vurguladığı gibi, Türkiye'de toplumbilimcilerin arasında bilgi aktarımının yeni ve «relevant» (anlamlı) bilgi üretmekten daha önemli sayılması (2) eğiliminin yaygınlığı da eklendiğinden pek çok önemli oluşum ve dönüşüm ya da dönüştürüm kolaylıkla gözden kaçırılabilmektedir.

«Orman köylüleri» sorunuyla ilgili gelişmelerin sözü edilen gerçeklere çok güzel bir örnek olduğunu düşünüyorum. Gerçekten de; uş sıralar kırsal sorunlarla ilgili hemen her tartışmada küçük meta üretim ilişkisinin evrimi, öteki üretim ilişkileriyle «eklemlenmesi» ya da «varlığını sürdürmesi»ne yönelik çözümlemelere ağırlık verilmesine karşın bu tanım içine giren yerleşmelerle buralarda yaşayanların sayısı, içinde bulundukları ekonomik ve toplumsal koşulların özellikleri, bu koşulların dönüşüm süreçleriyle dinamiklerinden hemen hemen hiç söz edilmemesini anlamlı buluyorum. Başka alanlardan da pek çok örnekleri bulunabilecek bu türden tutumların, yalnızca bilgi yetersizliğiyle açıklanabilmesi olanaklı değildir. Söz konusu olan eksiklik değil, sistemli bir hatadır. Aşılması gerekiyor.

Söz konusu hatalı yaklaşımın taşıdığı önemi sergilemek amacıyla «orman köylüleri» sorunundan örnek olay olarak yararlanılabileceğini düşünüyorum.

---

2) A.g.y., s. 190.

1. «ORMAN KÖYLÜLERİ» SORUNUNUN OLGUSAL VE KAVRAMSAL TEMELLERİ

Daha sonra ayrıntılı olarak irdelenirken de görülebileceği gibi hem 1961 hem de 1982 Anayasasında kalkındırılmaları için özel yatırımlara yer verilen «orman köylüleri» sorununun oluşumunun tarihsel olarak irdelenmesi sırasında iki boyutlu bir yaklaşım zorunlu olmaktadır. Çünkü, bu iki boyut her şeyden önce, zamansal yönden birbirinden farklıdır. Söz gelimi, «orman köyü», dolayısıyla da «orman köylüsü»nün **olgusal** olarak ortaya çıkması zamanı, buna yol açan oluşumlar, **kavramsal** olarak ortaya çıkmasında gözlenebileceklerden farklıdır. Bir kez, söz konusu sorunun olgusal, yani yerleşim birimleri ya da buralarda yaşayan insan toplulukları olarak ortaya çıkması, zamanlama yönünden bir önceliğe sahiptir: İnsanların, göçebelikten yerleşik düzene geçmeleri sırasında, çeşitli nedenlerle (yaban hayvan ya da düşman topluluklarından korunabilmek, barınma ve beslenme vb. gereksinimlerin sağlanması...) önce ormanların içinde, sonra da bitişiğinde yerleştiği bilinen bir gerçekliktir. Üstelik bu gerçeklik evrenseldir. Sonradan tarımın gelişmesiyle birlikte orman bitişiğine ya da yakınına yerleşmeler ağırlık kazanmış, bir yandan ormanların tüketilmesi bir yandan da artan nüfusun giderek ormanlardan uzaklara, ovalara yerleşmesi sonucu «orman dışı» ya da «ova» köyleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Çok daha değişik nedenlerle tarıma uygun toprakların, hızla artan nüfusa koşut olarak genişletilememesi, kimi toplulukların ya da yönetimlerin çeşitli baskı ve saldırılarından kaçınma vb. nedenlerle, sahipsiz sayılan ormanların içine ya da bitişiğine de yerleşmeler başlamıştır. Yakın zamanlara değin süren bu türden gelişmeler sonunda bugün, orman olan her ülkede orman içi ve bitişiğinde köy ya da başka nitelikte insan yerleşmeleri, yani «orman köyleri» dolayısıyla da «orman köylüleri» bulunmaktadır. Kısacası; dar ya da geniş ormanlık alanlara sahip her ülkede, yerleşme birimleri olarak «orman köyleri» ve insan toplulukları olarak da «orman köylüleri» olgusal bir gerçekliktir. Başka bir söyleyişle, «orman köylüleri» sorunu yalnızca Türkiye'ye özgü değildir. Öte yandan, **kavramsal** boyutuyla ele alındığında sorunun, göreli olarak çok daha yakın zamanlarda ve bambaşka oluşumların sonucu olarak ortaya çıktığı kolaylıkla görülebilir. Söz gelimi, Türkiye'de, oluşumlarından beri (olgusal olarak ortaya çıkış) çevrelerindeki ormanlardan rastgele yararlanmalarına kimi kurallar getirilmesiyle birlikte «orman köyleri» ve «orman köylüleri» bu kez kavramsal olarak ortaya çıkmıştır. Başka bir söyleyişle; «orman köyü» ya da «orman köylüsü»nün kavramsal olarak ortaya çıkmasının temelinde, ormanlardan yararlanmanın düzenlenmesi, çoğunluğu kısıtlamalar getiren kurallara dayandırılması yatmaktadır. İlk ortaya çıkışından oldukça uzun bir zaman

sonra gündeme getirilen hemen her kurumsal ve yasal düzenlemenin amaçları belirtilirken bu gerçek açıklıkla dile getirilmiştir. Örneğin, 1972 tarihli «Orman Bakanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun»a göre Bakanlığın kuruluş amaçları ve üstlendiği görevler arasında şunlara da yer verilmiştir:

> «Ormanların korunması, geliştirilmesi, işletilmesi ve genişletilmesi amaçlarının gerçekleştirilmesi için devlet ormanları içinde veya bitişiğinde yaşayan köylülerin kalkındırılması...»
>
> «Ormanların korunması, geliştirilmesi, işletilmesi ve genişletilmesi amaçlarını gerçekleştirmek için devlet ormanları içinde veya bitişiğinde oturan köylülerin ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerini sağlamak maksadıyla...»

Orman Köy İlişkileri Genel Müdürlüğü Çalışma ve Görev Yönetmeliği ile Orman Köylüleri Kalkınma Fonu Yönetmeliği'nde de söz konusu amaçlar sözcüğü sözcüğüne yinelenmiştir.

Demek oluyor ki, «orman köyü» ve «orman köylüsü»; **ormanların korunması, geliştirilmesi, işletilmesi ve genişletilmesini engelleyen ya da güçleştiren** bir olgu olarak algılandığı için ormancılık teknokrasisi tarafından gündeme getirilmiş somut bir gerçekliktir.

2. «ORMAN KÖYÜ» VE «ORMAN KÖYLÜSÜ»NÜN TANIMSAL DAYANAKLARI

«Orman köyleri» ve «orman köylüleri» için açık bir tanımın yapılması tarihsel olarak 19. Yüzyılın ikinci yarısının hemen başlarına değin inmektedir. Yapılagelen tanımlarda temel alınan «ayırdedici» özellik, bir bakıma, Türkiye'de «orman köyleri» ve «orman köylüleri» sorununa devlet yaklaşımının temellerini de açıklıkla ortaya koymaktadır. Söz gelimi, tanımın yapıldığı yasal düzenlemelerin tümünde, ormanlara göre konumu ya da uzaklığı, köy sayılan bir yerleşim yerinin «orman köyü» olarak öteki yerleşim yerlerinden ayrılmasını olanaklı kılmıştır. Daha açık bir söyleyişle; ormanlara göre konumu ya da uzaklığı, bir yerleşim yerinin «orman köyü» sayılıp sayılmamasında kullanılagelen tek ölçüt olmuştur. Örneğin ilgili yasal düzenlemelerin kimilerinde «orman köyü» tanımları şöyle:

> Ziraat Vekaleti Orman Umum Müdürlüğü'nün 138 sayılı Tamimi (1958) :
>
> «Köy evlerinden itibaren fasılasız devam eden köy arazisi topluluğu dört tarafı ormanlarla çevrili köy **orman içi**, bir veya 2 veyahut üç tarafı ormanla çevrili köy de **orman kenarı köy** mevzuuna girecektir.»
>
> 6831 sayılı Orman Kanunu'nun 13. Maddesine Göre Açılacak Kalkınma Kredisinin Uygulanmasına Dair Yönetmelik (1972) :

«Köy evlerinden itibaren devam eden toplu tarım arazisi her yönden devlet ormanıyla çevrili köyler orman içi köydür.»

Orman Bakanlığı Orman Köy İlişkileri Genel Müdürlüğü Görev ve Çalışma Yönetmeliği (1973) :

«Orman İçi Köy : Köy evlerinin toplu bulunduğu yerleşim sahasından itibaren fasılasız olarak devam eden köy arazi topluluğu dört yönden ormanlarla çevrili olan köye 'orman içi köy' denir.

Ormana Bitişik Köy : Köy evlerinin toplu bulunduğu yerleşim sahasından itibaren fasılasız olarak devam eden köy arazi topluluğu bir, iki veya üç yönden ormanlarla çevrili olan köye 'ormana bitişik köy' denir.

Orman köyü : Orman içi ve ormana bitişik köylerin müşterek ifadesidir. **Orman köylüsü** : Orman köyü nüfusuna kayıtlı olup devamlı olarak oturan kimsedir.»

Daha sonra yapılan bir çok tanımda da temel ölçüt kırsal yerleşmelerin oranlarla uzaklık derecesi olarak alınmıştır. Bu tanımların, toplumbilimsel yönden anlamlı bir içeriğe sahip olmadığı açıktır. Böyle olunca, siyasal iktidarlar çeşitli beklentilerle (*) bu tanımları sık sık ve istedikleri biçimde değiştirebilmiştir. Örneğin, Orman Köylüleri Kalkınma Fonu Yönetmeliği'nde 1977 yılında yapılan değişikliklerle, «köy» yerine «il ve ilçe ve bucak dışındaki yerleşim yeri» tanımı benimsenmiş, böylece de 408 bucak ve nüfusu 2000'den fazla yüzlerce yerleşim yeri «orman köyü» ve bu yerleşmelerin nüfuslarına kayıtlı 1.2 milyon kişi de «bir kalemde» orman köylüsü sayılabilmiştir. Bu türden tanım değişiklikleri nedeniyle «orman köyü» ve «orman köylüsü» sayılan yerleşme yeri ve nüfusun sayısı veri kaynağına göre değişmektedir. İlgili daire başkanlığı'nın 1980 Genel Nüfus Sayımı verilerinden hareketle belirlediğine göre, Türkiye'de, 1980 yılında bulunan köy sayılan yerleşim yerlerinin % 48.4'ünü oluşturan 17 381 «orman köyü»nde Türkiye'de köylerde yaşayan nüfusun % 39.5'ini oluşturan 9.9 milyon «orman köylüsü» yaşamaktadır. (3)

---

3) ORKÖY Daire Başkanlığı, *ORKÖY İstatistik Albümü (1970 - 1982)*, s. 59, Ankara, 1983.

*) Daha sonra da değinileceği gibi, ormanların içinde ve bitişiğinde yaşayan köylülere çevrelerindeki ormanlardan, çok düşük faizli kredi uygulamalarından, bedelsiz araç ve gereç yardımlarından yararlanmalarını göreli olarak kolaylaştırmaya, ormancılık çalışmalarında öncelikle işlendirilmelerini sağlamaya yönelik çeşitli yasal düzenlemeler yapılmıştır. Çeşitli değişiklikler geçirmesine karşın 19. Yüzyıl'dan bu yana yürürlükte bulunan bu düzenlemelerden yararlanabilmek için «*orman köylüsü*» sayılmak ön koşuldur. «Orman köylüleri»nin varlıklarını en alt gönenç düzeyinde sürdürebilmeleri yönünden bile yaşamsal bir önem taşıyan bu olanakların arttırılması, kapsamının genişletilmesi yoluna başvurmak siyasal iktidarlara hiçbir maliyet getirmemekte, ancak oy potansiyelini büyültmektedir. Bu nedenle hemen her siyasal dönemde, birçok köy «orman köyü» sayılmak için çeşitli yollara başvurmakta, bu arada doğallıkla «oy» güçlerini kullanmaktadır.

«Orman köyü» ve «orman köylüsü» sayılan yerleşme ve nüfusun bu oranları, eğer kimi ayrıcalıklı uygulamalar, dolayısıyla kimi farklı gelişmeler gerçekten söz konusuysa, bu kesimin özel olarak ele alınmasını gerektirebilecek büyüklüklerdir.

3. ORMAN KÖYLERİ'NDE EKONOMİK VE TOPLUMSAL YAPI (*)

DPT'de 1968 yılında yapılan «Orman Köylerinin Sosyo-Ekonomik Durumu» adlı çalışmanın «Özet ve Sonuçlar» bölümünde şu yargı öne sürülüyor: «Bütün köylerimizin çözüm bekleyen bir çok sorunları olduğu gibi sosyo-ekonomik yönden ayrı bir özellik taşıyan orman köylerinin de çözüm bekleyen bir çok sorunları bulunmakta ve bu sorunlar orman dışı köylere nazaran daha değişik biçimde yorumlanıp açıklığa kavuşturulma durumundadır.» (4) Çalışmanın temel varsayımı bu olunca irdelenecek konunun da; «... orman içi ve orman kenarı köylerin orman dışı köylere nazaran farklı bir özellik gösterip göstermediği» olarak seçilmesi olağandır. Uzun yıllar, sorunla ilgili savlara kaynaklık eden bu çalışma sonunda elde edilen bulgulara göre, «orman içi köy» ve «orman kenarı köy» sayılan yerleşim yerlerindeki toplumsal ve ekonomik yapı pek çok yönlerden «orman dışı köy» sayılan yerleşim yerlerinden **farklıdır.** Dahası, benzer farklılıklar «orman içi köyler»le «orman kenarı köyler» arasında da bulunmaktadır. Soru kağıdındaki sorulara alınan yanıtların toplam 132 çizelgelik dökümündeki bulgular, sözü edilen farklılıkların (!) sayısal boyutlarını açıklıkla ortaya koymaktadır. Öte yandan, aynı bulgulara dayanarak bu farklılıkların göstergeleri olarak alınan değerler «orman köyleri»nde «orman dışı köyler»e göre daha düşüktür. Salt niceliksel bir olgu olarak algılandığında bu durum, «orman köyleri»ndeki toplumsal ve ekonomik yapının «geri» olduğu biçiminde yorumlanabilir. Ancak, yine bu bulgulara dayanarak toplumsal ve ekonomik yapıdaki egemen üretim ilişkilerinin niteliklerinin de farklı olduğunu aynı güvenle söyleyebilmek olanaklı değildir. Gerçekte, «orman köyleri»nde toplumsal ve ekonomik yaşamın gerekli kıldığı olanakların pek çoğunun hiç bulunmaması, kimilerinin de yeterli düzeylerde olmaması, söz konusu olgunun niceliksel boyutuna ilişkin bir durumdur. Kuşkusuz, bu niceliksel boyutun toplumsal ve ekonomik yapılanmanın niteliksel boyutuna da yansıması, hatta bir ölçüde bu boyutu biçimlendirmesi de söz konusudur. Ancak, toplumsal ve ekonomik yapının gelişmişlik düzeyini belirlemeye

---

4) DPT: (1971), s. 153.

*) İncelemenin bu bölümü, yazarın 1986 yılında MPM yayınları arasında çıkan *Orman Köyleri ve Kalkındırılmasına Yönelik Etkinlikler* adlı araştırmasından özetlenerek buraya aktarılmıştır.

yönelik çözümlemelerde niceliksel boyutla yetinmenin bir dizi yanılgılı vargılara yol açabileceği de bir gerçek. Ancak, bu gerçeğe karşın ne anılan çalışmada ne de benzer amaçlı başka çalışmalarda söz konusu boyutun yeterince göz önünde bulundurulduğunu öne sürmek olanaklı değildir. Başka bir söyleyişle; «orman köyü» sayılan yerleşim yerlerindeki egemen üretim ilişkisinin «orman dışı köyler» dekinden farklı olup olmadığını, varsa saptanan farklılıkların neler olduğunu ortaya koymaya yönelik çözümlemeler yoktur. Bu nedenle, «orman köyleri»ndeki egemen üretim ilişkisinin niteliklerini «orman dışı köy» sayılan yerleşmelerdekilerle karşılaştırarak irdelemek gerekmektedir.

«Orman köyleri»nde temel geçim kaynağının ormancılık çalışmaları olduğu, en azından yakın bir zamana değin yaygın bir kanı idi. Konuyla ilgili yayınların hemen hemen tümünde bu kanının dile getirildiği gözleniyor. Oysa, Türkiye'de birinci ya da ikinci dereceden gelir kaynağının ormancılık çalışmaları olduğunu belirten köysel yerleşmelerin oranı oldukça düşüktür. Örneğin DİE'nin «Köy Genel Bilgi Anketi 1976» adlı yayınındaki bulgulara göre; birinci derecede gelir kaynağı orman ürünü üretimi (orman işçiliği) olan köyler, sekiz öbeklik sınıflandırmada dördüncü sırayı alırken, ikinci derece gelir kaynağı orman ürünleri üretimi olan köyler beşinci sırada kalmıştır. (5) Gerçekte, bu olağandır. Çünkü, gerek ülkemiz ormanlarının nitelik ve niceliği gerekse ormancılık çalışmalarının gelişkinlik düzeyi «orman köylüsü»nün ancak çok küçük bir kesiminin işlendirilebilmesine olanak verebileceği saptanmıştır. Örneğin, Ormancılık Araştırma Enstitüsü'nde yapılan bir araştırma sonunda, tüm ormancılık çalışmalarında, her aileden bir kişinin yılda 70 gün çalışabileceği varsayımıyla, «orman köylüsü» sayılan ailelerin, anrak % 19.7'sinin işlendirilebileceği saptanmıştır. (6) Görülüyor ki, «orman köyleri»nde de temel geçim kaynağı bitkisel ve hayvansal üretimdir. Orman işçiliği ise çok az sayıda köy dışında, sürekliliği olmayan bir tür yan gelir kaynağıdır. Buna karşılık, «orman köyleri»nde geçim kaynağı olan tarımsal üretime ilişkin olanaklar göreli olarak daha kısıtlıdır. Sonuçta verim ve verimlilik düşüklüğü biçiminde somutla yansıyan bu kısıtlılık durumunu tarımsal yapılanmanın tüm temel göstergelerinde de açıklıkla görebilmek olanaklıdır. Ancak, bu kısıtlılık durumuna ilişkin; «orman köyleri»ndeki tarımsal yapılanmanın ülke ya da bölgelerin genel özellikleri dışında, bu özelliklerden tümüyle bağımsız olarak biçimleniyor vargısına dönüştürülmesi önemli yanılgıları da birlikte getiriyor. Gerçekten de; ülke genelinde ya da «orman dışı köyler» de tarıma dayalı ekonomik ve toplum-

5) DİE (1981), s. 114
6) DURUÖZ, ANIL, ÇOBAN (1974), s. 40

sal yapılanmanın temel öğeleri ve bu yapılanmadaki değişme ve gelişmeleri biçimlendiren, hızlandırıp yavaşlatan belirleyici oluşumların aynısı, belki yalnızca niceliksel bir farklılık göstererek «orman köyleri»nde de söz konusudur.

a) Toprak Dağılımı

Tarımsal üretimde temel üretim etmenlerinden biri olan toprak, başta sunumunun kısıtlılığı olmak üzere öteki üretim etmenlerinde olmayan özellikleri nedeniyle edinilme ya da kullanılma biçimi tarıma dayalı ekonomik ve toplumsal yapılanmanın temel öğesidir. Giderek, edinilmiş ya da herhangi bir yolla kullanılmakta olan toprağın nitelik ve nicelik olarak işletmeler arasındaki dağılımıysa, sözü edilen yapılanmanın yerleşikliği ya da yaygınlık düzeyini ortaya koyan önemli bir göstergedir. Bu, Türkiye'de «küçük alanlarda büyük ölçekli üretim» yapma olanaklarının henüz yaygınlaşmamış olması nedeniyle de doğru bir vargıdır. Dolayısıyla, tarımsal işletmelerin, işledikleri alanın büyüklüğü, toprağı edinme ya da kullanma biçimlerine göre dağılımları belirlenerek ele alınan yapısal duruma bir açıklık kazandırılabilir. Saptamalarımıza göre, (*)

— Ülke yüzeyinde tüm işletmelerin % 9.4'ünü oluşturan «Büyük İşletmeler» (**) tüm işlenen alanın % 85.9'unu kullanmaktadır. Aynı oranlar «orman köyleri» ve «orman dışı köyler»de şöyledir:

Köyler	İşletme Sayısı (%)	İşlenen Alan (%)
«Orman Köyleri»	0.3	4.1
«Orman Dışı Köyler»	14.4	89.3

Bu döküme göre «Büyük İşletmeler» hesaplamaya katıldığında, «orman köylerinde toprağın yoğunlaşma düzeyi göreli olarak daha yüksektir: Yoğunlaşma düzeyi (***) «orman köyleri»nde 13.7, «orman dışı köyler»de ise 6.2'dir. Ancak, «orman köyleri»nde işletme sayısı olarak % 0.3, işlenen alan olarak da % 4.1'lik bir paya sahip olan işletmeler kapsama alınmayarak çözümleme yapıldığında de-

*) 1980 Genel Tarım Sayımı Hane Halkı Anketi verilerinin dökülmesiyle elde edilmiştir.

**) DİE'ye göre; Ortakuzey, Marmara Kuzeydoğu, Güneydoğu, Ortagüney bölgelerinde işlensin ya da işlenmesin, 1980 üretim yılında en az 500 dekar sulu arazi veya 1000 dekar kıraç araziyi kullanımında bulunduran, 100 baş veya daha fazla sığır, her yaşta 300 küçükbaş ve daha fazla hayvanı olan işletmeler «Büyük İşletmeler» olarak alınmıştır. (DİE, s. X.)

***) «Yoğunlaşma Düzeyi», işletme sayısına ilişkin %, işlenen alana ilişkin %'ye bölünerek elde edilmiştir.

ğişik bir görünüm ortaya çıkmaktadır. Buna göre Gini oranı Türkiye için 0.4961 iken, «orman köyleri»nde 0.3559, «orman dışı köyler»de ise 0.4984'dür. Görüldüğü gibi «Küçük İşletmeler» düzeyinde çözümleme yapıldığında «orman köyleri»ne ilişkin ortalama Gini oranı «orman dışı köyler»e ilişkin olandan daha küçüktür. Ancak, görülmektedir ki «orman köyleri»nde de toprak dağılımı dengesizdir.

— İşlenen toprağın işletmelerarasında dağılımının «orman köyleri»nde göreli olarak daha az olması, gerçekte tarımsal amaçlarla kullanılabilecek toprakların kısıtlılığının bir sonucu: «orman köyleri»nde tarımsal amaçla kullanılabilir toprağın kısıtlılığı, bu yerleşmelerin konumlarının yol açtığı öteki olumsuzluklarla birlikte tarımsal gelişmenin hızını yavaşlatırken toprağın işletmelerin bir kesiminde toplanmasını da sınırlamaktadır. Gerçekten; «orman köyleri»nde işletme başına düşen toprakların ortalama genişliği 41.5 dönümdür ve ortalamanın altında genişliğe sahip işletmelerin oranı % 72 dolayında iken bu sayı ve oran «orman dışı köyler»de 71.7 dönüm ve % 66.4'tür.

— Gerçekte, genel olarak Türkiye, özel olarak da bulundukları coğrafi bölgelerin kimi özellikleriyle «orman köyleri»ndeki ekonomik ve toplumsal yapının özellikleri gözden kaçırılamayacak denli bir koşutluk içindedir. Şöyle de söylenebilir; «orman köyleri»ndeki ekonomik ve toplumsal yapılanma, ülkedeki, daha çok da bulundukları bölgedeki yapılanmanın bir uzantısıdır. Bu vargının gerçekliğini sınamak amacıyla «orman köyleri» ve «orman dışı köyler» için bölgeler düzeyinde hesaplanan Gini oranları arasındaki bağıntının yönü ve düzeyi matematiksel olarak belirlendi: Elde edilen $Y = 0.03\ 250 + 0.84\ 411\ X$ doğrusal bağıntısı için % 98 güvenle $R^2 = 0.51$ katsayısı hesaplanmıştır. Bu katsayıya dayanarak; «orman köyleri»nde işlenen toprakların işletmeler arasında ki dağılımına ilişkin Gini oranlarının bölgesel olarak «orman dışı köyler»dekine koşut olarak değiştiği söylenebilir. Gerçekte bu vargının tersten söylenmesi daha anlamlı: Türkiye köylerine ilişkin genel ortalama büyüklükler, «orman köyleri»ne ilişkin büyüklüklerden önemli ölçülerde etkilenmektedir. Bu gerçek, işletme başına düşen işlenen alan genişliği ele alındığında da ortaya çıkıyor: Bölgesel olarak «orman köyleri»ndeki ortalama işlenen alan genişliği ile «orman dışı köyler»deki ortalama genişlikler arasındaki bağıntı için $Y = 4.0935 + 0.5497\ X$ bağıntısı ve $R^2 = 0.77$ katsayısı elde edilmiştir.

b) Toprak Edinme Biçimleri

Bilindiği gibi kırsal yerleşmelerde ekonomik ve toplumsal yapılanmanın niteliğini ortaya koyan göstergelerden biri de tarımsal işletmelerin işledikleri toprağı edinme biçimidir. Daha açık bir söyleyişle; işletmelerin kullanmakta oldukları toprağı edinirken ne türden ilişkiler içine girdiği, söz konusu ekonomik ve toplumsal yapının niteliğini belirlemede önemli bir göstergedir. Doğal olarak, bu bağlamda akla ilk gelen, işledikleri toprağın sahibi olanların, kiracılık ve ortakçılık yapanların, yahut yine işledikleri toprağın sahibi olduğu ya da kiracılık ve ortakçılıkla tuttuğu kesimin hangi oranlarda olduğunun belirlenmesi gerekiyor. Bilindiği gibi kiracılık ilişkisinde toprak, elde edilecek ürünün miktarına bağlı olmadan kira bedelinin çoğunluk para olarak ödenmesiyle elde edilmektedir. Gerçekte öteki öğelerle birlikte, tarımdaki kapitalist üretim ilişkilerinin belirleyici öğelerinden biri olan kiracılık ilişkisi içinde de kiraya verilen toprağın büyüklüğü, kiralayan ve kiraya verenin toprak büyüklüklerine göre farklı ilişkiler tanımlanmaktadır: Genel olarak, kiraya verenin küçük ya da büyük, ancak mülk sahibi kiralayanın büyük işletme olması durumları kapitalist kiralama ilişkisine karşılık olarak kabul edilmektedir. (7) Ortakçılık ilişkisi ise, VARLIER'in vurguladığı gibi; «kuramsal olarak, toprağını ortağa (ya da yarıcıya) verenin büyük mülk sahibi, ortakçının (ya da yarıcının) ise küçük işletmeci olduğu durumun ağa toprakları üzerinde çok sayıda ortakçının çiftçilik yaptığı yarı feodal ilişkiyi... temsil ettiği söylenebilir.» (8) «Orman köyleri» ve «orman dışı köyler»de işletmelerin işledikleri toprağı edinme biçimleri ve işletme büyüklüklerine göre dağılımı için şu vargılar öne sürülebilir:

— Gerek büyük işletmeler gerekse küçük işletmelerde «dışardan toprak tutmayanların» oranı, genel olarak, «orman köyleri»nde daha yüksektir. Dışardan toprak tutmayanların oranı, iki küme köyde de 5—40 dönüm arasındaki büyüklüğe sahip işletmelerde % 90'ı aşmaktadır. Gerek büyük gerekse küçük işletmelerde işletme genişliği büyüklüğü arttıkça dışardan toprak tutmayanların oranı azalmaktadır. Bu, her iki küme köy için de geçerli bir vargıdır. Büyük işletmeler arasında bu oran, «orman köyleri» ve «orman dışı köyler»de sırasıyla % 84 ve % 75.6 iken küçük işletmeler arasında % 89.8 ve % 87.7'dir.

— İşlediği toprağı yalnızca kira ile tutan büyük işletmelere «orman köyleri»nde rastlanmamaktadır. Gerçekte,

7) VARLIER (1978), s. 70.

8) A.g.y., s. 70.

bu nitelikte işletmeler «orman dışı köyler»de de çok küçük orandadır: % 0.5. Küçük işletmeler arasında da yalnız kira ile toprak tutanların oranı genel olarak küçük olmakla birlikte «orman dışı köyler»de daha yüksektir. Bu bağlamda sözü edilmesi gereken çok önemli bir başka gerçeklik de yalnızca kira ile toprak tutan işletmelerin çoğunluğunun hem «orman köyleri» hem de «orman dışı köyler»de 40 dönümden küçük işletmelerden oluşması. İki küme köy içinde bu oran, sırasıyla % 64.4 ve % 66'dır. Bununla birlikte dışardan toprak tutup ve aynı zamanda dışarıya toprak verenlerin çoğunluğunun (% 65.2) —ki yarısını 50 ile 99 dönüm genişliğinde toprak işleyenler oluşturuyor— 50 ile daha büyük genişlikte —499 dönüme kadar— topraklı işletmelerden meydana gelmesi «orman köyleri»nde küçük meta üretimi ilişkisinin yaygınlık düzeyini açıklıkla ortaya koymaktadır.

— Yalnızca kira ile toprak tutan işletmelerle ilgili vargıların tümü yalnızca ortakçılık ile toprak tutanlar için de geçerli: Büyük işletmelerden «orman köyleri»nde bulunup da ortakçılıkla toprak tutan işletme çıkmamıştır. Küçük işletmeler arasında ise bu durumda olan işletmelerin oranı da çok küçüktür: % 0.3. Bu oran «orman dışı köyler»de ise % 0.4'tür.

c) Topraksızlık Düzeyi

Tarımsal kesimdeki ekonomik ve toplumsal yapılanmanın bir başka gerçekliği de topraksız birey, aile ya da hanelerin varlığıdır: Tarımsal kesimdeki toprağı olmayan ve yaşamlarını, ilke olarak, tarımsal işlerde ücretli işçilik yaparak sürdürme çabasında olanların varlığının, kapitalist üretim ilişkisinin yaygınlık düzeyinin bir göstergesi olduğu bilinmektedir. Kuşkusuz, köyde yaşayıp da toprağı olmayanların tümü tarım işçiliği yapmamaktadır: Bir kesim topraksız köylü ya köy içinde tarım dışı işlerde, orman işletmelerinde, köye hizmet götüren kamu kuruluşları ya da kentsel yerleşmelerde ücretli işçilik, kamu görevliliği vb. uğraşılarda bulunmaktadır. Bunların dışında, yine sahibi olduğu toprağı bulunmayan, ancak kiracılık ya da ortakçılık yoluyla toprak edinip çiftçilik yapanların varlığı da yadsınamaz. Topraksızların sözü edilen uğraşı biçimlerinden hangi birini seçtiklerini, dahası hem «orman köyleri» hem de «orman dışı köyler»deki topraksızlık düzeyini bölgesel ya da ülke düzeyinde açıklıkla ortaya koyabilecek ayrıntıda saptamalar yok. Farklı kaynaklardan yararlanarak şu saptamalar yapılabilir:

— 1980 Genel Tarım Sayımı verilerine göre, toprak sahibi olmamasına karşılık kiracılık ya da ortakçılık yoluyla toprak edinenlerin oranı «orman köyleri»nde % 1.6 iken «orman dışı köyler»de % 3.9'dur.

— Türkiye Tabiatını Koruma Derneği tarafından 1968 yılı Mart ayında düzenlenen bir seminere sunulan bildirilerden birinde ise, örneğe çekilen 10 ilçenin 379'u «orman köyü» ve 220'si de «orman dışı köy» olmak üzere toplam 66 986 aileden topraksız olanlarına ilişkin oranlar «orman köyleri»nde % 24.9, «orman dışı köyler»de ise % 28.8 olarak verilmektedir. (9)

d) Tarımsal Üretimin Gelişkinlik Düzeyi

Gelişme sürecinde toprağın edinilme ya da kullanılma biçimi gibi tarımsal üretimin, başta ürün bileşimi olmak üzere teknolojik yapısının da değiştiği bilinmektedir. Öyle ki, tarımsal üretimde, söz gelimi belirli ürün bileşimlerine, ancak ekonomik ve toplumsal gelişmenin belirli bir aşamasıyla ulaşılabilir. Tarımsal ürünlerin üretimi ve işlenmesiyle kullanılan araç—gereç ve tekniklerin gelişkinlik düzeyine bağlı olarak, bir yandan toprak kullanım amacı ve yoğunluğu bir yandan da tarımsal üretime dayalı ekonomik ve toplumsal yapılanma önemli ölçüde niteliksel değişmeler geçirebilmektedir. Bu değişmelerin hangi evresinde bulunulduğu ya da aynı anlamda olmak üzere; ele alınan kesimde, genel olarak, toprağın kullanım amacı ve yoğunluğu kullanılan araç-gereç ve tekniklerin niteliğinin bilinmesi, ekonomik ve toplumsal yapının gelişkinlik düzeyinin belirlenmesi için gereklidir. Bu gereğ üç başlık altında yapmaya çalışacağız.

(i) Toprağı Kullanım Amaçları:

Kullanım amacının belirlenmesinde toprağın fiziksel özellikleriyle birlikte yörenin doğal koşulları önemli bir etmendir. Toprağı iyileştirme olanaklarının artmasının, bu etmenin belirleyiciliğini tümüyle ortadan kaldırmasa da, önemli ölçüde sınırlayabildiği bir gerçektir. DİE'nin 1980 Genel Tarım Sayımı verilerinden yararlanarak şu saptamalar yapılabilir:

— Büyük işletme sayılan işletmeler «orman köyleri»nde de bulunmakla birlikte, bu işletmelerin kullanımlarındaki alanın % 21.7'si tarıma elverişsizdir ve genel alanın % 24'ü herhangi bir amaçla işlenmemektedir. Oysa bu oranlar «orman dışı köyler»de, sırasıyla; % 4.1 ve % 3'tür. Başka bir söyleyişle; «orman dışı köyler»deki

9) VURAL (1968), çizelge 2.

büyük işletmeler, kullanımlarındaki alanın tümüne yakın bir kesiminin işlenebileceği topraklara sahiptir.

— Küçük işletmeler arasında koruluk—baltalık alanlarına ilişkin olanları dışında çeşitli kullanım amaçlarına ayrılan alanların oranları iki küme köyde de hemen hemen aynıdır.

(ii) Ürün Bileşimi:

«Orman köyleri»nde endüstriyel tarımsal ürünlerden sayılan şekerpancarı ve tütün tarımına ayrılmış alanların oranı daha yüksek iken, özellikle küçük ölçekli işletmelerde, daha çok öz tüketim amacıyla yapılan buğday üretimine ayrılmış alanlara ilişkin oranlar daha düşüktür. Bu, önemli bir olgu kuşkusuz: Buna dayanarak «orman köyleri»nde pazarda satmak amacıyla üretim yapma durumunun «orman dışı köyler»dekinden daha yaygın olduğu vargısı öne sürülebilir. Ancak, büyük ve küçük işletmeler ayrımı yapıldığında daha değişik bir görünüm ortaya çıkmaktadır. Sayısal çokluklarını gözönünde bulundurarak küçük işletmeler arasındaki duruma açıklık getirilmesi yararlı olacaktır:

— «Orman köyleri»ndeki küçük işletmelerde şekerpancarı, pamuk, ayçiçeği ve tütün üretimine ayrılan alanların oranları, tütün dışında «orman dışı köyler»dekinden daha küçüktür. Yine «orman köyleri»ndeki küçük işletmelerde buğday tarımına ayrılan alanların oranı ise «orman dışı köyler»dekinden daha büyüktür. Bunun yanında «orman köyleri»ndeki küçük işletmeler içinde 200 dönümden küçük işletmelerin oranının % 97.8 olduğu ve bu genişlikte toprak işleyenlerin hasat ettikleri buğdayın ancak % 20.9'unun pazarlanabildiği göz önünde bulundurularak şu vargı öne sürülebilir: «orman köyleri»nde pazar için üretim yapma düzeyi, «orman dışı köyler»deki düzeyin altındadır. Ancak, Türkiye ortalaması olarak ele alındığında, iki küme köye ilişkin düzeyler arasındaki farkın fazla olmadığı görülecektir. Şekerpancarı, pamuk ve ayçiçeği ile tütüne ayrılan alanların toplamı, «orman köyleri»ndeki küçük işletmelerdeki tarım alanları içinde % 13.8'lik paya sahip iken bu oran «orman dışı köyler»de % 16.9'dur.

Öte yandan, tarımsal üretimde çeşitli meyve ve zeytin, çay vb. ürünlerin tarımının da önemli bir gösterge olduğu bilinmektedir. Bu ürünlerden kimileri şekerpancarı, tütün ya da ayçiçeği ve pamuk gibi tümü ya da önemli bir kesimi pazarda satılmak amacıyla üretilir. Başka bir söyleyişle; kimi meyvelerle birlikte zeytin ve çay tarımına ayrılan alanların göreli genişlikleri köylerin dışa

ya da işletmelerin pazara açılma düzeyini ortaya koyan ölçütlerden biridir. Yine bu ürünler, öteki tarımsal ürünlerle karşılaştırıldıklarında göreli olarak daha yüksek gelir sağlamaları nedeniyle ilişkin oldukları köylerin varsıllıklarını da açıklıkla ortaya koyabilmektedir. Bu nedenlerle, işletmelerin, genel olarak pazarda satılan meyve türleriyle zeytin ve çay gibi ürünlerin tarımına ayırdıkları alanın oranları tarımsal üretimin niteliğinin belirlenmesinde yararlı olabilir. Bu yapıldığında, toplam işletme alanı içinde fındık, üzüm, zeytin, portakal, mandalina ve limon tarımına ayrılan alanın payı genel olarak «orman köyleri»nde daha yüksek bulunmuştur: «Orman dışı köyler»de, işletmelerin tarım alanı toplamının % 1.02'si söz konusu altı ürünün tarımına ayrılmışken bu oran «orman köyleri»nde % 5.8'dir. Öte yandan ortaya çıkarılan bir başka gerçek de, «orman köyleri»nde meyve üretimine ayrılan alanların ortalama genişliğinin daha küçük olması. Ancak, Türkiye ölçeğinde üretimin fındıkta % 97.1'i, portakalda yüzde 92.7'si, zeytinde % 66.5 ve yaş ve kuru üzümde de, sırasıyla; % 19.9 ve % 66.5'inin pazarlandığı göz önünde bulundurulduğunda (10) «orman köyleri»ndeki meyve üretiminde de, temelde, pazar için üretim yapılmasının ağırlık taşıdığı kolaylıkla görülebilecektir.

(iii) Üretim Etmenlerinin Kullanımı

Ekonomik ve toplumsal yapılanmanın biçimlenmesi üzerindeki etkilerinin yanı sıra, ele alınan kesimlerdeki ortalama ekonomik gelişme düzeyini de ortaya koyması ya da daha doğru bir söyleyişle ekonomik gelişmenin öncelikli koşullarından biri olarak üretimde kullanılan etmenlerin gelişkinlik düzeyinin önemi bilinmektedir. Tarımsal üretimde kulanılabilen etmenlerse aynı önemi taşımakla birlikte kimi ayırdedici özelliklere de sahiptir. Daha önce de değinildiği gibi, tarımsal kesimde temel üretim etmeni olarak toprak, üretimde kullanılan öteki etmenlerin gelişkinlik düzeyleriyle kullanım biçim ve yoğunlukları üzerinde de belirleyici olabilmektedir. Dolayısıyla, tarımsal üretimde kulanılan üretim etmenleri irdelenirken toprağa dayalı ilişkilerin niteliğiyle bağlantısının da göz önünde bulundurulması gerekiyor. Öyle ki, en yalın bir tarımsal aracın kullanımından göreli olarak daha gelişkin bir başkasının kullanılmasına geçilmesi bile çoğu zaman toprağa dayalı ilişkilerde bir değişmeyi de beraberinde getirebilir. Söz gelimi, karasabanın yerine pulluk kullanılması geçimlik bir tarımdan pazar için küçük üretime geçebilmeye olanak sağlar. Böyle bir üretim ise köy içinde mülkiyet farklılaşması ve işbölümü farklılaşmasına olanak sağlayan bir dönüşümün başlaması demektir. (11) Öte

10) ÇINAR, SİLİER (1979), s. 34.
11) TEKELİ (1977), s. 19.

yandan, işgücünün kullanılma biçimi özellikle de ücretli işgücünden yararlanma düzeyi, kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlık düzeylerinin belirlenmesi yönünden önem taşımaktadır. Bu önemi göz önünde bulundurularak iki küme köyde toprak dışındaki üretim etmenlerinin ve verimi artırmaya yönelik girdilerin kullanımının kısaca gözden geçirilmesi yararlı olacaktır.

İşgücü:

Saptamalarımıza göre ücretsiz hane halkının işgücüyle yetinen işletmelerin oranı büyük işletmeler arasında, «orman köyleri»nde % 46.7 iken «orman dışı köyler»de yüzde 5.5'tir. Bu oranlar «orman köyleri»ndeki küçük işletmelerde % 53.9, «orman dışı köyler»de ise % 56.7'dir. Yalnızca ücretli işgücünden yararlanan büyük işletmeler «orman köyleri»nde % 13.3, «orman dışı köyler»de ise % 14.6'dır. Bu oranlar «orman köyleri»ndeki küçük işletmeler arasında % 2.5, «orman dışı köyler»de ise % 2.2'dir. Bu oranlara bakarak, iki küme yerleşme yerinde çeşitli amaçlarla hane halkı işgücünden başka işgücünden yararlanma eğiliminin «orman köyleri»nde daha yüksek olduğu söylenebilir. Oysa, bu, yanılgılı bir vargıdır: «Orman köyleri»nde aile dışı işgücünden yararlanma sıklığı «orman dışı köyler»de daha fazla olabilir. Bu amaçla yaptığımız çözümlemelere göre işletme ve işlenen alan başına (dönüm) düşen ücretli çalışan ve çalışılan gün sayısı «orman dışı köyler»de daha yüksek çıkmıştır. Ayrıca devamlı olarak ücretli işgücünden yararlanan işletmelerin oranı «orman köyleri»nde % 1.8 iken «orman dışı köyler»de % 16 olarak bulunmuştur. Bu saptamalardan hareketle şu vargılar öne sürülebilir.

— «Orman köyleri»ndeki tarımsal işletmeler de ücretli işgücünden yararlanmaktadır. Anrak, henüz, «orman dışı köyler»de olduğu gibi, ücretli işgücü kullanımı ekonomik ve toplumsal yapıya kapitalist nitelemesini kazandırabilecek yaygınlıkta değildir.
— «Orman köyleri»nde, gerektiğinde ücretli işgücünden de yararlanılmakla birlikte tek kaynak hane ya da aile işgücüdür. Bu yerleşmelerde tarım yapılabilir toprakların genel olarak niceliksel ve niteliksel yetersizliği, işletmelerin çok büyük bir kesiminin 50 dönümden küçük olması vb. nedenlerle aile işgücü, çoğunluk, ailenin tarımsal etkinliklerinin ortaya çıkardığı gereksinmeyi karşılayabilmektedir.

Araç—Gereç Kullanımı:

Bilindiği gibi tarımsal üretimde kullanılan araç—gereçler hem çeşitlilenmiş hem de giderek daha da etkenleştirilmiştir. Bu geliş-

me tarımsal üretimde artışa yol açmasının yanı sıra, toplumsal farklılaşma yönünden de kimi gelişmelere neden olmuştur. Örneğin traktörlerin tarımsal üretime girmesiyle birlikte yeni bir ortakçılık ilişkisine yol açmıştır. TEKELİ'ye göre bu haldeki ortakçılıkta kontrol durumu, geleneksel tarımın ortakçılığında olduğu gibi toprak sahibinde değil, tamamen traktör sahibindedir. Ekilecek ürün tipini traktör sahibi seçer. Tohum ve gübre giderleri yarı yarıya bölüşülür. (12) Benzer durum öteki araç ve gereçlerin kulanımıyla da ortaya çıkabilmektedir. Örneğin, biçer—döver sahiplerinin köy köy dolaşarak para ya da ürün karşılığında, hemen her büyüklükte işletmenin ekininin biçimini yaptıkları sıkça görülen bir durumdur. Saptamalarımıza göre;

— Büyük-küçük işletme ayrımı yapılmadığında, genel olarak «orman dışı köyler»de traktörlerle işlenen tarım alanı oranı % 68.8 iken «orman köyleri»nde % 44'-tür.

— Büyük-küçük işletme ayrımı yapıldığında söz konusu fark azalıyor: Büyük işletmelerde traktörlerle işlenen alanların oranı % 70 dolayında iken küçük işletmeler arasında bu oran, «orman köyleri»nde % 44, »orman dışı köyler»de ise % 58'dir.

— Genel olarak topraklarını işlerken kendi malı traktörü kullanan işletmelerin ve kendi malı traktörlerle işlenmiş alanların toplam traktörle işlenen alan içindeki payları «orman köyleri»nde % 37.8 ve % 20.4 iken, «orman dışı köyler»de % 83.9 ve % 35.7'dir.

— İki küme köyde de kiralayarak traktör kullanan işletmelerin ve bu yollan işlenen alanların oranı küçük işletmelerin arasında daha yüksektir. Ancak, «orman köyleri»ndeki küçük işletmelerde sırasıyla % 74.6 ve % 56.4 olan bu oranlar, «orman dışı köyler»de, sırasıyla % 68.6 ve % 46.8'dir.

Öte yandan, bilindiği gibi, «tarımsal gelişmenin bir göstergesi olarak tanımlanabilen tarımsal mekanizasyon seviyesini gösteren kıstaslar, 100 hektara düşen traktör sayısı, 1 traktöre düşen işlenen tarla alanı ya da bir hektara düşen motor beygirgücü olarak saptanmaktadır.» (13) Traktörle birlikte öteki tarımsal araç-gereçlerin en azından sayısal durumu «orman köyleri»ndeki tarımsal mekanizasyonun düzeyine ilişkin bir kanı edinilmesine katkıda bulunabilir. Saptamalarımıza göre; «orman köyleri»ndeki büyük işletmelerde 1000 dönüm başına düşen traktör sayısı 4, tohum ekme maki-

12) TEKELİ (1977), s. 29.

13) TUNALIGİL, ERDİLLER (1980), 20.

nası 0.5, çapalama 2.0, biçer bağlar 0, batoz 1.7 iken «orman dışı köyler»de, sırasıyla; 0.9, 0.5, 0.03, 0.08, 0.2'dir. Bu sayılar «orman köyleri»ndeki küçük işletmelerde 6.7, 1.0, 1.9, 0.1, 0.06, 2.0 iken «orman dışı köyler»de, sırasıyla; 4.9, 1.5, 1.9, 0.2, 1.5, olarak bulunmuştur.

Verimi Artırıcı Girdi Kullanımı:

Gelişkin tarımsal araç-gereç kullanımının yanı sıra yapay gübre, ilaçlama ve sulamadan yararlanma da, bilindiği gibi, küçük topraklar üzerinde «büyük ölçekli üretim» olanaklarını artırır. Tarımsal üretimde verimi artırarak pazarlanabilir ürün oranının da yükselmesini sağladığından söz konusu girdilerin kulanımı, bir bakıma, bu kesimdeki küçük üreticilerin varoluşlarını sürdürebilmelerinin de önkoşullarından biri olarak değerlendirilebilir. Yine söz konusu girdilerin kulanım düzeyi, ülke sanayiinin gelişkinlik düzeyine bağlı olarak, özellikle küçük üreticilerin ulusal ve uluslararası değişme ve gelişmelerine bağımlılığını artıran bir öğedir. Bunun ise küçük üreticiler yönünden yol açabileceği olumsuzluklar ortadadır. Kısacası; verim artırıcı girdilerin kullanım düzeyini belirlemede yararlanabilecek bir ölçütün özellikle küçük üreticilerin sayıca egemen olduğu tarımsal yapılanmada bir dizi olası olumsuzluğun kaynağı olarak alınması gerekiyor. Saptamalarımıza göre; «orman köyleri»nde hem büyük hem de küçük işletmelerde ortalama olarak işletmelerin % 32'si hayvan gübresinden yararlanmaktadır. İşletme büyüklüğü ayrımı yapılmadığında; toplam gübrelenen alan içinde hayvan gübresiyle gübrelenen alan oranı, «orman köyleri»nde % 12.2 iken «orman dışı köyler»de % 5.5'tir. Bu görünüm söz konusu ayrım yapıldığında da değişmiyor: «Orman köyleri»ndeki büyük işletmelerde hayvan gübresiyle gübrelenen alan oranı % 14.9 iken küçük işletmeler arasında % 11.9'dur. «Orman dışı köyler»de ise söz konusu oranlar hemen hemen hiç değişmiyor: İki işletme kümesi için de bu oran % 5.5'tir.

Öte yandan yararlanageldiğimiz 1980 Genel Tarım Sayımı verilerinde sulama durumu dışında verimi artırıcı girdi sayılabilecek girdilerin kullanımına ilişkin bilgiler yok. Bu nedenle, 1973 tarihli «Türkiye Nüfus Yapısı ve Nüfus Sorunları Araştırması»nın verilerinden de yararlanılabilir. Bu araştırmanın bulgularına göre «orman köyleri»nde sulama, ilaçlama ve aşı ile yapay tohumlama yapan işletmelerin oranı sırasıyla %24.3, % 39.2 ve % 8.7 iken «orman dışı köyler»de % 29.1, % 18.9 ve % 12.5'tur. Kısacası, gübre dışındaki verimi artırıcı girdilerden «orman köyleri»nde daha az yararlanılmaktadır.

Yapılabilen saptamalar «orman köyleri»ndeki ekonomik ve toplumsal yapılanmada küçük üreticilerin sayısal bir egemenliğe sahip olduğunu açıklıkla ortaya koymaktadır. Üstelik «orman köyleri»n-

deki küçük üreticilerin önemli bir kesiminin de küçük meta üretimi ilişkisi içinde bulunduğu bu bağlamda öne sürülebilecek önemli vargılardan biridir.

4. «ORMAN KÖYÜ» VE «ORMAN KÖYLÜLERİ» SORUNUNUN ÖNEMSENMESİNİ GEREKTİREN KOŞULLAR

Daha önce de belirtildiği gibi Türkiye'de «köy» sayılan yerleşmelerin % 48.4'ünü «orman köyleri» oluşturmakta ve bu yerleşmelerde köylü nüfusun % 39.5'ini oluşturan kesimi yaşamaktadır. Hangi kaygularla ortaya çıkarsa çıksın, eğer, yurttaşların hiç de azımsanmayacak bir kesimin «korunması» ve «kalkındırılması» için anayasalarda maddelere yer verilmiş, aynı amaçlarla özel yasalar çıkarılmış, tümüyle bu amaçlarla çalışmalar yapmak üzere genel müdürlükler kurulup fonlar oluşturulmuş ise bu sayısal çokluğun bile sorunun ülkedeki ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal değişme ve gelişmelere ilişkin bilimsel bilgi üretme çabalarının gündemine alınmasını gerektireceğine inanıyorum. Üstelik, «orman köylüleri» sorunu somutunda bu gerekliliğin, sayısal çokluğun yanı sıra üç nedenle pekiştiğini de düşünüyorum. Bu üç neden de irdelendiğinde «orman köyleri» ve «orman köylüleri» sorununun önemsenmesini gerekli kılan koşulların kavranması kolaylaşabilecektir.

a) Kırsal Çevrenin Bozulması:

Kırsal çevrede olup bitenler, Türkiye'de çok yakın bir zamanda ortaya çıkmasına karşın hızla yaygınlaşan çevre korumacı akımların gündemine henüz giremedi. Bu bir bakıma olağan: Bir kez, her moda düşünsel akım gibi çevre korumacı akımlar da kaynak ülkelerdeki boyutlarıyla ele alınmıyor Türkiye ve benzeri ülkelerde. Eğer, bir süre sonra güncelliğini yitirip gündemden çıkmazsa, Türkiye'deki çevre korumacı akımlar da kırsal çevrede olup bitenler karşısında görece olarak daha duyarlı bir davranışa girebilecektir, dahası girmesi zorunlu olacaktır. Oysa, girse de girmese de Türkiye'de toplumun tüm kesimleri yönünden yaşamsal önemde bir süreç işliyor: Hızla ormansızlaşıp çölleşiyor Türkiye. Bugün, ülke yüzeyinin % 62.5'inde eğimin % 15 ve yer yer de daha fazla olmasının, şimdilik toprakların % 91.1'inde sürmekte olan erozyonu daha şiddetlendirmesi kaçınılmazdır. Daha şimdiden bile, erozyon gözlenen toprakların % 63.4'ünde şiddetli ve çok şiddetli toprak aşınma ve taşınması olmaktadır. (14) Bu durum, Türkiye'deki ormansızlaşma sürecinin kaçınılmaz sonuçlarından biridir ve bu sürecin ortaya

14) KANTARCI (1983), s. 13.

çıkması ve yaygınlaşmasında da ormanların içinde ya da bitişiğinde yaşayan insanların çevrelerindeki ormanlara yönelik yıkıcı tutum ve davranışları önde gelen bir etmendir. Saptanabildiği ya da yasal kovuşturmaya tutulabildiği kadarıyla, 1937—1985 döneminde 167 758 izinsiz hayvan otlatması, 111 872 orman içine yerleşme, 446 299 ormanda tarla açma, 1 057 821 teknik ve yasa dışı ağaç kesme ve 923 830 da çeşitli orman ürünlerini izinsiz taşıma suçu işlenmiştir. Ayrıca, % 93'ünün insanların bilinçli eylemleriyle olmak üzere; 1937—1985 döneminde 32 911 yangın çıkarılmış ve 13 milyon dönüm alan ormansızlaştırılmıştır. Yine «orman köylüsü» sayılanlar, yalnızca 1970—1985 döneminde 8.1 milyon dönüm alanı ormansızlaştırarak tarlaya dönüştürmüş ve 1.1 milyon dönüm alanı da yerleşme amacıyla üzerindeki bitki örtüsünden temizlemiştir. Bu süreç durmamıştır; yıldan yıla değişmekle birlikte her yıl ortalama 35 bin dönüm orman alanı tarlaya dönüştürülmekte, 8.5—9 bin dönüm orman alanına yerleşilmekte ve 12—13 bin dönüm alan da yakılarak ormansızlaştırılmaktadır. Kısacası, içinde bulundukları ekonomik, toplumsal ve kültürel gerilik ve toprak yetersizliği gibi koşulların zorlanmasıyla da olsa «orman köylüsü» sayılan yurttaşlarımız Türkiye'nin ormansızlaşması, dolayısıyla da giderek çölleşmesi yönünden önemsenmesi gereken bir toplumsal kesimdir.

b) Küçük Üreticilerin Varoluş Koşullarının Pekiştirilmesi:

Anımsanacağı gibi 1980'li yılların ilk yarısında yeniden gündeme getirilen bir tartışma da kırsal kesimde çoğunluğunu küçük meta üreticilerinin oluşturduğu küçük üreticilerin ortaya çıkış ve varlıklarını sürdürmesi sorununun irdelenmesine yönelikti. En son bu yıl, Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin «20. Yıl Etkinlikleri»nden biri olarak Nisan ayında gerçekleştirilen «Türkiye'de Toplumsal Yapıların Gelişimi 1923—1987» sempozyumunda bu soruna yine ağırlıkla yer verildi. Ancak, ilginçtir; tartışıcılar ve izleyicilerin görüş birliği içinde olabilecekleri pek az vargıya ulaşılabildi. Böylesi bir sonuç bir bakıma kaçınılmazdı da. Çünkü, bir kez, söz konusu sorunla ilgili kararların içeriği katılımcılarca aynı biçimde algılanmıyordu. Bir de taraflar, haklı olarak, öne sürülen tezlere ilişkin veri kaynaklarına güvenmiyordu. Ancak, çok önemlisi, öne sürülen tezlerin somut örneklerle beslenmesi çabasına gerektiğince girişilmemişti. Oysa, böylesi bir çaba olanaksız da değildi: Daha önce ayrıntılı olarak irdelendiği gibi Türkiye'de küçük üretici, özellikle de küçük meta üreticisi sayılan ya da sayılabilecek olanların çok büyük bir kesimini «orman köylüleri» oluşturuyordu. Küçük meta üreticilerinin varlıklarını sürdürmesini sağlayan dinamikleri açıklama çabasındaki tezler kuramsal dayanaklarını güçlendirme amacıyla «orman köylüleri»nin ekonomik ve toplumsal koşullarıyla bu kesime yönelik devlet politikalarını sergileyebilirlerdi. Gerçekten de, Tür-

kiye'de «orman köylüsü» sayılan yurttaşların önemli bir kesimi küçük meta üretimi ilişkisi içinde bulunuyor. Şöyle de söylenebilir; Türkiye'de küçük meta üretimi ilişkisi içinde bulunan köylülerin önemli bir kesimi ormanlar içinde ya da bitişiğinde yerleşiktir. Üstelik, ormanların korunması amacıyla da olsa devletin bu kesimin kalkındırılmasına yönelik çabaları da, doğrudan, küçük üreticilik ilişkisinin varoluş koşullarını pekiştirmektedir. Dahası, 1982 Anayasası ile yürürlükteki 6831 sayılı orman yasası, 2924 sayılı «Orman Köylülerinin Kalkınmalarının Desteklenmesi Hakkında Kanun» ve ilgili öteki yasal düzenlemeler yürürlükte kaldığı sürece bu süreç devam edecektir. Bu nedenle «orman köyleri»nde küçük üreticilerin varoluş koşullarını pekiştirici süreçlerin irdelenmesi yararlı olacaktır. Söz konusu süreç üç başlık altında irdelenebilir:

(i) Topraklandırma:

Türkiye'de yetersiz genişlikte toprağı işleyen işletmelerin önemli bir kesimi ormanların içinde ve bitişiğindeki yerleşmelerde bulunmaktadır. Bu topraklar, hemen hemen tümüyle orman alanlarının üzerlerindeki bitki örtüsünün temizlenmesiyle elde edilmiştir. Çok eğilimlidir ve son derece düşük verimlidir. Toprak koruma önlemleri gerektiğince alınmadığından ormanlardan yeni açılan tarlalar da kısa sürede verimsizleşmektedir. Miras vb. uygulamalarla topraklar daha da parçalanmakta, nüfusun artmasıyla da tümüyle yetersizleşmektedir. Bu süreç karşısında «orman köylüleri»nin başvurabileceği önemli bir seçenek vardır: «Orman köylüsü», toprağının yetersizleşmesi durumunda ormandan yeni tarım alanları açma yoluna başvurmaktadır. Bu, yüzlerce yıl böyle olmuş ve bugün de devam eden bir süreçtir. Özellikle Cumhuriyet döneminde, bu yola başvurulmasını engelleme amacıyla yapılan yasal ve kurumsal düzenlemeler gerektiğince etkili olamamıştır. Gerçekte, siyasal iktidarların söz konusu düzenlemelerin etkenliğini artırma için gerektiğince duyarlı davrandığı da söylenemez. Tam karşıtı; çeşitli kaygılarla orman yasalarını değiştirerek ya da mevcut yasaları bu doğrultuda yorumlayarak «orman» sayılan alanların tarıma açılmasına göz yumma, zaman zaman da destek olma eğilimini sürdürmüştür. Saptamalarımıza göre, siyasal iktidarlar anayasa, yasa ve yönetmelik düzenleme ve uygulamalarıyla 1950—1956 döneminde 6.2, 1957—1960 döneminde 2.9 ve 1960'dan bu yana da 3.1 milyon olmak üzere toplam 12.2 milyon dönüm orman alanının tarıma açılmasını sağlamış ya da tarıma açılmış alanları yasallaştırmıştır. (15) Oysa, Cumhuriyet döneminde 1945 yılında çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile 22.3, 1973 yılında çıkarılan 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Kanunu ile de 0.231 milyon dönüm toprak dağıtılabilmiştir.

15) ÇAĞLAR (1987), s. 20.

(16) Daha açık bir söyleyişle; Cumhuriyet döneminde topraksız çiftçilere toprak reformu yasası ile dağıtılan toprakların yarısı kadarı bir alan orman yasalarındaki çeşitli değişikliklerle «orman köylüleri»ne dağıtılmıştır. Üstelik, son olarak 1982 Anayasasına konan bir yaptırımla; «...**orman olarak muhafazasında yarar görülmeyen, aksine tarım alanlarına dönüştürülmesinde kesin yarar olduğu tesbit edilen yerler**»in her zaman «**orman sınırları dışına çıkarılmasına**» anayasal dayanak da sağlanmıştır. Doğal olarak bu dayanak hemen kullanılmış ve 1983 yılında 2924 sayılı «Orman Köylülerinin Kalkınmalarının Desteklenmesi» yasası çıkarılmış, daha sonra da yürürlükteki 6831 sayılı orman yasası 1986 ve 1987 yıllarında bu doğrultuda iki kez değiştirilmiştir. Kısacası; küçük üretici köylülerin topraksızlaşma süreci ve bu sürecin yol açabileceği toplumsal gelişmelerin önüne geçilebilmesi, bu yolla da küçük üretici köylülerin varlıklarının sürdürebilmeleri yönünden orman alanları, hem siyasal iktidarların hem de bu toplumsal kesimin hemen hemen tek seçeneği olmuş ve bu seçeneğe gerektiğince başvurulmuştur; bundan sonra başvurulmaması için de ne anayasal ve yasal ne de herhangi bir toplumsal engel bulunmamaktadır.

(ii) Ormancılık Çalışmalarında İşlendirilme:

6831 sayılı orman yasasında olduğu gibi her türden ormancılık çalışmasının gerektirdiği işgücünün öncelikle «orman köylüleri»nden sağlanması zorunluluğu, «orman köyleri»ndeki işgücünden başka geçinme olanağı bulunmayan toplumsal sınıf ya da katmanlar yönünden orman işçiliği, uğraşı alanlarını çeşitlilendirici, bir bakıma da artırıcı bir öğedir. DPT tarafından oluşturulan bir yankurulun saptamalarına göre 1980 yılında, 290 bini «vahidi fiyatla» (*) ve yılda, ortalama 70 işgünü olmak üzere toplam 470 bin «orman köylüsü» devlet orman işletmeleri tarafından çalıştırılmıştır. Aynı kaynakta, 1982 yılında devlet orman işletmeleri tarafından işlendirileceklerin sayısı 414 bini «vahidi fiyat»la ve yine yılda 70 işgünü olmak üzere 604 bin olarak hesaplanmıştır. Aynı yıl ağaçlandırma ve erozyon önleme çalışmalarında ise, yılda 40 işgünü olmak üzere, yaklaşık 229 bin kişinin çalıştırılabileceği öngörülmüştür. (17) Görüldüğü gibi, yaklaşık 4.2 milyon «orman köylüsü» aile bireyi (**) için bir gelir kapısı olmaktadır ormancılık çalışmaları. Orman Genel

16) ÖZEN (1978), s. 101, 103.

17) DPT (1981), s. 48, 51.

*) Devlet orman işletmelerinin ağaç kesme, tomruklama ve taşıma işlerini çevredeki «orman köylüleri»ne yaptırırken, işi üstlenen köylüye, işin bitiminde, yapılan işin birim fiyatı üzerinden yapılan ödeme biçimi.

**) Bu işlerde çalışacak köylünün ortalama 5 kişilik bir aile olduğu varsayılmıştır.

Müdürlüğü'nce bu türden çalışmalarda işlendirilen «orman köylüleri»ne 1983 yılında 41.7, 1984 yılında 65.3, 1985 yılında 99.9 ve 1986 yılında da 146.8 milyar TL. ödenmiş, 1987 yılında da 224.9 milyar TL.'lik bir ödemeyi gerektirecek iş yaratılacağı hesaplanmıştır. (18)

Çeşitli ormancılık çalışmalarında işlendirilmek, «orman köylüleri» için tek gelir kaynağı değildir. Bu çalışmalarda işlendirilen «orman köylüleri», 6831 sayılı yasanın çeşitli maddeleriyle yan gelir olanaklarından da yararlandırılmaktadır. Söz gelimi, bu yasanın en son 1987'de değiştirilen 34. maddesine göre; «orman köylüleri ve orman köy kalkındırma kooperatiflerinden vahidi fiyatla çalışanlar, ürettikleri yakacak odunun % 100'üne kadarını, devlet orman işletmelerinden piyasada satış fiyatlarının çok altında bir bedelle satın alıp piyasada istedikleri fiyatla» satabilme hakkına sahiptir. Ayrıca, aynı maddeye göre orman köyü kalkındırma kooperatifleri ürettikleri kerestelik tomruk, kaplamalık tomruk ve sanayi odununun % 25'ine kadarını yine piyasada istediği fiyatla satmak amacıyla devlet orman işletmelerinden düşük fiyatlarla satın alabilmektedir. Bu hak, 1982'e değin orman işçiliği yapacak «orman köylüsü» bireylere de tanınmıştı. Bunların dışında, devlet ormanlarında çeşitli orman ürünlerinin üretiminde çalışan «orman köylüleri» kesip hazırladıkları tomruk ya da yakacak odunu işletmelerin satış istif yerlerine de taşıdıklarında ücretlerini % 10 (1982'ye değin % 20) oranında fazlasıyla alabilmektedir. Bu türden yan gelir uygulamalarıyla «orman köylüleri»ne 1978 yılında 975 milyon TL, 1979 yılında 1.4 milyar TL, 1980 yılında 1.9 ve 1981 yılında da 2.2 milyar TL ödeme yapılmıştır.

Öte yandan, 6831 sayılı yasayla «orman köylüleri»ne, yalnızca «orman köylüsü» sayıldıkları için tanınan bir başka akçalı olanaktan da bu bağlamda söz edilebilir: Söz konusu yasanın 31 ve 32. maddelerine göre «orman köylüleri», kendileri kullanmak ve tüketmek koşuluyla gereksindikleri tomruğu ve yakacak odunu piyasadaki satış fiyatının çok altında bir bedelle sağlayabilmektedir. Yalnızca bu yolla «orman köylüleri»ne sağlanan parasal katkı 1978 yılında 3.2, 1979 yılında 6.1, 1980 yılında 5.2 ve 1981 yılında da 10.8 milyar düzeyindedir. (*)

---

18) Orman Genel Müdürlüğü (1987), s. 18.

*) En son 1987 yılının Mayıs ayında çıkarılan 3373 sayılı yasa ile 6831 sayılı yasanın 31 ve 32. maddeleri de bir kez daha değiştirilmiştir. Bu değişiklikle; «orman köylüleri»nin, istedikleri takdirde, gereksindikleri tomruk ve yakacak odunu, tomruk ya da yakacak odun olarak değil para olarak alabilmeleri olanağı getirilmiştir. Bu, «orman köylüleri» için, bir bakıma «ulufe» niteliğinde yeni bir olanak olarak değerlendirilebilir. Çünkü, «orman köylüleri», önceki uygulamada da tomruk ya da yakacak odun olarak kendilerine verilen ürünü, çoğunlukla satarak paraya dönüştürmekte ve gereksinimlerini de yine çevresindeki ormanlardan yasa ve teknik dışı yollarla karşılamak-

Sergilenmesine çalışılan işlerlik içinde «orman köylüleri» her yıl olmasa da, yalnızca devlet orman işletmeleri düzeyinde «yılana sarılabilme» olanağına sahip görünmektedir. Bu, «ölmektense yaşamayı» yeğleyenler için az bir şey olmasa gerek.

(iii) Doğrudan Kaynak Aktarımı:

İlk olarak 1956 yılında çıkarılan 6831 sayılı orman yasasının 13. maddesinde şu yaptırıma da yer verilmiştir: «**Devlet ormanları içinde veya kenarında bulunup da civarlarındaki ormanlardan geçimlerinin sağlanmasına imkan olmayan köylerde ve dağınık evlerde oturanlardan; A) Bulundukları yerde muhitin icaplarına göre muhtelif suretlerde kalkındırılmaları mümkün görülenlere Ziraat Vekaleti'nin izni ile Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası'ndan kalkındırma kredisi açılır...**» Açılmış da. Ancak, «orman köylüleri»ne bir fona dayalı olarak ve örgütlü bir biçimde kaynak aktarımı 1970'li yılların başında Orman Bakanlığı'na bağlı Orman Köy İlişkileri Genel Müdürlüğü'nün (ORKÖY) kurulması ve 1973 yılında 6831 sayılı yasaya üç ek ve bir de geçici madde ekleyen 1744 sayılı yasa ile oluşturulan «Orman Köylüleri Kalkınma Fonu» ile başlamıştır. «**Ormanların korunması, geliştirilmesi, işletilmesi ve genişletilmesi hedeflerine ulaşılmasını sağlamak için ormanların içinde veya bitişiğinde yaşayan halkın kalkınmalarına katkıda bulunmak suretiyle bunların ormanlar üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak**» amacıyla yürütülen çalışmalar ve kaynak aktarımı ORKÖY'ün 1984 yılında çıkarılan 212 sayılı yasa gücündeki bakanlar kurulu kararıyla lağvedilmesine değin etkili biçimde sürdürülmüş, bu amaçla taşrada yaygın bir örgüt kurulmuş, ilçeler düzeyinde «orman köyleri» kalkındırma planları hazırlanmış, çeşitli projeler geliştirilmiştir. Bu projelere dayalı olarak 1975—1985 döneminde 301 «orman köyü» kalkındırma kooperatifi ve 153 323 «orman köylüsü» aileye, 1985 yılı fiyatlarıyla, toplam 74.2 milyar TL.'lik kaynak aktarımı yapılmıştır. Süreç, 1982 Anayasasına 170. maddenin konulmasıyla sürmüş. 1983 yılında da, daha önce değinildiği gibi 2924 sayılı «Orman Köylülerinin Kalkınmalarının Desteklenmesi Hakkında Kanun» yürürlüğe konmuştur. Şimdilerde, ORKÖY'ün etkenliğinde olmamakla birlik Tarım, Orman ve Köyişleri Bakanlığı'na bağlı Teşkilatlama ve Destekleme Genel Müdürlüğü de bu doğrultuda çalışmalar yapmaktadır.

«Orman köylüleri»ne yönelik doğrudan kaynak aktarımının küçük üreticilerin varoluş koşullarının sürmesine katkıda bulunacağı açıktır. Ayrıca, her ne denli «ormanların korunması, geliştirilmesi,

---

taydı. Söz konusu değişiklik bu gerçeği, bir anlamda «resmileştirmiştir»: Alıcılar, artık devlet orman işletmeleridir ve köylüler gereksindikleri ürünü paralarını aldıktan sonra yine çevrelerindeki ormanlardan sağlamaya devam edecektir.

işletilmesi ve genişletilmesi...» amaçlarıyla yapıldığı söyleniyorsa da bu türden kaynak aktarımının, Lenin'in; «**Tüm mülk sahipleri, tüm burjuvazi orta köylüye, kırsal işletmelerini geliştirebilecek her türlü önlemi vaad ederek (ucuz sabanlar, tarım bankaları, tohum ekme makinalarının getirilmesi, düşük fiyata hayvan, gübre satışı) ve aynı zamanda onu tohumla ilgili birliklere, tarımı geliştirmek için her çeşit işletmecinin katıldığı birliklere katılmasını sağlayarak kendi yanına çekmeye çalışıyor.**» (19) yargısını anımsatabilecek beklentilerin ürünü de olabileceği neden düşünülmesin? Yine, bu türden kaynak aktarımlarının P.F BALDİ'inin vurguladığı gibi; «**... ilk adım tarımın entansif hale getirilmesi, prodüktiviteyi artırmak üzere köy el zanaatlarının ve küçük sanayilerin geliştirilmesi, köy istihdam durumunun ıslahı ve bu yolla köylülerin ortalama gelir seviyelerinin yükseltilmesi yönünde olmalıdır. Bundan sonra köylülerin satın alma gücünde tedrici artış olacak ve bu da ülkenin gittikçe artan sınai verimi için iç pazarı genişletecektir.**» (20) gibi bir «yararı» da olmasın? Böylesi **ikincil** «yararlar» ya da amaçlar bir yana bırakıldığında, söz konusu kaynak aktarımının «orman köylüleri» için, en azından bir umut kapısı olacağı söylenebilir. Dolayısıyla; bulundukları yerlerde kalmaları, yaygın söyleyişle varlıklarını sürdürmeleri bir anlamda kaçınılmaz değil midir?

SONUÇ

19. Yüzyıl'da devletin ormanlardan örgütlü olarak yararlanma, bu amaçla ormanlara sahip çıkmasıyla birlikte, daha önce çevrelerindeki ormanlardan yararlanmaları sırasında hemen hemen hiçbir kısıtlamayla karşılaşmayan köylülere yönelik kimi kısıtlamalar getirilmiştir. Kapsamı kimi zaman genişletilen kimi zaman da daraltılan bu uygulama günümüzde yeni boyutlar kazanmıştır: Kamuoyuna yansıtılan biçimiyle; «ormanların korunabilmesi, ormancılık çalışmalarının tekniğine uygun olarak yapılabilmesi için ormanların içinde ve bitişiğinde yaşayan köylülerin gönenç düzeylerinin yükseltilmesi, orman ürünleri gereksinimlerinin denetim altında karşılanabilmesi için kimi düzenlerin kurulması zorunludur.» Bu zorunluluk öne sürülerek «orman köylüleri»nin kalkındırılmasına yönelik çeşitli çabalara girilmiştir. Bu çabalar sırasında; ormancılık çalışmalarında öncelikle işlendirme, çok düşük faizlerle kredi açma, orman özelliğini yitirdiği savlanan yerleri tarımsal amaçla kullanmaları için dağıtma, bedelsiz araç—gereç yardımı yapma vb. yollara başvurulmuştur. Bu çabalar, büyük bir çoğunluğunu küçük üre-

19) LENİN (1977), s. 112.

20) *Orman Köylerinin Kalkındırılması*, Türk Hükümeti'ne Verilen Rapor, ILO Teknik Yardım Programı (Çoğaltma), Cenova, 1969, s. 23.

ticilerin oluşturduğu «orman köylüleri»nin topraksızlaşma—toprak yığınlaşması (temerküzleşmesi), orta ve küçük topraklı işletmelerin bir kısmının tasfiyesi—kapitalist işletmelerin ortaya çıkması vb. süreçlere girmesini geciktirmiş ya da yavaşlatmıştır. Eğer ilgili kuruluşun 1980 Genel Nüfus Sayımı verilerine dayanarak yaptığı saptamalar temel alınırsa, söz konusu olan, Türkiye'de köy sayılan yerleşmelerin % 48.4'ünde yaşayan ve köylü sayılan tüm nüfusun % 39.5'ini oluşturan 9.9 milyonluk bir kütledir. Bu kütleye yönelik söz konusu devlet politikalarının, ülkedeki «küçük üretici» sayılan işletmelerin sözü edilen süreçlere beklenenden/umulandan daha yavaş girmesinde, kimilerine göre de bu türden süreçlere hiç girmemesinde gözden kaçırılamayacak bir etken olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu, Türkiye'deki «küçük üreticilerin varlıklarını sürdürmeleri», «uyumlu eklemlenmeleri» vb. tezlerin gerçekliğinin sınanması sırasında da ele alınması zorunlu bir olgudur.

KAYNAKLAR

ÇAĞLAR, Yücel (1986); *Türkiye'de Orman Köyleri ve Kalkındırılmasına Yönelik Etkinlikler*, MPM, Ankara.

ÇAĞLAR, Yücel (1987); «Orman Köylülerinin Yeniden Yerleştirilmesine İlişkin Yaklaşımlar ve Kimi Saptamalar» *Orman ve Av*, Türkiye Ormancılar Derneği, Ankara.

ÇINAR, Mine - SİLİER, Oya (1979); *Türkiye Tarımında İşletmelerarası Farklılaşmalar*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

DURUÖZ, Erol - ANIL, Yalçın - ÇOBAN, Celal (1974); *Orman Köylüsünün Ormancılık Kesiminde ve Orman Bölge Başmüdürlüklerindeki Kentlerde İşlendirilmesi Olanakları*, Ormancılık Araştırma Enstitüsü, Ankara.

KANTARCI, Doğan (1983); *Türkiye'de Arazi Sınıfları ile Arazi Kullanımının Bölgesel Durumu*, İ.Ü. Orman Fakültesi, İstanbul.

KIRAY, Mübeccel Belik (1986); «Toplum, Bilgi ve Türkiye», *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara.

LENİN V.İ. (1977); *İşçi Sınıfı ve Köylülük*, Sol Yayınları, Ankara.

ÖZEN, Haldun (1978); «Türkiye'de Kadastronun Toprak ve Tarım Reformuna Etkileri», *Toprak Reformu Kongresi (1978)*, TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisler Odası, Ankara.

TEKELİ, İlhan (1987); *Bağımlı Kentleşme, Kırda ve Kentte Dönüşüm Süreci, TMMOB* Mimarlar Odası, Ankara.

TUNALIGİL, G. Galip - ERDİLLER, Bilge (1980); *Tarımsal Mekanizasyon*, A.Ü. Ziraat Fakültesi, Ankara.

VARLIER, Oktay (1978); *Türkiye Tarımında Yapısal Değişme, Teknoloji ve Toprak Bölüşümü*, DPT, Ankara.

DPT (1981); *1980'li Yıllarda Türkiye'nin Beşeri Kaynakları*, İstihdam - İnsangücü Özel İhtisas Komisyonu Hazırlık Çalışmaları, Ankara.

VURAL, Tevfik (1969); *Dağ ve Orman Köylerinin Ekonomik ve Sosyal Sorunları ve Çözüm Yolları*, Türkiye Tabiatını Koruma Cemiyeti, Ankara.

DİE (1981); *Köy Genel Birliği Anketi 1976*, Ankara.

Orman Köy İlişkileri Genel Müdürlüğü (1983); *ORKÖY İstatistik Albümü (1970-1982)*, Ankara.

Birikim Biçimleri ve Tarım

Korkut BORATAV

I. GİRİŞ

Bu çalışma, Cumhuriyet tarihinin çeşitli dönemlerinde artığa el koyma mekanizmalarını ifade eden bölüşüm göstergelerinin, ekonominin dış açık, sermaye birikimi ve sınai büyüme gibi makro göstergeleri ile irtibatlandırılması doğrultusunda bir denemedir. Bu göstergelerin içinde tarıma ilişkin olanların üzerinde özellikle durulacaktır. Sözü geçen ilişkilerin saptanmasında ekonominin içsel/kendiliğinden kanuniyetlerinin, dış dünyadan uzanan etkilerin ve iktisat politikalarının oynadığı rollerin ayrıştırılmasına imkan veren bir model kullanmıyoruz. Kısmen bu yüzden, kısmen de 1923'e kadar uzanan ampirik göstergelerin güvenilirliği ve dönemler—arası tutarlılığı tartışmalı olduğu için ve özellikle tarıma dönük iktisat politikalarının bir dökümünü (kaynakların imkan vermesine rağmen) yapmadığımız için incelemenin sonuçları ve değerlendirmeleri bir «ilk adım» olmanın ötesinde fazla bir iddia taşımıyor.

II. GENEL KAVRAMSAL ÇERÇEVE

A. Toplumsal Artık, Sermaye Birikimi, Sınai Birikim ve Büyüme

Sermaye birikiminin asli kaynağı, bir ulusal ekonomide dolaysız üreticilerin —işçi sınıfının ve küçük üreticilerin— yarattığı **artık**'tır. Milli hasılada artığın göreli büyüklüğünün yükselmesi, birikim potansiyelinin de arttığını gösterir. Türkiye koşullarındaki bir azgelişmiş ülkede, özellikle 2. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda kapitalist dünya sistemine egemen olan eğilimler içinde, **dış açıklar** birikim potansiyelini besleyen bir diğer kaynak olarak ortaya çıkar.

Böylece, ücret hareketlerinin ve büyük köylü kitlesini etkileyen göreli fiyat hareketlerinin, yukarıda sözü edilen paylar biçiminde ifade edilerek incelenmesi; ve keza dış açığın göreli büyüklüğündeki eğilimler birikim potansiyelindeki gelişmeleri saptamanın ilk adımını oluşturur.

Ancak dış açıklarla beslenen artığın tümü **sermaye birikimine** yönelmez. Artığa el koyan sınıflar, bunun bir bölümünü zaman içinde değişen oranlarda tüketime ve verimsiz, israfçı kulanımlara tahsis ederler. Keza, Türkiye gibi azgelişmiş ülkelerde toplumsal kuruluş içinde çok merkezi roller oynayan devlet, verimsiz faaliyetlerini, örneğin savunma ve emniyet giderlerini toplumsal artığı kullanarak genişletebilir. Böylece, **artığın, dış açığın ve sermaye birikiminin** (yatırımların) göreli büyüklüklerini ifade eden göstergelerin paralel veya zıt yönlü hareketlerinin saptanması, egemen sınıflarda ve devlette rantiye türü parazitçe eğilimlerin mi, üretken davranışların mı ağır basmakta olduğunu ortaya koyabilir.

Azgelişmiş bir ülkede 20. yüzyıl koşulları içinde, **sanayileşmeye dönük sermaye birikimi**, genel olarak sermaye birikimine göre çok daha stratejik bir önem taşır. Bu nedenle toplam sermaye birikiminden sınai birikimi ayırarak bundaki eğilimleri ayrıca saptamak büyüme dinamiklerini kavramada kolaylıklar getirebilir. Yatırımların sektörel dağılımını uzun dönemde izlemenin imkansız olduğu Türkiye gibi ülkelerde sınai büyüme hızı sınai birikimin bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Ancak sermaye birikimini genel olarak büyüme ile, sınai birikimi sınai büyümeyle irtibatlandırmakta ihtiyatlı olmanın gereği açıktır. Emek verimliliğindeki uzun dönemli eğilimleri veya kısa dönemli sıçramaları etkileyen teknolojik gelişmeler, sermaye birikim oranları ile büyüme oranları arasındaki bağı ifade eden sermaye/hasıla katsayısını zaman içinde değiştirir. Daha da önemlisi, ekonomik durgunluk, bunalım ve çöküntü dönemlerini izleyen yıllarda, özellikle sanayide üretim artışı, **mevcut** kapasitenin kullanım oranları yükseltilerek; atıl sınai kapasiteler azaltılarak gerçekleşebilir. Talep artışlarının sürüklediği böyle bir büyüme süreci, çok düşük (hatta sıfır) net sermaye birikimiyle yanyana gözlenebilir ve (bu koşullarda içeriği boşalarak anlamını yitiren) sermaye/hasıla katsayısının çok düşük değerlere ulaşması sonucunu doğurur. Türkiye ekonomisinde 1923, 1946 ve 1980'i izleyen yılarda gözlenen bu türden üretim artışlarının potansiyel büyümeyi ifade etmediği; dolayısıyla böyle dönemlerde artık ve sermaye birikimi ile büyüme arasında, üretim kapasitesinin yüksek oranlarda kulanıldığı yıllarda gözlenen «normal» ilişkilerin geçerli olmadığı söylenmelidir.

Son olarak, ekonomik gerileme yıllarında sözünü ettiğimiz bağıntıların daha da karmaşık biçimler aldığını belirtelim. Bu sorun, **paylar** ve **göreli fiyatlar** üzerine kurulu bir incelemede, örneğin bu

yazıda rahatlıkla gözden kaçabilir ve bu yüzden yanıltıcı yorumlara yol açabilir. Artığın **göreli** büyüklüğünün, örneğin milli hasıladaki **payının** anlamlı bir birikim kaynağı ve büyüme dürtüsü olarak yorumlanabilmesi için artık **kitlesinin**, artığın **mutlak** büyüklüğünün bir önceki döneme göre daralmaması gerekir. Aşağıda incelediğimiz dönemlerde, ekonomik gerilemeye tekabül eden yılların göstergelerini bu hususu göz önünde tutarak değerlendirmek gerekecektir.

B. Soyut Kavramlardan Nicel Göstergelere

Sanayi ve tarımı ana üretken sektörler olarak kabul ediyorsak, toplumsal artığın göreli büyüklüğündeki değişmelerin tahmini, sınai ücretler ve tarımsal gelirler üzerinde yoğunlaşan bir incelemeye gerek duyar.

1. Ücret Göstergeleri

Reel ücretlerdeki değişmelerin toplumsal artığın göreli büyüklüğündeki değişmelere tekabül edebilmesi için, üretimdeki değişimlerin sadece istihdam hareketlerinden kaynaklanması; emek veriminin sabit kalması gerekir. Ücret/katma değer oranlarının saptanamadığı yıllar için reel ücretleri, emek verimi göstergeleri (tablolarımızdaki Y/Ls oranları) ve istihdam ile karşılaştırarak belli «pay» yorumlarına ulaşmak mümkün olabilir. Ancak, bizim amaçlarımız bakımından asıl anlamlı gösterge, **ücretlerin**, ait olduğu kesimin **katma değeri içindeki payıdır**. Tablolarımızda imalat sanayii (W/Ys) ve tarım dışı kesim (W/Ytd) için bu göstergenin kullanılabildiği yıllar vardır.

2. Tarımsal Artık

En yaygın üretim ilişkisinin küçük meta üretimi olduğu bir tarım yapısında köylü kitlesinin yarattığı artık ürüne piyasa ilişkileri içinde el konur ve göreli fiyat hareketleri artığın göreli büyülüğündeki gelişmeleri kısmen temsil edebilir. («Kısmen» diyoruz; zira, küçük meta üretiminden kaynaklanan artığın bir bölümünü oluşturan faiz kategorisini göreli fiyat hareketleri ile yakalamak mümkün değildir.) Bu çerçeve içinde iki nicel gösterge önerilebilir. Birincisi, çiftçinin **eline geçen** fiyatlarla çiftçininödediği fiyatlar arasındaki ilişkiyi (fiyatlar makasını) ifade eden **tarımın ticaret hadleridir**. Bu göstergenin ögeleri olan iki indeksten paydayı oluşturan fiyatlar, sınai girdi fiyatlarını temsil edebiliyorlarsa, tarımın ticaret hadleri, çiftçinin **eline geçen** birim **gayri safi** üretim değeri içinden, çiftçinin **elinde kalan safi** üretim değerinin göreli büyüklüğünün seyrini yansıtabilir ve tarımsal artığa geri bağlantılı piyasa ilişkileri içinde (faiz dışındaki) el konulma mekanizmasına tekabül eder. İkinci am-

pirik gösterge **ticari marjlar** ile ilgilidir ve nihai tüketici veya kullanıcının ödediği fiyatlarla (perakende fiyatlar veya birim ihraç fiyatları) çiftçinin eline geçen fiyatlar arasındaki ilişkiyi (bir diğer fiyatlar makasını) ifade eder. Ticari marjlardaki açılma veya kapanma nihai kullanıcının **ödediği gayri safi** üretim değerinin içinden, çiftçinin **eline geçen gayri safi** üretim değerinin göreli büyüklüğünün seyrini yansıtabilir ve tarımsal artığa ileri bağlantılı piyasa ilişkileri içinde ticaret sermayesi tarafından el konulma mekanizmalarının sonuçlarını (yine faiz hariç) yansıtır.

Her ikisi de, safi üretim değerinin iç bölünmesini tam çözümleyemediği için eksik olan; (1) ancak ampirik olarak saptanabilme avantajı taşıyan bu iki gösterge, artık—birikim bağlantıları bakımından da farklı süreçlere tekabül eder. Tarım ticaret hadleri, tarım ile ulusal/uluslararası sanayi sermayesi arasındaki ilişkileri yakalamaya daha yatkındır. (2) Ticari marjlar ise bizi, ticaret sermayesinin denetimindeki artığa ulaştırır. Artığın birikime veya verimsiz kullanımlara dönüşüm oranları ve biçimleri bu iki halde aynı değildir. Nihayet, devlet, Cumhuriyet tarihinde, tarımsal girdi ve ürün piyasalarına ve tarımsal kökenli ücret mallarının nihai fiyatlarına farklı biçimlerde ve dozlarda müdahale ederek tarımsal artığın büyüklüğünü, eğilimlerini, kullanım biçimlerini etkilemiş ve böylece tarım ticaret hadlerini ve ticari marjları belirleyen bir öğe olarak rol oynamıştır. Bu etkilerin sonuçlarının diğer (kendiliğinden) piyasa mekanizmalarının sonuçlarından ayrıştırılabilmesi, iktisatçının önünde çetin bir görev olarak durmaktadır.

Göreli fiyat hareketleri yoluyla, özellikle tarım ticaret hadlerinin bozulması sonucunda el konan tarımsal artığın sınai birikim üzerindeki etkilerinin incelenmesi, 20. yüzyılda Marxist iktisadın kalkınma yazınına yaptığı katkılar arasında yer alır (3). Tarım ticaret hadlerindeki bir bozulmanın birikim sürecine olumlu katkı yapabilmesi için bu bozulmanın **pazarlanabilir tarımsal hasılada** bir gerilemeye yol açmaması sözü geçen yazında bir ön—koşul olarak genellikle kabul görmektedir. Hatta daha da ileri giderek, tarım ticaret hadleri—göreli artık—sınai birikim bağlantılarının pürüzsüz

---

1) Küçük meta üretiminde safi üretim değerinin iç bölüşümünü saptamaya yönelik bir genel metodoloji ve bazı uygulama sonuçları için Boratav (1972) ve Boratav (1980, Kesim 3).

2) Tarımın kullandığı sınai girdilerin *sanayi sermayesinin uzantısı* sayılabilecek bir örgütlenme içinde pazarlandığı hallerde bu yargı tam geçerlilik kazanır.

3) Preobrazhensky (1926)'nin katkısı en iyi bilinen örnektir. Yakın dönemlere ait bir diğer Marxist katkıya örnek olarak Mitra (1977) gösterilebilir. Marxistlerin sorunsalının geleneksel iktisatçılarca nasıl ele alındığına örnek olarak bk. Sah ve Stiglitz (1984) ve bu yazarlarla Blomqvist (1986) ve Carter (1986) arasındaki tartışma.

olarak işleyebilmesi için pazarlanabilir tarımsal hasıladaki yıllık büyüme hızının en az nüfus artış hızına eşit olması gerektiğini söyleyebiliriz (4). Geniş ekilmeyen alanların bulunduğu durumlarda dahi, tarımsal hasıladaki uzun dönemli bir büyümenin tarımsal yatırımlarda artışlarla mümkün olabileceği açıktır. Bu da çiftçi nüfusun içsel birikimi ile ve/veya —aşağıda gösterileceği üzere 1950 sonrasında olduğu gibi— tarım dışına kaydırılan artığın, dıştan kaynaklanan veya finanse edilen yatırımlarla tarıma dönmesi gibi mekanizmalarla gerçekleşir. Sınai büyümenin pürüzsüz süregelmesi için sınai ve tarımsal birikimler arasında belli bir «tamamlayıcılık» ilişkisinin olduğu ve bu nedenle yatırımların bu iki ana sektör arasında «uygun» dağılım oranlarının da belirlenebileceği söylenebilir. Bu çerçeve içinde, iç ticaret hadleri ve ticari marjlarda tarım lehine düzelmeler, tarım—içi birikimi belirledikleri ölçüde sınai birikimin tamamlayıcısı br rol de oynayabilirler. Ancak bütün bu değişkenleri, yani tarım ticaret hadlerini, ticari marjları, ücretleri, yatırımların sektörel dağılımını ve ana sektörlerin büyüme hızlarını birlikte ele alarak çözen formel bir modeli burada kullanmıyoruz ve Türkiye'de göreli fiyat bozulmalarının pazarlanabilir tarımsal hasıla üzerinde güçlü bir negatif etki icra etmediğini örtülü olarak varsaymış oluyoruz.

3. Dış Açık ve Birikim

Ekonomi tam kapasite üretimde iken sermaye birikim oranları, ulusal (özel ve kamusal) tüketim oranları daraltılmadan yükseltilmekte ise, dış açık artar; aksi halde, ya birikim oranı hedefi gerçekleşmez; ya da toplam tüketim oranı enflasyon yoluyla, cebri olarak azaltılır (5). Dış açığın ulusal artık dışında, birikimi besleyen ikinci kaynak olması bu anlamdadır. Makro ekonomik özdeşliklerden çıkarsanan bu malum saptama, dış borçlanma ve dolaysız yatırımlar biçiminde finanse edilen dış açıkların, faiz ve kâr biçiminde

---

4) Göreli fiyatların tarım aleyhine dönmesinin olumsuz bir arz tepkisine yol açması halinde enflasyonist bir süreç başlar ve reel ücretler sabit kalırsa, iç ticaret hadlerinin bozulmasıyla oluşan birikim potansiyeli hızla ortadan kalkar. Reel ücretlerin gerilemesi halinde ise, artık aktarımı köylülerden işçi sınıfına kayacaktır. Kalecki (1976, ss. 46-48) böyle bir durumu otonom bir yatırım artışı halinde incelemektedir. Keza bk. Sah ve Stiglitz (1984).

5) Buradaki ifadede olduğu gibi birikim/tüketim ilişkisine Kalecki-vari bir perspektifle yaklaşınca, yatırım kararlarının artığa el koyma sürecinden önce alındığı kabul edilir ve bu kararlar *uygulanırken* meydana gelen *genel ve göreli* fiyat hareketleri sonunda ücretler ve/veya köylü gelirleri göreli olarak geriler; tüketim oranı düşer; artığa el koyma tamamlanarak yatırımlar kendi kendini «finanse etmiş» olur. Fiyat hareketleri işçi ve/veya köylülerin ekonomik durumnnu bozamazsa, yatırım kararları gerçekleşemeyecektir.

tezahür eden dış sömürü ilişkilerine yol açtığı veya birikim sürecini ancak kronik dış açıklarla sürdürebilen bir azgelişmiş ekonominin yapısal bir dış bağımlılığa sürükleneceği gerçeklerinin yadsınması anlamına gelmez. Ancak, konumuz, bu önemli sorunların incelenmesi değildir.

Bu bağlamada, **dış açık** kavramını yansıtan ve Cumhuriyet tarihi boyunca karşılaştırılabilen tutarlı ve basit bir nicel gösterge, **dış ticaret açığının milli hasılaya oranı**dır. Cari işlemler açığının bizim amaçlarımız bakımından daha anlamlı olduğu ileri sürülebilir. Bu savın tartışmaya açık kuramsal meziyetleri bir yana, ödemeler dengesinin (ve dolayısıyla cari işlemlerin) Cumhuriyet tarihinin tümünü kapsayacak tutarlı tablolarından yoksun olduğumuza göre ve son yıllarda dahi sık sık yapılan tanım, kavram ve kapsam farkları yakın döneme ait karşılaştırmaları bile güçleştirdiği için, dış ticaret açığı tek seçenek olarak karşımıza çıkıyor. Ancak, bunun, dış ticaret açığı ile cari işlemler açığı arasında büyükçe farkların oluştuğu —örneğin 1960'lı ve 1970'li— yılların diğer dönemlerle karşılaştırılmasına belli sapmalar getirdiğini de belirtelim. Sermaye birikimi göstergeleri olarak ise, gayri safi sermaye birikimi/milli hasıla oranı ile —önceki kesimdeki gerekçe ve uyarılarla— sanayi sektörü büyüme hızını kullanıyoruz.

C. Dönemleştirme Sorunu

Bu çalışmada Cumhuriyet tarihini aşağıdaki dönemlere ayırıyoruz: 1923-1929, 1930-1939, 1940-1945, 1946-1953, 1954-1961, 1962-1979, 1980-1985. Bu dönemleştirmeyi dayandırdığımız gerekçeleri burada tartışmıyoruz; (6) sadece siyasi dönüşüm tarihlerinin ve **politika kararlarının** değil; ekonominin temel değişkenlerinde meydana gelen dönemeçlerin esas alındığını ve bu nedenle 1950 ve 1960'ın «dönem başlatan yıllar» olarak kabul edilmediğini belirtelim. Bunun tek istisnası, hem siyaset, hem iktisat politikası kararları bakımından bir uğrak olan 1980'i dönemlendirmemizde de bir başlangıç noktası olarak almamızdır. Bu, «1980'in gerçekten farklı» olduğu iddiasından ziyade, tarih olarak yakın olmasından ve bu yüzden temel değişkenlerin dönüşüm noktalarının («henüz tarih olmayan» bir kesit içinde) saptanmasında karşılaşılması kaçınılmaz olan güçlüklerden kaynaklanıyor.

Dönemlerin incelenmesinde, gerek iktisat politikası ögeleri, gerek temel iktisadi değişkenler olarak 1960'ı izleyen yıllar üzerinde çok daha ayrıntılı bilgilere ve analiz imkanlarına sahibiz. Buna rağmen, 1960 öncesi ve sonrasına ait incelemelerde aynı ayrıntı düzeyi-

6) Burada kullanılan dönemleştirmenin gerekçelerini yakında yayınlanacak olan, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908 - 1980* başlıklı çalışmamızda açıklamaktayız. Ayrıca bk. Boratav (1977).

ni tutturmayı ve yakın dönemlere ait bilinen ögelerin pekçoğunu kullanmamayı yeğledik.

III. DÖNEMLERE İLİŞKİN BULGULAR

A. 1923—1929 (Tablo I):

TABLO 1 : 1923 - 29 BULGULARI

TARIM		TİCARET		HADLERİ		MAKRO GÖSTERGELER		
Yıllar	M.G	TEF	B/S	P/S	T/S	(M-X)/Y(%)	g(s)(%)	I/Y(%)
1923	100,0	—	100,0	100,0	100,0	6,3	—	7,0
1924	117,2	—	132,4	137,5	200,0	2,9	—7,6	8.2
1925	136,8	—	175,7	140,3	200,0	3,2	20,3	8.5
1926	118,6	—	155,0	102,8	188,9	2,9	14,5	8.0
1927	132,4	100,0	155,0	150,0	224,4	3,6	20,4	10,9
1928	133,1	107,9	177,5	155,6	173,3	3,1	—1,1	10,7
1929	133,4	102,9	157,7	141,7	213,3	4,9	4,4	10,2

Ücret verilerinin bulunmadığı bu döneme ilişkin tüm göstergeler, iç ticaret hadlerinin belirgin bir biçimde tarım lehine döndüğünü gösteriyor. Milli gelir zımni deflatörü, toptan eşya fiyatları ve tekil ürünlerin (buğday, pamuk, tütün) göreli fiyatları üzerinden yapılan hesaplamalarda tutarlılık vardır. Çiftçi lehine olup da fiyatlara yansımayan bir diğer gelişme, 1925 yılında aşarın kaldırılması ve vergi kaybının esas olarak şeker ve gazyağından alınan dolaylı vergilerin yükseltilmesiyle telafi edilmesidir. Dolayısıyla bu dönemin koşulları, tarımdan kaynak aktarımı yoluyla sermaye birikimi için elverişli değildir. **1927 Sanayi Sayımı**'na göre, % 46'sı küçük işyerlerinde olmak üzere sadece 237.000 işçi istihdam eden bir imalat sanayiinin bünyesinden kaynaklanan birikim katkısının da, ücret hareketleri ne yönde olursa olsun, sınırlı kalacağı açıktır. Buna karşılık, birikimin üçüncü kaynağı olan dış açığın, dönem ortalaması olarak milli hasılanın % 3,8'ine ulaştığı ve bunun sermaye birikimine oranının % 30 ile % 90 arasında değiştiğini gözlüyoruz. Dönemin sermaye birikimi ve sınai gelişme göstergelerinin karşılaştırılması, büyümenin esas olarak önceki on yılın savaş ve kargaşa koşullarının yarattığı atıl kapasitelerin yeniden üretime tahsisi ile gerçekleştiğini telkin ediyor. Bu gelişme, özellikle sınai büyümenin yıllık ortalamalar olarak % 18,4'ü bulduğu 1925—1927 yıllarında gözleniyor. Bu büyüme hızını, yatırım/büyüme ilişkisinde bir yıllık bir gecikme varsayımı ile, 1924—26 yıllarının % 8,2'lik birikim oranları ile açıklamak elbette imkansızdır. Nihayet, tarım ticaret hadlerindeki gelişmenin durduğu 1927—29 yıllarında, birikim oranlarının da, 1939'a kadar geçerli olacak % 10 dolaylarındaki bir «normal» ortalamaya ulaşmış olması anlamlı olabilir.

B. 1930—1939 (Tablo II):

TABLO II : 1930 - 39 BULGULARI

YILLAR	TARIM MG	TEF	TİCARET B/S	P/S	HADLERİ T/S	ÜCRET GÖSTERGELERİ W/Y(s) (%)	Reel W Y/L(s)		MAKRO GÖSTERGELER g(s) (%)	(M-X/Y(%)	I/Y(%)
1928 - 29	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	——	—		1.7	4.0	10.5
1930	89.3	72.4	71.5	98.1	142.5	——	—		12.8	+	11.8
1931	80.3	72.2	46.8	74.8	83.9	——	—		14.7	+	8.4
1932	104.5	69.5	61.3	88.8	103.4	22.2	100.0	100.0	17.0	+	8.9
1933	82.7	57.0	58.1	98.1	97.7	17.8	100.8	127.4	18.5	+	9.6
1934	75.6	56.1	54.3	101.9	137.9	17.4	110.5	133.0	13.6	+	11.8
1935	82.3	64.7	63.4	105.6	149.9	16.2	90.7	123.2	—0.5	+	10
1936	73.4	71.5	55.4	97.2	127.6	16.2	84.4	118.9	—3.2	+	9.1
1937	74.7	71.7	53.8	87.9	111.5	16.0	72.2	121.4	9.6	+	9.5
1938	79.6	79.1	53.8	86.0	110.3	19.0	67.0	131.4	16.3	0.3	11.3
1939	79.6	79.9	53.8	93.5	114.9	17.3	88.1	133.4	16.6	+	10.5

Artık —birikim— büyüme ilişkileri bakımından bu dönemin belirleyici özellikleri, dış açığın son bulması; birikim kaynakları bakımından meydana gelen bu kaybın tarım ticaret hadlerindeki ve ücret paylarındaki gerilemeyle, yani toplumsal artık yükseltilerek, telafi edilmesi; artığın da esas olarak devletçiliğin sürüklediği bir sınai birikime dönüştürülebilmesi biçiminde özetlenebilir. 1928—29/1939 yılları için iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine bozulması hem genel olarak, hem de (tütün hariç) tekil ürünler için geçerlidir. Bu bozulmanın büyük ölçüde buğday üreticisine yansıdığı ortadadır. 1932—39 yıllarında sanayide reel ücretler % 12 dolaylarında gerilerken, emek verimliliği % 33 artmış; ücret/katma değer oranı da % 22 civarında (% 22,2'den % 17,3'e) gerilemiştir. Sınai istihdamın hızla genişlediği bir dönemde bu gelişmelerin işçilerin reel tüketim düzeylerinde ilerlemelerle tutarlı olabileceğini belirtelim. Dış açığın ortadan kalktığı bu yıllarda, % 10'luk bir dönem ortalamasına ulaşan birikim oranı % 12'ye yaklaşan bir sınai büyüme hızına dönüştürülebilmiştir. Dönemle ilgili diğer bilgiler, büyük toprak sahibi, sermaye, rantiye gruplarına intikal eden toplumsal artığın genel olarak birikim, özel olarak da sınai birikim dışına kayan bölümlerinde (emekçi sınıflar dışında kalan grupların tüketimlerinde) göreli daralmaların meydana gelmiş olabileceğini telkin ediyor. Ancak, üretken olmayan devlet hizmetlerinde ve bürokrasinin paylarında meydana gelen genişlemeler bu çerçeve içinde madalyonun diğer yüzü olarak ortaya çıkıyor. Memur maaşlarının milli gelir içindeki payının 1929—30'da % 6'dan, 1938—39'da % 8,4'e çıkmış olması bu bakımdan dikkat çekici olabilir.

C. 1940 - 1945 (Tablo III):

İkinci Dünya Savaşı, Cumhuriyet tarihinin en derin ekonomik bunalımına yol açmıştır. Milli gelir ve sınai üretimin her yıl gerilediği; gayri safi sermaye birikimi oranının 1942 yılında (1938-39'a göre) neredeyse yarı yarıya düştüğü; net sermaye brikiminin ise bazı yıllarda sıfıra yaklaştığı bir kriz döneminde, artık—birikim—büyüme bağlantılarından sözetmenin anlamı kalmız. Tarım ticaret hadlerindeki (pamuk dışındaki tekil ürünlerde de gözlenen) olağanüsütü —ve 1943'te zirveye ulaşan— yükselme, tarım dışına **birikime** dönük artık aktarımını ve sınai birikim kaynaklarını kurutmaktadır. Tarım ürünlerindeki göreli fiyat artışları üretim daralmalarını fazlasıyla telafi etmiş, ancak bu gelişmenin yoksul köylü kitlesine yansıması —kısmen bilinçli politikaların sonucu olarak— önlenmiştir. Tarımsal fiyat artışlarından büyük ölçüde pay alan büyük çiftçilerin ve tarım ürünlerinin pazarlanmasına dönük ticaret sermayesinin, servet dağılımını lehlerine çevirecek gayri menkul edinimlerine ve yeni tüketim normlarına yöneldikleri dönemle ilgili inclemelerden ortaya çıkıyor. (8) Reel ücretler, 1938—39/1943 ara-

8) Ayrıntılar için bk. Boratav (1974) ve Boratav (1985).

TABLO III : 1940 - 45 GÖSTERGELERİ

YILLAR	TARIM TİCARET HADLERİ MG	TEF	B/S	P/S	T/S	ÜCRET W/Y(s) (%)	GÖSTERGELERİ Y(s)/L	Reel W	MAKRO (M-X/Y(%)	g(s) %	GÖSTERGELER I/Y (%)
1938 - 39	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	18.2	100.0	100.0	+	16.5	10.9
1940	87.0	91.8	101.8	115.4	89.0	17.3	82.3	82.1	+	—10.2	9.8
1941	93.8	98.3	111.9	110.6	138.0	18.4	86.5	68.8	+	— 2.4	8.5
1942	153.0	147.5	217.7	90.7	147.6	—	—	50.2	+	— 2.5	6.2
1943	236.9	236.0	408.1	92.8	130.5	—	—	30.5	+	— 1.4	6.6
1944	135.4	147.3	163.2	102.0	137.7	—	—	46.6	+	— 6.1	8.5
1945	122.6	134.2	155.3	97.3	136.9	—	—	55.5	+	—16.6	9.9

TABLO IV : 1946 - 53 GÖSTERGELERİ

YILLAR	TARIM TİCARET HADLERİ MG	TEF	B/S	P/S	T/S	TİCARİ MARİLAR Ekmek/B	Basma/PPx/Pc	TxTc	ÜCRET GÖSTERGELERİ W/Ytd(%)	Reel W	MAKRO GÖSTERGELER (M-X)/Y%	g(s)%	I/Y%
1944 - 45	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	—	—	—	—	100.0	Fazla	—11.4	9.2
1946	101.2	103.3	90.6	104.8	117.9	—	—	—	—	121.1	=	26.0	9.1
1947	98.5	93.4	87.4	108.7	82.1	—	—	—	—	193.3	0.8	5.9	9.7
1948	99.3	92.4	95.2	126.9	91.1	100.0	—	100.0	—	—	2.2	5.4	9.1
1949	96.0	97.7	111.1	[100.0]	76.8	110.1	—	108.0	—	—	1.3	5.6	11.1
1950	89.2	96.4	114.7	[116.4]	80.5	109.2	100.0	118.1	22.2	—	0.6	3.7	10.2
1951	84.7	80.2	92.6	[143.2]	70.8	102.5	121.6	106.9	20.8	[100.0]	2.0	8.4	10.2
1952	81.8	72.1	80.0	[102.5]	—	102.5	150.8	—	19.6	[113.4]	3.8	8.4	12.6
1953	79.3	94.1	—	—	—	—	—	—	18.8	—	2.3	10.1	12.1

sında % 70 gibi dramatik bir gerileme göstermiş; 1944—45 yıllarındaki artışlara rağmen, savaşın son yılında, savaş öncesinin ancak % 55'ine ulaşabilmiştir. Reel ücretler, 1941'e kadar emek verimliliğindeki gerilemelere paralel hareket ettiği için ücret/katma değer oranı kabaca sabit kalmaktadır. Bu oranın 1943'e kadar düşüp, 1944—45'te yükseldiği ve savaş sonunda 1938—39'un altında olduğu tahmin edilebilir. Devlete intikal eden artık kitlesinin reel olarak gerilediği ve bunun büyük ölçüde savunma giderlerine ve kısmen de memurların hayat standartlarında aşırı düşmeleri önlemeye tahsis edildiği söylenebilir. Bunun sonucunda, memur maaşlarının milli gelir içindeki payı, 1938—39/1944—45 yılları arasında kabaca sabit kalmıştır. (9)

D. 1946 - 1953 (Tablo IV):

Savaş sonu konjonktürünü ve DP iktidarının ilk yıllarını kapsayan bu dönemin ilk beş yılındaki gelişmeler savaş yıllarının atıl bıraktığı üretken kaynakların yeniden üretime tahsisi tarafından biçimlendirilir ve reel sınai hasıla 1939 düzeyini ancak 1951'de aşar. Dolayısıyla dönemin ilk yıllarında büyüme süreci sermaye birikimi tarafından belirlenmemektedir. 1944—45/1947 arasında reel ücretlerde gözlenen iki misline yakın artış, talebin sürüklediği bir konjonktürde milli gelir ve sınai üretim üzerinde olumlu etkiler yapmış olmalıdır. Dönemin «normal» kesitini içeren 1950—53 yılları içinde tarım—dışı kesimin gelirleri içinde ücret payının % 22,2'den % 18'e düştüğünü; farklı bir ifadeyle % 15 oranında gerilediğini saptıyoruz. Buna, dönemin tümü itibarıiyle iç ticaret hadlerinin genellikle tarım aleyhine döndüğünü; aynı gözlemin pamuk dışında tekil ürünler için de geçerli olduğunu; 1952'de pamuk ihraç fiyatındaki göreli düşmenin etkisi dışında ticari marjların da çiftçi aleyhine açılmış bulunduğunu ekleyelim. Toplumsal artığı yükseltici doğrultudaki bu gelişmelere, dış açığın bir kez daha —ve sonraki kırk yıl boyunca hiç ortadan kalkmamacasına— ekonominin yapısına girmiş olduğu saptamasını da ekleyebiliriz. 1947—53 yılları arasında dış ticaret açığının göreli büyüklüğü, sermaye birikimi oranının % 6 — % 30'u arasında oynamaktadır. Sermaye birikimi için çok elverişli olması gereken bu koşulların 1949'dan itibaren birikim oranını bir kez daha % 10'un (ve dönemin son iki yılında ilk kez % 12 eşiğinin) üstüne çıkardığını görüyoruz. Ancak, tarım kesiminden fiyat ilişkileriyle tarım dışına aktarılan artık, 1950 sonrasında (ayrıntılı bir analizini henüz yapamadığımız) kamu politikalarıyla çiftçiye geri dönmüş ve Türkiye tarımının gelişimini bu yıllarda belirleyen traktörleşme ve ekilen alanın genişlemesi süreçlerinin gerektirdiği yatırımları (örneğin elverişli kredi mekanizmalarıyla) finanse etmiş olmalıdır. Fiyat ilişkileri içinde maruz kaldığı baskıyı üretim artışları sonunda fazlasıyla telafi eden çiftçilerin tasarruf ve

9) *İbid.*

yatırım eğilimlerinin yükselmesinin bu gelişmelere herhalde katkısı olmuştur. Böylece, 1946—1953 yıllarının büyüme ve sermaye birikimi koşulları bakımından Cumhuriyet tarihinin belki de en elverişli dönemini oluşturduğu söylenebilir. Ne var ki, bu koşulların sınai birikim lehine kullanıldığı pek söylenemez. Dünya ekonomisiyle, tarımsal ürün ihracatı ve sınai tüketim malı ithalatına dayalı hammaddeci bir ihtisaslaşma zemini üzerinde bütünleşilen bu yıllar, nitekim, sanayi kesiminin milli hasıla içindeki payının gerilediği ender dönemlerden biri olarak Cumhuriyet tarihi içinde yerini almaktadır.

E. 1954—1961 (Tablo V):

TABLO V : 1954 - 61 GÖSTERGELERİ

	TARIM TİCARET HADLERİ		ÜCRET GÖSTERGELERİ	MAKRO GÖSTERGELER			
YILLAR	MG	TEF	W/Ytd	Reel W	(M-X)/Y	g(s)	I/Y
1952 - 3	100.0	100.0	19.2	—	3.1	9.3	12.4
1954	95.9	109.3	18.7	—	2.3	4.7	14.5
1955	109.0	101.3	21.3	100.0	2.5	4.0	14.4
1956	112.0	104.7	23.1	98.3	1.2	6.5	13.8
1957	134.5	112.4	22.8	92.9	0.5	7.3	12.8
1958	147.7	90.9	23.9	95.1	0.5	4 2	12.7
1959	164.6	88.6	23.2	96.8	0.7	3.2	14.0
1960	165.5	93.3	24.5	—	1.0	2.3	14.7
1961	165.7	104.0	25.0	—	2.7	2.1	15.0

Savaş sonu konjonktürün ve DP'nin altın yıllarının son bulduğu ve dış tıkanmaların büyüme hızını etkileyerek, IMF-kökenli bir «istikrar programı»nın ilk kez gündeme geldiği bu dönemde, incelediğimiz değişkenlerin hemen hemen tümü önceki döneme göre ters doğrultuda seyretmeye başlamıştır. 1955—1959 arasında reel **ücretlerdeki gerileme**, bu yılları da içermek üzere dönemin tümü itibarıyla tarım dışı gelir içindeki **ücret payının artmasını** önleyememiştir. Verilerin tutarlılığı halinde tek açıklama, döviz darboğazı karşısında sınai kapasite kullanım oranlarının ve emek verimliliğinin fazlaca düşmesi olabilir. Kullanılan iki ayrı seri, iç ticaret hadlerinin dönemin tümünde veya 1957'ye kadar tarım lehine döndüğünü gösteriyor. Dış açığın göreli büyüklüğü ise belirgin bir biçimde daralmaktadır. Birikim potansiyelini olumsuz etkilemesi gereken bu değişmelere rağmen yatırımların milil hasıla içindeki payı, önceki döneme göre, yüksek bir düzeyi tutturmakta ve dönem sonunda % 15 eşiğine ilk kez ulaşmakta; ancak bu gelişme sınai büyümede belli bir yavaşlama ile birlikte meydana gelmektedir. Bu bulgular, özellikle birikim oranları üzerindeki verilerin sağlık derecesi üzerinde kuşkular uyandıracak niteliktedir. Bulguların tutarlı olması için, artığın verimsiz kulanım biçimlerinde göreli ve belir-

gin bir daralmanın meydana gelmiş olması gerekir. Bunun geçerliliğinin ve derecesinin saptanması için, tüketim malları arzının ücret malları/temel olmayan mallara göre yapılan bir dökümünün incelenebilmesi; yatırımların dağılımının ve kamu harcamalarının dikkatli bir anatomisinin yapılması ve sınai kapasite kullanım oranlarının bilinmesi gereklidir. Bu değişkenleri belirleyen veya etkileyen ekonomik süreçlerin ve iktisat politikası ögelerinin ayrıntılı bir çözümlemesi bu dönem için yapılmış değildir.

F. 1962 - 1979 (Tablo VI A - VI B):

Bu dönem için (10) kriz koşullarının olgunlaştığı ve ortaya çıktığı 1977—79 yıllarının, döneme damgasını vuran 1962—76 yıllarından ayrılarak incelenmesi uygundur. Dönemin «normal» yıllarında, reel ücretler emek verimliliğini izleyerek artmakta ve ücret/katma değer oranı belli bir istikrar göstermektedir. İç ticaret hadleri tarım lehine dönerken, tütün, çay, şeker pancarı ve (ihracatçı marjı olarak) pamukta ticari marjlar daralmakta; buğdayda (ve iç pazar marjı olarak pamukta) ise genişlemektedir. Bu sonuçların, döneme damgasını vuran «popülist» düzenleme biçimi ile, örneğin destekleme ve sübvansiyon politikaları ve işgücü piyasasını ilgilendiren yasal—kurumsal çerçeve ile, bağlantılı olduğu söylenebilir. Artık payının genişlemesi bakımından çok olumlu olmayan bu etkenler, dış ticaret açığının göreli büyüklüğünün yükselmesi ile kısmen telafi edilmiştir. Dış ticaret açığının mili hasıladaki payı, sermaye birikim oranının, 1964—1970 yıllarında yaklaşık % 10—15'ine, 1962—63, 1971—76 yıllarında ise, kabaca, % 25—50'sine ulaşmaktadır. Sermaye birikim oranları ise belirgin bir artış göstererek, dönem başındaki % 15'lerden, dönem sonunda % 20'ler eşiğine tırmanmakta; sınai büyüme 1962—1977 yılları arasında sadece üç yıl % 8'in altına düşmektedir. Döneme damgasını vuran «düzenleme modeli», göreli genişlemesi «popülist» politikalarca sınırlanan birikim potansiyelini artan ölçülerde fiili birikime dönüştürebilmiş; fiili birikimin içindeki sınai birikim payını da artırabilmiştir. Bu gelişmelere yol açan ekonomik ortam ve iktisat politikası araçları (ithal ikamesi, kredi/faiz/teşvik politikaları, kamu yatırımlarındaki öncelikler) ayrıca irdelenebilir ve bunlar, esasen, iktisatçılar tarafından yakından bilinen ve tartışılan bir alanı oluşturmaktadır.

Dönemin son üç yılında, özellikle KİT'lerde nominal ücret ve istihdam artışları, sanayi—içi ücret/katma değer payını çarpıcı bir biçimde yükseltir; tarım ticaret hadleri ani bir biçimde gerilerken, fiyat kontrollerinin ve sübvansiyonların etkili olduğu ücret mallarında ticari marjlar denetim altında tutulmaya çalışılır. Dış açığın aşırı genişlemesini izleyen zorlama üretim artışlarını dış tıkanma, birikim oranında düşme ve sınai gerileme izleyecektir. «Popülist» model tıkanmış ve 1980 istikrar programı gündeme gelmiştir.

10) Daha ayrıntılı incelemeler için: Boratav (1983) ve Boratav (1986).

TABLO VIA : 1962 - 79 TARIM GÖSTERGELERİ

YILLAR	TARIM TİCARET HADLERİ			TİCARİ MARJLAR					
	MG	TEF	VARLIER	EKMEK/B	BASMA/P	ŞEK/PAN	Ç(p)/Ç(ç)	Px/Pç	Tx/Tç
1960 — 61	100.0	100.0	100.0	100.0	—	—	—	—	—
1962	102.5	114.8	112.3	97.3	—	—	—	—	—
1963	104.9	114.6	118.2	106.0	100.0	100.0	—	100.0	100.0
1964	103.7	111.6	112.6	110.5	92.4	101.7	—	79.7	119.4
1965	100.2	113.5	117.2	110.7	100.8	84.1	100.0	79.9	86.8
1966	104.9	117.0	116.1	109.9	102.8	84.2	—	72.8	85.6
1967	102.1	114.3	119.7	109.9	99.8	98.4	85.7	72.0	83.7
1968	103.9	112.4	120.1	109.4	103.7	99.5	—	79.1	74.8
1969	107.9	114.7	122.4	108.2	97.2	99.4	—	67.3	92.3
1970	112.3	105.3	127.5	110.0	93.1	81.5	—	69.7	84.4
1971	105.3	101.4	130.2	131.6	—	90.8	—	85.7	97.9
1972	113.5	95.5	124.7	134.4	111.9	90.8	65.7	83.9	99.1
1973	131.8	97.6	129.8	148.8	111.8	64.9	—	72.6	82.0
1974	130.6	108.6	129.1	98.7	121.3	70.0	—	89.2	72.1
1975	136.1	128.8	125.8	125.0	130.1	78.8	—	63.0	80.7
1976	145.4	127.0	116.6	145.6	125.0	65.7	—	75.5	86.4
1977	135.2	123.4	—	153.9	110.8	60.3	52.5	93.2	68.5
1978	130.1	108.0	—	161.3	102.4	61.6	56.2	100.1	86.6
1979	110.2	85.8	—	172.1	85.3	65.2	51.8	96.3	72.9

TABLO VIB : 1962 - 79 ÜCRETLER VE MAKRO GÖSTERGELER

YILLAR	ÜCRET GÖSTERGELERİ W/Ys(%)	REEL/ÜCRETLER (I)	(II)	(III)	Y/L(s) (Devlet)	(Özel)	MAKRO (M-X)/(%)	GÖSTERGELER g(s)(%)	I/Y(%)
1960 — 61	—	100.0	—	—	—	—	1.9	2.2	14.9
1962	—	102.7	—	—	—	—	3.6	7.0	14.4
1963	31.3	106.0	100.0	100.0	100.0	100.0	4.2	8.0	14.6
1964	31.6	116.9	109.0	107.0	109.2	104.1	1.6	8.6	14.3
1965	27.5	119.5	91.9	110.1	133.2	119.0	1.3	8.9	14.7
1966	27.5	123.6	122.4	117.1	136.9	125.4	2.3	10.6	15.8
1967	25.5	129.4	131.5	124.7	179.3	128.5	1.5	12.3	16.3
1968	25.2	132.0	138.0	126.6	190.2	128.2	2.2	13.4	17.3
1969	—	140.2	146.4	—	—	—	1.5	10.6	17.4
1970	25.9	144.3	146.9	145.0	220.2	147.4	2.2	3.3	18.4
1971	25.5	138.6	140.9	157.5	242.2	160.3	3.8	10.2	16.5
1972	27.4	131.2	135.4	143.8	177.6	160.5	4.1	11.4	17.0
1973	27.1	135.0	153.9	142.9	186.2	158.3	3.6	12.7	17.0
1974	26.3	130.4	137.4	139.3	210.3	142.4	7.3	8.3	17.8
1975	32.1	148.4	169.2	169.0	190.6	154.2	9.3	8.9	19.0
1976	31.7	173.0	172.3	178.9	178.5	184.1	7.7	6.4	22.6
1977	36.9	177.2	219.5	214.4	145.4	205.9	8.4	10.2	22.2
1978	37.7	164.9	197.7	215.4	146.3	212.1	4.5	6.6	18.2
1979	37.3	142.4	190.4	203.9	131.1	211.1	4.7	—5.6	18.9

G. 1980—1985 (Tablo VIIA—VIIB):

TABLO VIIA : 1980 - 85 TARIM GÖSTERGELERİ

	Tarım Ticaret Hadleri		Ticari Marjlar					
Yıllar	MG	TEF	Ekmek/B	Şeker/Pan	Basma/P	Marg/Ayç	Px/Pç	Tx/Tç
1978 - 79	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100,.0	100.0	100.0
1980	77.5	82.2	106.7	197.0	93.0	123.1	74.4	197.3
1981	77.5	88.8	93.3	140.0	82.3	139.0	113.8	198.6
1982	69.5	62.6	103.6	126.3	99.9	131.9	126.6	215.4
1983	67.2	77.1	113.6	123.0	117.8	118.1	140.5	263.5
1984	68.3	87.6	106.6	123.0	127.7	195.8	153.6	271.0
1985	63.9	83.0	—	—	—	—	—	—

TABLO VIIB : 1980 - 85 ÜCRETLER VE MAKRO GÖSTERGELER

	ÜCRETLER					MAKRO GÖSTERGELER		
	W/Ys(%)	REEL (I)	ÜCRETLER (III)	Y/L(s) DEVLET	ÖZEL	(M-X)/Y(%)	g(s)%	I/Y(%)
1978 - 79	38.2	100.0	100.0	100.0	100.0	4.6	0.8	22.1
1980	30.7	64.9	82.1	90.3	92.2	8.8	—5.6	19.7
1981	25.3	60.4	86.2	114.4	97.8	7.2	7.4	19.3
1982	23.5	61.3	85.6	155.2	103.2	6.0	4.5	13.0
1983	25.6	64.1	85.9	117.5	108.2	7.2	8.0	19.0
1984	23.8	58.4	73.4	98.9	106.2	7.8	9.1	16.7
1985	—	—	—	—	—	—	6.2	—

TABLO VIII : DÖNEM EĞİLİM VE ORTALAMALARI

	Artık Oranında Değişmeler			Dış Açık	Birikim		Sanayileşme
YILLAR	Sanayi içi	Tarladan Sanayiye	Tarımdan Ticarete	(M-X)/Y %	I/Y %	(M-X)/I %	g(s) %
1923 - 29	?	—	?	3.8	9.1	41.2	8.5
1930 - 39	+	+	?	Fazla	10.1	—	11.6
1940 - 45	+	—	?	Fazla	8.3	—	—6.5
1946 - 53	—+	+	+	1.9	10.5	18.1	9.2
1954 - 61	—	—	?	1.4	14.0	10.0	4.3
1962 - 76	İstikrar	—	—+	3.7	16.9	21.9	9.4
1977 - 79	—	+	—+	5.9	19.8	29.8	3.7
1980 - 4/5	+	+	+	7.4	19.3	38.3	4.9

İncelediğimiz sonuncu dönemde, bir kez daha, bir önceki dönemdeki değişkenlerin hemen hemen tümündeki eğilimlerin yön değiştirdiğini saptıyoruz. Reel ücretler önemli boyutlarda gerilerken emek verimliliğinde, özellikle 1981'den itibaren dalgalı artışlar gerçekleşmiş ve sınai katma değer içindeki ücret payı 1978—79/1984 arasında % 38 oranında (% 38,2'den % 23,8'e) gerilemiştir. Tarım

ticaret hadleri, esasen düşük bir nokta olan 1978—79'la karşılaştırıldığında, iki ayrı göstergeye göre, 1985 yılında, % 36 veya % 17 gerilemiş olmakta; ticari marjlar ise istisnasız tüm ürünlerde çarpıcı bir biçimde yükselmektedir. Artık payını yükseltme doğrultusundaki bu etkenlere, dış açığın olumlu katkısı da eklenmelidir: Dış ticaret açığının milli hasıla içindeki payı, 1978—79'a göre tekrar yükselmekte ve birikim oranının % 32 — % 47 arasında değişen bir bölümüne ulaşmaktadır. Bütün bu gelişmelerin, ekonominin tümünde artık payının ve birikim potansiyelinin yükselmesi anlamına geldiği açıktır. Ne var ki, böylece artan potansiyelin fiili birikime dönüşme eğiliminin 1980'li yıllarda gerilediğini ve milli hasıla içinde yatırımların payının 1978—79/1984 arasında % 24 oranında gerileyerek % 16,7'ye düştüğünü gözlüyoruz. (11) Artıktan pay alan ekonomik gruplar içinde, rantiyeler, ticari ve mali sermaye gibi yatırım eğilimleri düşük olan ögelerin, sanayi sermayesine göre ağır basması bu durumu açıklayıcı temel etken olarak önerilebilir. Birikim oranındaki bu olumsuz gelişmeye rağmen sınai büyümenin 1981—85 yıllarında % 7'lik bir yıllık ortalamaya ulaşması, 1978—1980 yıllarında oluşan atıl sınai kapasitenin (ve 1970'li yılların sonunda herşeye rağmen yüksek bir tempoda sürdürülmüş bulunan ve bu dönem başlarında tamamlanan sınai yatırımlardan kaynaklanan ilave kapasite genişlemesinin) özellikle ihracat talebinin sürüklenmesiyle yeniden üretime tahsisi ile açıklanabilir. Sınai büyümenin tekrar kapasite etkenleriyle sınırlanacağı; dolayısıyla sınai yatırımlardaki eğilimlere bağımlı olacağı bir konjonktürün 1985'e kadar söz konusu olmadığı söylenebilir.

IV. SONUÇ

Potansiyel birikim (göreli artık) ile fiili birikim, fiili birikim ile sınai birikim ve sınai birikim ile büyüme arasındaki karmaşık bağlantılar, Cumhuriyet tarihindeki başlıca dönemlere ait bulguların özetlendiği Tablo VIII'de (ayrıca «Tablolarla İlgili Açıklamalar»daki «Ek Notlar»a bakınız) gözlenmektedir. Burada, güncelliğini de dikkate alarak, kullandığımız göstergeler açısından biribirine zıt özellikler gösteren dolayısıyla farklı birikim biçimlerine tekabül ettikleri söylenebilecek olan 1980 öncesi ve sonrasına ait iki dönemin üzerinde biraz daha ayrıntıyla duran bir genel değerlendirme yaparak ve bundan hareketle geleceğe bakarak bazı sonuçlar çıkarmaya çalışacağız.

11) Bu sonuçlara, önceki kesimlerin aksine, sabit (1983) fiyatları ile yapılan bir çözümleme ile ulaşıyoruz. Göreli fiyatların yapısındaki çok büyük değişmeler, bu döneme ilişkin birikim/büyüme analizinin sabit fiyatlarla yapılmasını daha sağlıklı kılıyor.

Göreli artık ve dış açık ile ilgili tüm göstergelerin birikim potansiyeli lehine bir seyir gösterdiği 1980'li yılların sınai birikim bakımından göreli olarak durgun bir döneme tekabül etmesi öğretici olmaktadır. Bu yıllar, Cumhuriyet iktisat tarihine, herhalde, rantiye tabakalarla ticari ve mali sermayenin emekçi sınıfların sırtından olağanüstü bir biçimde semirdiği bir dönem olarak geçecektir. Buna karşılık 1962—1976 yılları toplumsal artıkla ilgili göstergelerin fazla olumlu seyretmediği; ancak bir yandan dış açıklar ve bir yandan da belirgin bir biçimde sanayi sermayesi ve sanayileşme lehindeki iktisat politikaları sayesinde fiili birikimin ve sanayileşmenin dinamik bir seyir gösterdiği bir dönem olarak 1980'li yıllarla çarpıcı bir tezat oluşturuyor.

Bu yazıda kullandığımız kavram çerçevesi içinde geleceğe ilişkin olarak neler söyleyebiliriz? Acaba 1980'li yıllarda egemen sınıflar saflarında oluşan yeni güç dengeleri içinde bu yıllara damgasını vuran birikim modeli, kendisini kısa zamanda yokedecek tohumları ve çelişkileri de bünyesinde geliştirmekte midir? Tüm nesnel bulgular bu yıllarda sanayi sermayesinin ticari—mali sermaye ve rantiyelere karşı ağır çelişkiler içine girdiğini gösteriyor. Ancak bu sınıf—içi çelişkilerin, 1980'li yılların, **genel olarak sermaye lehine ve genel olarak emek aleyhine** çok köklü bir operasyon içermesinden kaynaklanan **sınıf dayanışması** karşısında, bugüne kadar ikincil planda kaldığı söylenebilir. Bunda, burjuvazinin üst katmanlarında, sanayici, tüccar, bankacı işlevlerinin içiçe girmesine imkan veren uyum mekanizmalarının, kaynaşmaların ve esnekliğin varolmasının da katkısı olsa gerektir. Bu teşhisler doğru ise, emekçi sınıflar, özellikle işçi sınıfı, uzunca bir durgunluk, baskı ve siyaset dışına itilme sürecinin olumsuz ideolojik, politik ve örgütsel etkilerini aşarak toplumsal dönüşümün sürükleyici gücü haline gelmedikçe, 1980'li yılların modelinin kolayca terkedilmesi beklenmemelidir.

Buna karşılık, sanayi sermayesinin orta ve küçük katmanlarının, büyüklü küçüklü çiftçi kitleleri ve belki de Anadolu burjuvazisiyle oluşturabileceği belli bir muhalefet cephesinin, işçi sınıfını da belli ölçülerde sürükleyerek yeni bir «popülist» ittifak içinde iktidara yürümesini içeren farklı bir senaryo da düşünülebilir. Bu takdirde 1980'li yıllardan farklı bir birikim biçimi, farklı bir iktisat politikası modeli gündeme gelebilir. Bu türden bir muhtemel iktidarın sağında yer alacak olan sanayi sermayesi, 1980'li yılların genel olarak emek aleyhtarı politika ögelerini, nesnel bir zorunluluk olarak korumaya; ancak aynı modelin sınai birikimi köstekleyen (faiz politikası, ihracatçı sermaye şirketleri, KİT fiyatları, kısmen döviz kuru gibi) ögelerini değiştirmeye kalkışması beklenebilir.

İşte böyle bir noktada şu soru, bir kez daha, Türkiye'deki ilerici iktisatçıların karşısına çıkacaktır: Varolan üretim biçimi içinde,

işçi ve köylü sınıflarının göreli ekonomik durumlarını bozmadan ve dış bağımlılığı (dış açıkları) artırmadan yüksek bir sınai birikim (sanayileşme) temposu sağlamak teorik olarak mümkün müdür ve siyasi bakımdan olası mıdır? Bu yazıda kulanılan kavramların ve bulgularımızın ışığı altında —ve belli bir ihtiyatlılık içinde— bu sorunun ilk kesiminin olumlu olarak yanıtlanabileceğini sanıyoruz. 1985 yılında cari fiyatlarla milli hasılanın % 20'sinden azını elde eden tarım kesiminden göreli fiyat hareketleriyle artık aktarımının sanayileşme için ana kaynağı oluşturması artık söz konusu değildir. Geçmiş on yıl boyunca olağanüstü bir gelişme gösteren rant, faiz ve ticari kar ögeleriyle şişmiş üretken olmayan kesimlerin sınai birikim için çok daha verimli kaynaklar oluşturabileceği söylenmelidir. Türkiye ekonomisinin bugünkü yapısına bağlı büyüme sorunları, Preobrazhensky'nin 1920'li yılların Sovyet ekonomisi için sunduğu sanayileşme sorunsalından çok farklıdır. Temel asalak sınıfları tasfiyeye uğramış Sovyet toplumunda sınai birikim kaynaklarının tarım ticaret hadleri ile ücretler üzerinde düğümlenmesi ve sanayi/tarım, işçi/köylü karşıtlıkları içinde algılanması doğal idi. Bugünün Türkiye ekonomisinde ise, potansiyel birikim ile sınai birikim arasında, bu yazıda ortaya konan önemli açıklıklar oluşmakta ve böylece işçi ve köylü sınıflarının göreli ekonomik durumlarını bozmayan bir sanayileşme süreci teorik ve teknik olarak imkansız görünmemektedir. Ancak, bu «serbesti alanı»nı kullanmak, egemen sınıflarda son yıllarda kök salmış bir sözde «serbest piyasa ekonomisi» içinde değil; halktan yana ve güç bir planlama mekanizması aracılığıyla mümkün olabilir. Emekçi sınıfların aktif olarak yer almadığı bir iktidar yapısından bu tür bir politika dönüşümünü beklemek ise, herhalde söz konusu değildir. Demek ki sorun, teknik anlamda bir alternatifsizlik değil, alternatif bir modeli bir iktidar programı yapabilecek sınıf güçlerinin yokluğundan doğan politik bir sorundur.

Bu çalışmada tekrar ve tekrar göstermeye çalıştığımız gibi, Türkiye yapısındaki açık bir azgelişmiş ekonomide **artıktan büyümeye** uzanan bağlantılar kesintisiz değildir. Sözünü ettiğimiz kesinti ve uyumsuzlukların zaman içinde hangi etkenlere dayanarak değiştiği hakkında bazı genel hipotezlerin ötesinde bir çözümlemeye kalkışmadık ve önerdiğimiz çerçeve içinde önem taşıyan nedensellik ilişkileri üzerinde yargılar ileri sürmedik. Örneğin tarım ticaret hadlerinin 1980 sonrasındaki gerilemesinde, doğrudan tarıma dönük politika değişiklikleri (destekleme politikalarının kapsamının daralması) ile diğer etkenlerin (diyelim, gelir dağılımındaki değişmelerin tarım ürünleri talebine ve göreli fiyatlarına etkilerinin veya uluslararası piyasalardan ithal edilen etkilerin) ağırlıklarına ilişkin bir çözümlemeden kaçındık. Zira, bu tür çözümlemelerin, ekonominin yapısal, sınıfsal ve davranışsal özelliklerini içeren genel ve

formel bir modele dayanmadan fazla sağlıklı sonuçlara varması beklenmemelidir. Bu tür bir modelin inşası ise bu çalışmanın amacı değildi.

TABLOLARLA İLGİLİ AÇIKLAMALAR

Semboller

MG: Milli gelir tarım/sanayi zımni deflatörlerinin indeksleri arasındaki oranın indeksi.

TEF: Toptan eşya fiyatlarında tarım ve sanayiyi temsil eden mal gruplarının indeksleri arasındaki oranın indeksi. 1923 - 1939 için bu oranlar, İstanbul Ticaret Odası'nın gıda/dokuma + diğer; sonraki yıllar için Ticaret Bakanlığı'nın (ve bu kaynağı sürdüren diğer resmi kuruluşların) gıda maddeleri ve yemler/sanayi hammedeleri ve yarı mamuller gruplarının indekslerinden hesaplanmıştır.

B/S, P/S, T/S: Aynı sırayla, buğday, pamuk ve tütünde çiftçinin eline geçen fiyat endeksleri ile TEF sınai fiyat indeksleri arasındaki oranların indeksleri.

(M—X), Y, I: Cari fiyatlarla ve aynı sırayla dış ticaret açığı, GSYİH (veya GSMH), gayri safi sabit sermaye birikimi.

g (s): Sabit fiyatlarla GSYİH sanayi sektörü büyüme hızı.

W/Y (s) : Cari fiyatlarla imalat sanayiinde ücret/katma değer oranı.

W/Y (td): Tarım dışı kesimlerde ücretlerin GSYİH içinde payı.

Reel W: Reel ücretler (deflatör: TEF genel indeksi)

Y/L (s): Sabit fiyatlarla (TEF) imalat sanayiinde katma değer/işçi sayısı (emek verimliliği indeksi).

Ticari Marjlar: İstanbul perakende fiyatları veya birim ihraç fiyatları indeksleri ile çiftçinin eline geçen fiyat indeksleri arasındaki oranların indeksleri. Kısaltma kullanılan terimler şunlardır :

— Perakende fiyatlarda, **SEK, c (p) MARG** : Aynı sırayla, şeker, çay, margarin.

— Birim ihraç fiyatlarında, **Px, Tx** : Pamuk, tütün.

— Çiftçinin eline geçen fiyatlarda, **P, Pc** : Pamuk; **T, Tc;** Bütün; **B, PAN, AYC:** Buğday, şeker pancarı, ayçiçeği.

Tablo VIA'da Varlıer : Varlıer (1978)'deki bulgular, Tablo VIB'de reel ücretler serilerindeki I, II, III; Aynı sırayla, SSK, Boratav (1984), imalat Sanayii ücret serilerinden yapılan hesaplamalar.

Kaynaklar

Aşağıda ayrıca açıklanan kaynaklar dışında, 1923 - 1948 için Bulutay et. al. (1974)'te, 1949 - 1985 için DİE'nün çeşitli istatistik yıllıkları içinde yer alan milli gelir, fiyat, dış ticaret, ücret ve işçi sayısı (Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan sınai işletmeler, imalat sanayii, SSK) verileri esas alınarak yapılan hesaplamalar. Tablo III ve IV'teki reel ücret bulguları, aşağıda Ek Notlar'da açıklanan biçimde Şehmus Güzel'den alınan ücret verileri kullanılarak hesaplanmıştır. Tablo IV ve V'teki W/Ytd oranları Boratav (1969)'dan alınmıştır. Tablo VIA'da Varlıer'in iç ticaret hadleri Varlıer (1978)'den; Tablo VIB'de II, reel ücret serisi Boratav (1984)'ten alınmıştır. Tablo VIIB'

deki I/Y oranı, DPT (1985), ss. 23 - 32'den alınmış; 1984 oranı MB (1984), s. 100'den hesaplanmıştır. (Bk. aşağıda Ek Notlar). Tablo VIII'deki bulgular önceki tablolardan hesaplanmıştır.

Ek Notlar

Tablo III'te TEF, 1938=100'dür. Tablo IV'te P/S'te kullanılan pamuk fiyatı, 1944-48 için kütlü pamuğa, 1949 ve sonrası için saf pamuğa aittir. 1948'e ait T, Tc fiyatı Bulutay et. al. (1974), Tablo Ek 10 ile DİE, 1953 Yıllığı s. 236'daki fiyatların ortalamasıdır. Tablo III ve IV'teki reel ücret hesaplamalarında 1938 - 1941 için Bulutay et. al. (1974), Tablo Ek 53'teki ücret verileri ,1942 - 1945 için aynı kaynak Tablo Ek 37'deki «şirketlere ait demiryolları toplam özlük hakları» (bu demiryollarında toplam işçi sayısının değişmediği varsayımı ile) nominal ücret indekslerine esas alınıp, TEF indeksleriyle sabite indirgenmiş; böylece elde edilen reel ücret serisi ile, Dr. Şehmus Güzel'in Sümerbank (1939 - 47) ve Etibank (1942 - 47) için verdiği iki ayrı reel ücret serisinin ortalamaları alınmış ve her yıla ait iki veya üç reel ücret tahmininin bir bileşkesi olarak 1940 - 47'ye ait reel ücret bulgularına ulaşılmıştır. Tablo IV'ün 1951 - 52 reel ücret indeksleri bu yıllara ait İstatistik Yıllığı'ndaki İşçi Sigortaları ortalama ücret verilerinden elde edilmiştir. Tablo VIIB'de özel imalat sanayiine ait — W/Ys ve reel ücret (III)'te içerilen; Y/L (s) (özel)'i ise oluşturan — tüm ücret verileri 1983 - 84 yıllarında kapsamı 10+ işçi çalıştıran işyerlerinden 25+ işçi çalıştıran işyerlerine geçilerek daraltılmıştır. Bu daraltma, doğal olarak, sözü geçen ücret indeks ve göstergelerinde bu iki yıl için yukarıya doğru bir sapma etkisi yapmış olmalıdır. Aynı tablonun I/Y oranları, önceki tabloların aksine sabit (1983'e ait) fiyatlar ile hesaplanmıştır. 1978 - 1983 yılları DPT (1985)'ten alınmış; 1984 oranı ise MB (1985)'teki cari fiyatlı veriler aynı yıla ait milli gelir zımni deflatörü ile sabite indirgenerek hesaplanmıştır. (Bu yolu izlememizin bir nedeni, DİE'nün bu yıllar için milli harcamaları yayınlamamış olmasıdır. Ayrıca bk. 8. dipnot.) Bu nedenle, I/Y oranları için Tablo VIB'deki cari fiyatlı I/Y oranları ile Tablo VIIB'deki sabit fiyatlı I/Y oranları ve keza Tablo VII'in 1980 - 84 I/Y oranları ile önceki dönemin birikim oranları birbirleriyle tutarlı değildir. Tablo VIII'de dönemin birikim oranları birbirleriyle tutarlı değildir. Tablo VIII'de ücret payının düşme eğiliminin egemen olduğu dönemlerde sanayi-içi artık oran (+); tarım ticaret hadlerinin düştüğü yıllarda tarımdan sanayiye artık aktarımı (+) ve ticari marjların genişlediği dönemlerde tarımdan ticarete artık aktarımı (+) olarak işaretlenmiş; zıt yönlü eğilimlerde (—) işaretler kullanılmıştır. (— +) işaretleri, 1946 - 53'te önce düşen, sonra yükselen «sanayi-işçi artık oranları»nı; 1962 - 79 için, farklı ürünlerde farklı eğilimler yansıtan ticari marj hareketlerini ifade ediyor.

KAYNAKLAR

A.K. Blomqvist (1986), «The Economics of Price Scissors: Comment», *American Economic Review*, Aralık, Cilt 76/5.

K. Boratav (1969), «1950 - 1965 Döneminde Tarım Dışındaki Emekçiler Açısından Gelir Dağılımındaki Değişmeler», *SBF Dergisi*, XXIV/1.

—— (1972), «Küçük Üreticilikte Bölüşüm Kategorileri», *SBF Dergisi*, XXIV/4.
—— (1974), *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
—— (1980), *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara, SBF Yayını.
—— (1983), «Türkiye'de Popülizm», *Yapıt*, Ekim - Kasım.
—— (1984), «Dünya Ekonomisi, Türkiye ve İktisat Politikaları», *Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım*, Ankara, Yurt Yayınları.
—— (1985), «Savaş Yıllarının Bölüşüm Göstergeleri ve 'Rantlar' Sorunu», *Yapıt*, Ocak.
—— (1988), «Import Substitution and Income Distribution Under a Populist Regime: The Case of Turkey», *Development Policy Review*, 4/2.
T. Bulutay et. al. (1974), *Türkiye Milli Geliri: 1923 - 1948*, Akara, SBF Yayını.
M.R. Carter (1986), «The Economics of Price Scissors: Comment», *American Economic Review*, Aralık, Cilt 76/5.
DPT (1984), *V. Beş Yıllık Plan Destek Çalışmaları, I*, Ankara.
M. Kalecki (1976), *Essays on Developing Economies*, The Harvester Press.
A. Mitra (1977), *Terms of Trade and Class Relations*, London, Frank Cass.
E. Preobrazhensky (1926), *The New Economics*, Oxford, Clarendon Press, 1965.
R.K. Sah ve J.E. Stiglitz (1984), «The Economics of Price Scissors» *American Economic Review*, Mart, Cilt 74/1.
T.C. Merkez Bankası —MB— (1984), *Yıllık Rapor*, Ankara.
D. Varlıer (1978), *Türkiye'de İç Ticaret Hadleri*, Ankara, DPT.

1600 Yıllarında Anadolu Kırlarında Toplumsal Gerilimler: Bir Yorumlama Denemesi *

Süreyya FARUKİ

On yedinci yüzyıl sonu Piemonte'sindeki köy toplumu üzerine olan incelemesinde Giovanni Levi, köylüler ile eşrafın kendilerine Torino'dan «devredilen», doğuş hâlindeki mutlakıyetçi devleti edilgin biçimde kabul etmedikleri var sayımından yola çıkar. (1) Tam tersine köy toplumunun değişik katmanları, kendi aralarında olsun soylular ve kentlilerle olsun çeşitli türlerde ittifaklara girmişler, bu stratejilerin bir sonucu olarak da, köy sakinleri, mutlakıyetçi devletin Piemonte kırlarındaki darbesini yumuşatabilmişlerdir. İmdi, belirli koşullar altında yerel inisiyatifin iyi örgütlenmiş bir merkezî iktidar karşısında etkili olabileceği var sayımı, her şeyden önce belirli bir dünya görüşünün bir parçasıdır ve ancak daha ileri bir aşamada bilimsel bir ipotez biçiminde yeniden formüle edilebilir. Daha iyi bir ad buluncaya dek, topluma bu şekilde bakmayı «sosyal demokrat» diye adlandırabiliriz. Böyle bir yaklaşım, devlet aygıtı dışında yer almış, oldukça sık olarak da ya devleti ya da yönetici sınıfın bireysel üyelerini hedef almış olan toplumsal faaliyetlere gösterdiği ilgiyle ayırt edilir. Öyle ki «toplum eksi devlet»i incelemek isteyen bilim adamlarının ilgisini çekmiş olan temaları

*) Bu makalenin İngilizcesi, *Türkische Miszellen, Robert Anhegger Festschrift Armağanı - Mélanges* [Yayl. Barbara Flemming, Macit Gökberk, İlber Ortaylı (İstanbul, 1987)] adlı kitapta çıkacaktır. Çevirisi için izin veren Doç. Dr. İlber Ortaylı'ya burada ayrıca teşekkür etmek isterim.

1) Giovanni Levi, *Das immaterielle Erbe. Eine bäuerliche Welt an der Schwelle zur Moderne*, çev. Karl F. Hauber ve Ulrich Hausmann (Berlin, 1986).

kolayca teşhis edebiliyoruz: Fransız din savaşları sırasında Romans zanaatçılarının yerel burjuvaziye karşı yürüttükleri karnavalvari mücadeleleri, (2) Tanrı işe karışmadan dünyanın nasıl vücut bulmuş olabileceğini on altıncı yüzyılda açıklamaya çalışan Friulili bir değirmencinin meydan okuyucu tavrını (3) ya da Kuzey İtalya kırlarında eşrafın, ortakçıların ve köylülerin yukarda sözü edilen aile stratejileri bunlar arasındadır. Aynı şekilde Eric Wolf gibi bir antropolog, akrabalık düzenine dayalı toplumlarda yaşamış, hiç devletleri olmayan ya da olsa olsa zayıf bir devletleri bulunan insanların tarihî süreçler içindeki faal katılımını vurgular. (4).

Giovanni Levi, Emmanuel Le Roy—Ladurie, Carlo Ginzburg ve Eric Wolf'u «sosyal demokrat dünya görüşü» gibi bir başlık altında bir araya toplamak için başka sebepler de vardır — sözü edilen bilim adamlarının bu kategorilemeye katılıp katılmayacakları elbette bambaşka bir konudur. Bu araştırmacıların hepsi, «geleneksel» Avrupa toplumunun uyumlu bir toplum olduğu görüşünü reddettiği gibi oluşan toplumsal çatışmaların yalnızca yönetici zümrelerin üyeleri arasındaki hizip mücadelelerinden ya da su yüzüne çıkmakta olan merkezî bir devlete karşı bölgesel ayaklanmalardan kaynaklandığı görüşünü de kabul eder görünmezler. (5) Nitekim Marx'ın fikirleriyle olan ilişkileri birbirinden farklılaşsa bile bu bilim adamları, «vergi alanlar» karşısında «vergi verenler» ile ortak bir duygudaşlığı paylaşırlar. (6) Bu türden bilim adamları **academia** içinde önemli konumlarda bulunuyor olabilirler; ama çok kez kendilerini İtalyan, Fransız ya da Amerikan üniversitelerinin kurulu düzeninin az çok dışında kalmış kimseler olarak tanımlayacaklardır. Aynı zamanda bu eleştirici tavır, yapıtlarının kendi ülkeleri dışında gördüğü ilgiyi de bir dereceye kadar açıklayabilir.

1600 YILLARINDAKİ OSMANLI AYAKLANMALARININ AÇIKLANMASI: AKDAĞ'IN MODELİ

Osmanlı incelemelerine gelindiğinde bu tür yaklaşıma az rastlanır. Bu demek değildir ki Osmanlı «alt zümreler»inin hayat tar-

2) Emmanuel Le Roy Ladurie, *Le Carnaval de Romans, De la Chandeleur au mercredi des Cendres 1579 - 1580* (Paris, 1979).

3) Carlo Ginzburg, *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth - Century Miller*, çev. J. ve A. Tedeschi (Londra, 1982).

4) Eric Wolf, *Europe and the People without History* (Berkeley, Los Angeles, Londra, 1982).

5) Bu tür görüşlerin savunucuları için, krş. Jacques Heers, *Le clan familial au moyen age. Étude sur les structures politiques et sociales des milieux urbains* (Paris, 1974) ve Roland Mousnier, *Peasant Uprisings in Seventeenth Century France, Russia and China*, çev. Brian Pearce (Londra, 1971).

6) Bu deyim için, krş. Wolf, *People without History*, s. 79 - 88.

zıyla ilgilenmeye istekli bilim adamları çıkmamıştır. Ne var ki bu kimseler, çok kez incelemelerini akademik kurulu düzenin dışarısında sürdürmek zorunda bırakılmışlar, sonuç olarak Hüseyin Avni Şanda ya da İsmail Cem İpekçi gibilerinin yapıtları, sık sık bilimsel bir çalışmadan çok gazetecilik havasına bürünmüştür. (7) Esas ilgi alanı Osmanlı devleti değil de Osmanlı toplumu olan sayılı akademik araştırmacılardan birisi olarak Mustafa Akdağ'dan söz edebiliriz. (8) Gel gelelim karakteristik olan, Akdağ'ın var sayımlarından bazılarının sert eleştirilere uğratılmasına karşılık Anadolu köy toplumunun işleyişini ve Osmanlı devletiyle olan karmaşık ilişkisini ortaya sermeye yönelik yeni çabaların fazla olmayışıdır.

Akdağ'ın var sayımları şöyle özetlenebilir: On altıncı yüzyıl Anadolu'sundaki nüfus baskısı, birçok genç köylünün bir çiftlik edinip evlenmelerini olanaksız kılıyordu. Sonuç olarak bunlar, köy topluluğunun dışına itilerek, ya ulema adayı (medrese öğrencisi), ya da paralı asker olarak, Osmanlı devlet aygıtı içinde hizmet kapısı arar oldular. Devlet aygıtı bunları massedemediği için, her iki durumda Osmanlı sistemi içinde bir düzensizlik öğesi oluşturuyorlardı. Bu sorun, özellikle İmparatorluk'un büyük çaplı genişlemesinin sona ermesinden ve nihaî olarak Avrupa'nın genişlemesinden ileri gelen bir dizi güçlüğün içine yuvarlanmasından sonra ağırlaşmıştı.

Bu «artık köylüler»in yarattığı sorun, öğrenciler ile paralı askerlerin kırsal bölgelerde başıboş gezip çapulculuğa başlamaları üzerine Osmanlı devletinin bunlara karşı aldığı önlemler sonunda iyice tehlikeli boyutlara vardı. Öğrencilere ilişkin olarak görünüşte her hangi bir nedene dayanmayan bir yöntem değişikliği görüldü: «Asıp kesme» yerine sınırlı sayıda kıdemli öğrenciyi kurulu düzenle bütünleştirme çabasına girildi. Bunlar, medreselilerin resmen «temsilciler»i olarak tanındılar ve onlardan tabanlarını zapturapt altında tutmaları istendi. Ne var ki düzenle bütünleştirme çabası başarısızlığa mahkûmdu. Çünkü Osmanlı devletinin taşradaki öğrencilere sunmaya razı olduğu şey en fazla bir çiftlikti. Oysa öğrenciler, tam da köylü statüsünden kurtulmak için yıllarca öğrenim görmüşlerdi. Öte yandan baskıcı politikalar da, ancak kısmen etkili olabiliyordu. Bu, Osmanlı taşra yönetiminin sancak beyleri ve subaşıları ile kadıları birbirine karşı dengeleme ilkesi üzerine kurulmuş olmasından ileri geliyordu büyük ölçüde. Kadılar, yalnız birer yargıç değil, aynı zamanda çok yönlü birer idarî görevliydiler. Kendileri de

---

7) Hüseyin Avni Şanda, *Reaya ve Köylü* (İstanbul, 1970). İsmail Cem (İpekçi), *Türkiyede Geri Kalmışlığın Tarihi*, (İstanbul, 1970).

8) Mustafa Akdağ, *Celâli İsyanları (1550 - 1603)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 144 (Ankara, 1963).
Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, Ankara, Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 131, 2 c. (Ankara, 1959, 1971), c. 2 *1453 - 1559*

medrese mezunu olan yerel kadıların öğrencilere belirli bir ölçüde duygudaşlık göstermeleri kaçınılmazdı. Ayrıca kadıların zaman zaman mahallî eşrafın **de facto** temsilcileri konumunda bulunmaları, onları İstanbul'dan gönderilen eyalet valileriyle boy ölçüşmeye itiyordu. Mücadele bu koşullar altında on yıllarca sürer. Akdağ ise, 1600'lere doğru öğrenci ayaklanmasının sona erişi için, isyancılar arasındaki yaygın bıkkınlık ve umutsuzluk dışında, hiç bir açıklama getirmez.

Paralı askerlerin faaliyetleri çok daha ciddiydi. (9) Akdağ, on altıncı yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı merkezî yönetiminin gittikçe artan ölçüde eyalet valilerinden kendi «asayiş kuvvetleri»ni sağlamalarını beklediğini belirtir. Sonraki incelemeler onun bu gözlemini doğrular. Ne var ki eyalet valilerinin görev süreleri kısaydı ve böyle bir görevi tarafından silâh altına alınan kuvvetler, çoğu kez halefince devralınmıyordu. Sonuç olarak başıboş çeteler, kırsal bölgelerde dolaşır, başlangıçta bastırmak üzere işe alındıkları eşkıyaya çok benzer biçimde davranır oldu. Ya da görevden alınan bir valinin, maiyetini oluşturan paralı askerler işlerini korumaya çalıştıkları için, ayaklanmaya zorlandığı oluyordu. Bu durum, on altıncı yüzyılın sonları ile on yedinci yüzyılın bütününde meydana gelen ayaklanmaların sıklığını olduğu kadar elebaşıların neden dolayı çoğu kez ayrı bir devlet kurmaya çalışmayıp yalnızca askerî komuta mevkiini ele geçirmek ya da elde tutmak istediklerini açıklar.

Akdağ'ın kaçındığı bir başka sorun da, Celâlî isyanları diye bilinen bu ayaklanmaların, eğer on sekizinci yüzyıldan önce sona ermişlerse, nasıl sona erdirildikleridir. (10) Belli ki ayaklanmalara son vermek için merkezî hükûmetin isyancıları yok etmeye yetecek askerî gücü toplaması gerekiyordu. Oysa millî bunalım ve dönemin dış savaşları, bu işi hayli zorlaştırıyordu. Dahası o günün isyancı-

---

9) Bu konu üzerine günümüzde başlıca inceleme: Halil İnalcık, «Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700,» *Archivum Ottomanicum* VI (1980), 283-337, *Studies in Ottoman Social and Economic History* (Londra, 1985), No. V içinde yeniden basılmıştır.
Mustafa Akdağ, «Timar Rejiminin Bozuluşu,» *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, III, 4 (1945), 428-429, sarıca ve sekban diye bilinen başıbozuk askerlerin askeri önemini irdeler, ancak bunların barut kullanışından söz etmez.
Metin Kunt, *The Sultan's Servants, The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650* (New York, 1983).

10) William Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611*, Islamkundliche Untersuchungen c. 83 (Berlin, 1983), Kuyucu Murad Paşa'nın isyancıların yenilgiye uğratılmasındaki rolünü vurgular (s. 209 ve başka yerlerde). Ancak Evliya Çelebi'nin üstünkörü okunuşu, Celâlîler olarak bilinen eşkıyanın 17. yüzyılın ortasından çok sonra Anadolu'da kol gezdiğini gösterir.

ları bir kez yenilgiye uğratıldıklarında sürecin yeniden başlamasından kaçınmak için (1) silâhlı kuvvetlere asker toplama yöntemlerini değiştirmek, (2) köylerdeki hayatı daha dayanılır hale getirmek ya da köylüler üstündeki zoru daha sıkılaştırmak gerekiyordu ki hoşnutsuz köylüler, silâhlı çetelere artık katılmak istemesinler ya da katılmasınlar. Bu, gerek Osmanlı devletinde, gerekse Osmanlı toplumunda esaslı bir yeniden yapılaşma demek olurdu. Halil İnalcık'ın çalışmaları ise, böyle bir yeniden inşanın, hiç değilse on yedinci yüzyıl boyunca, gerçekleştirilmemiş olduğunu gösterir. (11) On sekizinci yüzyılda boşta gezer tüfekli silâhşorların daha az görüldüğünü kestirebiliriz; çünkü bunların çoğu güçlü âyana kapılanmıştı. Gene de bu incelenmesi gereken bir sorundur hâlâ.

«NÜFUS BASKISI» VE CELÂLÎ İSYANLARI: OLMAYAN BİR BAĞLANTI

Akdağ'ın modelindeki öğeler arasında en ciddî olarak sorgulananı, nüfus baskısının köylüleri köy dışına sürmekte oynadığı roldür. Kuşkusuz M.A. Cook, nüfus baskısının işletmelerin parçalanmasına yol açtığı, bu sürecin iyice ufalmış arazilere sıkıştırılmış köylüleri en sonunda köylerini terke zorladığı tezine koşullu bir destek vermiştir. (12) Öte yandan Huri İslamoğlu—İnan, nüfus baskısının Anadolu köylülerini köylerinin dışına itmediği, paralı askerlik gibi daha kazançlı ve maceralı mesleklerin genç köylüleri babalarının çiftliklerini bırakmaya özendirmekte fazlasıyla yeterli olduğu görüşündedir. (13) Böylece Huri İslamoğlu—İnan, Anadolu kırlarındaki bunalımı iktisadî süreçlerden çok siyasal süreçlerin tutuşturduğunu ima etmiş olmaktadır. Bununla birlikte yazar esas olarak Anadolu aile çiftliğinin günümüze dek varlığını sürdürmesini ve vurguncu toprak ağaları tarafından yok edilmekten kurtulmasını sağlayan mekanizmalar üzerinde durduğundan konunun tümü kendisi açısından marjinaldir. Bu açıdan bakınca, çiftlik ve köylerini terke zorlanan ve bu sayede köylü olmaktan çıkan kimselerin yazgısı, ancak ikincil bir önem taşır.

---

11) İnalcık, «Military and Fiscal Transformation,» passim, çeşitli örgütsel değişiklikleri irdeler. Devlet yapısının tümüyle onarılmasından bahis yoktur.

12) Michael A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450 - 1600*, London Oriental Series c. 27 (Londra, 1972), s. 10 vd.

13) Huricihan İslamoğlu (İnan), «Dynamics of Agricultural Production, Population Growth and Urban Development: A Case Study of Areas in Northcentral Anatolia, 1520 - 1575», doktora tezi, University of Wisconsin, Madison Wisc. ve «Osmanische Landwirtschaft im Anatolien des 16. Jahrhunderts: Stagnation oder regionales Wachstum?,» *Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft des Vorderen und Mittleren Orients 1985* (yayımlanacak). Bu incelemeyi yayımlanmadan önce görmeme izin verdiği için yazara müteşekkirim.

Soruna çok değişik bir açıdan yaklaşan Halil İnalcık da, Anadolu'da on altıncı yüzyılın sonları ile on yedinci yüzyılın bütününde o denli sık karşılaşılan askerî ayaklanmaları alevlendirmede sosyo-ekonomik bunalımın oynadığı rolü küçümseyenler arasında yer alır. (14) Ona göre «başıboş» paralı asker birliklerinin örgütlenmesine büyük ölçüde Osmanlı devletinin ateşli silâhlar kulanabilecek askerlere olan talebi yol açmış, bunların tasallutları ne zaman katlanılmaz hâle gelmişse Osmanlı devletinin köylüler arasından topladığı milis kuvvetleri bunların üstüne saldırtılmıştır. Elbette bu model, Osmanlı devletinin bu tüfekli silâhşorların yol açtığı yıkım karşısında neden dolayı alternatif çözümler aramadığını açıklamaz. (Akla gelen alternatifler arasında hâlâ var olan tımarların süvari hizmetinden ateşli silâhlarla hizmete dönüştürülmesinden ya da taşra âyanının Osmanlı merkezi yönetimine önceden kararlaştırılmış ve genellikle oldukça büyük sayıda tüfekli silâhşor sağlaması koşulundan söz edilebilir.) Böylece İnalcık'ın modelinde askerî ayaklanmaların oluşumu Osmanlı devletinin işleyişiyle açıklanmış olmaktadır. Ne var ki İnalcık'ın makalesinde Osmanlı devletinin neden dolayı bu şekilde davranmış olduğuna ilişkin bir açıklama çabasına rastlanmaz. İnalcık'ın daha önceki incelemelerinden hareketle yazarın Osmanlı devletinin ödeme gücünün ya da güçsüzlüğünün bu devletin dünya ticaret yolları karşısındaki konumuyla belirlendiğini düşündüğü sonucuna ulaşabiliriz. (15) Bu açıdan bakıldığında nüfus ve tarımsal üretimdeki dalgalanmalar çok daha az önem taşıyacaktır.

Rumeli yakasındaki askeri ayaklanmalar için Fikret Adanır tarafından farklı bir açıklama getirilmiştir. «**Hayduk**» diye bilinen Balkan eşkıyasının faaliyetlerini açıklamaya çalışırken Adanır, zamanında Hobsbawm'ın ünlü kitabında önerdiğinin tersine (16) **hayduk**'ların yerel güç sahibi önemli kişilerle çatıştıkları için köylerinden sürülen köylüler olmadıkların öne sürer. Adanır, Osmanlı devletince uygulanan baskının Balkan köylülerini köylerini terk ederek haydutluk gibi kısa süreli ve tehlikeli bir uğraş tutmaya zorladığı

14) İnalcık, «Military and Fiscal Transformation,» s. 286 - 287.

15) Bu bağlamda, Halil İnalcık'ın *The Ottoman Empire - The Classical Age 1300 to 1600* çev. Norman Itzkowitz ve Colin Imber (Londra, 1973), s 121 - 164'te ticaret yollarının denetimi üzerinde uzun uzadıya durması, buna karşılık köy toplumu üzerine olan bölümde tarımsal üretimden çok idarî çerçeveyi ele alması kuşkusuz önemlidir.

16) Fikret Adanır, «Heiduckentum und Osmanische Herrschaft. Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Räuberunwesen in Südosteuropa,» *Südost - Forschungen* XLI (1982), 43 - 116. Eric Hobsbawm, *Bandits* (Harmondsworth, 1972).

görüşüne de aynı derecede karşı olduğu gibi **hayduk**'ları her hangi bir bakımdan birer «ön milliyetçi» olarak da görmez. Ona göre bu haydutlar, Osmanlı—Habsburg sınır bölgelerindeki sürekli savaşlar arasında sıkışıp kalmış, sınır bölgeleri dışındaki alanlarda yaşadıkları zaman bile bu var oluş türünden vazgeçmek istemeyen çobanlardı esas olarak. Artık bilmekteyiz ki on yedinci yüzyılda oldukça çok sayıda konar—göçer, hayvanlarıyla Doğu Anadolu'dan Batı ve İç Anadolu eyaletlerine göç etmişti ve bu dönemin Osmanlı belgelerinde şirret ve şekavetten, yani konar—göçerlerin tasallutlarından sık sık söz edilmekteydi. (17) Beri yanda tüfekli silâhşorların nasıl devşirildikleri konusunda bilgi veren belge sayısı azdır. Elimizde bulunan malzeme de, Anadolu'da dolaşan levent ve sekbanların konar—göçer kökenli olduğunu göstermez. Dolayısıyla Anadolu'daki askerî ayaklanmaların hepsini, hattâ çoğunu göçebeler ile yarı göçebelerin faaliyetlerine atfetmek yerinde gözükmemektedir.

REAYANIN ASKERÎ OLMA İSTEĞİ

İnalcık, Anadolu'daki ayaklanmalarda bir başka güdülenimin söz konusu olabileceğini ima eder. Bu, Anadolulu—Türk uyrukluların, sultanın maiyetine giren kullara kaptırmış oldukları askerî ve siyasal ayrıcalıkların bir bölümünü yeniden ele geçirme arzusudur. (18) Bu kayıp, özellikle Fatih Sultan Mehmet'in Anadolu—Türk aristokrasisinin yerine Osmanlı yönetiminin en yüksek makamlarına kul kökenli görevlileri getirmesiyle ortaya çıkmıştı. (19) İmdi, özellikle de bu dönemin **nasihatname** yazarları reayayı hükûmet aygıtı dışında tutma gerekliğini özel olarak vurguladıkları için, Anadolu—Türk reayasının sultanın askerilerinin ayrıcalıklarından pay istemiş olabileceği, kendi içinde olasılığı çok güçlü olan bir görüştür. (20) **Nasihatname** yazarlarının kesinlikle çevrelerindeki toplumsal gerçekliklerin yansız gözlemcileri olmayıp çoğu kez «yoksullar» karşısında «zenginler»in yanlılıklarını dile getirdiklerini göz önünde bulundurmak gerekir. (21) Öyle olsa bile **nasihatname** ya-

17) Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, Anadolu'da yaşayan Türk aşiretleri hakkında Divanı Hümayun mühimme defterlerinde mukayyet hükümleri havidir (İstanbul, 1930), s. 15, 17 ve başka yerlerde.

18) İnalcık, «Military and Fiscal Transformation,» s. 284.

19) İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 77.

20) Yaşar Yücel der., *Kitâb-ı müstetâb, Osmanlı devlet düzenine ait metinler* I, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları 216 (Ankara, 1974), s. XIX.

21) Rifaat Abou-El-Haj, «The Nature of the Ottoman State in the Seventeenth Century», henüz yayınlanmamış bir çalışma. Bu yapıtın müsveddesini görmeme izin verdiği için yazara teşekkür ederim.

zarları, «vergi verenler» zümresinden «vergi alanlar» zümresine doğru bir toplumsal devingenliğin gerçek örnekleriyle karşılaşmamış olsalardı, bu konunun üzerinde bu denli çok durmazlardı.

KONJONKTÜRÜN ROLÜ

Doğal, iktisadî ya da siyasal konjonktür açısından çeşitli açıklama olanaklarına işaret ederek, Osmanlı toplumunda «zenginler» ile «yoksullar» arasındaki antagonizme ilişkin bu görüşü güçlendirebiliriz. Ne de olsa sultanın kulları, iktidar manivelalarına esas olarak 1451 ile 1481 arasında yerleştirilmişlerdir. Öte yandan, İnalcık'ın belirttiği gibi, kulların yükselişine karşı çıkan direnişler ancak 1570'lerden sonra yoğunluk kazanmıştır. Reayanın kul karşısındaki, eskiden beri sürüyor olması gereken öfkesi neden özellikle o yıllarda alevlenmiştir? Griswold, 1600 yıllarında yalnız Osmanlı topraklarında değil, daha geniş olarak Akdeniz'de görülen, havaların kötü gittiği, bunun sonucu olarak kötü hasat alınan bir dizi yıla işaret ederek çevresel bir açıklama önerir. (22) Elbette bu açıklama, ayaklanan askerlerin (Akdağ'ın ileri sürdüğü gibi, nüfus baskısı değil de) kötü hasatlar yüzünden topraklarını terk etmek zorunda kalan köylüler olmasını ön gerektirir. Bu durumda bu türden bir çevresel konjonktürün İslamoğlu—İnan'ın ya da İnalcık'ın açıklama sistemine uydurulabilmesini beklememek gerekir, zira bu iki yazar köylülerin çiftliklerini zorunlu olarak terk ettiklerine inanmamaktadırlar. Daha önemlisi, yeni çağ Anadolu iklimine ilişkin dendrokronolojik ve öteki incelemeler henüz fazla ilerlemiş olmadığından ekolojik temelli açıklamaların şimdilik ertelenmesi ihtiyatlı bir tutum sayılabilir.

Bir başka konjonktür türü iktisadîdir. Bir devrimin iktisadî konjonktür açısından açıklanmasına Ernest Labrousse ile başkalarının 1789—1795 devriminden önceki Fransız iktisadî gelişmesi konusundaki çalışmalarını örnek verebiliriz. (23) Bu incelemelerden anlaşılan, uzun dönemli iktisadî büyümenin çarpıcı bir gerilemeyle kesintiye uğraması hâlinde hoşnutsuzluk ve baş kaldırıya yol açabileceğidir. Çünkü büyüme döneminin yolaçtığı artan bekleyişler, bunalımla kesintiye uğrar. Son zamanlarda Mervan Buheyri, benzer bir modeli Lübnanlı Kisravan'ın 1858'deki köylü ayaklanmasına

22) Griswold, *Anatolian Rebellions*, s. 238 - 9. Griswold, bu var sayımı ihtiyatlılıkla formüle eder.

23) Yeni bir versiyon için, bk. Ernest Labrousse, «En survol sur l'ouvrage. Dynamismes économiques, dynamismes sociaux, dynamismes mentaux,» *Histoire économique et sociale de la France* der. Fernand Braudel, Ernest Labrousse, 4 c (Paris, 1970 vd), c II *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660 - 1789)* içinde, s. 693 - 740.

uygulamaya çalışmıştır. (24) Veri eksikliği böyle bir açıklamayı on altıncı yüzyıl Osmanlı Anadolu'su söz konusu olduğunda oldukça spekülâtif kılmaktaysa da böyle bir spekülâsyonun gene de birtakım erdemleri bulunabilir. Öyle görünüyor ki 1570'ler ya da 1580'lerden önce Osmanlı dokuma sanayilerinin işleri yolundaydı ve İmparatorluk'un birçok yöresinde pazarlama faaliyetleri artmaktaydı. (25) Kamu inşaatları da (bu tür faaliyetler her zaman iktisadî refah göstergesi değilse de) hızlı bir genişleme içindeydi. (26) Dahası 1570'ten önce akçenin değerinin çok yavaş düşmesi, hele sonraki dönemlerin Osmanlı para tarihini yansıtan şiddetli zikzaklarla karşılaştırıldığında, oldukça dengeli bir devlet hazinesine işaret ediyordu. (27) Dolayısıyla 1570'lere dek Osmanlı ekonomisinin azımsanmayacak sayıda kesiminde işlerin gerçekte yeterince kazançlı olduğunu ileri sürmek mümkündür. O tarihten başlayarak, devlet maliyesi alanında karşılaşılan zorluklar çoğaldı. Bu zorluklar, paranın ayarının bozulmasının yol açtığı enflâsyon biçiminde ekonomiyi etkiledi. Dahası, Amerika'dan gelen değerli madenler Osmanlı ülkesine girdikçe, saf gümüşün de değeri azaldı. Bu sırada tarımsal büyüme olanaklarının da nüfus artışının gerisinde kalışı, dönemin fiyat artışının dramatik ve son derece sarsıcı bir «fiyat devrimi» hâline gelmesine eşit ölçüde katkıda bulundu.

Gerek Barkan, gerek Akdağ, enflâsyon ile askerî ayaklanma arasındaki bağlantıyı vurgularlar. (28) Akçenin değerindeki düşüşten sorumlu vezirlerin kellesini isteyerek maaşlarının satın alma gücünü korumaya çalışan kentli yeniçeriler örneğinde bu bağlantı apaçıktır. Ancak yağmacılıkları ve ayaklanmalarıyla Celâlî isyanlarını oluşturan taşralı sekbanlar örneğinde de bağlantı, daha az belirgin olsa bile vardır. Ne de olsa Osmanlı merkezî yönetimi, eyalet ve sancak yöneticilerinden kendi askerlerini sağlamalarını bu birliklere merkezî devlet bütçesinden para ayırmada zorlandığı için

---

24) Marwan Buheyri, «The Peasant Revolt of 1858 in Mount Lebanon: Rising Expectations, Economic Malaise and the Incentive to Arm,» *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, der. Tarif Khalidi (Beirut, 1984), s. 291 - 302.

25) İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 140 - 62.

26) Bu konuda, krş. Robert S. Lopez, Harry A. Miskimin, «The Economic Depression of the Renaissance,» *Economic History Review*, 2nd series XIV (1961 - 62), 408 - 426 ve bu makalenin doğurduğu tartışma.

27) Halil Sahillioğlu, «Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300 - 1750)» *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Gelişme Dergisi* özel sayı (1978), 1 - 38.
Ömer Lütfi Barkan, «XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri,» *Belleten*, No. 136 (1970), 557 - 607.

28) Barkan, «Fiyat Hareketleri,» s. 595 - 97.
Akdağ, *Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, s. 386 vd.

talep etmişti. Öyleyse reaya kökenli Anadolu askerlerinin askeriler arasına alınmalarını talep etmek için neden dolayı özellikle 1570 ile 1610 arasındaki yılları seçmiş olduklarını açıklamak istediğimizde, en azından yardımcı bir etken olarak, 1570 öncesi yıllardaki (muhtemelen) uzun dönemli refaha ve onu izleyen gerilemeye işaret edebiliriz.

Ne var ki, çevresel ve iktisadî konjonktürlerden başka, göz önünde tutmamız gereken bir de siyasal konjonktür vardır. Günümüzde, Osmanlı yönetici zümresini, özellikle de bürokrasiyi ele almış araştırmacılar, on altıncı yüzyılın sonları ile on yedinci yüzyılın başlarında gözlemledikleri değişmelerin nasıl yorumlanması gerektiği konusunda şiddetli bir anlaşmazlık içindedirler. Saray, Metin Kunt'un öne sürdüğü gibi, (29) taşra bürokrasisi üzerindeki nüfuzunu artırmış mıdır, yoksa bu nüfuzu, Rıfat Ebu-el-Hac'ın ısrar ettiği gibi, (30) büyük ölçüde elinden kaçırmış mıdır? Bunlar, henüz çözüme bağlanmamış sorunlardır. Osmanlı tarihinin genel akışına baktığımızda Ebu-el-Hac'ın açıklaması daha ikna edici görünmektedir. Ama bunun ille kuvvetli bir sav olması gerekmez; çünkü genel bir sistemin içine kolaylıkla yerleştirilemeyen gözlemlerin araştırmamızın daha ileriki aşamalarında verimli oldukları defalarca görülmüştür.

Beylerbeyi ve sancak beylerinin göreceli özerkliğine elverişli bir siyasal konjonktür gerçekten mevcut olsaydı böyle bir durum, ateşli silâhlarla yeni donanmış Anadolu reayasının kul düzenine girmek istediğinde neden dolayı bu valilerin çevresinde toplanmış olduğunu açıklardı elbette. Gene de bir totoloji olasılığından sakınmak gerekir. Çünkü Osmanlı yönetiminin kendilerinin silâhlı maiyetine duyduğu ihtiyacın beylerbeyi ve sancak beylerinin işine yaradığını söylemek de aynı derecede mümkündür. Ancak şimdiye kadar bir beylerbeyi veya sancak beyinin o zor yıllarda askerleriyle ilgili sorunlarda nasıl davrandığına ilişkin bilgimiz hâlâ yetersizdir. Ancak eyalet yönetimlerinin işleyişleri konusunda bir dizi iyi monografi bu sorunu anlamamıza yardımcı olabilecektir. (31)

1600'LERDE ANADOLU'DAKİ TOPLUMSAL ÇATIŞMA

Konjonktürel açıklamalar, önemli olmakla birlikte belli bir toplumdaki toplumsal güçler arasındaki uzun dönemli ilişkiler bilinmedikçe yetersiz kalır. 1600'den önceki ve sonraki yıllarda Anado-

29) Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 95-96.

30) Rifa'at Abou-El-Haj: Metin Kunt, «*The Sultan's Servants* adlı kitabın eleştirisi,» Osmanlı Araştırmaları, VI (1987).

31) Bir ilk örnek için, bk. Metin Kunt, *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri, Diyarbakır, 1670-71*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları No. 162 (İstanbul, 1981).

lu'da yer alan ayaklanmaları ele alan araştırmacı, iki ayrı ama birbiriyle ilişkili sorunla başa çıkmak zorunda görünür: (1) Bu dönemde askeri ayaklanmalar neden sık görülmüştür? (2) Yeniçağ boyunca Avrupa'da, Japonya ya da Çin'de gözlemlenen türde köylü isyanları neden son derece seyrekti? Bu iki görüngü arasında hiç bir ilişki olmadığı görüşü elbette savunulabilir; bu durumda Tanzimat öncesi dönemin Osmanlı devletinde bir tür öncel düzen bulunduğu var sayılır genellikle. Ancak bu öncel düzenin varlığını kanıtlayan deliller henüz ortaya çıkmadığına göre bu satırların yazarı Osmanlı İmparatorluğu'nda vergi verenler ile vergi alanlar arasında potansiyel bir çatışma bulunduğunu var saymaktadır. Açıklanması gereken, bu potansiyel çatışmanın aldığı somut biçim, yani neden köylü isyanları değil de askeri ayaklanmalar biçiminde gözüktüğüdür. Bu satırların yazarına göre «hoşnut köylüler—hoşnutsuz askeriye» öncülünden yola çıkıldığı zaman geçerli açıklamalar bulunması olanaksızlaştırılmış olur, hele köylülerin var sayımlı hoşnutsuzluğunun sebepleri incelenmeden bırakılmışsa.

Köylü hoşnutsuzluğu, en çok vergilerle ilgili olarak dile geliyordu; on altıncı yüzyıl sonları ile on yedinci yüzyıl başlarının mühimme defterleri, özellikle yerel yöneticiler tarafından toplanan usulsüz vergiler konusundaki yakınmaların örnekleriyle doludur. (32) Anadolu köylüleri, eyalet yönetiminin görevlilerini çok kez topraklarına sokmuyorlardı. Üstelik Celâlî isyanlarının en civcivli zamanında Osmanlı sultanları, vergi tabanının sürekli aşınmasından ve bütün vergilenebilir fazlaların yerel yöneticiler tarafından ele geçirilmesinden öylesine kaygı duyuyorlardı ki bu köylü hareketleri, İstanbul'dan manevî destek bile bulmuş olabilirdi. (33) Bu koşullar altında köylülerin fırsat buldukça vergi tahsildarlarına dayak atmalarına, yerel mahkemenin ise suçluları ya belirleyememesine, ya da belirlemek istememesine şaşmamak gerkir. (34)

Taşra sakinlerinin kendi topluluklarının istenmeyen bir üyesinden söz ederken kullandıkları sözlü ifadelerin bazıları, en az bu fiziksel meydan okuma tavırları kadar anlamlıydı. Böyle bir kişi, hemşehri ve köylülerine kara çalıp kendisi için çıkar sağlamak amacıyla yerel yöneticilere ve adamlarına (ehli örf) yaklaşmakla suçlanırdı genellikle. Bu deyim, on altıncı yüzyıl sonları ile on yedinci yüzyıl başlarının mühimme defterlerinde sık sık geçer. (35) Zaman

---

32) Canlı örnekler için, krş. Halil İnalcık, «Adaletnameler,» *Belgeler*, II, 3-4 (1965), 70. Avarız vergileriyle ilgili pazarlık üzerine, ayrıca bk. İnalcık, «Military and Fiscal Transformation,» s. 315.

33) İnalcık, «Adaletnâmeler,» 80.

34) Böyle bir olaya örnek olarak, krş. Çorum şehir kitaplığında 1595-7 Çorum kadı sicili (ff 21 a, 189 a).

35) 16. yüzyıl sonu 17. yüzyıl başı mühimme defterlerinin üstünkörü bir okunuşunda bu türden birçok örneğe rastlanacaktır.

zaman neredeyse bir reayanın ehli örften birisine sırf yaklaşmasının bile komşularının kendisinden kuşkulanmalarına yettiği izlenimi edinilir. Kadı ile olan ilişkilerin bu şekilde damgalanmayışı bir o kadar dikat çekicidir. Birçok durumda kadıya Osmanlı yönetimi ile vergi yükümlüleri arasındaki bir aracı gözüyle bakıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan, 1600'den önceki ve sonraki yıllarda, eyalet valileri ile maiyetindekiler, Anadolu kentli ve köylülerine bütünüyle yabancı sayılmış, bunlarla temastan olabildiğince kaçınılmış olsa gerektir. (36)

DEMOGRAFİK ETKENLERE DÖNÜŞ

1600 yıllarında reaya ile ehli örf arasında hüküm süren gerginlik, Avrupa ya da Çin modelinde olduğu gibi neden köylü ayaklanmaları biçiminde patlak vermemiştir? Bu satırların yazarı, esas sebebin hoşnutsuz bir köylünün köyünden ve köylülük durumundan görece kolay kaçabilmesi olduğu kanısındadır. Gerçi belli bir köyün ödemesi gereken vergileri toplamaktan sorumlu olan sipahi, kaçak köylülerin geri döndürülmesini teorik olarak talep edebiliyordu; (37) ama kadı makamı, hiç değilse on yedinci yüzyılda ona bu girişimde yardımcı olmaya fazla istekli görünmüyordu (38). Hatta bir eyalet valisinin maiyetine paralı asker olarak giren köylünün kendisini köyüne geri getirme çabalarına karşı daha iyi korunmuş olduğu bile apaçıktı. Bu anlamda, Celâlî isyanlarının sebebinin köy düzeyindeki toplumsal çatışmalar olduğunu yadsıyan İnalcık ile İslamoğlu—İnan'ın görüşlerine katılmak mümkündür. Köylüler içinde bulundukları koşullardan kaçıp askeriyeye, kentlere, hatta belki de yarı göçebe aşiretlerin koruyuculuğuna sığınamasalardı sonuç, fiiliyatta karşılaştığımız askerî isyanlar değil, «klâsik» tipte köylü ayaklanmaları olurdu.

Reayanın köylerini terk etmelerine yol açan «çekiş» ve «itiş» etkenlerinin göreli önemini değerlendirirken, çok tartışılan bir konuya, on altıncı yüzyılın son çeyreğinde Anadolu'nun tarımsal kaynaklarına oranla bir nüfus baskısıyla karşılaşıp karşılaşmadığına geri dönmüş oluyoruz. İktisat tarihçileri, sanayi öncesi toplumlarda kırsal nüfus baskısının teşhisine yarayacak belirli ölçütler üzerinde anlaşmışlardır: tarım ya da kırsal zanaatlarda yarım gün ya da tüm gün ücretli çalışma karşılığında elde edilen reel ücretlerde gerileme,

36) Akdağ'ın bu konudaki yorumları için, bk. *Celâli İsyanları*, s. 17 ve başka yerlerde.

37) İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 111.

38) Suraiya Faroqhi, *Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting*, Cambridge Studies in Islamic Civilization. (Cambridge, 1984), s. 270.

işletmelerin parçalanması ve düşük kaliteli olduğu bilinen toprakların ekilmesi. (39) On altıncı yüzyılın sonları ile on yedinci yüzyıl başlarında Anadolu'daki ücretli çalışmayla ilgili bilgilerimiz, reel ücretlerde bir azalış olup olmadığına hükmetmemize elvermeyecek denli bölük pörçüktür. Üstelik on altıncı yüzyılın son çeyreğinde düşük nitelikli toprakların gerçekten artan bir sıklıkla ekilip ekilmediğine karar vermemize yetecek sayıda bölgesel monografilere de henüz sahip değiliz. Ancak görünen odur ki on altıncı yüzyılda Çukurova'nın zengin tarım toprakları, sürekli bir yerleşmeden hemen hemen yoksundu ve ilkel bir tarımın ötesine geçmemiş yarı göçebe aşiretlerce yalnız kışın kullanılırdı. (40) Toprağın bu şekilde kullanılışının nedenlerinden biri kuşkusuz sıtmaydı. Ancak nüfus baskısının gerçekten güçlü olması hâlinde Çukurova'nın hiç değilse bazı bölümlerinin el birliğiyle akaçlanıp ekilmeye çalışılmış olacağı var sayılabilir.

Böylece nüfus baskısı olasılığıyla ilgili geriye bir tek önemli kanıt türü kalmaktadır. O da işletmelerin parçalanmasıdır. Bu görüngüyü incelemiş olan iki yazarın, yani Michael Cook ile Huri İslamoğlu—İnan'ın olayın sıklığı konusunda anlaşamadıklarını yukarda gözlemlemiştik. Cook olayın göreceli olarak yaygın olduğunu düşünürken (41) İslamoğlu—İnan, olayı marjinal saymaya eğilimlidir. (42) Bu satırların yazarının incelemiş olduğu Konya—Akşehir bölgesinde Fatih Sultan Mehmet zamanında yaklaşık olarak altmış vergi yükümlüsü barındıran, bunların çoğunluğunun tam bir çifte sahip olduğu köylere rastlanmıştır. (43) Yüz yirmi yıl kadar sonra vergi yükümlüsü köylülerin sayısı üç yüzün üzerine çıktığı hâlde bunların hiç birinin tam bir çifti yoktu. En çok toprağı olan köylüler mim—çift sahibiydiler. Bu tür olayların içermeleri konusunda görüş ayrılıkları ne olursa olsun, belirli alanlarda yoğun yerleşme adaları oluştuğu, buralarda nüfusun kaynakları zorladığı görüşü akla uygundur. Gene de bu, bir bütün olarak Anadolu'nun zamanın tarımsal olanaklarına oranla ille «aşırı nüfuslu» olduğu anlamına gelmez.

Anadolu'nun demografik tarihleri incelenmiş olan yörelerinin on dokuzuncu yüzyılın sonları ile yirminci yüzyılın başlarındaki nüfuslarını on altıncı yüzyıldaki nüfuslarıyla karşılaştırarak bu var

---

39) Bu ölçütlerin ayrıntılı bir tartışması için, krş. Emmanuel Le Roy Ladurie, *The Peasants of Languedoc*, çev. John Day (Urbana III, 1974), s. 98-131, 246-250.

40) Mustafa Soysal, *Die Siedlungs-und Landschaftsentwicklung der Çukurova, Mit besonderer Berücksichtigung der Yüreğir-Ebene*, Erlanger Geographische Arbeiten (Erlangen, 1976), s. 9-47.

41) Cook, *Population Pressure*, s. 23-24 ve başka yerlerde.

42) İslamoğlu-İnan, «Osmanische Landwirtschaft.»

43) Ömür Bakırer, Suraiya Faroqhi, «Dediği Dede ve Tekkeleri,» *Belleten*, XXXIX, 155 (1975), s. 463.

sayımı sınamamız mümkündür. On altıncı yüzyıl sonu Anadolu'sunun nüfus haritasını henüz çıkaramıyorsak da iki dönem arasında bir karşılaştırmayı anlamlı kılmaya yetecek sayıda bölgesel incelemeye sahip bulunmaktayız. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında önemli bir nüfus artışı görülmüş olsa bile genel olarak Anadolu'nun on dokuzuncu yüzyılın sonları ile yirminci yüzyılın başlarında nüfus aşırılığı gibi bir sıkıntıyla karşılaşmadığını biliyoruz. Öte yandan tarımın teknik koşulları, az sayıda demir yolu bir kenara bırakılırsa, on altıncı yüzyıl sonlarına doğru hüküm süren koşullarla temelde aynıydı. Dolayısıyla Anadolu'da nüfus aşırılığından söz etmek haklı sayılmaz, meğerki on altıncı yüzyıl sonunda nüfusun 1900'lerde olacağından çok daha yoğun olduğu alanlar bulalım. Bu konunun yakın gelecekte çözüme kavuşacağını umuyoruz.

On altıncı yüzyıl sonlarında, özellikle Anadolu'nun güneyinde nüfus aşırılığı görüşüne karşı bir başka sav, Ronald Jennings tarafından formüle edilmiştir. (44) Yazar, Osmanlı yönetiminin Anadolulları Kıbrıs'a yerleştirmeye çalışırken büyük bir direnişle karşılaşıp sonunda suçluları göndermek zorunda kaldığına işaret etmektedir. Öte yandan İstanbul'da iyi ilişkileri bulunan kişiler, örneğin Mimar Sinan'ın Kayseri'nin Ağırnas köyündeki yakınları, bu ilişkilerini sürgünden bağışık tutulmak için kullanmışlardır. (45) Adadaki koşulların karışıklığının kuşkusuz caydırıcı bir etkisi olmuş olsa gerektir. Ancak Jennings'in haklı olarak belirttiği gibi, nüfus baskısı gerçekten şiddetli olsaydı pek çok kimse, hele kendilerine vergi bağışıklığı gibi bir teşvik sunulmuşken, bereketli topraklar üzerinde yerleşme umuduyla bu işe gönüllü olarak girerdi. Bu nedenle Jennings'in çıkardığı sonuç, Kıbrıs'ın iskânı tasarısına girişildiğinde Güney Anadolu'da nüfus baskısı bulunmadığı yolundadır.

SONUÇ

Nüfus baskısının olmayışı, nüfusun artmadığı biçiminde anlaşılmamalıdır elbette. On altıncı yüzyıl vergi kayıtları bu artışın gerçekte önemli olduğunu göstermektedir. Ancak bizim muhakememiz bakımından asıl önemli olan, nüfus artışı değil, nüfus baskısıdır; çünkü nüfus baskısı, köylülerin tercihlerini sınırlamış, onları daha sıkı çalışmaya zorlamış, dolayısıyla ister istemez hoşnutsuzluklarını artırmıştır.

---

44) Ronald Jennings'in Osmanlı Kıbrıs'ı üzerine yayımlanmamış çalışması, böl 7, «Population Transfers and Ottoman Policy». Bu çalışmanın müsveddesine bakmama izin verdiği için yazara teşekkür ederim.

45) Mimar Sinan ile Ağırnas'taki yakınlarının Kıbrıs'a sürgünden bağışık tutuluşlarına yapılan bir gönderme için, bk. İbrahim Hakkı Konyalı, *Mimar Koca Sinan* (İstanbul, 1948), s. 107.

Ne var ki tek başına nüfus baskısından bile daha önemli olan, Anadolu Osmanlı toplumunun artan sayılarla ne şekilde başa çıkmaya çalıştığıdır. Huri İslamoğlu—İnan, Osmanlı üst sınıfının toprağı çiftçinin tasarrufunda bırakarak pazarlanabilir artıklara el koymayı çıkarlarına daha uygun bulduklarını öne sürer. (46) Ama nüfus baskısının hiç bir zaman köylüleri bir parça toprağı elde tutmak uğruna her türlü koşulu kabul etmeye zorlayacak denli ağırlaşmamış olması belki daha önemli bile olmuştur. Bu ise, 1600 yıllarında Anadolu köylüsünün köylü statüsünden oldukça kolay kaçabilmesi sayesinde oluyordu. Büyük ölçüde ancak birkaç kuşak önce yerleşmiş olmaları gereken göçebelerin soyundan gelen Anadolu köylüleri gezgincilik geleneklerini unutmamışlardı sanki. Aynı zamanda, paralı askerler bakımından devlet hizmeti, öteki göçmenler bakımından da kentler, köyünü terk eden köylüler için bir geçim kaynağı olmuştu. Gene de tüfekli sekbanların geçim kaynağı bazen öylesine eğretiydi ki haydutlukla desteklenmesi gerekiyordu. Bu durum, 1600 yıllarında Anadolu'nun her yanını askerî isyancılar sardığı hâlde neden köylü ayaklanması denebilecek bir şeyin görülmediğini açıklayabilir.

46) İslamoğlu - İnan, «Osmanische Landwirtschaft.»

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm

Şevket PAMUK

Bu yazının temel amacı İkinci Dünya Savaşı yıllarında izlenen devlet politikalarının ve tarımsal üretimde ortaya çıkan önemli gerilemenin tarımsal kesim üzerindeki sonuçlarını incelemektir.(*) Bu amaçla savaş koşullarının ve devlet politikalarının tarımsal kesim üzerindeki etkileri hem bir bütün olarak hem de farklı üretici kesimler üzerindeki sonuçları açısından, bir başka deyişle bölüşüm meseleleri açısından ele alınacaktır. Yazıda esas olarak makro düzeydeki üretim ve fiyat verileri kullanılacaktır.

Böyle bir inceleme kaçınılmaz olarak Tek Parti Rejimiyle köylülük ve köylülüğün farklı kesimleri arasındaki ilişkileri de gündeme getiriyor. 1950 seçimlerinde köylülüğün hemen her kesiminin Demokrat Parti'yi desteklemiş olması, yahut oylarını Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı kullanmış olması Tek Parti Rejimiyle köylülüğün farklı kesimleri arasındaki iplerin ne zaman koptuğu sorusunu akla getiriyor. Bu hiç şüphesiz, yalnızca iktisadi çözümlemelerle yanıtlanamayacak, çok boyutlu bir sorudur. Toplumsal ve siyasal boyutları da vardır. Bu nedenle, Tek Parti Rejimiyle köylülük arasındaki ilişkileri yalnızca iktisadi boyutlarıyla ele almanın eksik olacağını kabul etmek gerekiyor. Yine de ben bu yazıda esas olarak meselenin iktisadi boyutları üzerinde duracağım.

Tek Parti Rejimiyle köylülüğün farklı kesimleri arasındaki ilişkiler açısından bakıldığında, yalnızca İkinci Dünya Savaşı yılları değil, 1930'lu yıllar da önem kazanmaktadır. 1930'ların Dünya Bunalımı koşulları köylülüğün farklı kesimlerini nasıl etkiledi? Kent-

*) Yazarın notu: Bu makaleye ilişkin araştırmalar sırasındaki yardımları için Neyyir Kalaycıoğlu'na teşekkür ederim.

lerdeki sanayileşmenin, devletçilik politikalarının faturası tarımsal üreticilere ya da bunların belirli bir kesimine mi çıkarıldı? Tek Parti Rejimiyle köylülüğün farklı kesimleri arasındaki ipler 1930'larda mı koptu? Yazının ilk bölümünde kısaca bu konuyu ele alacağım.

1930'LU YILLAR: KESİNTİSİZ BİR BUNALIM DÖNEMİ Mİ?

Bugün iktisat tarihçileri ve diğer toplumsal bilimciler arasında genel kabul gören ve pekçok unsurlarına benim de katıldığım bir yorumu özetleyecek olursak, 1929 Dünya Bunalımı sonrasındaki 1930'lu yıllar Türkiye tarımı için bir çöküntü dönemidir. (1) Bu dönemdeki en önemli gelişme dünya piyasalarındaki fiyat hareketlerine bağlı olarak hem tütün, üzüm, fındık, pamuk, incir gibi Türkinin ihraç ettiği ürünlerin, hem de buğday ve diğer hububat ürünlerinin fiyatlarının hızla düşmesidir. Böylece dış ticaret hadleri ülke ekonomisi aleyhine dönerken, iç ticaret hadleri de tarım aleyhine dönmüştür.

Dünya piyasalarındaki olumsuz koşulların da etkisiyle, Türkiye'de hükümetler 1929 sonrasında korumacılığa ve devlet desteğinde ancak özel sektöre dayalı sanayileşmeye ağırlık vermişlerdir. Ancak bu strateji yeterli sonuç vermeyince, Tek Parti Rejimi 1932 yılından itibaren devlet önderliğinde sanayileşmeye, yaygın deyimiyle devletçiliğe yönelmiştir. Böylece iktisadi öncelikler tarımsal mallar ihracatından iç pazara yönelik sanayileşmeye kaydırılınca, hükümetler fiyatların tarım aleyhine dönmesini olumsuz bir gelişme değil, sanayileşme için gerekli kaynakları sağlayacak bir fırsat olarak görmeye başlamışlardır. Özellikle buğdayda destek alımlarının başlatılmasına rağmen, 1930'lu yıllarda devletin hububat ve diğer tarımsal mal piyasalarına müdahalesi sınırlı kalmıştır. Kentlerde çalışanlar ucuz ekmek yiyebildikleri için ücretler de düşük kalmış, böylece sanayi kesiminde yüksek kârların ve hızlı sermaye birikiminin önkoşulları yaratılmıştır.

Yine aynı yoruma göre, dünya piyasalarındaki olumsuz gelişmelerle, hükümetin izlediği sanayileşme öncelikli politikalara kötü hava koşulları da eklenince ortaya tarımsal kesim için son derece olumsuz bir tablo çıkmaktadır. Bir yandan fiyatlar düşerken, öte yandan da tarımsal üretim durgunluk ve hatta gerileme içindedir. Daha çok geçimlik üretim yapmakta olan küçük üreticiler için Dünya Buhranı önemli bir darbe olmuştur. Tefecilere ve büyük toprak sahiplerine olan borçlarını ödeyemez duruma gelmişler, topraklarını veya çift hayvanlarını elden çıkarmak zorunda kalarak ortakçı,

1) Örneğin bkz. Hershlag (1968); ayrıca Tekeli ve İlkin (1977), Tekeli ve İlkin (1982); Boratav (1981) devletçilik yıllarının aynı bakış açısıyla hazırlanmış dikkatli bir dönemlemesini vermektedir.

kiracı durumuna düşmüşlerdir. Pazar için daha fazla üretim yapan orta köylüler ve büyük çiftçiler ise hem fiyatlardaki olumsuz hareketlerden, hem de üretimin gerilemesinden etkilenmişlerdir. (2)

Böylece kentlerdeki hızlı sayılabilecek sanayileşmenin faturasını, bir ölçüde dünya koşulları sayesinde, bir ölçüde de bilinçli olarak izlenen devlet politikaları nedeniyle tarımsal üreticiler ödemiş olmaktadır. Eğer bu yorumu mantıksal sonucuna ulaştıracak olursak, küçük ve orta üreticisiyle ve büyük çiftçisiyle kırsal kesimin daha 1930'lu yıllarda Tek Parti Rejimi aleyhine döndüğü, iktisadi açıdan bakıldığında aradaki iplerin daha 1930'larda koptuğunu söylemek gerekecektir. (3)

Pek çok unsuruna katıldığı mbu genel görüşün veya yorumun eksik olduğunu savunacağım. Kanımca bu eksiklik 1930'lu yıllara bir bütün olarak bakılmasından ve tarım kesimine 1930'ların başında egemen olan konjonktürün, İkinci Dünya Savaşına kadar sürdüğünün varsayılmasından kaynaklanıyor. (4) Eğer iktisat tarihçileri iktisat politikalarının tarihini yazmaktan öteye geçerek ekonominin tarihini inceleyeceklerse, üretimin düzeyi ve yapısındaki değişiklikleri de izlemek zorundalar. Bu nedenle örneğin üretim istatistiklerini de incelemek gerekiyor. Elimizdeki resmi tarımsal üretim istatistikleri incelendiğinde ise, 1930'ların ilk yarısıyla ikinci yarısının kesin çizgilerle birbirinden ayrılması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Resmi tarımsal üretim istatistikleri, yukarıda özetlediğim olumsuz tablonun 1930'ların ilk yarısı için geçerli olduğunu gösteriyor. Tablo 1 ve 2'den izlenebileceği gibi, 1930'ların ilk yarısında tarımsal üretim genel bir durgunluk içindedir. Genel bitkisel üretim hacmi 1928 - 29'dan 1932 - 33'e kadar önemli bir değişme göstermemiştir. Hububat üretimindeki sınırlı bir artış, diğer ürünlerin üretim hacmindeki gerilemeyle dengelenmiştir. Çok daha önemli olarak, iç ticaret hadleri şiddetli bir biçimde tarım aleyhine dönmüştür. Bu

---

2) Serbest Fırka'nın serüveni — 1930 yılının Ağustos ayında Atatürk'ün emriyle kurulması, Fırka başkanı Fethi Bey'in gezilerinin büyük ilgi görmesi.. Ekim ayındaki belediye seçimlerinde kazanılan başarılar ve bunun üzerine Kasım 1930'da yine yukarıdan verilen emirle kapatılması — bu bunalım konjonktürüne yerleştirildiğinde anlam kazanmaktadır. Fırka başkanı Fethi Bey'in ilk yurt gezisi için pazara yönelik tarımsal üreticilerin ve tarıma bağlı ticaret kesiminin en yaygın olduğu, olumsuz fiyat hareketlerinden en fazla etkilenen İzmir yöresini seçmiş olması da herhalde rastlantı değildir. Serbest Fırka, pazara yönelik köylülüğün ve ticaret kesiminin dünya bunalımına ve bu koşullarda izlenen hükümet politikalarına karşı tepkisini ustaca kullanmıştır. Dünya Bunalımının köylülük üzerindeki etkilerine ilişkin gözlemler için ayrıca bkz. Başar (1981).

3) 1930'lu yıllardaki devlet-köylülük ilişkilerinin daha farklı bir yorumu için bkz. Birtek ve Keyder (1977).

4) Bu konudaki önemli bir istisna Kazgan (1977)'dir.

fiyat hareketlerinden en fazla etkilenenler de buğday ve diğer hububat ürünleri olmuştur. 1928 - 29'dan 1932 - 33'e kadar tarımsal ürünlerle sanayi ürünleri arasındaki fiyat oranı yüzde 20, buğday/sanayi ürünleri fiyat oranı yüzde 39 gerilemiştir.

Tablo : 1
Türkiye Tarımında Üretim 1928 - 1939 (Yıllık ortalamalar)

	1928-29	1932-33	1938-39	1928-29	1932-33	1938-39
				(endeks olarak)		
Buğday (milyon ton)	1.961	2.073	3.811	100,0	105.7	194.3
Arpa (milyon ton)	1.300	1.383	2.331	100,0	104.2	180.1
Toplam hububat (1938 fiyatlarıyla milyon T.L.)	166	173	299	100.0	106.4	179.4
Tütün (bin ton)	39.8	29.1	62.1	100.0	73.1	156.0
Üzüm (bin ton)	677	646	1086	100.0	125.0	160.4
Pamuk (bin ton)	51.7	23.8	64.3	100.0	46.0	124.4
Hububat dışındaki üretim (1938 fiy. milyon T.L.)	173	166	254	100.0	96.0	146.8
Toplam bitkisel üretim (1938 fiy. milyon T.L.)	339	339	553	100.0	100.0	163.1

Kaynak: İstatistik Genel Müdürlüğü, *Tarım İstatistikleri;* Bulutay, Tezel, Yıldırım, *Türkiye Milli Geliri (1923 - 1948).*

Tablo : 2
Türkiye'de Tarımsal Fiyatlar 1928 - 1939 (Yıllık ortalamalar)

	1928-29	1932-33	1938-39	1928-29	1932-33	1938-39
	(kg / kş olarak)			(endeks olarak)		
Buğday	13.0	4.0	4.4	100.0	30.4	33.5
Arpa	7.3	2.2	2.8	100.0	29.5	38.4
Tütün	64.1	32.5	44.7	100.0	50.7	69.8
Üzüm	5.5	4.1	3.6	100.0	75.2	66.1
Fındık	30.3	15.3	20.9	100.0	50.3	69.0
Pamuk	23.1	11.0	13.0	100.0	47.5	56.2
Toplam Tarım				100.0	41.8	51.7
Toplam Sanayi				100.0	52.5	63.5
Buğday / Sanayi				100.0	80.6	53.4
Tarım / Sanayi				100.0	79.6	81.4

Not: Sektörel fiyatlarda Bulutay, Tezel ve Yıldırım'ın hazırladığı ve 1938 yılını temel alan zımni sektörel deflatörler kullanılmıştır.
Kaynak: Bulutay, Tezel ve Yıldırım, *Türkiye Milli Geliri (1923 - 1948).*

Öte yandan, aynı resmi istatistikler 1930'ların ikinci yarısında tarımsal kesimin küçümsenemeyecek bir toparlanma eğilimi içine girdiğine işaret ediyor. Bitkisel üretim 1930'ların ikinci yarısında büyük bir sıçrama göstermektedir. Resmi istatistiklere göre 1936 yılında başlayan bu sıçramadan sonra, 1938 - 39 yıllarının genel bitkisel

üretim düzeyi 1928 - 29 ve 1932 - 33 düzeylerinin yüzde 63 üzerine çıkmıştır. Aynı dönemde buğday üretimi yaklaşık yüzde 80, hububat üretimi de yüzde 70'in üzerinde artış göstermektedir. Diğer ürünlerdeki üretim artışı ise daha sınırlı kalmıştır. Öte yandan tarım ile sanayi arasındaki ticaret hadleri 1932 - 33'den 1938 - 39'a kadar tarım lehine yüzde 2'lik sınırlı bir düzelme göstermiştir. Ürün temeline inildiğinde, buğday/sanayi ürünleri fiyatlarının buğday aleyhine bozulmaya devam ettiği, ancak hububat dışındaki ürünlerin fiyatlarının sanayi ürünleri fiyatlarına oranla düzeldiği görülmektedir.

Resmi verilerin gösterdiği bu üretim sıçramasını istatistikçilerin masa başında icat ettikleri bir olay olarak görmek ve ciddiye almamak, kanımca hatalı olur. Eldeki tarımsal üretim istatistiklerini ayrıntılı olarak incelemek ve değerlendirmek bu yazının sınırlarını aşmaktadır. Ancak bu tür bir değerlendirme, devletçilik döneminin daha sağlıklı olarak yorumlanabilmesi için gerekli gözüküyor. Sözkonusu istatistikler yalnızca Bulutay ve arkadaşlarının hazırladığı Milli Gelir çalışmasında değil, 1940'ların sonunda Vedat Eldem ve Şefik Bilkur tarafından ayrı ayrı hazırlanan Milli Gelir incelemelerinde de kullanılmıştır. (5) Örneğin Vedat Eldem resmi bitkisel üretim istatistiklerinin farklı kaynaklardan sağlanan bilgi ve izlenimlerle çelişki içinde olmadığını açıkça belirtmektedir. (6)

Elimizdeki diğer makro veriler de aynı yönde, bitkisel üretimin 1930'ların ikinci yarısında arttığı yönünde bir tablo çizmektedir. Bunların içinde belki de en önemlileri dış ticaret istatistikleridir. Hububat ithalatı ve ihracatı verilerine bakıldığında, Türkiye'nin 1920'li yılların sonuna kadar net ithalatçı bir ülke olduğu, buna karşılık 1930'lu yılların sonunda ise net ihracatçı konumuna geldiği görülüyor. (7) Oysa bu on yıllık dönemde ülke nüfusu yüzde 20 kadar bir artış göstermiştir. Öte yandan, çeşitli mali ve iktisadi göstergeleri kullanarak yaptığı bir incelemede Gülten Kazgan, Türkiye ekonomisinin depresyon konjonktürünü 1935 yılından sonra astığı sonucuna varmaktadır. Tarımın büyük ağırlığının olduğu bir ekonomide, tarımsal üretimde artış olmadan bu tür bir konjoktür değişikliğinin gerçekleşmesi son derece güçtür. (8) Bütün bu veriler dikkate alındığında, 1930'lu yılları tarımsal kesim açısından kesintisiz bir bunalım ve yıkım dönemi olarak görmek mümkün değildir.

1930'ların ikinci yarısında bitkisel üretimde ortaya çıkan artış, bu artışın nasıl açıklanacağı sorusunu da kaçınılmaz olarak beraberinde getirmektedir. Üretimdeki artışların yalnızca hava koşullarındaki değişmeye bağlanması mümkün değildir. Çünkü 1920'ler ve

5) Bulutay, Tezel ve Yıldırım (1974); Eldem (1947 - 48) ve Bilkur (1950 - 51).
6) Eldem (1947 - 48), s. 81 - 87.
7) İstatistik Genel Müdürlüğü, Dış Ticaret Yıllıkları.
8) Kazgan (1977).

1930'lar boyunca Türkiye'de tarımsal üretime katılan işgücünde, çekim hayvanlarında ve toprak miktarlarında önemli artışlar olmuştur. Tablo 3'den izlenebileceği gibi, 1922 yılında savaşların sona ermesinden sonra doğan çocukların 1930'lu yıllarda çalışmaya başlamalarıyla tarımsal işgücü önemli artışlar göstermiştir. Çift hayvanları sayısında da küçümsenemeyecek artışlar vardır. Nihayet, bunların sonucunda toplam ekili arazi miktarı da 1928 - 29'dan 1938 - 39'a yüzde 42'ye varan bir artış göstermektedir.

Tablo : 3
Türkiye Tarımında Temel Girdiler ve Üretim 1928 - 1939 (Yıllık ortalamalar)

	1928-29	1932-33	1938-39	1928-29	1932-33	1938-39
				(endeks olarak)		
Çalışan nüfus (15 yaş üzerinde bin kişi)	5.984	6.162	7.199	100.0	103.3	120.7
Ekilen alan (bin hektar)	6.079	5.808	8.611	100.0	95.5	141.7
Çekim hayvanı (bin çift)	1.737	2.095	2.277	100.0	120.6	131.1
Toplam bitkisel üretim (1938 fiyatlarıyla milyon T.L.)	338.7	338.8	553.7	100.0	100.0	163.4

Not: Tarımda çalışan nüfus Tezel (1986), s. 301 ile İstatistik Genel Müdürlüğünün *Nüfus Sayımları* kullanılarak tarafımızdan hesaplanmıştır.
Diğer Kaynaklar: İstatistik Genel Müdürlüğü, *Tarım İstatistikleri, Hayvanat İstatistikleri;* Bulutay, Tezel ve Yıldırım, *Türkiye Milli Geliri (1923 - 1948).*

Yanıtlanması gereken bir diğer soru da tarımsal üretimdeki artışların ne ölçüde devlet politikalarına bağlanabileceğidir. Burada böyle bir değerlendirmeye girişmeyeceğiz. Ancak, bu tür bir değerlendirme yaparken Tek Parti Rejiminin tarımsal teknoloji, yüksek nitelikli tohumlar, yeni ürünlerin geliştirilmesi gibi konularda aldığı veya almadığı önlemlerin yanı sıra, aşarın kaldırılması ve demiryolları yapımı gibi politikaların uzun dönemli sonuçlarını da dikkate almak gerekeceğini belirtelim. Öte yandan, üretimdeki artışların önemli bir bölümünü nüfus artışı gibi devlet politikalarından bağımsız etkenlerle açıklamak da mümkün gözüküyor.

Hangi etkenlere bağlanırsa bağlansın, bu üretim artışlarının Tek Parti Rejiminin kentlerdeki sanayileşme stratejisi için çok elverişli bir zemin hazırladığı açıktır. Ayrıca bu üretim artışları sayesinde yoksul köylülerin bir ölçüde toparlanabildikleri, orta köylülerle büyük çiftçilerin ise durumlarını düzelttikleri ve hatta bu son iki kesimin Savaş öncesinde, 1938 - 39 yıllarında 1928 - 29'a kıyasla daha iyi durumda oldukları söylenebilir. (9) Öyleyse, Tek Parti Re-

9) Üretim ve fiyat verileriyle değişik ürünler ve köylülüğün farklı ürünleri için farklı pazarlama oranları kullanarak yaptığımız basit hesaplamalar da aynı doğrultuda sonuçlar vermektedir.

jimiyle köylülüğün farklı kesimleri arasındaki iplerin 1930'larda koptuğunu söyleyebilmek güç olacaktır.

İkinci Dünya Savaşı yılları ise daha farklı bir görünüm vermektedir. Tek Parti Rejiminin savaş koşullarında izlediği iaşe politikaları, kentlerdeki ekmek ve hububat sıkıntısını önleyemediği gibi, Savaş koşullarının yükünün büyük bir kısmını küçük üreticilerin omuzlarına yıkarak köylülüğün geniş kesimlerini karşısına almıştır.

SAVAŞ YILLARININ İKTİSADİ SORUNLARI

Türkiye'de hem Birinci hem de İkinci Dünya Savaşı yıllarında ordunun ve kentlerin iaşesi meselesi savaş dönemindeki iktisadi sorunlar içinde en ön sırayı almıştır. Savaş dönemlerinde ordunun büyümesi gıda maddelerine, özellikle hububata olan talebi arttırır. Oysa azgelişmiş bir ülkenin zayıf tarımsal yapıları savaş koşullarının yükünü çekebilecek durumda değildir. Nitekim tarımsal üreticilerin bir bölümünün askere alınması, çift hayvanlarının bir kısmına ordunun el koyması ve benzeri nedenlerle üretimde önemli düşüşler ortaya çıkabilir. Böylece arz ve talep arasında dengesizliklerin oluşması ve özellikle gıda maddelerinde büyük darlıkların ortaya çıkması mümkündür. Bu olağanüstü koşullar altında hükümetlerin izleyeceği iaşe politikaları, vergilendirme politikaları hem köylülüğün farklı kesimlerini hem de kentli sınıfları yakından etkileyecektir. İşte bu nedenle savaş döneminde kırsal alanlardaki gelir dağılımının nasıl değiştiğini incelerken, herşeyden önce devlet politikalarının niteliğini, tarımsal üreticilerin farklı kesimlerini nasıl etkilediğini saptamak gerekiyor.

Savaşa girilsin veya girilmesin, bir ülkede ordunun ve kentlerin hububat ihtiyacının üreticilerden sağlanmasına ilişkin olarak iki farklı politika sözkonusudur. (10) Bunlardan birincisinde devlet piyasaya yoğun bir biçimde müdahale eder. Ticareti ve hatta gerekirse üretimi sıkı polisiye önlemlerle denetim altına alarak gerekli hububatı kendi saptadığı fiyatlar üzerinden tedarik etmeye çalışır. Bu uygulamanın istifçiliğe, ihtikara ve yaygın bir biçimde karaborsacılık olgusuna yolaçması hemen hemen kaçınılmazdır. Ancak devlet bu yöntemlerle fiyat artışlarını sınırlayacağını ummaktadır.

İkinci alternatifde ise devlet, piyasaların işleyişine daha fazla bel bağlar. Fiyatlar ve piyasa koşulları üzerindeki denetim ve müdahaleden mümkün olduğu ölçüde kaçınır. Fiyat artışlarının üreticiyi harekete geçireceğini ve talep artışlarının üretimdeki artışlarla karşılanacağını beklemektedir. Böylece açık piyasada oluşan fiyat artışları büyük ölçüde kabullenilmektedir.

10) Milward (1977).

İaşe sorunlarının çözümünde hububatın üreticilerden toplanması yalnızca bir aşama oluşturur. Devletçe toplanılan hububatın kentlerdeki tüketiciye ekmek olarak aktarılması da ayrı bir politika sorunudur. Bu meselede de serbest fiyat, sabit fiyat veya karne uygulaması gibi farklı yaklaşımlar gündeme gelecektir. Ancak bu ikinci konu bu yazının sınırları dışında kalmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Tek Parti Rejiminin Refik Saydam hükümeti (1939 - Temmuz 1942) diğer iktisadi konularda olduğu gibi iaşe konusunda da birinci politika yaklaşımını uygulamıştır. Onu izleyen Şükrü Saraçoğlu hükümeti (Temmuz 1942 - 1945) ise ikinci yaklaşım doğrultusunda bir iki ufak ve çekingen adım atmakla birlikte, önceki politikaların genel niteliğini değiştirmemiş ve hatta bazı konularda müdahalecilik uygulamalarını daha da ağırlaştırmıştır.

Savaş yıllarında iaşe meselesine ilişkin olarak izlenen politikaları incelemeye geçmeden önce, bu dönemde tarım kesiminde ortaya çıkan temel gelişmeleri özetlemek yararlı olacaktır. Herşeyden önce üretim düzeylerini ele alalım. Savaşa girilmemesine karşın, bir dizi olumsuz etkenin biraraya gelmesi sonucunda, tarımsal üretim hacminde çok ciddi gerilemeler görülmektedir. Bu gerilemenin derecesi ve zamanlaması elimizdeki resmi üretim istatistiklerinden izlenebilir. Ancak, izlenen politikalara bir tepki olarak üreticilerin ürünlerini saklamaya başlamaları veya miktarlarını düşük göstermeleri veya örneğin muhtarların istatistik görevlilerine eksik ve yanıltıcı bilgi vermeleri nedeniyle, resmi istatistiklerin üretimdeki gerilemeyi abartıyor olması ya da üretimdeki yıllık dalgalanmaların zamanlamasını yanlış aktarması mümkündür.

Tablo : 4
Türkiye Tarımında Temel Girdiler ve Üretim 1938 - 1950

Yıllar	Ekilen toprak (bin hektar)	Çekim hayvanları (bin çift)	Toplam bitkisel üretim (1938 fiy. mily. T.L.)	Buğday üretimi (bin ton)
1938 - 39	8.611	2.277	553.4	3.814
1940	9.610	2.591	560.1	3.661
1941	9.602	2.657	487.7	3.135
1942	9.555	2.563	566.9	3.837
1943	7.854	2.423	482.6	3.159
1944	8.170	2.228	446.4	2.834
1945	8.044	2.287	365.7	1.970
1946	8.413	2.284	535.8	3.284
1949 - 50	9.429	2.503	531.1	3.194

Kaynaklar: İstatistik Genel Müdürlüğü, *Tarım İstatistikleri, Hayvanat İstatistikleri;* Bulutay, Tezel ve Yıldırım, *Türkiye Milli Geliri (1923 - 1948).*

Tablo 4'de görüldüğü gibi, 1940 yılında tarımsal üretim daha önceki düzeylerini korumuştur. Genel üretim düzeylerindeki ilk önem-

li gerileme 1941 yılında ortaya çıkmış ve bu yılda üretim 1938 - 39 düzeylerinin yaklaşık yüzde 12 gerisinde kalmıştır. Resmi istatistiklere göre, 1942'deki toparlanmadan sonra üretim düzeyleri gerilemeye devam etmiş ve 1945 yılında en düşük düzeylerine ulaşmıştır. 1945 yılında genel bitkisel üretim hacmi 1938 - 39 düzeylerinin yüzde 34 altında kalmaktaydı. Resmi istatistiklere göre ürün grupları içinde savaş koşullarından en fazla etkilenen ürünler buğday, arpa ve diğer hububat olmuştur. O dönemde hububatın toplam bitkisel üretim içindeki ağırlığı yüzde 50'nin biraz üzerindeydi. Resmi verilere göre 1941 yılında buğday üretimi 1938 - 39 düzeylerinin yüzde 17 gerisine düşmüştü. 1945'e gelindiğinde ise buğday üretim hacmi bu Savaş öncesi düzeylerinin yaklaşık yüzde 51 gerisinde kalmaktaydı. Diğer ürünlerdeki gerileme ise aynı ölçüde şiddetli olmamıştır. Savaş yıllarında tarımsal ürünler ihracatının azalmasına karşın, üretim düzeylerindeki en sınırlı gerilemeler tütün, fındık, üzüm ve incir gibi daha çok ihracata yönelik ürünlerde görülmektedir.

Bitkisel üretimde görülen bu gerilemenin nedenlerini saptamak çok zor olmayacaktır. Herşeyden önce, Anadolu tarımında zaten kıt bir üretim unsuru olan emeğin darlığını vurgulamak gerekir. Ülke nüfusunun 18 milyon dolaylarında olduğu Savaş yıllarında bir milyonun üzerinde bir ordu sürekli olarak silah altında tutulmuştur. Nüfusun yaklaşık yüzde 80'inin kırsal alanlarda yaşadığı düşünülürse, bu askeri yükümlülüğün tarımsal kesimi ne ölçüde etkilediği ortaya çıkmaktadır.

İkinci olarak, Savaş yılları boyunca çekim hayvanlarının ve diğer girdilerin kullanım miktarlarında önemli gerilemeler ortaya çıktığı düşünülebilir. Savaşın yarattığı olumsuz ve olağanüstü koşullarda özellikle yoksul üreticilerin hayvanlarını besleyememesi çok sık rastlanan bir durumdur. Resmi istatistikler çekim hayvanları sayısının Savaş yılları boyunca yaklaşık yüzde 10 kadar gerilediğine işaret ediyor. (11) Çekim hayvanları sayısındaki gerçek gerilemenin daha fazla olması mümkündür. Öte yandan, gübre ve diğer girdilerin tarımsal üretimde henüz önemli bir yeri olmadığı için, bunların kullanım miktarlarındaki gerilemelerin sonuçları aynı ölçüde ciddi olmamıştır.

Üçüncü olarak, devlet politikalarının üretim üzerindeki olumsuz etkilerini düşünmek gerekir. Savaş yılları boyunca devlet bir yandan tarımsal ürünlerin önemli bir bölümüne piyasa fiyatlarının bir hayli altında kalan fiyatlarla el koymuş, öte yandan da ağır vergi yükümlülükleri getirmiştir. Bütün bu etkenlerin biraraya gelmesi sonucunda, toplam ekilen alanlar bir ölçüde gerilemiş, birim toprak başına alınan verimde ise çok daha ciddi düşüşler görülmüştür. Resmi istatistiklere göre, ekilen alanlardaki en büyük gerileme 1943

11) İstatistik Genel Müdürlüğü, *Hayvanat İstatistikleri.*

yılında ortaya çıkmıştır. Bu yılda toplam ekilen alanlar 1939 - 40 düzeylerinin yüzde 15 gerisinde kalmıştır. Genel üretim hacminin 1938 - 39'a kıyasla yüzde 34 gerilediği 1945 yılında ise ekilen alanlar 1939 - 40 düzeylerinin yüzde 12 gerisindeydi. Aynı biçimde, resmi istatistikler buğday ekilen alanların 1939 - 40 düzeylerine oranla 1943 yılında yüzde 16, 1945 yılında ise yüzde 10 geride kaldığına işaret ediyorlar. Aynı veriler buğday üretiminde hektar başına verimin 1938—39 düzeyleriyle karşılaştırıldığında 1942'de yüzde 27, 1945 yılında ise yüzde 46 gerilediğini gösteriyorlar. Burada da resmi verilerin ekili alanlardaki gerilemeyi az gösterdiği, buna karşılık birim toprak başına alınan verimdeki gerilemeyi ise abarttığı düşünülebilir. Resmi istatistiklerin güvenilirlik derecesinin bu konuda da değerlendirilmesi gerekmektedir. (12)

Savaş yılları boyunca ülkede yaygın kıtlık ve açlık koşulları görülmese de, tarımsal üretimin bu ölçülerde gerilemesi, ki buna çökmesi demek belki daha doğru olacaktır, gıda tüketimi ve beslenme düzeylerinde de önemli gerilemelere yol açmıştır. Bu durumdan en fazla etkilenenler hiç şüphesiz kırsal alanlardaki ve kentlerdeki düşük gelirli, yoksul kesimler olmuştur. Çocukların ve yaşlıların ölümlülük oranlarının hızla yükseldiği tahmin edilebilir. Resmi istatistiklere bakıldığında ülke nüfusunun daha yavaş oranlarda da olsa artmaya devam ettiği görülüyor. Nüfusun yıllık artış hızı 1930'lu yıllarda yüzde 1.9 iken, Savaş yıllarında bu oran yüzde 1.0'e gerilemiştir. (13)

Savaş yılları boyunca ülke içinde kırsal alanlardan kentlere doğru veya diğer yönde önemli bir göç eğilimine rastlanmamaktadır. Yoksul kesimler için yaşam koşullarının kırlarda ve kentlerde aynı derecede güç olduğu ve iç göç eğiliminin bu nedenle ortaya çıkmadığı söylenebilir. Ancak, bir diğer açıklama da mümkün gözüküyor. Türkiye'de kırlardan kentlere göçler 1950'lere kadar çok sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla kırsal alanlarla kentler arasındaki toplumsal bağlar cılız kalmış ve kentlere göçedecek nüfusa destek oluşturacak toplumsal ilişki ağları, doku ve bir anlamda altyapı 1950'li yıllara kadar ortaya çıkmamıştır. Bu nedenle de, savaş koşullarında iç göç özellikle güç bir seçenek olarak kalmıştır. Nitekim Savaş döneminin günlük gazetelerinde maddi bakımdan güç duruma düşen köylülerin geçici işlerde çalışmak üzere kentlere geldikleri, ama kısa bir süre sonra köylerine geri döndüklerine ilişkin yazılara rastlanmaktadır.

12) İstatistik Genel Müdürlüğü, *Tarım İstatistikleri.*
13) İstatistik Genel Müdürlüğü, *Nüfus Sayımları.*

SAVAŞ YILLARINDA KIRSAL NÜFUSUN YÜKÜMLÜLÜKLERİ

Savaş yılları boyunca Cumhuriyet Halk Partisi hükümetlerinin uyguladıkları iktisadi ve toplumsal politikalar yasal dayanaklarını 18 Ocak 1940'da TBMM tarafından kabul edilen Milli Koruma Kanunundan alıyorlardı. Hükümete ekonomiye yaygın bir biçimde müdahale edebilme yetkisi veren Milli Koruma Kanunu savaş yıllarının en önemli iktisadi yasası olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Nitekim, bu çerçeve yasaya dayanılarak çıkartılan kararnameler Savaş yıllarındaki iktisat politikalarının temelini oluşturmuşlardır. (14)

Savaş yılları boyunca devletin kırsal nüfustan talepleri üç ayrı başlık altında incelenebilir.

a) emek yükümlülükleri
b) para olarak vergilendirme
c) tarımsal ürüne el koyma

Askerlik hizmeti emek yükümlülüklerinin hiç şüphesiz en önemlisiydi. Büyüklüğü bir milyonu aşan bir ordu, genç yaşlardaki nüfusun önemli bir bölümünün tarımdan koparılması anlamına geliyordu. Ayrıca, hükümetler askeri olmayan amaçlarla da kırsal nüfusa çalışma yükümlülükleri getirdiler. Milli Koruma Kanununun sağladığı yetkileri kullanan yerel görevliler kırsal nüfusu yol yapımında, diğer yapım işlerinde ve kömür madenlerinde ücretli işçi olarak çalışmaya zorladılar. Öte yandan devlet üretim çiftliklerine yakın yörelerde oturan köylülere de ücret karşılığı bu çiftliklerde çalışma yükümlülüğü getirildi. Ayrıca tarımda emek darlığının ciddi boyutlara ulaştığı kimi yörelerde köylülerden ücret karşılığında büyük toprak sahiplerinin özel çiftliklerinde çalışmaları talep edilmekteydi. Ancak bu son uygulama sınırlı kalmıştır.

Savaş yılları boyunca kırsal nüfustan para olarak toplanan üç tür vergi vardı: Arazi Vergisi, Hayvan Vergileri ve Yol Vergisi. Bunlardan sonuncusunu yapım işlerinde çalışarak da ödemek mümkündü. Ayrıntılı bir incelemeye girmeden, Savaşın ilk yıllarında devletin bu vergilerin miktarlarını yükselttiğine işaret edelim. Ancak, daha sonraki yıllarda yaşanan yüksek enflasyon nedeniyle, vergilerin gerçek yükü azalmıştır. Sözkonusu vergilerin kırsal nüfusun en önemli yükümlülüğünü oluşturduğu söylenemez. Ancak özellikle küçük köylülük üzerinde yarattıkları yükü küçümsememek gerekir. Örneğin 1941 yılında bir çift öküz için devletin talep ettiği yıllık vergi 20 kilo buğdayın piyasa fiyatına eşitti. Yol Vergisine gelince,

14) Bu ve bir sonraki bölümde ele alınan kanun, tüzük ve talimatnamelere ilişkin metin ve bilgiler *Resmi Gezete*'lerden derlenmiştir. Savaş yıllarında uygulanan iktisadi ve toplumsal politikalar için ayrıca bkz. Koçak (1986), s. 243 - 257, 356 - 379 ve Ekler 16 - 21, 28 - 35.

köylülerin bu vergiyi para olarak ödememek için devletin yapım işlerinde çalışmayı kabullenmeleri, Yol Vergisinin Savaş yıllarının olumsuz koşullarında özellikle yoksul köylülük için önemli bir yük durumuna geldiğini göstermektedir.

Savaş yılları boyunca devletin kırsal nüfustan talepleri arasında hiç şüphesiz en önemlisi ve en ağırı ürünün bir bölümüne ya piyasanın çok altında kalan fiyatlardan zorunlu satış yoluyla ya da ayni vergilendirme yoluyla el konulmasıdır. Bu politikalar 1941 yılı başlarından Savaşın sonuna kadar uygulandı; ancak somut biçimleri iaşe sorunlarının boyutlarına ve çeşitli kesimlerden tarımsal üreticilerin gösterdikleri tepki ve direnişin biçim ve derecesine bağlı olarak zaman içinde değişiklikler göstermiştir. Bu nedenle, hem uygulamaların zaman içinde değişiklikler göstermiştir. Bu nedenle, hem uygulamaların zaman içindeki evrimini hem de ülke çapındaki köylülük içindeki bölüşüm açısından sonuçlarını dört ayrı aşamada incelemek doğru olacaktır.

DEVLETİN İAŞE KONUSUNDA İZLEDİĞİ POLİTİKALAR VE SONUÇLARI

Aşama 1: Eylül 1939'dan Şubat 1941'e kadar: Varolan Stokların Eritilmesi

Avrupa'da savaş patlak verdiğinde Cumhuriyet Halk Partisi hükümeti iaşe konusunda oldukça iyimser gözüküyordu. 11 Eylül 1939'da Nazi ordularının Polonya'ya girişinden birkaç gün sonra yaptığı Meclis konuşmasında Başvekil Refik Saydam şu tabloyu çizmekteydi: (15)

«Zirai istihsal vaziyetimiz emin ve sağlamdır. Gıda maddeleri üzerinde herhangi bir sıkıntı varid değildir. Bereketli ve iyi kaliteli bir mahsul yılını idrak etmiş bulunuyoruz. Evvelce de arzettiğim gibi, mevcudumuz yıllık ihtiyacımızın üstündedir. İstihsal kudretimiz eski devirlere nisbet edilmeyecek derecede yüksektir. Yalnız son sekiz-on yıl içinde ekim sahası asgari bir hesapla yüzde otuz, alınan mahsul ise ortalama yüzde elli artmıştır. Bu artış hızı bazı çeşitlerde yüzde yüzü bulmakta ve hatta aşmaktadır.

Geçen Umumi Harpten evvel büyük şehirlerimizin ekmek ve un ihtiyacının dışardan temin edildiğini hepimiz hatırlarız. Bugün ise buğdayda ihraç edecek vaziyete geçmiş bulunuyoruz. Sekiz-on yıl evveline gelinceye kadar 20 - 25 milyon kentalj (2 - 2,5 milyon ton; Ş.P.) ancak bulabilen buğday rekoltesi bugün 35-40 milyon etrafındadır ki ihtiyacımızın fevkindedir. Toprak Mahsulleri Ofisinin silo ve depolarındaki buğday miktarı bir buçuk milyon kentaldir.

15) *Resmi Gazete*, 8 Eylül 1939, sayı No. 4305.

Köylü ve tüccar elinde de en az iki misli bir stok kalmış olduğunu tahmin ediyoruz.»

Ancak görünürdeki bu iyimserlik aradan birkaç ay geçmeden Milli Koruma Kanununun çıkarılmasını engellememiştir. Milli Korunma Kanunu hem ticaret hem de tarımsal üretim alanında hükümete son derece geniş yetkiler tanımaktaydı. Ayrıca, köylülük üzerindeki yükümlülükler eşit olarak dağıtılmamakta, ağırlık az topraklı köylülerin üzerine yıkılmaktaydı. Örneğin 41. maddeye göre, daha geniş toprakları işleyen üreticilerin hayvanlarına muafiyet sağlanırken, 40 dönümden az toprağı işlemekte olan köylülerin hayvanlarına el konabilecekti. (16)

Refik Saydam hükümeti Milli Korunma Kanununa dayanarak çıkarttığı kararnamelerle pekçok piyasayı denetim altına almaya çabaladı. Fiyat artışlarına ve yaratılan darlıklara karşı idari önlemlerle mücadele etmeye çalıştı. İaşe konusunda ise hükümet Savaşın ilk birbuçuk yılında müdahalecilikten kaçındı. 1939 Sonbaharı ve 1940 yılı büyük ölçüde stoklara dayanılarak geçirildi. 1930'ların ikinci yarısında sağlanan üretim artışlarının ve varolan hububat stoklarının verdiği güvenle hükümet üreticileri ürünlerini Toprak Mahsulleri Ofisine veya tüccara satmakta serbest bıraktı. Hem 1939 ve 1940 yıllarında Türkiye buğday ihracatçısı durumundaydı. Örneğin 1940'da Yunanistan, Belçika ve Almanya'ya 60 bin ton dolaylarında buğday ihraç edilmiştir. Bu miktar Türkiye'nin yıllık buğday üretiminin yüzde 1.5'ini oluşturuyordu. (17)

---

16) Milli Korunma kanununun iaşe meselesine ilişkin ve tarımsal üreticileri ilgilendiren maddeler şunlardı:

Madde 14: (Her türlü) maddelerin veya yardımcı malzemelerin muayyen ellerde toplanarak halk ve milli müdafaa ihtiyacının tazyika düşürülmesine meydan vermemek için Hükümet, değer fiatı mukabilinde bunlara el koyarak ihtiyacı olan müesseselere karsız olarak tevzi edebilir.

Madde 37: Hükümet ziraatte çalışabilir her vatandaşı kendi ziraat işi yüzüstü kalmamak şartile ikametgahının en çok 15 kilometre mesafesi dahilinde bulunan gerek devlete ve gerekse şahıslara aid ziraat işletmelerinde tahakkuk eden ihtiyaca göre münasib ücretle çalıştırabilir.

Madde 38: Hükümet lüzum gördüğü mıntıkalarda yapılacak ziraatin nevi ve çeşitlerini tayin ve tesbit edebilir.

Madde 39: Üzerinde ziraat yapılmayan beşyüz hektardan fazla araziyi hükümet, bir bedel mukabilinde işletebilir.

Madde 40: Hükümet, ziraate elverişli sekiz hektar ve daha ziyade arazi sahibi olan her şahsı bu arazinin yarısına kadar hububat ekmeğe veya ektirmeğe mecbur tutabilir.

Madde 41: Ekilen her dört hektar arazi için bir çift öküz Milli Müdafaa mükellefiyetinden istisna edilir.

(Kaynak: *Resmi Gazete*, 26 Ocak 1940, sayı No. 4417.

17) İstatistik Genel Müdürlüğü, *Dış Ticaret Yıllıkları*. Bu istatistiklerden 1940 yılında Almanya'ya yapılan buğday ihracatı «diğer ülkeler» arasında verilmektedir.

Aşama 2 : Şubat 1941'den Temmuz 1942'ye : Hububat Ürününün Zorunlu Olarak Devlete Satılması

Toprak Mahsulleri Ofisi aslında iyi bir ürün yılı olan 1940 yılında ürünün yeterli bir bölümünü satın alamadı. Bunun en önemli nedeni hem üreticilerin hem de tüccarın olumsuz beklentilerle stoklamaya girişmeleriydi. 1940 yılının sonlarına doğru Ofisin hububat stokları erimeye ve iaşe sorunu ciddi boyutlar kazanmaya başladı. Bu durumda 1941 yılının Şubat ayından itibaren hükümet yeni bir uygulama başlattı. Buna göre geçimlik, tohumluk ve hayvan yemi için belirli paylar ayrıldıktan sonra bütün üreticilerin hububat ürünlerini daha önceden belirlenen fiyatlarla Toprak Mahsulleri Ofisine satmaları isteniyordu. 1941 yılının başlarında bu resmi fiyatlar piyasa fiyatlarının biraz altındaydı. Ancak hem enflasyon hem de iç ticaret hadlerinin tarımsal ürünler lehine dönmesi nedeniyle aradaki fark zaman içinde hızla açıldı. Örneğin serbest piyasadaki buğday fiyatlarının 50 kuruşa doğru tırmandıkları 1942 yılının yaz aylarında devlet buğday ürününe kilosu 20 kuruştan el koymayı amaçlamaktaydı.

Uygulama 1941 hasadı öncesinde hububat üretiminin en yaygın olduğu 17 ilde başlatıldı. Zaman içinde sınırları giderek genişletildi ve 1942 buğday hasadı öncesinde, 15 Mayıs 1942 tarihli kararnameyle tüm 63 ile yayıldı. (19) Ancak uygulama köylülüğün geniş kesim-

---

19) Bu kararnamenin ana maddeleri şunlardı :

«1— Milli Korunma Kanununun muaddel 14'ncü maddesi hükümlerine müsteniden, memleket dahilinde gerek 1941 yılı mahsulünden olup henüz el konulmamış bulunan ve gerek 1942 yılı zarfında istihsal edilen, müstahsilin ekmeklik, yemeklik, tohumluk ve yemlik ihtiyacından gayrı bilumum buğday, çavdar, mahlut, mısır, her nevi darı, kaplıca, yulaf ve arpa mahsulüne Hükümetçe elkonulmuştur. Ticaret Vekaleti lüzum gördüğü yerleri, lüzum gördüğü zamanlarda elkoyma hükmünden hariç tutabilir.

2— Müstahsilin birinci madde mucibince el koyma hükmünden istisna edilen ekmeklik, yemeklik, tohumluk ve yemlik ihtiyaçları aşağıda yazılı şekilde tesbit olunur.

On iki aylık olmak üzere :

A) Ayda beher nüfusa üstüste vasati olarak 20 kilo ekmeklik ve yemeklik hububat,

B) Müstahsilin vesaitine ve iktidarına göre ekebileceği tohumluk hububat,

C) Büyük ve küçük baş hayvan sayısına göre Ticaret Vekaletince tesbit olunacak senelik yemlik hububat.

3— Hububat rekoltesinin ve el koyma hükmüne tabi hububat miktarının tahmin ve tesbiti aşağıdaki şekilde yapılır :

A) Tahmin tarlada ve tesbit harmanda yapılır.

lerinin pasif direnişiyle karşılaştı. Hem küçük üreticiler hem de büyük üreticiler ürünlerini kaçırmaya, devlet temsilcilerine teslim etmemeye ya da köye gelen görevlilere rüşvet vererek ürünün miktarını ve devletin payını az göstermeye çalışıyorlardı. (20) Bu koşullarda kimin ürününe hangi ölçülerde el konulacağı da hiç şüphesiz yerel güç ilişkilerine bağlıydı. Örneğin, devlet payını toplamak üzere jandarma eşliğinde köye gelen subaşıları ya muhtarın ya köyün zengin çiftçilerinin veya toprak ağalarının ya da yöredeki Halk Partisi ileri gelenlerinin evinde kalıyorlardı. Ertesi gün tarlaya, hasat yerine çıkıldığında da bu kişiler kayırılıyor, uygulanan politikaların yükünü küçük ve orta üreticiler çekiyordu. Az miktarda toprak eken köylülerin saklayabildikleri ürün kendi tüketimlerine gidiyordu. Büyük çiftçiler ise kaçırdıkları hububatı gizlice tüccara satarak, karaborsa adı verilen ikinci piyasayı beslemekteydiler.

Toprak Mahsulleri Ofisinin alımları saptanan hedeflerin altında kalırken, hububat fiyatları hızla tırmanmaya devam etti. Pek çok belediye ekmeklik un bulamaz duruma geldi. Kentlerdeki ekmek tüketiminin karneye bağlanması işte bu koşullarda başlatıldı ve yaygınlaştırıldı. İaşe güçlükleri derinleştikçe, tüketicilere günlük olarak verilen ekmek miktarları da azaltıldı. Bu tür bir müdahaleciliğin iaşe sorununu çözemeyeceği kısa bir süre içinde anlaşılmıştı.

Aşama 3: Ağustos 1942'den Haziran 1943'e Kadar: Yüzde 25 Kuralı

Tam bu sırada 1942 yazında başvekil Refik Saydam'ın ölümü, izlenen politikaların değiştirilebilmesi için önemli bir fırsat yarattı. Yönetime gelen Şükrü Saraçoğlu hükümeti daha esnek bir politika arayışı içine girdi. Ağustos 1942'de çıkarılan bir talimatname ile hububat ürünlerinin tümüne değil belirli oranlarına elkonulmasına, elkonulmayan bölümlerin ise üretici tarafından serbestçe satılabilmesine karar verildi. Her üreticiden 50 tona kadarki hububat üretiminin yüzde 25'ini, 50 ile 100 ton arasındaki üretimin yüzde 35'ini, 100 tonun üzerindeki üretimin ise yüzde 50'sini saptanan sabit fiyatlar üzerinden devlete teslim etmesi isteniyordu. Geçimlik, tohumluk ve hayvan yemi için üreticiye bırakılan paylar da kaldırılmaktaydı. O yıllarda buğdayda ortalama verimin hektar başına

---

B) Oraktan evvel, ikinci madde mucibince Halka bırakılacak hububat miktarı tayin ve tesbit olunur.

C) Harman zamanında B fırkasına göre tesbit edilen ihtiyaçlar üstünde kalan miktar kati olarak tesbit edilir.

D) Tahmin ve tesbitte köy muhtarı veya onu temsilen ihtiyar heyetinden bir aza subaşiyle beraber çalışır.»

Kaynak: *Resmi Gazete*, 15 Mayıs 1942, sayı No. 5107.

20) Örneğin bkz. «Köylüler Pasif Mukavemet Yapıyor», *Tan Gazetesi*, 17 Temmuz 1942 ve «Köylü Malını Saklıyor», *Tan Gazetesi*, 1 Ekim 1942.

800 kg. civarında olduğu düşünülürse, bu kararla Türkiye'deki tarımsal işlemlerin çok büyük çoğunluğunu oluşturan ve 600 dönümden az toprak işleyen üreticilerin ürünlerinin yüzde 25'ine el konulduğu ortaya çıkmaktadır. (21)

Yüzde 25 uygulaması ilk kez açıklandığında kamuoyunda iyimser yorumlara yol açmış, hububat piyasalarındaki devlet müdahaleciliğini azaltarak iaşe sorununu hafifletebilecek bir karar olarak yorumlanmıştı. Nitekim ilk dönemlerde zamanın muhalif basınında bile yeni uygulamayı öven yazılara rastlanıyordu. (22) Ancak bu iyimserlik kısa sürdü. Saraçoğlu hükümeti el koyduğu ürünlere bir önceki hükümetin verdiği fiyatları vermeye devam etti. Örneğin buğday fiyatlarının 100 kuruşa kadar çıktığı 1943 yılında hükümet kilo başına 20 kuruşta ısrar etti. Yoksul köylülerden büyük çiftçilere kadar tüm üreticiler ürünlerini kaçırma çabalarını sürdürdüler. Bu durumda yeni uygulamaların istifçiliği, ihtikarı engelleyerek kentlerin iaşesi sorununa çözüm getirdiği söylenemez. Nitekim, daha sonra yaptığı Meclis konuşmalarında Başvekil Saraçoğlu 1942 yılının gelişmelerini özetlerken yeni uygulamanın da hükümetin beklediği sonuçları getirmediğini kabul etmekteydi: (23)

«İlk işe en mühim gördüğümüz hububattan başladık. Gördük ki bu memleket, sulh zamanında bile kendisine ancak kifayet edebilen hububatı yetiştirmiş ve pek müstesna senelerde pek az ihracat yapmıştır. Fakat harble beraber koskoca bir Türk ordusu buğday sarfiyatını yüzbinlerce ton arttırdığı gibi Türk ordusunun hayvanları da arpa ve yulaf sarfiyatını yüzbinlerce ton arttırmıştır: ve münhasıran bu yüzden koskoca bir açık peyda olmuştur...

Diğer bir hesaba göre harp başladığı zaman Devlet elinde 250 bin ton bir buğday stoku vardı. Halkın ve tüccarın elindeki miktar herhalde bu miktardan az değildi. Demek harp yıllarına 500 bin ton bir buğday stoku ile girmiştik. Bu stok bizi yalnız iki sene rahat ya-

---

21) Yüzde 25 kararının uygulanma koşullarını belirleyen talimatnamenin en önemli maddesi şuydu:

«Madde 4: ...buğday, çavdar, mahlut, mısır, arpa, yulaf ve akdarı mahsullerinin tahmin yekûnlarına nazaran:

a) Elli tona kadar istihsal yaptıkları anlaşılan müstahsillerin bu cins mahsüllerinin, her bir nevinin yüzde 25'i,

b) Yüz tona kadar istihsal yapan müstahsillerin, bu cins mahsullerinin her bir nevinin elli tona kadar olan kısmının yüzde 25'i ve elli tondan yüz tona kadar olan kısmının yüzde 35'i,

c) Yüz tondan fazla istihsal yapan müstahsillerin bu cins mahsüllerinin her bir nevinin elli tona kadar olan kısmının yüzde 25'i, elli tondan yüz tona kadar olan kısmının yüzde 35'i ve yüz tondan fazla kısmının da yüzde 50'si...(ne hükümet daha önceden saptadığı fiyatlarla el koyacaktır).»

(Kaynak: *Resmi Gazete*, 1 Ağustos 1942, sayı No. 5173.

22) Bkz. *Tan* Gazetesinde Temmuz ve Ağustos 1942'de çıkan yazılar.

23) *Resmi Gazete*, 16 Haziran 1943, sayı No. 5326.

şattı. Üçüncü seneye pek sıkışık olarak girdik. Bu sıkışık yılda, huzurunuzda şükranla yadetmeyi vazife bildiğim yüz kusur bin tonluk İngiliz hububat yardımına rağmen gayet sıkı ve sert tahdidi tedbirler aldık; ve Türk ırkının başlıca gıdası olan ekmeği çok küçülttük. Bütün bunlara rağmen ekmek darlığını ve sıkıntısını hâlâ bertaraf edemedik. Bu hesaplar da göstermektedir ki yalnız buğdayda 250 bin tonluk bir açığımız vardır.

...Memleketimizin en büyük meselesini teşkil eden hububat hakkında yüzde 25 kararını aldık ve bu kararı alırken, alacağımız yüzde 25'lerle hem ordumuzun ve büyük şehirlerin iaşesini emniyet altına almak ve hem de tanzim satışları yapmak hususlarında kafi derecede kuvvetli olacağımız kanaati hakimdi.

...binbir çeşit yollarla yapılan alış verişlerde, muhtekirler ve vurguncular tarafından yaratılan yüksek fiyatların da önüne geçemedik. Böylece, fiyat kararlarımızın yükünü daha ziyade çiftçiye yüklemeye devam ettik...

Hububatın yüzde 25'ini köylüden, o gün için iyi sayılan bir fiyata hükümet namına toplamaya karar verdiğimiz günlerde, şehirlerimizin hububat ihtiyaçlarını günü gününe ve hatta saati saatine zor yetiştiriyorduk. Ve ambarlarımızda hiçbir stok mevcut değildi... Stokların yaz ortasında erimeye başlaması bizi telaşa düşürdü... Stoklarımızı eritmeyen ve şehirlere ekmek bulan bir çare aradık. Bu çareyi, belediyeleri muvakkaten işe sokmakla bulabileceğimizi ümit ettik.

... onlara yer yer krediler açtırdık ve muayyen tarihlerden itibaren kendilerine hububat vermiyeceğimizi bildirdik. Bundan sonra yüzlerce belediye buğday ambarı sayılan yerlere hücum etti... Böylece her yerde bir fiyat yarışı başladı ve hiçbir fiyat bunları yarıştan vazgeçiremedi ... Hububat fiyatları ve onunla beraber diğer gıda maddeleri fiyatları gittikçe artarak, bugünkü mübalağalı raddelere erişti...

Bugün hububat vaziyetimiz endişelerimizi kısmen telafi etmekle birlikte her çeşit fiyat manevrasına müsait vaziyette değildir. Görülüyor ki, bu yüzde 25'ler elimize her çeşit manevrayı yapmaya müsait bir miktar vermemiştir. Bu yüzden ve belediyelerin ölçüsüz ve hesapsız talepleri yüzünden buğday fiyatları almış yürümüştür.»

Yüzde 25 uygulamasının çok önemli bir diğer sonucu daha olmuştur. Bu uygulama iaşe meselesinin yükünü daha dengeli olarak dağıtmak yerine, yükü esas olarak küçük ve orta üreticilerin üzerine yıkmış, 1942 yılı ve sonrasında az toprak işleyebilen köylülerle büyük çiftçiler arasında önemli farklılaşmalara yol açmıştır. Bu noktayı açıklamak amacıyla, yaptığımız basit bir hesaplamayı aktaralım:

O günün koşulları altında buğday yaklaşık bire beş verdiğine göre, toplam ürünün yüzde 20'sinin de tohumluk olarak ayrılması gerekmekteydi. Bu durumda 600 dönümün altında toprak işleyen ve

üreticilerin çok büyük bir çoğunluğunu oluşturan köylüler ürünlerinin yaklaşık yarısını (yüzde 20 + yüzde 25) tohumluk ve devlet payı olarak ayırmak zorunda kalıyorlardı. Örneğin 50 dönüm toprak işleyen ve ortalama olarak 4 ton buğday üreten bir köylü ailesine tohumluk ve devlet payından sonra 2.000 kg. kadar hububat kalacaktı. Bu miktar ise 5 - 6 kişilik bir hanenin bir yıllık tüketimini ancak karşılayabilirdi. Böylece «yüzde 25 kararı»nın küçük üreticilerin ürün fazlasına tümüyle elkoyduğu, hatta 50 dönümden az toprak işleyen ailelerle başkasından toprak kiralayan ortakçı ailelerini hububat tüketimlerini kısmaya zorladığı ortaya çıkmaktadır. Oysa daha önceki uygulamada tüm üreticilere geçimlik, tohumluk ve hayvan yemi için paylar bırakılmaktaydı. Bu durumda yoksul köylülerin yükselen buğday fiyatlarından yararlanabilmeleri mümkün değildi. Bir yandan gerileyen üretim, öte yandan devletin artan baskısı bu kesimi tefecilerin eline itmekteydi.

Aynı şekilde 70 - 80 dönüm hatta 100 dönüme kadar toprağı olan ve 1930'ların ikinci yarısındaki üretim artışlarından yararlanarak durumlarını bir ölçüde düzelten, güçlendiren orta üreticilerden de pazara getirebilecekleri ürünün hemen tümünü devlete teslim etmeleri istenmekteydi.

Buna karşılık büyük çiftçilerin yükü ağırlaşmıyor, tersine hafifliyordu. İşlenilen toprak miktarı arttıkça, serbest piyasada yüksek fiyatlarla satılmak üzere üreticiye bırakılan miktar da artmaktaydı. Büyük çiftçiler ürünlerinin yüzde 50'ye yakın bir bölümünü devlete verdikten sonra serbest piyasada oluşan yüksek hububat fiyatlaıından yararlanabileceklerdi. Diğer üreticiler buğdayı kilosu 20 kuruştan devlete verirlerken, onlar kilosu 100 kuruştan serbest piyasada satabileceklerdi. Özellikle yüzde 25 kararının uygulanmaya başlamasından sonra büyük toprak sahipleri servetlerini ve arazilerini genişletmeye başladılar. Ürünün bol olduğu yörelerde arazi satışları hareketlenmeye, arazi fiyatları artmaya başladı. Ancak dönemin gazete ve dergilerindeki yazılara göre büyük çiftçilerin eline geçen toprakların büyük bir bölümü yoksul köylülerin işlediği topraklar değil, sahiplerinin kentlerde yaşamakta olduğu, boş bırakılan arazilerdi. (24)

1943 yılı başlarında iaşe sorunları daha da ağırlaştı. Mayıs ayında çıkarılan bir kararname ile devletin elkoyduğu miktarlar arttırıldı, hububata ek olarak baklagiller de uygulama kapsamına alındı. (25)

---

24) *Yurt ve Dünya*'da yayınlanan iki ilginç makalede Hüseyin Avni (Şanda) ile Halil Aytekin, yüksek buğday fiyatlarından tüm köylülerin yararlanmadığını, son gelişmelerin yalnızca büyük çiftçilere yaradığını kentli aydın okurlara anlatmaya çalışıyorlardı. Bkz. Avni (1942) ve Aytekin (1943).

25) «Madde 1: 1943 mahsul yılı içinde (aşağıdaki mahsulleri istihsal edenler)...
a) buğday, arpa, yulaf, çavdar, mahlut, mısır, çeltik ve akdarıda ... mahsullerinin...

Aşama 4: Haziran 1943'den Savaşın Sonuna Kadar: Toprak Mahsulleri Vergisi ve Aşarın Geri Dönüşü

Saraçoğlu hükümetinin iaşe sorununa ilişkin uygulamaları el koyma kararnameleriyle sınırlı kalmadı. Haziran 1943'de çıkarılan Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunuyla belli başlı tüm ürünlere uygulanan ve aynî olarak toplanan yeni bir vergi getirildi. Bu verginin oranı yüzde 25 kuralı kapsamına giren hububat ve baklagillerde yüzde 8, diğer ürünlerde ise yüzde 12 olarak saptanmıştı. (26) Daha sonra Nisan 1944'de çıkarılan yeni Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunuyla vergi oranı tüm ürünlerde yüzde 10 olarak belirlendi. Bu uygulamayla birlikte Osmanlı döneminin en temel vergisi olan ve özellikle küçük üreticiler üzerinde ağır bir yük oluşturan aşar geri getirilmiş oluyordu.

Toprak Mahsulleri Vergisi, hububat ve baklagillerdeki yüzde 25'lik devlet paylarına ek olarak toplanmadı. Hububat ve baklagillerde üreticilerin devlete teslim ettikleri paylar değişmeden kaldı; ancak devlet bu payların tümüne kendi saptadığı fiyatlar üzerinden ödeme yaparken, Toprak Mahsulleri Vergisi çıktıktan sonra, el konulan ürünün bir bölümü için hiç ödeme yapmaz oldu. Hububat ve baklagiller dışında kalan ürünlerde ise, Toprak Mahsulleri Vergisi daha önceden devlete ürün teslim etmek zorunda olmayan üreticiler için yeni bir yükümlülük anlamına geliyordu.

SONUÇ

Gerçi bu uygulamalar 1945 yılından sonra kaldırıldı ama olan olmuştu. Savaş koşullarının yükünü küçük ve orta köylülüğün omuzlarına yıkan Tek Parti Rejimi, nüfusun yüzde 80'ninin kırsal alanlarda yaşadığı bir ülkede çok geniş bir oy potansiyeline sahip bu kesimleri karşısına almış oluyordu. Savaşın sona ermesiyle birlikte çok partili bir düzene doğru geçiş gündeme gelirken, Cumhu-

---

6 tona kadar olan kısmından yüzde 20'sini
6 tondan 15 tona kadar olan kısmından yüzde 30'unu
15 tondan yukarı olan kısmından yüzde 50'sini

b) fasulye, börülce, nohut, mercimek ve baklada mahsullerinin yüzde 25'ini devlet hissesi olarak aşağıda yazılı bedellerle Toprak Mahsulleri Ofisine ... teslime mecburdurlar.»

(Kaynak: *Resmi Gazete*, 15 Mayıs 1943, sayı No. 5405.

26) «Madde 1: Türkiye'de yetiştirilen toprak mahsulleri bu kanunda yazılı esaslara göre toprak mahsulleri vergisine tabidir.

Madde 17: Verginin nisbeti, Hükümetçe Milli Koruma Kanununa müsteniden muayyen miktarı muayyen fiatla alınan mahsullerde yüzde 8, diğerlerinde yüzde 12'dir.»

(Kaynak: *Resmi Gazete*, 7 Haziran 1943, Sayı No. 5423.

riyet Halk Partisi'nin ileri gelenleri özellikle küçük köylülüğü kazanmak için bir şeyler yapılması gerektiğinin farkındaydılar.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Haziran 1945'de işte bu koşullarda tekrar gündeme geldi ve İnönü'nün ısrarlı girişimleri sonucunda Meclis'ten geçirildi. Kanunun ünlü 17. maddesi 50 dönümden daha büyük toprakların topraksız veya az topraklı köylülere dağıtılabileceğini öngörüyordu ve radikal uygulamalara yol açabilecek nitelikteydi.

Cumhuriyet Halk Partisinin Çiftçiyi Topraklandırma Kanununu niçin Meclisten geçirdiğine ilişkin olarak yine siyasal etkenlere ağırlık veren bir başka yorum yapmak da mümkündür. Bu yoruma göre İnönü ve yakın çevresindekiler, 17. maddeyi Meclis'ten geçirerek Cumhuriyet Halk Partisi dışında yeni bir partide toplanmaya hazırlanan büyük toprak sahiplerine gözdağı vermeyi amaçlıyorlardı. Uygulamada ise Kanun büyük toprak sahiplerinin etkili direnişiyle karşılaşmış ve bu yasa ile dağıtılan özel mülkiyet altındaki topraklar son derece sınırlı kalmıştır. (27).

Son olarak, her kesimiyle köylülüğün Türkiye siyasal yaşamındaki ağırlığının artmasına yol açan ve bu konuda bir dönüm noktası oluşturan 1950 seçimlerine gelelim. Bu seçimlerde büyük toprak sahiplerinin pazara yönelik tarımdan yana politikalar izlemeyi taahhüt eden Demokrat Parti'yi desteklemelerini doğal karşılamak gerekiyor. Buna karşılık, 1950 seçimlerinde orta ve özellikle küçük köylülerin Demokrat Parti'ye sağladıkları desteğin nedenleri henüz yeterince açıklanamadı. Konunun iktisadi boyutlarını ele alan bu yazıda, sözkonusu nedenleri araştırırken 1930'lara kadar geri gitmek yerine, Tek Parti Rejiminin Savaş yıllarındaki uygulamaları üzerinde durmanın daha doğru olacağını göstermeye çalıştık.

KAYNAKÇA

Avni, Hüseyin (1942), «Hangi Köylü Zenginleşiyor?», *Yurt ve Dünya*, Cilt 3, sayı 20.

Aytekin, Halil (1943), «Köylerin Bugünkü İaşe Durumu», *Yurt ve Dünya*, Cilt 4, Sayı 36.

Başar, Ahmet Hamdi (1981), *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Ankara.

Birtek, Faruk ve Keyder, Çağlar (1976), «Türkiye'de Devlet - Tarım İlişkileri, 1923-1950», *Birikim*, No. 22.

Boratav, Korkut (1981), «Kemalist Economic Policies and Etatism», A. Kazancıgil ve E. Özbudun (derl.), *Atatürk: Founder of a Modern State*, London içinde.

Bulutay, Tuncer, Tezel, Yahya S. ve Yıldırım, Nuri (1974), *Türkiye Milli Geliri (1923-1948)*, Ankara.

Bilkur, Şefik (1950 - 51), «Türkiye'de Milli Gelir Tetkikleri ve Tahminlerin İslahına Dair Yeni Tedbirler», *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 12. No. 1 - 2,

27) Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu üzerine yorumlar için bkz. Keyder ve Pamuk (1984).

Eldem, Vedat (1947 - 48), «Milli Gelir», *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 9, No. 1 - 2.
Hershlag, Z.Y. (1968), *Turkey: The Challenge of Growth*, Leiden.
Kazgan, Gülten (1977), «Türk Ekonomisinde 1927 - 35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütleşmeler», *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği, İstanbul içinde.
Keyder, Çağlar ve Pamuk, Şevket (1984), «1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler», *Yapıt*, No. 8.
Koçak, Cemil (1986), *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938 - 1945)*, Ankara.
Milward, Alan S. (1977), *War, Economy and Society (1939 - 1945)*, Berkeley ve Los Angeles.
Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim (1977), *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara.
Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim (1982), *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara.
Tezel, Yahya S. (1986), *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923 - 1950)*, İkinci Basım, Ankara.

Kırsal Kesime Devlet Müdahaleleri ve Kooperatifler

M. Tanju AKAD

Devletin kırsal kesim politikaları eğitiminden köy hizmetlerine, bankalardan kooperatiflere, uluslararası kuruluşların güdümündeki vakıf ve projelere aracılık etmekten sanayi, ticaret ve tüketim zincirlerine kadar çok geniş alanları kapsamaktadır. Biz burada birkaç kaba çizgiyle bu müdahalelerin bazı yönlerine işaret ederken kooperatifçilik ve destekleme alımlarına ağırlık vereceğiz.

GENEL ÇERÇEVE

T.C. Hükümetleri en başından beri kırsal kesimle çok kapsamlı bir şekilde ilgilenmiş, bu alana müdahale için çok sayıda kurum ve uygulama geliştirmişlerdir. Milli mücadelenin başlangıcında büyük toprak sahipleri varlıklarını tehlikede bulunca ister istemez yeni rejimin kurucu ittifakı içinde yer almışlardı ama bu inşa ancak Anadolu köylülerine dayanılarak gerçekleştirilebilmişti. Bu insanlar asker ve vergi toplamak için TBMM'nin elindeki tek ve son kaynaktı. Sorun bu kadar açık seçik ortada olunca ilk adımda geniş kitlelerin desteğini sağlayacak bir dizi karar alınmış, acil tehlikeler savuşturulduktan sonra, kırsal kesimde büyük mülk sahiplerinin gelirini artıracak düzenlemelere girişilmişti.

TBMM'nin köylülerle barışmak için giriştiği ilk uygulamalardan biri 11 Ekim 1920 tarihinde çıkartılan bir yasa ile her köylü ailesine istediği gibi tasarruf etmek üzere 2 hektar orman alanı temlik edilmesidir. «Baltalık Kanunu» olarak adlandırılan bu uygulamaya Lozan Anlaşması'nın hemen ertesinde son verilmiştir. Ancak 17 Şubat 1925 tarihinde aşarın kaldırılması cumhuriyet rejimi-

nin köylülerle ilişkilerinde yeni bir açılım olmuştu. Her ne kadar Kurtuluş Savaşı bitmişse de, gerek Doğu'da başlayan ayaklanmalara karşı, gerekse de rejimin yeni anayasadan sonra yapmakta olduğu atılımlar için köylülerin desteğinin arandığı veya en azından onların tarafsızlaştırılmaya çalışıldığı gözlenmektedir. 12-24 Eylül 1924 tarihli Nasturi ayaklanması önemli değildi ama aşarın kaldırılmasının 13 Şubat 1925 tarihinde başlayan Şeyh Sait isyanının (1) hemen ertesine rastlaması manidardır. Ülkenin köylü ağırlıklı yapısı yeni rejimi kırsal kesimde bazen kentlere göre çok daha köktenci tedbirler almaya zorlayabiliyordu.

Cumhuriyet'e kırsal kesimde destek sağlayan bir diğer gelişme de devlet tarafından topraksız köylüye ve göçmenlere toprak verilmesiydi. 1923 ile 1934 yılları arasında çoğu doğu illerinde olmak üzere 711.000 hektar toprak dağıtılmıştı. (2) Doğu'da feodallerin, daha doğrusu bazı aşiretlerin etkisini kırmaya yönelik bu dağıtımın ne kadar amacına ulaştığı şüphelidir. Fakat örneğin Ege'de ve Karaman gibi iç yörelerde eskiden Rumların elinde bulunan topraklar, nüfus mübadelesinden sonra müslüman göçmenlere ve Kurtuluş Savaşı'nda ön plana çıkan kişilere verilerek yeni rejimi destekleyen bir grubun oluşturulduğu görülmektedir. M. Kıray bir araştırmasında, Birinci Dünya Savaşı'nda ülke dışına göçenlere (Ermeniler. Rumlar, Saray mensupları) ait çiftliklerin nüfuzlu kişilerce veya tarım makinalarını ilk edinen kişilerce sahiplenildiğini belirtirken, Çukurova'da kadastro çalışmalarının küçük toprak sahipliği görülen kenar bölgelerde tamamlanmış olmasına rağmen büyük çiftliklerin bulunduğu bölgelerde özellikle yapılmadığını tesbit etmektedir. (3)

Savaşın sona ermesiyle birlikte, yüzyıllardır süregelen dış ticaret bağları yeniden kurulmuş, uluslararası pazarlarla köklü ilişki içindeki kıyı bölgelerinden yapılan dışsatım artmaya başlamıştı. İç bölgelerde ise buğday dışında önemli bir pazara açılma bulunmamaktaydı. 1920'lerin ikinci yarısında dünya tarım ürünleri fiyatları hızla düşmeye başlayınca dışsatım büyük bir darbe yedi. İtalyan tüccarlar o dönemde İzmir'e tütün toplamak için ceplerinde kredi ile gelirlerdi. Tarım bunalımıyla birlikte bunlar azaldı. Tütün ekimiyle uğraşan ailelerin sayısında ve bu ürünün ekildiği toprak-

1) Mete Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, Yurt Yay., Ankara, 1981, s. 127.

2) Barkan'dan aktaran B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara, 1984, s. 462.

3) Mübeccel B. Kıray ve J. Hinderink, «Interdependencies Between Agro-Economic Development and Social Change», *The Journal of Development Studies*, cilt IV, No: 4, Temmuz 1968'den aktaran M. Kıray, *Türkiye'de Köy ve Köylü Sorunlarına Kalkınma Planlarının Yaklaşımı*, ODTÜ Gelişme Dergisi, sayı 1'den ayrıbasım, TTK, Ankara, 1971.

ların miktarında üçte bire yaklaşan bir düşüş oldu. Bunu pamuk dışsatımının azalması izledi. Bunlara pazar bulma işini devletin üstlenmesinden başka bir çare kalmamıştı. Ve öyle de oldu. 1930'lara gelindiğinde 1926'dan beri süregelen tarımsal fiyat düşüşleri ve 1929'dan sonra dünya kapitalist bunalımının derinleşmesiyle birlikte gelen dış pazar tıkanmasına karşı iki temel uygulama görüldü. 1932'de devlet Toprak Mahsulleri Ofisi aracılığıyla en önemli ürün olan buğdayın alımına girdi. (4) Sonraki yıllarda destekleme alımları taban fiyatlarıyla birlikte alabildiğine yaygınlaştı. Diğer yandan dokuma sanayiindeki atılımlar da dışsatımı azalan pamuk için önemli bir pazar oldu. Şeker alanındaki girişimler de başka bir örnek oldu. 1926'da ilk şeker fabrikası açıldı. 1940'ların sonlarına gelindiğinde hem pancar alımı hem de şeker satışında dev bir tekel olan Şeker Fabrikaları A.O. kuruldu. 1960'lardan sonra ise destekleme alımlarına tabi tutulan ürünlerin sayısı hızla artarak toplam üretimin önemli bir bölümünü kapsar hale geldi.

1950'lerde tarımsal ürün fiyatlarının yükseltilmesi ve altyapının köylere götürülmesinin başlamasıyla birlikte kırsal kesim hem ulusal hem de uluslararası pazarlarla daha bir bütünleşmiş, hem de bizzat kendisi giderek büyüyen bir pazar haline gelmiştir. Bunda savaş sonrası uluslararası konjonktürün de katkısı olmuştur. Köye giden hizmetler yaygınlaşırken, kredi, sulama ve pazarlamaya yönelik tüm devlet faaliyetleri büyük işletmelerin nisbi rantını artıracak şekilde artırılmaya başlandı. 1960'tan itibaren ağırlıkla bu kayırma politikasına karşı tepkiler, çok kısmen de toprak talebiyle birleşince küçük üretici ve yoksul köylülerin belli bir muhalefeti hissedilmeye başlandı. Ancak bu örgütsüz muhalefet henüz kendine akacak bir mecra bulamadan iğdiş edilmiş bir kooperatifçilik modeli içine hapsedildi. Olay dağınık başladı, daha da dağınık ve umutsuz bir şekilde bitti. Resmi kooperatiflerde biraraya getirilen köylüler, bu kurumların bir araç olarak kullanılmasıyla Almanya'ya işgücü ihracının konusu haline geldiler. Yurdun çeşitli bölgelerindeki az sayıda başarılı örnek ise bir teselli sonucu bıraktı geriye: Türkiye'de köylüler iyi bir önderlik ve somut bir program olduğu takdirde kollektif çalışmaya yatkındılar.

1960'ların sonlarından itibaren hakim sınıfların yoksul köylü potansiyeline müdahalesi özellikle hayvancılık ve orman köyleri alanında yoğunlaştı. Dünya Bankası ve uydu kuruluşları bu alanda çeşitli projeler empoze ederken, Türkiye Kalkınma Vakfı (TKV) gibi dış bağlantılı kuruluşlar da, yine politik tesbitleri doğrultusunda Antep-Çukurova ve Çorum-Çankırı eksenleri üzerinde küçük köylüleri pazara bağlayacak arıcılık-tavukçuluk- vb. projeleri hayata geçirmişlerdir. (5) Keza bu yıllarda tüm belli başlı ürün-

4) F. Hüsrev Tökin, *Köy İktisadiyatı*, Ankara 1939.

5) TİB, *Aylık Bülten*, sayı 10, Nisan 1975.

lerin pazarlamasını büyük toprak sahipleri ve tüccar lehine düzenleyebilecek örgütlenmeler hızla sürdürüldü. Bu kuruluşlara küçük çiftçiler üye yapıldı ama girdi tahsisleri ve daha iyi koşullarda satış olanakları büyük çiftçiler ve ticaret erbabına avantaj sağlayacak şekilde kullandırıldı. Ticaret Bakanlığı denetimi altında fındıkta Fiskobirlik, ayçiçeğinde Trakya Birlik vb. kuruluşlarla, ihracatçı birlikleri TMO ve EBK gibi kuruluşları tamamlamıştır. Büyük toprak sahibi ve tefeci-tüccarlara kredi sağlayan Ziraat Bankası (küçük üreticilere verilen genelde göstermeliktir) ve Tarım Kredi Kooperatiflerinin yanısıra, sözde demokratik bir yapıda olan Köy Kalkınma Kooperatifleri de hızlı bir gelişme göstermişlerdir. Genellikle yukarıdan empoze edilen baştan savma bir proje etrafında örgütlendirilen bu kooperatifler yurtdışına işçi gönderilmesinde bir araç olarak kullanıldıkları için ülkenin çoğu yerinde «Almanya Kooperatifleri» diye anılırlar. Bu kooperatiflerin uyguladığı projelerin hemen hemen tümü büyük bir başarısızlıkla sonuçlanmış, çoğu hiç faaliyete geçmemiş, geçenler de yıllar boyu yalnız zengin köylü ve tüccara (kredi, gübre vs.) tahsis sağlamak için kullanılmıştır. (6) Bu tahsisler oligarşinin kırsal kesimdeki doğal müttefikleri için bir destek olarak gerici ittifakı güçlendirme amacıyla kullanılmıştır.

1970'lerin sonlarına gelindiğinde bu kooperatifçilik modelleri artık sürdürülemez hale gelmişti. Ancak yoksul köylülüğün bağımsız örgütlenmesini önleyerek, bu potansiyeli en az 10 yıl gibi uzun bir süre pasifize etmedeki görevini de yerine getirmişti. 1977'de CHP hükümeti aynı programı köy-kent, alt bölge yatırım projesi, KUP ve TÜP gibi yeni kılıflar altında canlandırmaya çalıştı. Ancak başarılı olamadı, çünkü başından beri dış güdümle yürütülen bu tür projelerin köylüye verebileceği hiçbir şey yoktu. CHP projelerinin de eskilerinden adı dışında hiçbir farkı yoktu. Davullu-zurnalı-pankartlı törenlerle temeller atıldı ve sonra sanki hepsi hayalmiş gibi herşey geçmişin karanlığına gömüldü.

1980'lere gelindiğinde ise güdümlü kooperatifçilik önemini yitirmiş, köy kalkınma kooperatifleri uykuya çekilmiştir. Bağımsız bir köylü muhalefetinin olmayışı bunların bir pasifikasyon aracı olarak canlandırılmalarını dahi —hakim sınıflar açısından elbet— anlamsız kılmış, öte yandan köylüler de kooperatifçilik olgusuna karşı ilgilerini büyük ölçüde yitirmişlerdi. Bu durum genel politikada da değişiklik yaratmış, proleterleşme sürecinin yavaşlatılması amacıyla küçük köylünün az-çok ayakta tutulmasını amaçlayan programlar iyice ikinci planda kalmış, kırsal kesimde kapitalist gelişmenin teşviki ana programı daha bir öne çıkmıştır. Kuşkusuz

---

8) «Kooperatifler Nedir. Ne Değildir». *Ziraat Dünyası*, sayı 348-349, Eylül Ekim 1979.

ki bu politikaların oldukça dayanıklı olan küçük üreticiliği kısa, hatta orta vadede önemli ölçüde tasfiye edeceğini ileri sürmek mümkün değildir.

ANA MEKANİZMALAR

Türkiye'de 10.5 milyon köylü (1980'de tarımsal aktif nüfus) her yıl 17-18 milyon hektar (artı 6 ila 8 milyon hektar toprak nadasa ayrılıyor) araziyi ekip biçerek yaklaşık 120 ana türde ürün elde ediyor. En son yapılan tarım sayımı (1980) na göre bunlar 3.650.910 işletmede toplanmışlardı ve % 62.1'i 50, % 82.3'ü 100 ve % 93.9'u da 200 dekarın altında toprağa sahiptiler. (7) 1970 yılı ile karşılaştırıldığında 200 dönümden büyük işletmeler sayısının 93.612'den (o yıl için % 3.1), 223.992 (% 6.1)'e çıktığı görülmektedir. Bunların işlediği tarım alanı ise 35 milyon 517 bin dekardan (% 25.5) 79 milyon 447 bin dekara (% 35) çıkmıştır. Bazı hallerde küçük çiftliklerin yoğun emek ve ürün çeşitliliği veya ürün farklılaşmasından dolayı yüksek verim sağlayabildiği bilinmektedir. Fındık, tütün gibi bazı ürünlerde ise işletme ölçeği doğal olarak küçüktür. Ama modern makinalı tarım için genelde 200 dönüm alt sınır kabul edilmektedir. Doğal olarak Türkiye'de her büyük tarım arazisinin modern ve/veya kapitalist olduğu ileri sürülemez. Ancak toprağın toplulaşması ve mülklerin büyümesi bu yönde pek de küçümsenmeyecek bir gelişim (veya eğilim) olduğuna da işaret etmektedir.

Kısaca söz ettiğimiz bu yapı karşısında devlet öncelikle bunların satış süreciyle ilgili mekanizmalar geliştirmiştir. Bitkisel üretim değerinin yaklaşık beşte birini oluşturan buğdayın ticaretine 1932' den beri Toprak Mahsulleri Ofisi aracılığıyla müdahale edilmektedir. Bu ürünün yanısıra geçimlik ücretin belirlenmesinde önemli olan canlı hayvan alımları ve et satışları da Et ve Balık Kurumu'nun (payının düşüklüğüne rağmen) piyasada bulunmasından etkilenmektedir. Müdahalede bulunulan ikinci alan sanayi için gereken hammaddelerdir. Bunlar pamuk, keten, ayçiçeği, tiftik, yapağı, yaş koza gibi ürünler olup, tütün, çay ve şekerpancarı da eklenebilir. Bunlarla bir ölçüde çakışan (pamuk ,tütün) üçüncü grup ise dışsatımda önemli yeri olan fındık, incir, üzüm gibi ürünlerdir. Balıkçılık ve orman ürünlerini de eklediğimiz takdirde toplam ürün miktarının yaklaşık üçte ikisinin destekleme alımlarına tabi olduğu ortaya çıkmaktadır. Gerçi bilindiği gibi destekleme alımlarına tabi ürünlerin büyük bir bölümü devlet tarafından belirlenen fiyatla devlet kurumları tarafından değil, yine tüccar tarafından alınmaktadır. Bunun istisnası haşhaş ve şekerpancarı ile yakın za-

7) DİE, *İstatistik Yıllığı*, 1983.

manlara kadar çay idi. Yine de toplam tarımsal üretim miktarının yaklaşık yedide biri devlet kurumlarınca alınmakta, bu durum piyasadaki fiyatın oluşmasında çok önemli bir etken olmaktadır. Öyle ki, fiyatın oluşumunda üretim maliyetinden çok genelde politik konjonktüre, ama özel olarak buğday ve ette (kısmen) geçimlik ücret düzeyine, hammadde olan ürünlerde sanayinin ihtiyaçlarına, dışsatım mallarında da uluslararası fiyat düzeyine bakılmaktadır.

Alım yapan kuruluşların Türkiye ölçüsünde faaliyetlerini gösteren haritalara baktığımızda devletin doğrudan alım organları olan TMO'nun iç, EBK'nin da Doğu Anadolu'da kümeleştiği görülüyor. Şeker Şirketi ise 1972'de Pankobirlik çatısı altında topladığı kooperatifleriyle yurt sathında en yaygın faaliyet alanına sahip kuruluş hüviyetinde. Kuzeydoğu'dan başlayıp Batı'ya doğru gittiğimizde ilk önce karşımıza Doğu Karadeniz'de Çaykur çıkıyor. Birçok bölgede tütün alan Tekel'i de bir kenara bırakırsak bundan sonra karşımıza Ticaret Bakanlığı'na bağlı Tarım Satış Kooperatifleri çıkıyor. Orta Karadeniz'e doğru gittiğimizde Fiskobirlik ile fındığın denetim altına alındığını görüyoruz. Bitkisel yağ alanındaki iki temel ürün olan ayçiçeği ve zeytin Trakya'da bulunan Yağlı Tohumlar Kooperatifleri Birliği ile Marmara'nın Doğu kıyısındaki Zeytinbirlik'in denetiminde. Buna yine aynı yöredeki Kozabirlik'i eklemeli, Ege bölgesinin ürünlerini Tariş alırken Antalya havalisi Antbirlik, verimli Çukurova bölgesi de Çukobirlik'in faaliyet alanı olarak göze çarpıyor. Aradaki küçük Yerfiskobirlik de Mersin'in yerfıstığı ürünüyle ilgileniyor. Daha Doğu'ya gittiğimizde bakliyat konusuyla ilgilenen Güneydoğu Anadolu Birlik göze çarpıyor. Böylece destekleme alımlarını yürütme ve fiyat konusundaki müdahaleler için oldukça etkin bir ağın kurulmuş olduğu görülüyor.

1950 ile 1975 yılları arasında üretimi en çok artan ürünler sırasıyla çay, mandalina, portakal, limon, şeker pancarı, pamuk, ayçiçeği, patates, fındık, çeşitli sebzeler, Antep fıstığı ve buğday olmuştur. (8) Burada sayılan ürünlerden —trunçgiller ve patates ile sebzeler hariç— hepsi destekleme alımına tabidir. Yine bunlar arasında en son sırada bulunan buğday hariç —ki buğday aynı zamanda en çok ticarete konu olan bir üründür— hepsi geçimlik değil, doğrudan ticari ürünlerdir. Destekleme alımları geçimlik küçük işletme yapısının parçalanıp yerine üretim ve tüketimde pazara bağlantılı küçük işletmelerden oluşan bir yapının geçirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Diğer yandan destekleme alımlarıyla kapitalist çiftçilik arasında doğrudan bir bağ kurmanın pek olanağı yoktur. Olsa olsa piyasa ilişkilerindeki genel gelişmenin yarattığı daha uygun koşullardan sözedilebilir. Bunun yanısıra destekleme

8) Oktay Varlıer, *Türkiye Tarımında Yapısal Değişme, Teknoloji ve Toprak Bölüşümü*. s. 133'den aktaran «Taban Fiyatları ve Destekleme Alımları», *Ziraat Dünyası*, sayı 348 - 379.

alımları aracılığıyla kısmen de olsa tarımsal üretim planlaması yapılabildiği, özellikle sanayi hammaddesi olarak kullanılan ürünlerin teşvik edilebildiği görülmektedir.

Destekleme alımlarının, oluşumunda önemli role sahip olduğu tarımsal fiyatlar 1960'lı yıllar ve 1970'lerin ilk yarısında nisbeten yüksek tutulmuş, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren sürekli düşüş göstermiştir. 1966 baz alınırsa iç ticaret hadlerinin 1977'de tarım ürünlerinin aleyhine döndüğü ve bundan sonra sanayi ürünleri fiyatlarının hep daha hızlı arttığı görülüyor.

1966	100.0	1972	107.3	1978	87.9
1967	103.1	1973	111.8	1979	68.2
1968	103.4	1974	111.2	1980	62.9
1969	105.4	1975	108.3	1981	70.1
1970	109.6	1976	100.4	1982	65.7
1971	112.1	1977	96.9	1983	60.7

Düşüş 1980'lerin ortalarında da devam etmiştir. Başlangıç noktası farklı olan ayrı bir seri 1984'ü 74.0 olarak göstermiş olup, bu rakam 1985'te 70.1'e, 1986'da ise 66.8'e düşmektedir. (9) Bunda ülkenin genel olarak düştüğü kaynak sıkıntısında büyük sermayenin artarak desteklenmesi, devlet fonlarının büyük kısmının sanayi ve ticaret kesimlerine aktarılmasının rolü birincildir. Ancak kırsal kesime kaynak aktarımı yoluyla bu pazarın büyütülmesi gibi 1950-1975 arası dönemde önceliği olan bir sorunun bundan sonra tali kalması da önemlidir. Esasen bu son dönemdeki yönetimler açısından iç talebin kısılması (kırsal kesim de tüketicidir) ama daha önemlisi dışsatım mallarının ucuzlatılması endişesi vardı. Dünya tarım ürünleri fiyatlarının 1980'lerdeki genel düşüklüğü de bunda rol oynamıştır. Ayrıca ekonomik faktörler bir yana yoksul köylü muhalefetinin bırakın örgütlenme, ifade yollarının dahi tıkanmış olması da bu kadar düşük fiyatları mümkün kılmıştır. Aksi halde fiyatların yine düşeceği, fakat toplumsal baskının bu düşüşü azaltmış olabileceği varsayılabilir.

SİSTEMİN BİR HARİKASI (!): PANCAR KOOPERATİFLERİ

Küçük üreticiliğin ezici bir çoğunluğa sahip olduğu şekerpancarı üretiminde geliştirilen denetim sistemi dünya çapında bir örnek olmaya adaydır. Bu ürün ortalama büyüklüğü 8 dönüm olan 300 bine yakın işletmede üretilmektedir. 50 dönümden büyük olup da pancar üreten işletmelerin oranı binde beşi geçmemektedir. Bu üreticiler Şeker Şirketi'nin (Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.) dene-

9) TÜSİAD, *1987'ye Girerken Türkiye Ekonomisi*, İstanbul, 1987.

timi altındaki 24 kooperatifte biraraya getirilmişlerdir. Kooperatifler ile, yalnız teorik olarak % 75 hissesine sahip oldukları Şekerbank değil, çok sayıda sanayi ticaret ve madencilik kuruluşu da çapraz ve karmaşık bir yatırım ilişkisi içinde içiçe geçmişlerdir. Bu arada Şeker Sigorta da sistemin bir tamamlayıcısı olarak faaliyet göstermiştir. Olay asla demokratik bir kooperatifçilik anlayışı değil fakat tümüyle en tepede Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin bulunduğu bir kapitalist şirketler hiyerarşisi mantığı içerisinde yürütülmüştür.

Sistemin temeli küçük üretici ile Şeker şirketi arasındaki mukaveleyle başlar. Şirketin ekim ve alım için zorunlu kıldığı mavi kağıdı imzalayan her köylü, ortaçağ kurumlarında görülebilen türden bir bağıntı içine girer. Nereye, ne zaman, ne kadar pancar ekeceği, ne zaman söküp nereye teslim edeceği, ne kadar fire kesileceği ve parayı ne zaman alacağı yalnız şirketin takdirine bağlıdır. Üreticinin tarlası ve ürünü üzerindeki tasarruf hakkı kısıtlanmıştır. Şirket istediği yıl, ekimi kendi ekiplerine, istediği masrafı keserek yaptırabilir. Ayrıca üretici reddetse bile şirket, kolluk kuvvetlerinin nezaretinde tarlayı söküp masrafını üreticiden kesebilir. Ama bunlardan da daha önemlisi söz konusu mukavele **üreticinin kooperatife üye olma zorunluluğunu** getirir ve bunun için de para kesilir.

Bu zoraki üyelik Pankobirlik çatısı altında toplanmış bulunan 24 büyük kooperatifi oluşturmuştur. Toplam üye sayısı 950 bini bulmaktadır. Kooperatiflerin en büyüğü (belki de kooperatif birlikleri hariç, dünyanın en çok üyeli kooperatiflerinden biri) 61 binin üzerinde üyesi bulunan Amasya Kooperatifi'dir. Bu üyelerden her yıl kesilen aidatlar ise milyarları bulmaktadır. Ne var ki küçük üreticinin bu kendi parası üzerinde de denetim hakkı yoktur. Tıpkı teorik ve hukuki olarak çoğunluk hissesine sahip oldukları Şekerbank gibi. Üreticilerin bu paraları ile Adapazarı, Amasya, Konya, Kayseri ve Kütahya'daki özel şeker fabrikalarına iştirak edilmiş, Massey Ferguson ve Pancarmotor gibi kuruluşlar desteklenmiştir. Keza yem, gübre ulaştırma ve gıda sanayiine yatırımlar yapılmış, Yeni Çeltek Kömür ve Maden Şirketi'ne ortak olunmuştur. Bunlar arasında Gübre Fabrikaları T.A.Ş., en az sekiz tane yağ, konserve ve diğer gıda fabrikaları, üç süt fabrikası, altı yem fabrikası ve bazı diğer kuruluşlar vardır. Bunların yanısıra her kooperatif ayrı ayrı Şeker Fabrikalarına, Şekerbank'a ve Şeker Sigorta'ya ortaktır. Keza Şekerbank da kooperatiflerle ve sigortayla ve şirketle birlikte bu kuruluşların çoğuna ortaktır. Yani herbiri yüzde ikilik, üçlük, onluk paylarla serpiştirilmiş yüzlerce iştirakten oluşan, bu nedenle hiçbir noktasından kolay kolay delinmeden Şeker Şirketi'nin patronajı altında yürüyen bir sistem. Artığın tümü üye çoğunluğunun ulaşamadığı alana çekiliyor.

Küçük üreticilerin % 99'unun hiç görmeden imzaladıkları kooperatif Anasözleşmelerine gelince bunların da her tür hukuk anla-

yışını altüst edecek kadar anti-demokratik olduğu görülmektedir. Özel şeker fabrikaları kooperatife üye olabilmekte. Kooperatif Yönetim Kurulu'ndan en az iki kişinin Şeker Fabrikaları tarafından gösterilecek adaylar arasından seçilme zorunluğu getirilmektedir. Kooperatif, Pankobirlik'in rızası ile her türlü kooperatif, şirket veya kuruluşa iştirak edebilmektedir. Ayrıca 10. madde, kooperatif iç sırlarını öğrenenlerin bir yıla kadar hapis cezasına çarptırılabileceğini öngörmektedir. Amaç maddesinde yer alan bir husus ise «... şeker sanayii, tarım ürünleri ile ilgili kurulmuş veya kurulacak her türlü şirket... ve kuruluşlara iştirak etmek» olarak ifade edilmiştir. Bu madde hayata geçirilerek özel sektör yatırımları için kırsal kesimde fon yaratılmış ve kaynak aktarımı gerçekleştirilmiştir. (10)

Yüzbinlerce küçük üretici dört bir yandan kıskıvrak bağlanarak büyük sermayenin hegemonyası altına alınmış, her çeşit antidemokratik uygulama norm haline gelmiş ve bunları kabul etmeyenlere karşı bu korkunç sistemin yetmediği yerde de birçok kez zor kullanılmıştır.

KOOPERATİFLER VE KÖY-KOOP

Türkiye'de kırsal kesim koperatifleri başından beri yönetimler tarafından kurdurulmuş ve yönetilmiştir. Yine yukarıdan kurdurtulduğu halde bu çemberin dışına çıkma olanağı bulan yegane aday Köy-Koop olmuş ama ne yazık ki bu ilk adımlar ileriye götürülememiştir. Hükümet tarafından kurdurulan bu birlik 1970'lerin ikinci yarısında nisbi bir bağımsızlık gerçekleştirmeye çalışmış ama tabandan gelen bir köylü hareketine dayanmadığı için yalnızca bir çatı örgütü olarak kalmıştır.

Türkiye'de kooperatifçilik konusunu işleyen çoğu kişi değişmez bir tarzda, bu hareketin uzun bir geçmişi olduğundan bahisle Mithat Paşa'nın Tuna vilayetinde kurdurduğu Memleket Sandıkları'na değinir, kimileri de sonraki yıllarda Batı bölgelerindeki sonuçsuz deneylerden (örneğin 1913'de kurulan Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi) şöyle bir sözeder. Makaleler Türkiye'de kooperatifçiliğin «maalesef istenilen düzeye gelemediğinden» yakınmayla son bulur. Aslında Türkiye'de kooperatifçilik «istenilen» düzeye gelmiştir. Ama «kimin» istediği düzeye, işte sorun buradadır. Bu kooperatiflerin yalnız adı kooperatiftir ve istenilen şey yani demokratik kooperatifçilik ve kırsal örgütlenme fikrinin daha başından öldürülmesi sonucu elde edilmiştir.

1935 yılında çıkarılan Tarım Satış Kooperatifleri yasası (1985'te yenilendi) uyarınca kurulmuş 482 adet kooperatif 41 birlikte top-

10) TİB, Aylık Bülten, sayı 27, Ekim 1976.

lanmış olup günümüzde yaklaşık yarım milyon üyeye sahiptir. Tarım Kredi Kooperatifleri yasası ise yine 1935'te çıkmış (1972'de değiştirilmiş) ve 2.349 kooperatifte 1.5 milyon çiftçiyi üye kaydetmiş bulunmaktadır. Tarım Kredi Kooperatifleri çoğu küçük çiftçiye Ziraat Bankası örneği küçük birer ihtiyaç kredisi kotası tanıyan, bu anlamıyla onların düzenle bağlarına küçücük bir ilmik daha atan bir fonksiyon taşımaktadır. Gerek Tarım Kredi, gerekse de Tarım Satış Kooperatifleri Ticaret Bakanlığı'nın daimi denetimi altında, yine bu Bakanlığın atadığı genel müdürün yönetimi altında çalışmaktadır. Keza muhtelif ürünlerle ilgili ihracatçı birlikleri de aynı türde bir yönetime tabidirler.

TARIMSAL KOOPERATİFLER VE ÜYE SAYILARI

	Koop. Sayısı		Ortak Sayısı (000)		Koop. Birliği		Merkez Birliği	
	1977	1986	1977	1986	1977	1986	1977	1986
Köy Kalkınma Kooperatifleri	7070	5548	848	522	56	79	1	—
Tarım Kredi Kooperatifleri	2099	2349	1327	1391	16	16	1	1
Tarım Satış Kooperatifleri	804	482	226	535	23	41	—	—
Orman Kalkınma Kooperatifleri	1107	1533	44	181	—	3	—	—
Toprak Su Kooperatifleri	1449	1284	91	131	3	4	—	—
Hayvan Ür. Ted. ve Paz. Kooperatifleri	338	153	41	10	—	—	—	—
Su Ürünleri Kooperatifleri	301	368	8	21	—	1	—	—
Çay İstihsal ve Satış Kooperatifleri	96	101	70	108	—	1	—	—
Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifleri	19	24	614	955	1	1	—	—
Toprak ve Tarım Reformu Kooperatifleri	12	9	1.5	0.1	—	—	—	—

Kaynak : 1977 yılı için IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1986 yılı için Karınca Kooperatif Postası, sayı 600, Aralık 1986, s. 56.

Orman Köylerini Kalkındırma Kooperatifleri ise 1970'li yılların ikinci yarısında büyük bir hızla artmışlardır. Bunun nedeni 1975 yılında yapılan bir yasa değişikliğiyle (1744/34) tomruk üretiminin kooperatif tarafından yapılıp depolara teslimi halinde istihkakların % 25'inin ihalesiz olarak kooperatife verilebileceği, tomruk dışındaki ürünlerin (örneğin yakacak) de istedikleri kadarının maliyet üzerinden yine artırmasız olarak satılabileceği hükmü olmuş-

tu. Konumları itibariyle en büyük potansiyel muhalefet grubu olmaları, yukarıdan da olsa orman köylülerine böylesi bir hakkın verilmesini sağlamıştır. (Belki de orman köylülerine taviz rejimin bunalımları derinleştiğinde hükümetlerin reflekslerinden biri haline geliyordu.) Ancak orman köylüleri genelde bu haktan yararlanamamışlardır. Elde ettikleri ürünleri kendileri değerlendiremedikleri için düşük fiyattan tüccara devretmişler, hatta birçok halde tüccarlar özellikle taşaronluk yapan varlıklı kişilerle anlaşarak paravan kooperatifler kurdurmuşlar, böylece ihaleyle alabileceklerinden çok daha düşük fiyatla tomruk sağlamışlardır. (11) Bu ürünün Orman İşletmesinin deposundan çıkış fiyatıyla piyasa fiyatı arasındaki büyük fark tüccara bu alanda da büyük manevra imkanı sağlmıştır.

Çok amaçlı köy kalkınma kooperatifleri ise 1965'ten sonra adeta patlama gösteren bir tür olmuştur. Bunlar girdi temininden pazarlamaya kadar çeşitli işleri yapabildikleri gibi, genelde çoğu kez bakanlık uzmanlarının tavsiye ettiği, ama bazen de köylülerin tercihi olan belli bir proje sunmakta —değirmen, hayvancılık, ambalajlama vs.— ve bu projeyi ortakları adına kredi ve teknik yardım alarak gerçekleştirmeye çalışmaktaydı. 1965'e kadar tüm ülkede bu tür kooperatiflerden yalnızca 58 tane kurulmuştu. Yani her ilde bir tane bile değil. Ancak o yıllarda hızlı mülksüzleşme —proleterleşme— kente göç olgusu devleti bu sürece müdahaleye zorlamıştı. Kimin aklına geldiyse, o yıllarda hızlanan Avrupa'ya işçi gönderme olayında Köy Kalkınma Kooperatifleri bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Böylece çoğu köy, bu tür bir kooperatife sahip olmayı amaçlamış, bunların sayısı 1971'de 2270, 1974'te ise 6000'e çıkmış, 1977'de 7070'e ulaşmıştı. Üye sayısı ise bir milyona yaklaşıyordu. Ama bu çok büyük ölçüde göstermelik bir üyelikti. Esasen kooperatiflerden çoğu da işçi gönderme işi bitince fonksiyonlarını yitirmişti. Yapılan projelerin ise çoğu temel inşaat yapıldıktan sonra yarıda kalıyor, bitip işletmeye geçen çok az sayıdaki proje ise birkaç yıl içinde iflas ediyordu. Çünkü bunlara bakış açısı köylülerin demokratik bir örgütlenmesi değil, çok ortaklı bir ticaret şirketinin oluşturulması tarzındaydı. Üstelik, kimse bu projelere sahip çıkmıyordu. Ayrıca, ticaret şirketi anlayışı demokratik mekanizmalar oluşturulmasını büyük ölçüde engelliyor, bu kooperatif modeliyle köylü demokratik kooperatifçilik fikrinden de uzaklaşmış oluyordu ki, hedef te esasen buydu. Nitekim 1980'den sonra devlet nezdinde küçük üretici köylülerin muhalefeti sorunu iyice geri plana düşünce köy kalkınma kooperatiflerinin çarpık geliştirilmesi politikası büyük ölçüde sona ermiş, teşvik edilen proje sayısı azaltılmış, ortaya yeni bir model de atılmamıştır. Bu arada bunların üye sayısı da

11) *Türkiye'de Ormancılık Alanında Sömürü Mekanizmaları*, TİB, Aylık Bülten sayı 45, Mart 1978.

bir milyondan yarım milyona düşmüştür. Kalanların çoğunun da üyelik kaydı dışında kooperatifleriyle hiçbir bağları yoktur. Bu arada 1980'den sonra, bunlar borçlarını ödeyemeyince proje için yapılan tesislerin bir kısmına el konmuş, bunlardan ele gelir birkaç tanesi özel kişilere satıldıktan sonra geriye kalan yüzlerce beyaz badanalı kooperatif binası birer kooperatifçilik hatırası olarak harabeye dönmeye terkedilmiştir.

Bu süreç içerisinde köy kalkınma kooperatiflerinin yaklaşık dörtte birinin merkez birliği olan Köy-Koop'a gelince:

1969'da çıkartılan 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu en az yedi köy kalkınma kooperatifinin bir araya getirilmesiyle birlik kurulmasını, en az yedi birliğin de biraraya gelerek Merkez birliği oluşturmalarını olanaklı kılıyordu. Yasanın çıkmasından hemen sonra çeşitli birlikler oluşturuluyor. 1971 yılında ise dokuz birlik biraraya getirilerek dönemin Köyişleri Bakanı Turan Kapanlı'nın onayı ve teşviki ile Köy-Koop kuruluyordu. Kurucu birlikler Karadeniz'den Samsun, Giresun, Trabzon, iç yörelerden Sivas, Çorum, Yozgat, batıdan Denizli, İsparta ve İzmir'di. Kuruluşta ilk demirbaş eşyalar hükümet tarafından verilmiş, ilk başkanlığa da AP eğilimli olan Denizli Birlik başkanı getirilmişti. Köy-Koop bundan sonra birkaç yıl hiçbir önemli faaliyet göstermeden bitkisel hayat yaşamış ama 1973'te Ecevit'i başbakan yapan, 12 Mart'a tepki dalgası Köy-Koop'ta da kendini göstermiş, sosyal demokrat görüşlü bir yönetim işbaşına gelmişti. Bu ekip CHP-MSP koalisyon hükümeti zamanında traktör ithal edip satmak için işlemlere başlamış, bu izin 1976'da birinci MC hükümeti zamanında gerçekleşmişti. O güne kadar adını pek kimsenin duymadığı ve yalnızca dört kişiyi istihdam eden eski kooperatif —yeni ithalatçı kuruluş— kadrosunu 1976'da 36, 1977'de 112, 1978'de ise 159 kişiye çıkarmıştı.

1976 ile 1979 yılları arasında Romanya'dan 10.600 traktör ithal eden Köy-Koop bu ticaret sayesinde hem maddi varlığını büyütmüş, hem de hızla üye kazanmıştır. Nitekim 1978 sonunda 59 birlik içinde toplam 1450 kooperatifi kapsar hale gelmiştir. Ne var ki bunun dışında hiçbir önemli çalışmanın yapılmaması, 1979'da traktör ithal izninin iptaliyle birlikte Köy-Koop'u derhal ölüm döşeğine sokmuştur. Traktörün yanısıra yapılan diğer tarım aracı satışlarından elde edilen küçük gelirler (1977'de 1.5 milyon, 1978'de 4.5 milyon TL.) artık Gazi Mustafa Kemal Bulvarı'ndaki lüks binalarında faaliyet göstermekte olan Köp-Koop'un en çok bir aylık masrafını karşılayabilirdi. Bu arada soğan ve elma pazarlamasına girişilmiş, ama acemi tüccar misali bu işten 1.5 milyon gibi, traktör dışı tüm faaliyetlerden elde edilen gelir kadar bir zararla kurtulunabilmişti. Toplanan ürünler maliyetinin altında bir fiyatla aracı tüccara satılmıştı. Bu arada Bağcılar Bankası'nın hisse senetleri toplanmaya başlan-

mış ama iş sonuna kadar götürülememiştir. (12) Köy-Koop'un 1979'da işbaşına gelen yönetimi bu politikada herhangi bir değişiklik getirmemiş, 12 Eylül 1980 darbesinden sonra Köy-Koop tarihe karışmıştır.

Köy-Koop 1970'li yılların yükselen sınıf mücadelesi ortamında, 40 yıllık resmi kooperatifçiliğe bir alternatif olma potansiyelini taşıyordu. Gerçi sattığı traktörleri zengin ve orta köylüler alıyordu ama genelde kırsal kesimde anti-faşist unsurların tercihi olmaya başlamıştı. 1979'daki Genel Kurulu belli sayıda devrimci sesler taşıyordu ve oldukça canlıydı. (Gerçi o dönemde o kadar kişinin olduğu her yerde buradan daha fazla devrimci ses olduğu da söylenebilir.) Kaldı ki kuruluşundaki hükümet katkısı da o dönemdeki yöneticilerin suçu olmadığı gibi, zaten geride kalmış bir olaydı. Ancak sorun farklıydı. Köy-Koop bir türlü ticaret şirketi hüviyetinden kurtulamıyordu. O yıllarda köylerde gelişen demokratik örgütlenme potansiyeline götürebildiği herhangi bir somut öneri yoktu. Ankara'daki binasında oturan, ara sıra taşraya müfettişlerini yollayan (kelimenin tam anlamıyla) ve parasını tahsil etmekle uğraşan bir kurumdu. Ve hepsinden önemlisi kendini CHP şemsiyesi altında korumaya çalışıyordu. Ama CHP (Ecevitler) Köy-Koop'u resmi kooperatifçilikte bir araç olarak kullanmak istiyor, her hizip karşıtlarına güç katacağı endişesiyle bu kuruluşun nisbi bağımsızlığından fevkalade tedirgin oluyordu. Köyde kendi denetimlerinde olmayan bir güç CHP içindeki her hizip için gözlerde çok çok büyütülmüş bir tehditti. Bu ortam içinde hem CHP, hem de MC'lerin husumetini çeken Köy-Koop için yegane çıkış tabana dayanmaktı. Ama bunun nasıl yapılacağını bilmedikleri gibi, yaklaşmaya çalıştıkları CHP'den de sürekli köstek gördüler. Sonuçta Köy-Koop CHP politikalarıyla birlikte iflas etti.

Şimdi de bu partinin 1970'lerdeki kırsal kesim politikalarına kısaca bakalım.

CHP KIRSAL KESİMDE NE YAPMAK İSTEMİŞTİ?

CHP bir yandan Köy-Koop üzerinde vesayet kurma gayreti içerisindeyken, diğer yandan da kırsal kesimde desteğini artırmak için projeler peşinde koşuyordu. İstisnasız hepsi bakanlık bürokratlarına hazırlatılan bu projeler hiçbir iz bırakmadan sahneden silindiler. Köyle ve köylüyle yakınlığı olmayan bu girişimlerin nasıl bir zihniyetle hazırlandığının ilginç bir örneği 1979 yılının başlarında kaleme alınmış bulunan Tarımsal Üretim Planlaması (TÜP) projesi raporudur. Bu tipik bir —hiçkimseye yaranamayan— uzlaşma belgesidir. Hiçbir zaman hayata geçirilememiştir.

12) «Bir Demokratik Halk Kooperatifçiliği Masalı: Köy-Koop.», *Ziraat Dünyası*, Ankara, Eylül 1979.

TÜP raporunun belirttiği amaçlar sırasıyla nüfusun iyi beslenmesi, çiftçi gelirinin artırılması, tarıma dayalı sanayinin hammadde gereksinimlerinin sağlanması ve dışsatım bağlantılarının gerçekleşmesinin garanti edilmesidir. Bunların nasıl yapılacağına gelince, örneğin, et ihracatının garantisi için «üretim kısa vadede artıralamayacağı için et fiyatlarının artırılarak yurtiçi talebin düşürülmesi»ni önerebilmektedir. Keza destekleme alımlarının giderek yükünün arttığından yakınılarak raporun 11. sayfasında «...sübvansiyon ve destekleme politikası kırsal alanda gelir dağılımını düzeltememiş (sanki böyle bir hedefi varmış gibi) ve enflasyonu hızlandırmıştır. Dolayısıyla bu programın kooperatifleşmeyi özendirecek ve finansman yükünü de azaltacak şekilde planlanması gerekmektedir» denmektedir. Bu iki küçük alıntı dahi ana hedeflerin nasıl düşünüldüğünü ifade etmeye yeterlidir. Dışsatım amacı için iç talebi kısarak halkın beslenmesini nasıl artıracağı, taban fiyatlarını düşürerek çiftçi gelirini nasıl artıracağı gibi metin içinde iç tutarsızlığa sahip konularda doğal olarak hiçbir açıklama getirilmiyordu. Diğer yandan TÜP'ün uygulama politikalarını belirleyecek 52 kişilik bir yüksek tarım kurulu öneriliyor. Ancak bu kurulun 30 doğal üyesinin yüksek bürokratlardan oluşacağı, seçimle gelecek 22 kişinin ise 12'sinin üniversitelerden, yalnız 10 tanesinin «meslek ve çiftçi örgütleri ile diğer kuruluşlardan bakanın çağrılısı olarak» gelmeleri öngörülüyor. Böylesi bir bürokratiklik gerçekten dikkat çekicidir. Ancak bundan çok daha ilginci, 12 Eylül'den sonra çok daha net bir şekilde uygulanacak olan tarımla ilgili IMF taleplerine boyun eğildiğinin görülmesidir. Programın bütününe hakim olan endişe ise kırsal kesim pazarında tekelci sermayenin önünü tıkayan geleneksel tüccar-tefeci kesimin zayıflatılması ve bu sürecin köylü muhalefetinin asgariye indirilerek gerçekleştirilmesidir. TÜP önerisinin 10. ve 20. sayfaları arasında «tarımda mekanizasyonun gerçek anlamda» sağlanamadığı ifade edilmekte, «gübre ve ilacın üretim, tedarik ve dağıtımını yapan kuruluşlarla işbirliği sağlayarak... **kredili alet ve makina satımında büyük işletmelerin veya kooperatiflerin** (abç—MTA) özendirilmesi» gereği ifade ediliyor. Kooperatiflerin kredili alet ve makina satışlarının artırılması için teşvik edileceği ise defalarca tekrarlanıyor. Kırsal kesimde pazar hakimiyetinin gelişmesi amacı hemen her satıra damgasını vuruyor, sosyal demokrasi kırsal kesim programını tekelci sermayeninkiyle çakıştırarak kendine bir yer sağlamaya çalışıyordu.

CHP'nin TÜP, KUP, (Köye Ulaşım Projesi) vs. gibi laftan ibaret kalan ifadelerini bir kenara bırakıp, somut olarak uygulamaya çalıştığı üç kırsal kesim projesine kısaca bir göz atalım. Bunlardan ilki bir orman yöresi olan Taşkesti'de hem de KÖY-KENT (!) adı taşıyan girişimdir. Ne var ki yoksul orman köylülerinin hiçbir örgütlenmelerinin olmadığı bu yörede tek yeni kurum bir banka şubesinin açılması olmuştu. Projenin temeli orman işletmesinin or

man köylüsü adına yetki kullanarak % 25 tomruk istihkaklarının ORÜS'te işlenmesi ve aracı kârının sanayie aktarılmasıydı. Proje orman köylüsünü orman üzerinde sahip olduğu haklarından uzaklaştırıyordu ama zaten projenin nasıl başladığının anlaşılamadığı gibi, kısa sürede nasıl bittiği de pek anlaşılamadı.

İkinci proje bir doğu ilçesinde, Özalp'te uygulanmaya çalışılan KÖY-KENT (!) idi. Burada CHP'nin ilgisini çeken Taşkesti'deki gibi orman değil, yörenin oldukça zengin hayvancılığı idi. (13) Devlet (et ihracatıyla döviz açığını kapamak o zaman da günceldi) köylülerden hayvanlarını istiyor, buna karşı yem deposu, kesimhane, mandra gibi vaatlerde bulunuyordu. Bulunuyordu ama Özalp köylülerinin bu projeye —haklı olarak— pek güvenleri yoktu. Onları razı edebilmek için o günlerde sıkıntısı çekilen şeker, gaz ve diğer tüketim maddelerinin dağıtımı yapılmış, böylece köylüler bir araya toplanınca TV çekimli açılış yapılmıştı. Bu aldatmacanın en son noktası kocaman bir pankarta yazılmış «davarı güden biz, tarlayı süren biz, yöneten de biziz» sloganıydı.

Üçüncüsü ise Ecevit (B.)'in «iktidarımız sırasında iki büyük hata yaptık; birincisi ATAŞ, ikincisi ise Bafa Gölü'nün devletleştirilmesiydi» sözlerinde ifade edilen olaydır. Ecevit, bir ölçüde kendi inisyatifi dışında gelişen bu olayların kendisi için asıl destek saydığı iç ve dış sermaye çevrelerinin güvenini sarstığını ima ediyordu. Eski yıllarda göle sahip çıkmış bulunan Özbaş ailesinin esasen terkettiği göl kamulaştırılarak Maliye Bakanlığı tarafından Bafa Su Ürünleri Kooperatifi'ne kiralanıyor, ancak dalyanı Menderes Irmağı'na bağlanan kanal kapakları kamulaştırma dışında bırakılarak yine de belli bir denge gözetiliyordu. Fakat burada önemli husus, Özbaş'lar döneminde yılan balığını ihraç eden kişinin, kooperatif kurulduktan sonra da aynı işi yapıyor olmasıydı. Keza Manyas gölünde de devletin empoze ettiği kooperatifin ürettiği balıkları tüccar eskisi gibi kendi fiyatlarıyla almaktaydı. Kısacası «sen kurdun, sen açıyorsun, sen yaşatacaksın» pankartları altında zoraki toplanan üreticiler ve bürokratlar bu sloganların gerçeği asla yansıtmadığını biliyorlardı. (14) Hiçbir kölyü dinamizmine dayanmayan ve onlar tarafından sahiplenilmeyen bu girişimler kısa sürede sönüp geçmişe karıştılar.

---

13) «Yeni Kooperatifçilik Aldatmacaları, Yeni Sömürü Mekanizmaları,» *Ziraat Dünyası*, sayı 341 - 342 - 343, Şubat - Nisan 1979.

14) «Kırsal Kesimde Emperyalizm ve Tekelci Burjuvazinin Programları Halkçılık Safsatası Adı Altında Uygulanmaya Çalışılıyor,» *Ziraat Dünyası*, sayı 338 - 339, Kasım - Aralık 1978.

KISACA

Sağcı iktidarlar 1950'den bu yana kırsal kesimin pazara açılmasını, uzak yörelerdeki bazı istisnalar dışında sağladılar. Küçük üretici bu sürece ayak uydurabildi. Girdilerden sulamaya, kredisinden pazarlamasına kadar birçok hizmet (yol ve elektrik gibi genel hizmetleri saymazsak) köye geldi. Ancak bu gelişmeler ağırlıkla tefeci-tüccar ve büyük toprak sahibine hizmet etti. Zirai Donatım ve Gübre Fabrikaları ve diğerleri tahsisi tüccara verdiler. Ziraat Bankası onları finanse etti. Küçük köylü girdileri daha pahalı oldu, borcunu ödemek için ürününü hemen ve ucuza sattı. Tarım Satış Kooperatifleri ve diğer alım ofisleri büyük çiftçinin ürününü daha yüksek fiyatla aldılar. Esasen büyükler, ürünü fiyatı yükselince satmak üzere bekletebilecek olanağa sahiptiler. Devlet ise hizmetleri onlara getirerek nisbi rantlarını yükseltiyordu. Kooperatifleri de onlar adına denetliyordu. Esasen kooperatiflere pek de aldırdıkları yoktu. Bunlar bir çeşit dükkan veya acentaydı. Zaten küçük üretici köylüler de artık pek aldırmıyorlardı. Adı kooperatif olan bu kuruluşlara üye yapılmaları çoğu kez onlara hiçbir şey sağlamıyordu. Çoğu artık kırsal kesimde bir gelecek de beklemiyor, borç harç yaşarken bir an önce şehire yerleşmeye bakıyorlardı. Bu nedenle çoğu aileden hiç olmazsa bir kişi öncü olarak gönderiliyordu. Yine bu nedenle toprak talepleri de pek yoktu. Ne var ki 1980'den sonra şehirdeki yaşantı da pek cazip olmaktan çıkmaya başlamıştı. 1987'lerde kırsal kesimin genel psikolojisi buydu.

İspanya'da Halk Cephesi

Yusuf BARMAN

Sol için bazı tarihler kutsaldır. İnsanlığın evrensel kurtuluşu ülküsünün, cesaret, özveri ve kanla buluştuğu dönemlerdir bunlar çoğunlukla. Tek insan coşkusu ile toplumsal şahlanış öylesine iç içe geçmiştir ki, tarihsel öykü neredeyse bir söylence katına ulaşmış ve böylece bir tür dokunulmazlık kazanmıştır. Olayın kimi öğeleri destanlaşmış, öteki bileşenleri ise, ne denli belirleyici olsalar da arkaya itilmişlerdir. Böylece hayranlık yaratıcı sarsıcılıkta da olsa bir yanılsama çıkmıştır ortaya. Öyle ki, Federelerin tüm Avrupa'yı yerinden oynatan girişimlerinin gözüpekliği ve direnişlerinin yiğitliği bize Paris Komünü'nün zaaflarını ve tarihsel açmazlarını unuturabilir; ya da bundan yüz yıl sonra Allende'nin yasal iktidarını darbecilere karşı yaşamı pahasına korumak için harcadığı çabanın kutsallığı, Halk Birliği iktidarının bizzat çöküşe yol açan politikalarının göz ardı edilmesine yol açabilir.

İspanya da bu olgunun örneklerinden birisidir, hatta belki de en önde gelenidir. Yasal bir hükümete karşı başlatılan faşist bir darbe girişimi ve buna karşı çıkan halk yığınlarının başlattığı bir devrim; ardından da üç yıllık bir iç savaş. Romanlara, resimlere, şiirlere, filmlere konu olmuş destansı bir mücadele. Bir milyon insana mezar olan, milyonlarcasının kanıyla sulanan ve uluslararası güçlerin birbirlerini denedikleri bir arena... Guernica bombardımanı, Guadalajara zaferi, Madrid savunması, Barselona'nın düşüşü, Uluslararası Tugaylar, kahramanlıklar, umutlar ve yılgınlıklar...

Tüm bunlar anlatılmakla tüketilemez. Ama coşku ve kederin arkasında yatan bir toplumsal devrimin anatomisini çıplak gözle incelemeyi engellememelidir bunlar. İspanyol devrimi nasıl başladı, nerede ve nasıl bitti, tükendi ya da tüketildi? İç savaşın faşistlerce kazanılmasının nedeni yalnızca Francocu güçlerin silah ve sayı üs-

tünlüğü müydü? Daha çok Sovyet yardımı gelseydi Cumhuriyetçiler zafere ulaşabilirler miydi? İşçi ve köylü konseylerinin dağıtılması, milis kuvvetlerinin yerine merkezî düzenli ordunun getirilmesi savaşı ne yönde etkiledi? Cumhuriyetçi rejimin niteliği ve politikaları neydi? Almanya ve özellikle İtalya, darbecileri askeri açıdan desteklerken, neden Fransa ve İngiltere «müdahale etmeme» siyaseti izliyorlardı? Bu sınırlı yazının çerçevesi içinde, işte bu ve benzeri soruların yanıtlarını araştıracağız.

Eğer savaş gerçekten siyasetin silahlarla sürdürülen biçimi ise, savaşın nedeni, süreci ve sonuçları da siyasi olarak ve buna temel sağlayan toplumsal mücadele zemini üstünde açıklanmak durumundadır. Sorun böyle konulduğunda da, İspanya'da sınıflar, buna bağlı olarak da çeşitli güçler ve iktidarlar arasındaki mücadelelerin niteliği irdelenmelidir. İspanyol Falanjı ve Francocu hareket, faşizmin oldukça özgün bir türüdür. Tarım ağırlıklı bir ekonomi, yaklaşık dörtte üçü köylülerden oluşan bir nüfus, düzenli orduya ve sömürge birliklerine dayalı bir faşist askeri güç; öte yandan, belirli bölgelerde yoğunlaşan hareketli bir işçi sınıfı, toplumun derinliklerine kök salan anarşist ve sosyalist akımlar, askeri ve yönetsel alanlarda son derece yaratıcı bir güdüye sahip İspanyol kentleri... Bu ve öteki özellikleri İspanyol faşizmine, onu İtalyan ve Alman örneklerinden ayıran belirgin nitelikler yüklemişti. Ama bu yazının ele alacağı konu, İspanyol faşizminin özgün niteliği değil. Biz daha çok İspanyol siyaset arenasının solunda yer alan güçlerin oluşturdukları Halk Cephesi'nin yapısı, siyasetleri ve gelişen devrimle ilişkilerine göz atacağız. Devrim ve iç savaşın kaderi üzerinde doğrudan belirleyici bir öneme sahip olan bu etmen irdelenmeden, öteki bileşenlerin (faşizmin gücü, dış yardımlar vb.) sonuç üzerindeki etkilerini tümüyle açığa çıkarmak olanaklı değildir.

İSPANYOL SİYASİ ARENASI

İşçi partileri ile «anti-faşist», «anti-tekel» vb. terimlerle tanımlanan çeşitli burjuva partilerinin koalisyonundan oluşan Halk Cephelerinin, 1930'ların ortalarında Komintern'in dünya siyasetinde başlattığı dönüşle birlikte gündeme geldiğini daha önceki bir yazıda anlatmıştık. (1) Ama İspanya'daki halk cephesinin kuruluşu, doğrudan Moskova'dan güdümlü bir komünist partisinin ideolojik ve siyasi girişimi sonucu gerçekleşmedi. Komintern'e bağlı olarak 1923'te Andres Nin ve Joaquim Maurin tarafından kurulan PCE (Partido Comunista de España-İspanya Komünist Partisi), önce Sol Muhalefet'i destekleyen önderlerinin Stalinist tasfiyeye uğramasın

1) «Fransa'da Halk Cephesi, 1936», *Onbirinci Tez*, Kitap 4, s. 141 - 145.

dan, ardından da aşırı sekter 3. Dönem siyasetinden ötürü güçsüz bir merkez olarak kalmıştı. (2) PCE'nin yalnızca üç bin üyeye sahip olduğu 1934'te, İspanyol siyaset sahnesine ağırlığını koyan işçi örgütleri, bir milyonu aşkın proleteri temsil eden, Indalecio Prieto ile Largo Caballero önderliğindeki PSOE (Partido Socialista Obrero Español-İspanyol Sosyalist İşçi Partisi) ve ona bağlı UGT (Union General de Trabajadores-Genel İşçi Birliği) ile, sosyalistlerden daha güçlü olan anarşist sendika örgütü CNT (Confederación Nacional del Trabajo-Ulusal İşçi Konfederasyonu)ve FAI (Federación Anarquista Ibérica-İberya Anarşist Federasyonu) idi. Aynı dönemde dikkate alınması gereken bir başka güç de, az sayıda üyeye sahip olmasına (PCE'den biraz daha fazla) karşın, Maurin ve Nin'in başını çektiği çok güçlü önderliğiyle PSOE'nin sol kanadını ve CNT'nin belirli kesimlerini etkileyebilen, özellikle Katalonya'da önemli bir işçi tabanı bulunan POUM'du (Partido Obrero de Unificación Marxista-Marksist Birleşik İşçi Partisi). (3)

Tüm bu örgütlerin içinden çıktıkları İspanyol toplumunun gündemi, toprak ve Kilise sorunları ile Katalonya ve Bask bölgelerinin bağımsızlığına yönelik ayrılıkçı ulusal hareketler tarafından belirleniyordu. Bu sorunlar özellikle 1931-34 arasında yakıcı bir özellik kazandı ve belki de 1936'da patlak veren İç Savaş'ın yolunu döşedi.

12 Nisan 1931'de düzenlenen ve cumhuriyet yanlısı partilerin büyük zaferiyle sonuçlanan belediye seçimlerinin ardından patlak veren kitle hareketlerinin etkisiyle, 14 Nisan'da Cumhuriyet ilan edildi ve Kral yurtdışına kaçtı. 28 Haziran'da yapılan genel seçimlerden sonra da Alcalá Zamora ve Manuel Azaña'nın önderliğindeki IR (Izquierda Republicana-Cumhuriyetçi Sol) ile Sosyalistler, yeni rejimin ilk hükümetini kurmuşlardı. Cumhurbaşkanı Zamora, Başbakan Azaña, Maliye Bakanı Prieto ve Çalışma Bakanı Caballero'nun önlerindeki temel sorun, toprağa aç İspanyol köylüsünün taleplerini karşılamaya ilişkindi.

Özünde bir tarım ülkesi olan İspanya'nın «modernleştirilmesine» yönelik çabaların yolu, tarımın yeniden düzenlenmesinden geçiyordu. Tarımsal üretim artmadan, böylece tüketim maddeleri için bir yurtiçi pazar oluşturulmadan ve topraktaki artıdeğeri sanayi yatırımlarına yöneltmeden, sanayileşmenin gerçekleştirilmesi düşünülemezdi.

Ülkenin güney bölgelerinde yer alan latifundialarda, birkaç bin toprak sahibi, işlenebilir arazinin üçte ikisini elinde bulunduruyor

---

2) Guy Hermet, *Les comunistes en Espagne*, Paris, 1971.

3) Stalinistler tarafından «Troçkistlik»le suçlanan POUM, önceleri gerçekten Uluslararası Sol Muhalefet ile yakın ilişki içinde bulunmuştu. Ama, 1934'ten başlayarak Troçki, POUM'u «merkezci» olarak nitelemiş ve daha sonra da Halk Cephesi'ne katıldığı için suçlamıştır. Troçki'nin İspanya'ya ilişkin yazıları için bak. Leon Trotsky, *The Spanish Revolution, 1931 - 39*, New York, 1973.

ve bir milyona yakın tarım işçisini ancak yaşamlarına yetecek bir ücret karşılığında çalıştırıyordu. Böyle bir ortamda tarım reformu, yalnızca kapitalizmin gelişmesi için gerekli bir ekonomik koşul değil, aynı zamanda liberal demokrasinin yerleşmesi ve toprak talebiyle huzursuz yoksul köylülüğü kapitalist sistemin içinde tatmin etmeye yönelik sosyopolitik bir zorunluluk durumuna gelmişti. Böylece, Cumhuriyet'in ilanından onsekiz ay sonra, Eylül 1932'de Azaña hükümeti bir tarım reformu yasası kabul etti. Yasaya göre soyluların elindeki mülkler kamulaştırılıyordu. Ama bu kamulaştırma yalnızca belediyeler düzeyinde yapılıyor ve soyluların topraklarının dışındakilerine dokunulmuyordu. Buna göre, bir toprak sahibi her belediye sınırı içinde ancak 300 ile 600 dönüm arasında toprağa sahip olabilecek, ama tüm ülke çapında (kaç belediyede olursa olsun) elinde bulundurduğu toprak miktarı dikkate alınmayacaktı.

O dönemde büyük arazilerin yarıfeodal soyluların mülkiyetinde olduğuna inanılıyordu. Burjuva demokratik rejimin tarihsel görevi, feodal ilişkileri kırmak ve tarımda kapitalist üretim ilişkilerini kurmak olacaktı. Bunun için temel görev de, soyluların elindeki milyonlarca dönümlük toprağa el koyarak köylülere dağıtmaktı. Ama bu düşüncenin yanlış olduğu kısa sürede anlaşıldı. Aristokrat toprak sahiplerinin en geniş kesimini oluşturan üst düzey soylularının elinde bulundurdukları topraklar, tüm İspanya'daki ekilebilir arazinin ancak 600.000 dönümünü (yani % 6'sını) oluşturuyordu ve bu miktar ancak 60.000 topraksız tarım işçisine dağıtılabilecek bir düzeydeydi. Ama bu, sorunun çok küçük bir bölümünü çözümlüyordu, çünkü 1 milyon topraksız köylü için 10 milyon dönüm toprağa gerek vardı. Böylece İspanya'daki toprakların yüzde 90'ının **kır burjuvazisinin** mülkiyetinde olduğu gerçeğine çarpıldı. Ne kadar ilkel düzeyde olursa olsun, 19. yüzyılın ortalarından başlayarak kapitalizm, latifundialardaki egemen üretim biçimi durumuna gelmişti. (4) Şimdi sorun, kent küçük burjuva cumhuriyetçilerinin, Katolik ve tutucu taşra burjuvazisini, bir köylü devrimini engelleyebilmek için gönüllü olarak kendi topraklarından «fedakarlık» yapmaya ikna edip edemeyeceklerinde düğümleniyordu. Öte yandan, tarım proletaryasının önderliğini üstlenen anarkosendikalistler, düzene kökten bir değişiklik getirmeyen bu reforma ne denli razı olacaklar ve liberal demokrasiyi destekleyeceklerdi?

Ama zaten yasa yürürlüğe sokulamadı. Taşra burjuvazisinin etkisi, politik uzlaşmalar ve yasanın iç çelişkileri buna bile izin vermedi. Öte yandan tarım proleterleri ve CNT de yasaya muhalif bir tavır geliştirdiler. CNT, görevlerinin toprak reformuyla işbirliği yapmak değil, kapitalizmi devirmek ve topraklara el koymak olduğunu ilan etti. Cumhuriyetçi Sol-Sosyalist koalisyonu bu temel

4) Edward Malefakis, *Agrarian Reform and Peasant Revolution in Spain*, New Haven, 1970, s. 77, 223 ve 359.

sorun karşısında çözümsüz kalmıştı. Aslında, İspanya'daki toprak sorununun, burjuva demokratik değil, bir sosyalist devrimle çözülebileceği ortaya çıkmıştı. Bu olgu, iç savaşın kaderine de damgasını vuracak temel ögelerden biri durumuna gelecekti.

1930'larda İspanyol kır ve kent orta sınıflarını oluşturan orta halli köylülerin, zanaatkârların, dükkan sahiplerinin, memurların, küçük sanayicilerin, vb. nüfusu 1.3 milyon kadardı (buna karşılık 3 milyonluk bir kır ve kent proletaryası vardı). Taşra küçük burjuvazisinin büyük bölümü, daha başından Cumhuriyete yönelik herhangi bir tutku belirtisi göstermemiş, bu doğrultuda hareketlenmemişti. Ama IR-SP hükümetine karşı, bir süre sonra ciddi bir hoşnutsuzluk duymaya ve tutucu sağ partileri, 1933'ten sonra da Gil Robles'in önderliğindeki CEDA'yı (Confederación Española de Derechas Autónomas - İspanyol Özerk Sağ Konfederasyonu) desteklemeye başladı. Bu kesim, monarşi dönemindeki özellikle bölgesel nitelikli çıkarlarını ve toplumsal konumunu korumayı hedefliyordu. Monarşi düşene değin monarşi yanlısı olan taşra küçük burjuvazisi, şimdi yalnızca çıkarları gereği cumhuriyetçi olmuştu. Ulusalcı ve liberal kent küçük burjuvazisinin liberal demokrasiye yönelik çabaları, bu sınıfın taşradaki kesiminden destek görmüyordu. Nitekim bu kesim, Francocu devletin temel kitle desteğini sağlayacaktı.

Kent ve kır küçük burjuvazileri arasındaki bu farklılığı oluşturan temel öğelerden biri dindi. Birinciler, 19. yüzyılın burjuva devrimini sonuna kadar sürdüremeyen, Kilise karşıtı liberallerinin mirascılarıydı. Burjuvazinin toprak sahibi aristokrasi ile yaptığı işbirliği sonucu yarıda kalan bu devrim, Monarşinin egemen ideolojisine ciddi bir darbe indirememiş ve yeni bir burjuva ideolojisine olanak tanımamıştı. Böylece Kilise, özellikle kırlardaki düşünceyi, öğretimi, günlük yaşamı etkilemeyi sürdürmüştü.

Cumhuriyetçi Sol-Sosyalist koalisyonu daha başından, 30 bin rahip, 20 bin keşiş ve kilise tarikat üyesi ve 60 bin rahibeden oluşan güçlü bir din ordusuyla karşı karşıya kalmıştı. Bunların elinde bulundurdukları zenginlikler tam olarak bilinmemekle birlikte, maddi açıdan son derece güçlü oldukları ortadaydı. Ne var ki, Kilise'nin gerçek gücü ne çapından, ne de zenginliğinden kaynaklanıyordu; bu güç kendini temel olarak toplum üzerindeki ideolojik egemenliğiyle açığa vuruyordu. Din, öteki sınıfları, özellikle de kır küçük burjuvazisini egemen sınıflara bağlayan asıl birleştirici unsurdu. Bunun ayırdında olan Cumhuriyetçi rejim derhal işe koyuldu ve bir kararnameyle inanç özgürlüğünü yasalaştırdı. Hazırladığı yeni anayasaya göre, Kilise ve devlet birbirinden ayrılıyor, rahiplere devletçe bağlanan aylık ücret sistemi kaldırılıyor, eğitim laikleştiriliyor, Cizvitler dağıtılıyor, boşanma hakkı tanınıyor, medeni nikâh ilkesi getiriliyordu.

Ama daha yasalar yürürlüğe girmeden Kilise ve din karşıtı ayaklanmalar ve kimi yerlerde kilise yakmalar başlamıştı. Aslında,

kiliselerin kundaklanması eylemlerine çok insan katılmamış ve hükümet bu girişimleri kınamıştı. Ne var ki olaylar kır küçük burjuvazisi üzerinde bir şok etkisi yarattı ve kiliseyi savunma eğilimlerine yol açtı. Ama asıl savaş bu alanda değil, eğitim konusunda veriliyordu. Tutucular, okullardaki dinsel simgelerin kaldırılmasına, din eğitiminin isteğe bağlı kılınmasına şiddetle tepki gösteriyorlardı. Burjuvazi, tarım reformundan ekonomik açıdan, laik eğitimden ise ideolojik açıdan zarar göreceğine inanıyor ve direniyordu.

Cumhuriyet rejiminin önündeki üçüncü temel sorun ise Katalonya ve Bask ülkesinin küçük burjuvazilerinin otonomi taleplerine ilişkindi. Bu alanda elde edilecek başarı, bu ülkelerdeki burjuva yönetimlerini, dolayısıyla da merkezdeki cumhuriyet hükümetini güçlendirecekti. IR-SP koalisyon hükümeti 1932'de Katalonya'ya otonomi statüsü tanıdı; Bask ülkesi ise iç savaşı bekleyecekti. Bu ayrımın belirli nedenleri vardı.

Katalonya küçük burjuvazisi ve onun siyasi partisi ERC (Esquerra Republicana de Cataluña-Katalonya Cumhuriyetçi Solu), Basklı ulusalcılardan ve partileri PNV'den (Partido Nacionalista Vasco-Bask Milliyetçi Partisi) daha soldaydı. Temel sloganı «Tanrı ve Eski Yasalar» olan PNV, 1930'daki San Sebastian cumhuriyetçi paktını da imzalamamıştı. ERC önderi Francisco Macià, Madrid'de cumhuriyet ilan edilmesinden birkaç saat önce Katalonya Cumhuriyeti'nin ilanını duyurmuştu; PNV ise İspanyol Cumhuriyeti'ni selamlamak için üç gün bekleyecek ve «Katolik kilisesinin özgür ve bağımsız kalacağı» otonom bir Bask federal cumhuriyetinin tanınmasını isteyecekti. PNV liberal, antisosyalist bir Katolik partisiydi; ERC ise «kaynakların toplumun yararına sosyalizasyonu»nu öneren radikal bir partiydi.

Aslında tüm bunların altında yatan, temel olarak dokumacılık alanında yoğunlaşan ve aile işletmelerine dayalı Katalonya kapitalizminin geniş İspanya pazarlarına gereksinim duyması; buna karşılık ağırlıklı olarak yatırım malları üreten Bask mali sermayesinin İspanya'daki tüketici pazarlara bağımlı olmamasıydı. Katalonya'daki tarım oligarşisi, tarımın «modernleştirilmesi»ni ve ülke içi alım gücünün gelişmesini engelleyerek, pazarın büyümesine ket vurmuştu. Bask mali sermayesi ise oligarşiyle çok daha yakından ilişkiliydi ve onunla bir sorunu yoktu. Katalonya ulusalcıları, İspanyol devletinin «yenileştirilmesi»ni isterken, Bask küçük burjuvazisi sağlam bir Katolik merkezden, eski düzenden yanaydı. Buna karşılık, Ağustos 1931'de Katalonya'ya otonomi tanınmasına karşılık, aynı hakkın Bask ülkesine verilmemesi, Basklı ulusalcılarda tepkiye yol açacak ve yeni rejime karşı durmasına neden olacaktı.

Katalonya'nın iç işlerinde özgür kılınması ve vergi toplama hakkının tanınması ise, monarşi yanlısı İspanyol sağının ayaklanması-

na neden oldu. Aslında İspanyol burjuvazisi için bu sorun ciddi bir önem taşıyordu. Çünkü İspanyol devleti, toplam gelirlerinin yüzde 19'unu Katalonya'dan elde ediyor, ama bütçe harcamalarının ancak yüzde 5'ini bu ülkeye ayırıyordu. Mecliste, Katalonya sorununa yönelik muhalefet yalnızca sağ partilerle de sınırlı değildi. Monarşinin ideolojik belirlemesinden etkilenen liberal Cumhuriyetçilerin belirli bölümleri de «ayrılıkçılığa» karşıydı.

İşte Cumhuriyet rejimi bu sorunlar içinde yol almaya, daha doğrusu yolunu bulmaya çalışıyordu. Ama yoğun muhalefet etkilerini kısa sürede duyurmaya başlayacaktı. Bu kaygan ortam monarşi yanlılarına saflarını yeniden düzenleme olanağını yaratmıştı. Gerçekten de, Antonio Giocoechea'nın önderliğindeki, Kral Alfonso yanlısı Monarşistler Mart 1933'te PRE'yi (Partido de Renovación Española-İspanyol Yeniden Doğuş Partisi), Gil Robles'in başını çektiği parlamenter cumhuriyet karşıtı Katolikler de CEDA'yı kurmuşlardı. 1933'te, eski diktatörün oğlu José Antonio Primo de Rivera tarafından kurulan İspanyol Falanjı ise, 1936 Şubatı'ndaki genel seçimlerin ertesine kadar, küçük bir milis örgütü olmaktan öteye geçemeyecekti.

Azaña hükümetine ilk silahlı karşı çıkış Ağustos 1932'de General Sanjurjo tarafından örgütlendi, ama kısa sürede bastırıldı. Ama rejimden hoşnutsuz olanlar yalnızca Kral yanlıları ve toprak soyluları değildi. Nisan 1931 seferberliğiyle monarşiyi deviren halk yığınları da beklentilerinin yerine getirilmemiş olmasından şikayetçiydi ve özellikle toprak reformunun yetersizliği toprağa yüzyıllardır aç İspanyol köylüsünü hoşnutsuzluğa sürüklüyordu. Böylece FAI Ocak 1932'de Katalonya'da, bir yıl sonra da Casas Viejas'da ayaklanma girişimlerinde bulundu, ama her ikisi de kanlı bir biçimde bastırıldı. Öte yandan hükümet içinde de görüş ayrılıkları beliriyordu. Cumhuriyetçi burjuvazi her gelişme karşısında eski rejim yanlılarıyla uzlaşma zemini ararken, Caballero da PSOE içinde bir sol kanat örgütlüyor ve partisini hükümetten çekilmeye zorluyordu. Prieto, 22 Nisan 1931'de partisinin yayın organı **El Socialista**'ya verdiği demeçte «demokratik düzenin gerçekleşmesini burjuva ekonomisinin gelişmesine» bağlamıştı (bu düşüncesini sonuna kadar koruyacaktır). Oysa 1934'te Caballero, «burjuva demokrasisi çerçevesinde sosyalizmin zerresini bile gerçekleştirmenin olanağı yoktur» diyordu. (5)

Bu gelişmeler hükümetin çekilmesine ve Kasım 1933'de genel seçimin düzenlenmesine yol açtı. Ama özellikle CNT-FAI'nin boykot ettiği bu seçim, CEDA (110 sandalye) ile bir devrim korkusuyla CEDA'yla işbirliği yapmayı yeğleyen, küçük burjuva kitlelerin temsilcisi, Alejandro Lerroux önderliğindeki PRP'nin (Partido Re-

5) Largo Caballero, *Discursos a los Tarabajadores*, Madrid, 1934. Aktaran: Pierre Broué-Emile Temime, *İspanya İç Savaşı*, İstanbul, 1976, s. 38 (dn. 13, s. 47).

publicano Radical-Radikal Cumhuriyetçi Parti) (102 sandalye) zaferiyle sonuçlandı. Sosyalistler 58, Azañacı Cumhuriyetçi Sol 5, Komünistler ise ancak 1 milletvekilliği kazanabilmişlerdi. (5a)

İspanyol tarihine **Bienio Negro** (Kara İki Yıl) olarak geçen baskı dönemi böylece başladı. Başbakanlığı üstlenen Lerroux CEDA'nın desteğiyle, IR-PSOE hükümetinin başlattığı tüm reformları geri çekti, darbeci general Sanjurjo affedildi, sola yönelik baskılar arttı. Hükümet 31 Mart 1934'te Mussolini rejimiyle bir anlaşma imzalayarak, ülkede monarşiyi canlandırmakla görevli bir naipliğin başa geçirilmesi doğrultusunda İtalya'nın desteğini salğadı. İşte Caballero'nun silahlı mücadele kararı alması ve CNT'nin devrim hazırlığına başlaması bu döneme rastlar. Bu arada, daha sonra birleşerek POUM'u kuracak olan BOC (Bloc Obrer i Cumperol-İşçi Köylü Bloğu) ve IC (Izquierda Comunista-Komünist Sol). UGT ile birlikte **Alianza Obrera**'yı (İşçi İttifakı) oluşturmuşlar, ayrıca IR ile Radikaller'den kopan Martinez Barrio yönetimindeki UR (Unión Republicana-Cumhuriyetçi Birlik) eylem birliği kararı almışlardı.

4 Ekim 1934 ayaklanması işte böyle bir ortamda patlak verdi. CEDA önderi Savunma Bakanı Gil Robles, iktidarı tek başına ele geçirmek için Lerroux'dan desteğini çekmiş, ama Zamora gene Lerroux'yu başbakanlığa atamıştı. Cumhuriyetçi burjuvazi parlamentoda, cumhuriyetin Monarşistlerin eline teslim edilmesine karşı kampanya başlatırken, UGT ve CNT tüm ülkede genel grev ilan ettiler. 5 Ekim'de Asturias maden ocaklarında başlayan ayaklanma tüm bölgeye yayıldı. Ertesi gün Katalon ulusalcılarının partisi ERC'nin Barselona'da başlattığı ayrılıkçı ayaklanma kısa sürede bastırıldıysa da, Asturias hareketi gerçek bir devrime dönüşmüş ve Anarşistler ve Sosyalistler tarafından başı çekilen devrim komitesi Ovieda'da bir **İşçi-Köylü Cumhuriyeti** ilan etmişti. General Franco'nun Fas'taki Lejyon birliklerinden oluşan hükümet kuvvetleri ile ayaklanmacılar arasındaki çatışmalar iki hafta kadar sürdü ve devrimci girişimin ezilmesiyle sonuçlandı. Ezilmişti, ama geleceğe yönelik tüm belirtileri de açığa vurmuştu. Monarşi, Cumhuriyet ve Devrim ilk kez birbirlerini sınamışlardı.

Hükümet bunalımı 1935 yılı boyunca da sürdü ve sonuçta 1936 başı için genel seçim kararı alındı. CEDA ve öteki Monarşist partiler durumun kendi çıkarları doğrultusunda geliştiği inancındaydılar. Ama sol kampta yeni oluşumlar yer almaktaydı.

HALK CEPHESİ'NİN KURULUŞU

Haziran 1935'te PCE, Komintern'deki siyasi dönüşe paralel olarak ve Fransız Komünist Partisi'nin ardından bir Anti-Faşist Halk

5a) Pierre Frank, *Histoire de l'Intemationale communiste*, Paris, 1979, c. 2, s. 778.

Bloğu kurulması önerisinde bulundu. Parti genel sekreteri José Diaz, tüm anti-faşistleri kapsamasını istediği böylesi bir ittifak için bir de asgari program öneriyordu: Büyük toprak sahiplerinin ve Kilise topraklarının kamulaştırılması ve yoksul köylülere dağıtılması; Katalonya, Galicia ve Bask ülkesine kendi kaderlerini tayin hakkı verilmesi; işçi sınıfının yaşam koşullarının düzeltilmesi; siyasi tutukluların affı; ve bu programı uygulayacak bir geçici hükümetin kurulması. Komünistler, bu kısa programlarıyla bir sosyalist devrim için uğraşan Sol Sosyalistler ile POUM'dan ayrılıyorlardı. Aslında PCE, 1934 sonunda kurulan **İşçi İttifakı**'na katılmayan yegane işçi örgütüydü ve bu bileşimi «karşıdevrimin sinir merkezi» olarak tanımlamıştı. (6) Ama daha sonraları, gerek işçi saflarında gelişen birlik eğilimlerinin baskısıyla, gerekse de Moskova kaynaklı Üçüncü Dönemin siyasetinin değişmesiyle, bu tür ittifaklara katılarak, marjinal durumundan kurtulmak için çalışmaya başlamıştı.

Ama PCE'nin «tüm anti-faşistler» bağlamında koalisyona çağırdığı burjuva partilerini işçi örgütleriyle ittifaka iten asıl neden, rejimin Ekim sonrasında başlattığı baskı kampanyasıydı. Öyle ki, bizzat Manuel Azaña ile birlikte birçok Cumhuriyetçi Sol üyesi tutuklanmış, parti ağır tehdit altına girmişti. Bu durumda güçlü işçi örgütlerinin desteğini aramaktan başka çareleri yoktu. Öte yandan Prieto önderliğindeki PSOE de böyle bir ittifaka katılmaya hazırdı. Tek sorun giderek Marksist bir çizgiye kaymaya başlayan Caballero'cu sol kanadın sosyalist devrim çağırılarıydı. Gerçi Caballero UGT'nin genel sekreteri olarak büyük bir prestije sahipti, ama parti içinde Prieto yanlıları ağırlıktaydı. Caballero sonunda Halk Cephesi'nin uzun dönemli bir iktidar formülü değil, bir seçim ittifakı olarak ele alınmasını kabullendi ve görüşmelere katıldı.

CNT-FAI ise geleneği gereği her türlü seçim mücadelesine ve iktidar formülüne karşıydı. Liberter devrim anlayışı federalist bir özyönetimi öngörüyor, buna giden yolu da var olan rejimin çerçevesinde düzenlenecek seçimlerde değil, kitlelerin silahlı ayaklanmasında arıyordu. Bu nedenle de CNT, Halk Cephesi önerisine karşıydı. Ama Anarşistler tüm ülke çapında eşgüdümlü bir siyaset izlemiyorlardı ve örgütlülükleri de federal bir karakterdeydi. Bu nedenle de FAI'den ayrılan CNT'nin eski ve saygın önderlerinden Angel Pastena'nın kurduğu Sendikalist Parti, bir cephe ittifakına katılmaya karar vermişti.

POUM'un durumu ise oldukça ilginçti. Bu parti. «İspanyol kapitalizminin içinde bulunduğu bunalım koşullarında faşizme karşı mücadelenin, işçi sınıfını burjuvaziye, sosyalizmi burjuva demokrasisine bağımlı kılarak verilemeyeceğini» söylüyordu. «Demokratik-sosyalist devrimi engellemek, küçük burjuvaziyi anti-faşist kampa çekebilmek amacıyla burjuva demokratik istemlerin ötesine geçme-

6) Manuel Grossi, *L'Insurrection des Asturies*, Paris, 1972, s. 36.

mek, faşizmin zaferine davetiye çıkarmaktı». (7) POUM'un bu görüşleri onu burjuva partileri ile ittifaktan alakoyuyor ve bunun yerine bir **İşçi Cephesi** önerisine götürüyordu. Ama POUM, bu görüşlerine ve Troçki'nin tüm itirazlarına karşın Halk Cephesi antlaşmasına imza attı. Maurin ve Nin, Cephe'nin yalnızca bir seçim işbirliği olduğuna, sınıfsal bir uzlaşma sayılamayacağına, kitlelerin birlik baskısına karşı çıkma durumunda POUM'un prestij kaybedeceğine inanmışlardı.

Böylece 15 Ocak 1936'da, Martinez Barrio'nun UR'si, Azaña'nın IR'si, Prieto'nun PSOE'si, Caballero'nun UGT'si, Maurin'in POUM'u, Diaz'ın PCE'si ve Pastena'nın Sendikalist Parti'si, Halk Cephesi seçim ittifakını imzaladılar. Buna daha sonra Katalan burjuva partisi ERC (Esquerra Republicana de Cataluna-Katalonya Cumhuriyetçi Solu) de katıldı.

Caballero başkanlığında sürdürülen program çalışmaları, bir yandan Cumhuriyetçiler'in istemleri, öte yandan PCE'nin ittifakı sürekli «demokratik zemin»de tutma çabalarıyla son derece sınırlı, dar kapsamlı sekiz maddelik bir anlaşmayla sonuçlanmıştı. Buna göre, Cumhuriyetçilerin programlarında bulunan toprak ve eğitim reformu, mali kaynakların düzenlenmesi, küçük sanayinin korunması, belediyelerde ve meclis iç tüzüğünde reformlar temel istemlerdi. Caballero ve POUM'un ısrarla savundukları, toprakların ve bankaların kamulaştırılması, sanayi üzerinde işçi denetimi, silahlı kuvvetlerin dağıtılarak yerine işçi-köylü milislerinin kurulması türünden istemler Cumhuriyetçiler ile Komünistlerin çabalarıyla dışarıda bırakılmıştı. Anlaşmanın üzerinde herkesin müttefik olduğu tek maddesi, 1934 ayaklanmasına katılanların affı ve işlerinden atılan tüm emekçilerin tazminat ödenerek yeniden işe alınmasına ilişkin olanıydı.

İttifaka katılmayan CNT'nin yine de «oy yok» çağrısı yapmamasıyla 16 Şubat 1936 genel seçimi Halk Cephesi'ne katılan partilerin zaferiyle sonuçlandı: Cumhuriyetçi Sol 84, Cumhuriyetçi Birlik 37, Sosyalistler 90, Komünistler 16, POUM 1, Sendikalistler 1, Katalan Solu ise 38 milletvekili çıkardılar. Öte yandan CEDA 86, Yeniden Doğuş 11 ve Tarımcılar ise 13 sandalye kazanabilmişlerdi. (7a)

ASKER AYAKLANMA

Halk Cephesi'ne katılan partiler arasında en çok oyu Sosyalistlerin almasına karşılık, burjuva partilerinin sandalye sayısı daha

7) *Qué es y qué quiere el Partido Obrero de Unificaciòn Marxista*, Paris, 1972. Aktaran: Ronal Fraser, *Blood of Spain*, New York, 1981, s. 561.

7a) Pierre Frank, *a.g.e.*, c. 2, s. 784.

fazlaydı. Seçimlerin hemen ardında Prieto, cepheye katılan partilerin bir koalisyon hükümetinden söz ettiyse de Caballero ve yandaşları bu düşünceye sert bir biçimde karşı çıktılar. Sol Sosyalistler, 1935 Aralık'ında partinin Prieto'nun peşinden giderek burjuva partileriyle işbirliği içine girmesini engelleyememişlerdi, ama bu kez Caballero parti içinde ağır bastı ve Sosyalistleri hükümet dışında tutmayı başardı. Böylece hükümet önce Azaña'nın başkanlığında, Mayıs 1936'da Azaña'nın cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle de Casarès Quiroga'nın yönetiminde tümüyle burjuva partilerinden kuruldu. İşçi partileri hükümeti dışardan destekleyeceklerdi. CEDA, Azaña'nın devletin başına geçmesine ilişkin parlamento oylamasına katılmadı, böylece karşı oy da kullanmamış oldu. Katoliklerin, Monarşistlerin ve büyük burjuvazinin gözünde Azaña ülkenin daha da sola kaymasının önündeki son engellerden birisiydi. Yeni cumhurbaşkanı, bir iç savaştan kaçınan tüm İspanyolların birlik simgesi durumuna gelmişti. Ama bunun bir yanılsama olduğu kısa bir süre sonra açığa çıkacaktı.

Halk Cephesi'nin söz verdiği affın daha kararnamesi imzalanmadan kitleler güçlü bir şahlanışla hapishanelerin kapılarını yıktılar ve en başta Asturias ayaklanmasına katılan mahkumları özgürlüklerine kavuşturdular. Ama gösteriler hemen yatışmadı. İşçiler haftalık çalışma süresinin kısaltılması, ücretlerin artırılması ve ücretli izin istemlerini öne çıkarıyorlardı. Bu arada yoksul ve topraksız köylüler de seferber olmuşlar. yüzyıllardan beri süregelen sefaletlerinin Halk Cephesi iktidarıyla son bulacağı inancına kapılmışlardı. Hemen Şubat sonunda Bodojoz ve Caseres'de, ardından Estremadura'da, toprak işgalleri yaygınlaştı. Büyük toprak sahiplerinin arazilerine yerleşen köylüler buraları derhal işliyor ve ekiyorlardı. Aslında Halk Cephesi'nin programı, tıpkı Fransa'da olduğu gibi, kitlelerin belli başlı istemlerinden hiçbirini içermiyordu ama seçim zaferiyle coşan emekçiler, hükümet programını dikkate almadan ,onun getirdiği sınırlamaları düşünmeden kendi sorunlarını bizzat çözme çabasına kendiliklerinden girişmişlerdi. Ne var ki, işçi sınıfı yöneticilerinin o günkü siyasetleri bu girişimle uyuşmuyordu.

Hareketlenen yalnızca emekçiler değildi. Seçim sonuçları gerici ve faşist kampta da huzursuzluk yaratmış ve hepsinden önce de ordu içinde çeşitli çevreler darbe hazırlıklarına başlamıştı. Aslında sağ kamp oyununu açıktan oynuyordu. Falanjistler kentlerde bir dizi cinayet işlerken ordu da kanlı bir baskı düzeni yaratmaya çalışıyordu. Başta Franco, Mola, Queipo de Llano olmak üzere birçok general de «düzensizliklere son verme» çabası içindeydi. Çeşitli kanallarla bu generaller Mussolini ve Hitler'le haberleşmeyi ve girişimlerine destek vaadi almayı başardılar. Portekiz'de Salazar da onları destekliyordu. Bu üç diktatör de muzaffer bir İspanyol dev-

riminin kendi rejimlerini ve tüm Avrupa'yı derinden sarsacağının farkındaydılar.

Temmuz ayı başlarında bir darbenin yaklaşmakta olduğu artık herkesçe biliniyordu. Ama burjuva hükümet, toplumu yatıştırmaya ve «devlet memurlarını» korumaya çalışıyordu. 18 Mart'ta yayınlanan bir hükümet bildirisinde, «Anayasal iktidara bağlılıkla hizmet eden ve halk iradesine boyun eğen subaylara karşı girişilmiş bulunan haksız saldırılar karşısında duyulan üzüntü» dile getiriliyor ve «orduyu yıpratma amacına yönelik inatçı ve canice yalanlar» kınanıyordu. (8) Azaña ve ekibinin gözünde ordu ve faşist örgütlerin yanı sıra bir işçi ve köylü devrimi de cumhuriyeti tehdit ediyordu. Bu nedenle de Cumhuriyetçi burjuvazi zaman zaman her iki kesime de vurarak ya da sahip çıkarak düşman güçleri yatıştırmaya çalışıyordu. Ne var ki, toplumsal dinamikler bu tür bir siyasete başarı şansı tanımıyordu.

Bu arada PSOE önderi Prieto, işçi-köylü seferberliğine karşı çıkıyor ve anarşinin faşizmle sonuçlanacağı uyarısında bulunuyordu. Ordunun ve Falanjistlerin saldırılarının yoğunlaştığı bir dönemde «Yapıcı Devrim» kavramını ileri sürerek, kapitalizmin sınırları içinde kalacak olan çeşitli reformlar öneriyordu. «Demokratik devrim» yanılsaması içindeki PCE'nin tavrı da pek farklı değildi. 1 Haziran'da parti genel cekreteri José Diaz, Zaragoza'da verdiği söylevde, «anlaşmazlıkları greve başvurmadan çözümleme yolları üzerinde iyice düşünülmelidir» diyerek yaygınlaşan işçi seferberliğine karşı çıkıyor ve, «çünkü, bugün patronların siyasal baltalama nedenleriyle grevler kışkırttığı ve körüklediği, faşistlerin gericiliğin amaçlarına hizmet etmek üzere kışkırtıcı ajan olarak örgütlere sızdığı bir dönemdeyiz» diye ekliyordu. Ama bu arada Caballero, «İspanya'da sosyalizmi gerçekleştirmek için kapitalist sınıfın üstesinden gelmek ve kendi iktidarımızı kurmak gerekir» diyerek «İşçi Hükümeti» sloganını ortaya atıyordu. POUM önderi Nin ise, «Demokratik burjuvazi için devrim sona ermiştir. İşçi sınıfı için ise devrim yolunun bir aşamasıdır sadece bu» diyordu. (9) UGT, CNT ve POUM, hükümetten işçi ve köylülere silah dağıtmasını istiyorlar, kendi askeri birimlerini örgütlüyorlardı. Ne var ki, kitleleri seferber edecek net bir program ileri sürülememişti henüz. Bu ortamda ilk darbeyi vuran ordu oldu.

16 Temmuz'u 17'sine bağlayan gece, Fas'daki İspanyol birlikleri askeri ayaklanmayı başlattı. İsyancı komutanların tüm ordu birliklerine ayaklanmaya katılmaları yolundaki çağrıları oldukça destek gördü ve 18 ve 19 Temmuz günlerinde İspanya'daki birliklerin hemen tümüne yakını girişime katılarak kendi bölgelerinde yönetimi almaya başladılar. Geliyorum diyen ayaklanmaya karşı o güne de-

8) Aktaran: P. Broué-E. Temime, *a.g.e.*, s. 59.

9) P. Broué-E. Temime, *a.g.e.*, s. 53 - 62.

gin hiçbir şey yapmamış olan hükümet hala sorunun yasal zeminde çözümlenebileceğine inanıyor ve isyancı komutanlara girişimlerinden vaz geçme ve hükümetin emirlerine uyma çağırısında bulunuyordu. Bir yandan da ayaklanmaya katılmamış olan birkaç komutandan durumu düzeltmelerini bekliyordu. Ne var ki bu çabaları boşa çıkacaktı.

Ayaklanmaya karşı ilk ciddi girişimi başlatanlar yine kitleler oldu.

Hükümet halkın silah istemine hala karşı çıkıyordu. Ama birçok kentte işçiler ilkel silahlarla isyancı askerlere karşı koydukları gibi ,ele geçirdikleri garnizonlardaki silahları da kendi aralarında dağıtmaya başlamışlardı. 18 Temmuz akşamı CNT ve UGT'nin genel grev çağırısı da yaygın bir destek görmüş ve hemen her İspanyol kentinde isyancılar ile halk kitleleri arasında çatışmalar patlak vermişti. Birkaç gün içinde başta Madrid, Barselona. Valencia, Toledo, San Sebastian ve Málaga olmak üzere birçok kentte işçiler denetimi ve üstünlüğü ele geçirmişlerdi. Ama darbeciler Fas'a. Burgos'a, Zaragoza'ya ve birkaç başka bölgeye egemen durumdaydılar.

Casarès Quiroga'nın istifa etmekten başka yapacak bir şeyi kalmamıştı. Azaña yeni hükümeti kurma görevini Martinez Barrios'a vermişti, ama Caballero, hükümeti ancak işçilere silah dağıtması koşuluyla destekleyeceklerini bildiriyordu. Barrios ise bunun bir işçi ayaklanmasının başlangıcı ve parlamenter cumhuriyetin sonu anlamına geleceğini düşünerek Caballero'nun önerisine karşı çıkıyordu. Sonunda Halk Cephesi hükümetinde savunma bakanlığı yapan José Giral yeni kabineyi kurdu. Hükümetin bileşimi bir önceki gibi, yani burjuva nitelikliydi, ama bu kez halka silah dağıtılması kabul edilmişti. Bu arada Franco'ya bağlı isyancı birliklerle halk kitleleri arasındaki çatışmalar tüm İspanya'ya yayılıyor, iç savaş başlıyordu.

İŞÇİ DEVRİMİ

İşçilerin silahlanarak, ayaklanan askeri birlikleri bastırdıkları her yerde gerçek bir işçi devrimi oluşmaya başlamıştı. Ülkenin tüm kentlerinde ve köylerinde çeşitli adlar altındaki silahlı komiteler yönetimi üstlenmiş durumdaydı. «Halk Komiteleri», «Savaş Komiteleri», «Savunma Komiteleri», «Devrimci Komiteler», «İşçi Komiteleri», «Anti-faşist Komiteler», vb. çatışmanın en kızgın anında ve öncelikle ayaklanma girişimini bastırmak üzere örgütlenmişlerdi. Giral hükümetinin otoritesi ancak Madrid'de ve onun birkaç kilometrelik çevresinde geçerliydi, o da ancak Sosyalist Parti'nin tüm ülke çapındaki haberleşme ağının yardımıyla ayakta duruyordu. Diğer bölgelerde ise iktidar devrimci komitelerin elinde yoğunlaşıyordu.

Komitelerin oluşum tarzları bölgelere göre oldukça büyük değişiklikler gösteriyordu. Fabrikalarda, madenlerde ya da köylerde kurulan komiteler, bu birimlerde yaşayanların ya da çalışanların genel oyunu temsil ediyordu. Gerçi içlerinde her parti ya da sendikanın belirli bir oranda temsil edilmesine özen gösterilmişti, ama bunlar yine de doğrudan oyun, genel kurulların sonucuydu. Ama çoğu yerde komite üyeleri, bölgede bulunan partiler ya da sendikalar tarafından seçilen ya da atanan temsilcilerden oluşmaktaydı. Bunlardan en önemlisi de CNT, FAI ve POUM temsilcilerinden oluşan Katalonya Merkez Komitesi idi. Gerçi komiteye birkaç Cumhuriyetçi burjuva da katılmıştı, ama asıl güç işçi örgütlerinin elindeydi. Katalonya'da bir de «Ekonomi Konseyi» kurularak, iktisadi yaşamın yeniden örgütlenmesine girişilmişti. Aragon'da kurulan komitelerin çoğu CNT, FAI ve Anarşist Gençlik Hareketi üyelerinden oluşuyordu. Diğer kentlerde UGT, PSOE, PSUC (PCE'nin Katalonya'da bağımsız bir parti olarak örgütlenmiş kolu) ve POUM temsilcileri de Anarşistlerin yanı sıra komitelere katılmışlardı. Santander, Mieres, Sama de Langceo'da ise Sosyalistler ağırlıktaydılar. Valencia'da CNT, Málaga'da UGT, Castellón'da ise CNT ve POUM ağırlıktaydı.

Adları ya da yapıları ne olursa olsun, komitelere egemen olan ortak çizgi, bunların kuruldukları bölgedeki iktidarı doğrudan üstlenmiş olmalarıydı. Fabrikalara el koyuyorlar, yönetimi üstleniyorlar, düzenin korunması için gerekli önlemleri alıyorlar, sanayi kuruluşlarını kamulaştırıyorlar, fiyat denetimleri uyguluyorlar, kilise mallarına el koyarak topraklarını halka dağıtıyorlar, kırlarda ise büyük toprak sahiplerinin arazilerini topraksız köylülere dağıtıyorlar, banka hesaplarını devralıyorlar, eğitim ve sosyal güvenlik çalışmalarını üstleniyorlar, kısaca bir devletin tüm uzmanlaşmış işlevlerini yerine getiriyorlardı. Söz konusu olan tipik bir işçi ve köylü devrimiydi. Komiteler yasama ve yürütme güçlerini birleştirerek siyasi düzeneği işçi sınıfının eline teslim etmişlerdi. Merkezdeki yasal hükümet varlığını sürdürüyordu aslında, ama yalnızca gölgesi vardı, gerçek iktidar ise halk organlarının elindeydi. Böylece hemen tüm devrimlerin ortak özelliği olan **ikili iktidar** durumu İspanya'da da ortaya çıkmıştı.

Bu «ikinci iktidar» odaklarının gücü bir yanıyla da, aynı biçimde oluşturulan silahlı milislerden kaynaklanıyordu. Partilerin ve sendikaların girişimleriyle ortaya çıkan savaşçı milislerin tümü 100 bin kişi civarındaydı. Bunlardan 50 bini CNT'ye, 30 bini UGT'ye, 10 bini PCE'ye ve 5 bini POUM'a bağlıydı. Birliklerin komutanları ise siyasi militanlar ve sendikacılardı. Bunların arasında çok az sayıda meslekten subay bulunuyordu. Bütün milis kollarında subaylar ve erler belirli bir maaş alıyorlardı. Rütbeler kaldırılmıştı, komutanları ise, kendilerinden hiç bir saygı belirtisi istenmeyen askerler seçiyordu. Anarşist kollara, yanlarında askeri teknisyenler bulunan

siyasi delegeler, UGT, POUM ve PSUC'ye bağlı birliklere ise siyasi komiserlerin denetimindeki subaylar komuta ediyordu.

İşçilere silah dağıtılması koşuluna boyun eğen Giral hükümeti şimdi artık tüm otoritesini yitirmişti. Hükümetin hala var olabilmesi, partilerin, sendikaların, milislerin ve komitelerin isteklerine boyun eğmesine bağlıydı. Giral sabırlı davranmaktan yanaydı. Bölgelerde komitelerin aldığı kararları, Giral'ın atadığı resmi devlet yetkilileri onaylayarak yürürlüğe sokuyorlardı. Böylece devlet, tüm otoritesizliğine karşın varlığını sürdürmeyi başarıyordu. Madrid'de, hükümet sokağın denetimini işçi milislerinden geri almayı becermiş ve yetkiyi eski polis örgütüne aktarmıştı. Katalonya'da ise özerk hükümetin yasal yetkiyi ele geçirme çabası CNT ve POUM'un sert karşı çıkışıyla başarısızlığa uğruyordu. Buradaki Stalinist parti PSUC, özerk hükümeti destekliyordu ama gelişmeler karşısında işçi sınıfı içinde azınlığa düşme tehlikesini göze alamayıp 2 bakanını hükümetten çekmişti. Barselona'da hükümetin milisleri dağıtarak düzenli ordu kurma girişimi ise CNT'nin girişimiyle geri püskürtülüyor ve bu örgüte bağlı 10 bin asker, «Üniformalı askerler değil, özgürlüğün milisleri olmak istiyoruz. Ordu ülke için bir tehlike olduğunu göstermiştir, yalnız halk milisleri kamu özgürlüklerini koruyabilir: Milis, evet! Asker, asla!» kararını alıyordu. Anarşist önderlerden Juan Lopez, o dönemi şöyle anlatıyordu: «Devletin tüm eklemleri kırılmıştı. Siyasal organlarından artık hiç biri işlemiyordu. Ne Giral'in, ne de Companys'in kırık parçaları yeniden yapıştıracak, Devlet organlarını yeniden işletecek, yeni bir merkezileşmiş Devlet kuracak gücü vardı,» (10).

Bütün bu gelişmeler, 1936 güzünde İspanya'nın gerçek bir devrim ortamına girmiş olduğuna işaret ediyordu. İşçi ve köylü komiteleri ve silahlı milislerle sürdürülen doğrudan demokrasi, kitle seferberliği temelinde sanayide uygulanan işçi kontrolü, yoksul köylülerin kendiliklerinden büyük toprak sahiperinin ve Kilise'nin topraklarına el koyarak kendi adlarına işletmeye başlamaları, toplumsal yaşamın tüm kesitlerinde işçi partilerinin yetke sahibi durumuna gelmeleri, yeni bir devletin cenin halinde ortaya çıkmaya başlaması; bunlara karşılık, eski devletin gölge halinde de olsa varlığını sürdürmesi ve kendisini yeniden kurma çabaları... İspanya'da bir soyalist devrim başlamış ve kendine özgü bir ikili iktidar ortamı yaratmıştı. Şimdi gelişmeler, bu devrimin sürdürülerek bir Komiteler hükümetine ve yeni bir devletin inşaasına mı geçileceği, yoksa durdurularak memurları, yargıçları, polisi, ordusuyla eski devletin, Halk Cephesi hükümeti altında yeniden güçlendirileceği mi sorusunda düğümleniyordu.

---

10) Juan Lopez, *Catalogne 36 - 37*, Paris, 1970, s. 59 - 60. Aktaran: P. Broué-E. Temime, *a.g.e.*, s. 103.

Savaşın kaderi de bu soruya verilecek yanıta bağlıydı. Yaz ayları boyunca Cumhuriyetçiler Badajoz, Irun, Talavera ve Toledo'da ciddi yenilgilere uğramışlardı. Savaşın etkin bir biçimde sürdürülebilmesi için tek ve güçlü bir iktidara gereksinim vardı. Komiteler ile kurulu Devlet'in arasındaki rekabet ve çekişme, savaşan yığınların gücünün merkezileştirilmesini engelliyordu. Ya Komiteler tasfiye edilerek devrim durdurulacak, ya da Komiteler burjuva devlet mekanizmasını alaşağı ederek kendi merkezi otoritelerini tek kılacaklardı. Bu soruya, ülke yaşamına damgasını vuran çeşitli partilerin verdikleri yanıta geçmeden önce, yaygınlaşan komitelerin bir özelliğini yeniden anımsatalım. Kitle seferberliğinin doğrudan temsilcileri de olsa, bu komitelerin büyük bir çoğunluğu çeşitli örgütler tarafından yukardan atanan önderlerden oluşmaktaydı. Bu nedenle de, devrimin gerçek iktidar organları durumuna dönüşebilmeleri için, çoğunluk yasası uyarınca kurulan ve seçimle iş başına gelen temsilcilerden oluşan organlar durumuna dönüşmeleri gerekiyordu. Oysa, ikinci iktidarı ellerinde yoğunlaştırmaya başlayan işçi örgütleri, bu iktidarı başka organlara devretmeyi düşünmüyorlardı. Bu anlamda İspanya devrimci bir önderliğin bunalımını yaşıyordu.

DEVRİM NE OLACAK?

Cumhuriyetçi burjuvazinin kurulu devletin yasallığını sürdürmeye ve tavizler siyasetiyle devrimi engellemeye çalıştığını söylemiştik. Ama, bu amaçlarını gerçekleştirebilecek yeterli güce sahip değildi. Devrimin kaderi üzerinde belirleyici etkiyi ise ancak işçi örgütleri sağlayabilirdi. Eğer işçi örgütleri burjuva Halk Cephesi hükümetine katılarak desteklerini sürdürürlerse devletin tümden yok olması engellenebilir ve komitelerin otoritesine karşı çıkılabilirdi.

Sosyalist Parti'nin Prieto önderliğindeki kanadı bu gerçeği çok net bir biçimde kavramıştı. Sosyalistler, devrimden önce olduğu gibi devrimden sonra da İspanya'nın önünde çok uzun bir kapitalist gelişme evresinin bulunduğuna inanıyorlardı. «Devrimci aşırılıklar» olarak adlandırdıkları kitle seferberliğinin ülkenin geleceğini tehlikeye attığını, yapılması gerekenin ise güçlü bir orduya dayanan bir Cumhuriyet rejiminin kurulması olduğunu düşünüyorlardı. Franco'ya karşı mücadeleye salt askeri açıdan bakan Sosyalistler, iç savaşın kaderinin de dışardan gelecek yardıma bağlı olduğu inancındaydılar. İngiltere ve Fransa ise İspanya'daki devrimci gelişmeleri kuşkuyla izlemekteydiler. Bu ülkelere yeterli güvence ise ancak bu «aşırılıkların» engellenmesiyle verilebilirdi. Pietro, partisinin yayın organı **El Socialista**'da şöyle yazıyordu: «Bazı demokrasilerin İspanyol devrimiyle ilgili değerlendirmelerinin değişeceğini umuyoruz. Çünkü şimdilik bizi hiç bir olumlu çözüme götürmeyen devrimci hı-

zın arttırılmasıyla bu yardım olanaklarının tehlikeye düşürülmesi acı bir olay, gerçek bir trajedi olacaktır.» (11) Londra ve Paris'e tüm güvenceleri vermek için devrimi durduran ve sonra da ezen Halk Cephesi hükümetinin, bu yöntemle sürdürdüğü iç savaşın yol açtığı trajediyi ise bugün daha iyi biliyoruz.

Sosyalist Parti'nin Prieto önderliğindeki sağ kanadı bu çizgisinde yalnız değildi. Komünist Parti ile onun Katalonya'daki kolu PSUC de devrimin durdurularak burjuva devletinin güçlendirilmesini savunuyorlardı. Aslında bu partilere bağlı işçiler ilk haftalarda kitle seferberliğine katılmışlar, komitelerde temsil edilmişler ve milis birlikleri örgütlemişlerdi. Ama partilerinin merkezleri daha değişik bir siyasi çizgiye sahipti. Fransız Komünist Partisi yayın organı **L'Humanité** 3 Ağustos'ta İspanyol Stalinistlerinin tavrını şöyle açıklıyordu: «İspanyol halkı bir proletarya diktatörlüğü için uğraş vermiyor. Onun tek hedefi özel mülkiyete saygılı Cumhuriyetçi düzenin korunmasıdır.» Ülkenin tarihsel koşullarının bir sosyalist devrime izin vermediği inancında olan PCE'nin genel sekreteri José Diaz da, «Geniş toplumsal içeriği bulunan bir demokratik cumhuriyet uğrunda savaşmaktan başka bir şey istemiyoruz. Bugün için ne proletarya diktatörlüğü, ne de sosyalizm, yalnızca faşizme karşı demokrasinin verdiği savaş söz konusu olabilir» diyordu. (12)

Komünistler, «aşamalı devrim» kuramlarını İspanya'da bu biçimde somutlamışlardı: Önce demokratik burjuvaziyle faşizme karşı savaş. Burjuva partileriyle koalisyon biçimindeki Halk Cephesi hükümeti anlayışları da bu teze dayandırılıyordu. Aslında «demokratik devrim» aşamasının bu biçimde formüle edilmesi, Komintern'in 1935'teki 7. Kongresiyle birlikte başlayan aşırı soldan sağa dönüşünün bir ürünüydü. Kasım 1936 başında, İspanya'ya ilişkin olarak şöyle deniliyordu: «İspanyol halkının faşizmi ezmeden demokratik devrimi başarıya ulaştırabilmesi ve emeğin sermaye üzerindeki zaferinin koşullarını hazırlayabilmesi olanaklı değildir... Madrid'in kahraman savunucuları, yaşamları pahasına tüm Avrupa demokrasisini faşist saldırganlara karşı ve insanlığı yeni bir emperyalist savaşa karşı savunmaktadırlar.» (13) Moskova'nın İspanyol devrimine ilişkin siyasi çizgisini en çarpıcı biçimde yansıtan bir başka belge de, Stalin'in 21 Aralık 1936'da, o sırada başbakanlığı üstlenmiş olan Largo Caballero'ya gönderdiği mektuptur. Molotov ile Voroşilov'un

---

11) Indalecio Prieto'nun bu döneme ilişkin makale ve demeçleri, 3 ciltlik *Palabras al viento* (México, 1942) adlı yapıtında toplanmıştır. Ayrıca bak. P. Broué-E. Temime, *a.g.e.*, s. 140.

12) José Diaz'ın bu döneme ilişkin makale ve demeçleri, *Tres años de Lucha* (Paris, 1970) adlı yapıtında toplanmıştır. Ayrıca *bak.* P. Broué-E. Temime, *a.g.e.*, s. 141 ve Ronald Fraser, *a.g.e.*, s. 326.

13) Aktaran: Pierre Frank, *a.g.e.*, 2. cilt, s. 790 - 91.

imzalarını da taşıyan bu mektup, Sosyalist Halk Cephesi başkanına şu öğütlerde bulunuyordu:

«Hükümetin çizgisine kentlerdeki küçük ve orta burjuvaziyi de kazanmak, onlara hükümet karşısında tarafsız bir konum alma olanağını sağlamak, yatırımlarını kamulaştırmalara karşı korumak, ve onlara mümkün olan en geniş ticaret özgürlüğünü vermek gerekir...

«Cumhuriyetçi Parti önderlerini geri plana itmemek, tam tersine onları hükümete çağırmak, olayların gelişiminde sorumluluk yüklenmelerini sağlamak gerekir. Özellikle Azaña ve grubunun hükümeti desteklemesini sağlamak, onların kararsızlıklarını aşmaları doğrultusunda her şeyi yapmak gerekir. Bu, İspanya'nın bir komünist cumhuriyet olarak kabul edilmesini engellemek için mutlak bir zorunluluktur. Böylesine bir görünüm Cumhuriyetçi İspanya için en büyük tehlikedir.

«İspanyol hükümetinin, İspanya'da yaşayan yabancıların yasal mülklerine ve çıkarlarına yönelik herhangi bir girişime izin vermeyeceğini ilan etmesi gerekir...

«Rusya'da olanaklı olmayan parlamenter yolun, İspanya'daki devrimci girişimler açısından çok daha etkili olması olanaklıdır.» (13a)

Kısacası Moskova, İspanya'da bir sosyalist devrim görmek istemiyordu ve PCE aracılığıyla Halk Cephesi iktidarını bu doğrultuda yürütmeye çalışıyordu. Aynı dönemde Fransa'da da somutlanan bu dünya siyasetinin altında yatan SSCB'nin ve dolayısıyla da Stalinist bürokrasinin korunması anlayışını bir başka yazıda anlatmıştık. (14) Ama doğaldır ki bu siyaset bu terimlerle ifade edilmekten çok duruma göre biçimlendirilen «devrim anlayışı»na dayandırılıyordu. Orta sınıfların kazanılması, demokratik (ya da yerine göre anti-faşist, anti-emperyalist, anti-tekel, vb.) burjuvaziyle ittifak, önce demokratikleşme vb. türünden savlar, hep Komünistlerin burjuva rejimlerine destek vermelerinin «ideolojik» gerekçelerini oluşturuyordu. Bunun İspanya'daki anlamı da, ordunun ayaklanmasıyla patlak veren işçi ve köylü devriminin durdurulması ve bastırılması olacaktı. Franco'ya karşı iç savaşın böylece kazanılabileceği düşüncesinin ise tümüyle yanlış olduğu, birkaç yıl sonra ve bir milyon insanın can vermesiyle sonuçlanan yenilgiyle kanıtlanacaktı.

Caballero önderliğindeki Sol Sosyalistlerin, izlenecek yol üzerindeki düşünceleri, Prieto ve Komünistlerden daha bulanıktı. Caballero sık sık sosyalizmin ancak bir işçi devleti halinde kurulabileceğinden, komitelerin ve milislerin gücünden söz ediyordu. Ama sosyalizmin zaferine giden yol, Caballero ve arkadaşlarının kafasında, komitelerin Rus Devrimi sırasında ortaya çıkan Sovyet türü or-

---

13a) *İbid.*

14) *Onbirinci Tez*, Kitap 4, «Fransa'da Halk Cephesi» başlıklı makale.

ganlara dönüştürülmesinden geçiyordu. Komünist Partisi'ni gericilerin sığınağı olarak tanımlayan Sol Sosyalistler, işçi iktidarını doğrudan kendi yönetimleri altındaki bir hükümette arıyorlardı. Bu anlamda söz konusu olan devletin biçim değiştirmesi değildi; var olan devlete devrimci işçi örgütlerinin el koyarak çalıştırmaları devrimin zaferi anlamına gelecekti. Bu açıdan Caballero grubu, sürmekte olan devrimin sınıfsal güçlerinin seferberliğini yaygınlaştırmak ve merkezileştirmek yerine, Giral hükümetinin muhalif bir destekçisi konumunu sürdürüyordu. Caballero'nun iktidarı eline alma düşüncesi de, burjuva hükümetin yayılmakta olan devrim karşısındaki aczinden kaynaklanıyordu. Caballero **Pravda**'nın İspanya muhabiri Mikhail Koltsov'a 27 Ağustos günü şu demeci veriyordu: «Bütün halkçı güçler hükümetin dışında sosyalist ve anarşist sendikaların çevresinde birleşmiştir... Halk milisleri hükümeti dinlememektedir, durum biraz daha böyle giderse, milisler iktidarı ellerine alacaklardır... İşçi partileri en kısa zamanda bürokratları, çalışma bakanlığı sistemini, memurları tasfiye etmeli ve yeni devrimci yönetim biçimlerine geçmelidir. Halk yığınları bize ellerini uzatıyor ,bizden hükümet yönetimi istiyor, ve biz pasif kalarak bu sorumluluktan kaçıyoruz, hiçbir şey yapmıyoruz.» (15) Tarihçiler, oldukça ilerlemiş yaşlarda devrimci sosyalist düşünceleri benimsemiş olan bu yaşlı işçi önderinin İspanyol devrimi karşısında son derece samimi ve içten davranmış olduğunu, ancak devrimci bir tarih bilincine sahip olmayan siyasetinin bu nedenle taşıdığı sınırlılıklar sonucu yenilgiye yol açtığını kaydederler. Bu doğru bir yargı olabilir, ama bundan daha önemli olan, Franco'nun faşist darbesine karşı verilen savaş ile devrim mücadelelerini birleştirmiş olan İspanyol emekçilerinin, Caballero ve Sol Sosyalistlere bağladıkları umutlarının boşa çıkmış olduğudur. Bunu biraz ilerde göreceğiz.

Tarihlerinde ilk kez bir ülkede bu denli belirleyici bir konuma gelen Anarşistler ise, her türlü devlet biçimi karşısındaki muhalif konumlarını dikkatle sürdürmeye çalışıyorlar, var olan burjuva devletine karşı mücadele verirken, gelişmekte olan yeni işçi devletinin ilk örgütsel oluşumları karşısında ne yapacaklarını pek kestiremiyorlardı. Öte yandan «mutlak özgürlükçü komünizm» ülkülerine ulaşmakta izlenecek yol üzerine de herhangi bir görüş belirtmiyorlardı. Anarşistler için iç savaşın yarattığı koşullar her şeyden daha önemliydi, ve savaş gerçek bir hükümeti gerektiriyordu. Ama bu hükümetin, kendi kuramlarındaki «Özgür Komünler Federasyonu» olması gerektiğini ileri süren de yoktu. Geriye yalnızca CNT-FAI'nin hükümete katılıp katılmayacağı, iktidara geçip geçmeyeceği sorusu kalıyordu. Anarşist önderler bu konuda epey sert tartışmalar yaptılar ve sonuçta CNT Katalonya bölge komitesi, Garcia Oliver'-

15) Mikhail Koltsov, *Diario de la guerra de España*, Paris, 1963, s. 76-77. Aktaran: P. Broué-E. Temime, *a.g.e.*, s. 14-2.

in önerisi üzerine, «işbirliğini içeren demokrasiye katılma» kararını aldı. (16) Anarşistler böylece ellerine kadar gelen iktidar olanağını «işbirliği» adına kenara itiyorlar ve belki de ideolojilerine tarihsel anlamda öldürücü darbeyi yine kendileri vuruyorlardı. CNT'nin bu kararı bir süre sonra doğal sonuçlarına da ulaşacaktı. Madrid'deki hükümet otorite açısından son derece güçsüzdü, bu nedenle de kitleler üzerinde prestij sahibi olan işçi örgütlerinden oluşan bir hükümete gereksinim vardı. Ama böylesine bir «işçi hükümeti» onlar için burjuva devlet biçiminden farklı bir niteliğe sahip olamazdı. Böylece Sosyalistler ile Anarşistler, demokratik Cumhuriyet rejiminin varlığını koruyacak ve güçlenmesini sağlayacak bir «işçi hükümeti» anlayışı üzerinde anlaşmaya varıyorlardı.

«NO İNTERVENCİON» VE SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN ROLÜ

İç savaşın daha başında her iki kamp da, yardım alabilmek amacıyla çeşitli ülkelere baş vurmuştu. Hitler ve özellikle de Mussolini, Franco'nun bu istemini derhal ve memnuniyetle kabul etmişler ve silah, cephane ve uçakların yanı sıra asker de göndermeye başlamışlardı.

Giral hükümeti ise Muhafazakar Parti lideri Baldwin tarafından yönetilen İngiliz hükümeti ile başbakanlığını Léon Blum'un yaptığı Fransız Halk Cephesi hükümetinden yardım istemişti. Büyük kitle seferberliği sonucu iktidara gelmiş ve Haziran 1936'daki geniş işçi hareketinin desteğini kazanmış olan Léon Blum'un bu isteme olumlu yanıt vermesinin kolay olacağı düşünülüyordu. Gerçekten de Blum hükümeti başlangıçta çağrıya ilgili davranmış ve ne türden ve nasıl yardım yapılacağına ilişkin görüşmelere başlamıştı. Ne var ki Fransız Halk Cephesi'nin bu konudaki kesin kararını belirleyecek olan, Fransız Sosyalistlerinin ve Komünistlerinin İspanya devrimine duydukları ilgi değil, yaklaşmakta olan savaşa ilişkin olarak Fransa'nın korunması açısından izlenmesi gereken uluslararası strateji ve bu bağlamda İngiltere'nin tavrıydı. İngiliz hükümetinin dış politikası ise Hitler ile anlaşma zeminleri arama temeline dayanıyordu. İspanya nedeniyle Hitler ve Mussolini'yi karşısına almak İngiliz Muhafazakarları için zamansız ve anlamsızdı. Üstelik İngiliz hükümeti, kurulu düzeni temelinden sarsan «Kızıllar»dan çok, Franco ve yandaşlarına sempati duyuyordu. Deniz Kuvvetleri Komutanı Lord Chatfield, Franco'yu «iyi bir İspanyol yurtseveri» olarak tanımlarken, kuşkusuz İngiliz kabine üyelerinin birçoğunun görüşünü dile getiriyordu. Daha o zamandan Nazilere yönelik nefretini saklamayan Churchill de İspanya'ya yönelik olarak «sarsılmaz birtarafsızlık şimdilik tek çözüm yoludur» diyordu. (17) Ama yalnızca

16) P. Broué-E. Temime, *a.g.e.*, s. 143.

17) Bu konuda geniş bilgi için bak. Winston Churchill, *Journal Politique*, Paris, 1948.

bu da değil, İberik Yarımadası'ndaki madenler üzerinde sahip olduğu çıkarlar İngiltere'yi kamplardan herhangi birini açıktan desteklemekten ala koyuyordu. Akdeniz'deki sömürgeleri açısından da bölgede İtalya ile iyi geçinmek ve Habeşistan sorunu nedeniyle patlak veren gerginliğin üstesinden gelmek zorundaydı.

İngiltere'nin bu tavrının yanı sıra Sovyetler Birliği'nin izlenecek yol konusunda ısrarla suskun kalarak bu konudaki öncülüğü Fransa'ya bırakması, içerde ise Radikal Parti ile Sağ partilerin ve kamuoyunun baskısı sonucunda Léon Blum, Giral hükümetinin yardım istemini geri çevirdi. Ama bir yandan da, Alman ve İtalyan yardımlarından haberdar olan Fransız işçilerinin tepkisini savuşturmak amacıyla diplomasi alanında bir manevraya girişti ve «müdahale etmeme» tezini ortaya attı. Bu teze göre iç savaş doğrudan doğruya İspanyollar'ın bir iç sorunuydu ve hiç bir ülke taraflardan herhangi birine yardımda bulunmamalıydı. 1936 Ağustosu'nun başında Fransız hükümetinin ileri sürdüğü bu uluslararası öneriyi, aynı ayın sonuna kadar İngiltere, İtalya, Almanya, Portekiz ve Sovyetler Birliği de imzaladılar. O güne değin Franco'ya yönelik yoğun yardımlarda bulunan Almanya ve İtalya için bu antlaşma, girişimlerini perdelemek ve üstelik öteki ülkelerin ellerini kıskıvrak bağlamaktan başka bir anlam taşımıyor, işlerine geliyordu. İngiltere ise dış siyasetine uygun düşen bu anlaşmayla Nazilere ve Faşistlere uluslararası alandaki iyi niyetini bir kez daha kanıtlamış oluyordu. Ya Sovyetler Birliği?

31 Ağustos'ta Sovyet hükümeti, diğer Batı ülkeleri gibi antlaşma gereğince, «Her türlü silah, cephane, savaş araç ve gerecinin, uçak ve savaş gemisinin İspanya'ya doğrudan ya da bir aracı yoluyla ihracını, hatta bu ülkeden transit geçirilmesini» yasaklayan bir kararname yayınladı. Gerçi bu kararname bir ay süreyle yürürlükte kalacaktı, ama İspanyol devriminin ve iç savaşın en kritik üç ayı boyunca Sovyetler'in izlediği bu «tarafsızlık» siyaseti, Stalinist bürokrasinin uluslararası alanda izlediği çizgiyi çıplak bir biçimde açığa vuruyordu. Stalin önderliği 1920'lerin ortalarına değin partiye ve Komintern'e egemen olan «devrimin dünya çapında yaygınlaştırılması» anlayışından ayrılmış ve «tek ülkede sosyalizm» kuramı doğrultusunda kendisini Sovyetler Birliği'nin güçlendirilmesi çabasına vermişti. İktidarı elinde yoğunlaştıran bürokrasi, doğrudan kendi iktidarının korunması anlamına gelen bu dünya siyasetini ise, doğaldır ki çeşitli ülkelerdeki işçi mücadeleleriyle değil, batıdaki etkin burjuva rejimleriyle ittifak içinde sürdürüyordu. 1934'te, Doumergue önderliğindeki sağcı Fransız hükümeti ile imzaladığı antlaşma (Laval-Stalin Paktı) bunun ürünüydü, 1939'da Hitler rejimi ile imzalayacağı Alman-Sovyet paktı da aynı anlayışın sonucu olacaktı. 1936 yazında ise İspanya nedeniyle ne Almanya ve İtalya'yla çatışmaya girmek, ne de İngiltere ve Fransa'yla iyi ilişkilerini bozmak istiyordu. Üstelik Ağustos başında Stalin, birinci «temizlik

mahkemelerini» kurmakla meşguldü (ikinci büyük tasfiye dalgası ise Ocak 1937'de başlatılacaktı). İspanya devrimi, Temmuz, Ağustos ve Eylül ayları boyunca Sovyetler Birliği'nden hiç bir yardım görmedi.

Ama Eylül sonundan başlayarak durum değişti. Her şeyden önce birçok ülkede işçi ve emekçi yığınlar arasında İspanya devrimine yönelik yoğun bir sempati ve destek kampanyası başlamıştı. Böyle bir ortamda Moskova'nın İspanyol devrimcileri karşısında ilgisiz kalması ve onları yoğun yardım alan Franco birlikleri karşısında yalnız bırakması, «Sosyalizmin anavatanı»nın dışardaki yandaşlarının birçoğunu yitirmesiyle sonuçlanabilirdi. Öte yandan Franco Madrid'i tehdit etmeye başlamıştı. İspanya'da faşizmin kazanması doğrudan doğruya Avrupa'daki statükoyu İngiltere-Fransa-Sovyetler Birliği aleyhinde değiştirecekti. Sovyetler Birliği'nin, «no intervención» (müdahale etmeme) siyasetinden ayrılarak İspanya'ya yardım etmeye başlayışını, İspanyol devriminin başarıya ulaşması hedefine değil de, uluslararası güçler arasındaki dengenin ve Avrupa'da barışın korunması amacına bağlaması çok ilginçtir. Madrid'teki ilk Sovyet büyükelçisi Marcel Rosenberg 30 Ekim 1936'da Monumental sinemasında verdiği söylevde bunu şöyle açıklıyordu: «Kimseyi şu ya da bu rejime yöneltilmiş bir haçlı seferine katılmaya çağırmıyorum, çünkü düşünce biçimimizi zorla başkalarına kabul ettirmeyi istemek bizim demokrasi anlayışımıza ters düşer. Sadece barış için savaşan demokrasilerin birbirlerine danışmalarını ve birleşmelerini sağlamak söz konusudur.» (18). Aynı bakış açısının egemen olduğu Fransız Komünist Partisi'nin yayın organı **l'Humanité**'de de İspanya'ya yardım, «Fransa'nın güvenliği için İspanya'yla birlikte» sloganı biçiminde ifade ediliyordu. İspanyol Komünistlerinin önderi José Diaz da Meclis'te yaptığı bir konuşmada Fransa ve İngiltere'nin «demokratik hükümetleri»ne, Alman ve İtalyan tehditlerine karşı Avrupa'da barışın sağlanabilmesi amacıyla Cumhuriyetçi rejime yardım etmeleri gerektiğini anımsatıyordu. (19) Kısacası, söz konusu olan İspanya'da başlamış olan sosyalist devrimin zafere ulaşması değil, uluslararası güç dengelerinin olumsuz yönde değişmemesiydi. Ne var ki Komünistler, bu amaca ulaşmak için İspanya'daki burjuva Cumhuriyet rejimini desteklemenin ve güçlendirmenin devrimin ezilmesi anlamına geleceğini ve bunun da Franco'nun zaferine giden yolu açacağını göz ardı ediyorlardı. Son olarak, İspanya'ya yardım kararının, Stalin'in, düşmanlarını temizlemek amacıyla başlattığı düzmece Moskova duruşmalarının uluslararası sol çevrelerde yarattığı şaşkınlığı gidermek için dikkatleri başka yöne çekme çabasıyla çakıştığını belirtelim.

Sovyetler Birliği, «müdahale etmeme» konusunda anlaşan ülke-

18) Aktaran: P. Broué-E. Temime, *a.g.e.*, s. 290.

19) R. Fraser, *a.g.e.*, s. 460.

lerin temsilcilerinden oluşan Londra Komitesi'nden çekilmedi, ama 1936 Ekimi'nden 1937 Martı'na değin her ay değişik büyüklüklerdeki otuz, kırk yük gemisini düzenli olarak İspanya'ya gönderdi. Rosenberg'in yanı sıra, Barcelona başkonsolosluğuna atanan Antonov-Ovseenko, gizli servis şefi General Berzine, Pravda muhabiri Koltsov gibi bir dizi yüksek görevliyi ve bunların yanı sıra birçok gizli servis elemanını ve askeri danışmanı da İspanya'da görevlendirdi. Ayrıca Komintern'in Gerö, Ercoli (Togliatti), Vidali, Stepanov, vb. gibi önde gelen isimleri de İspanyol Komünist Partisi'nin saflarında yeralarak parti önderliğini üstlendiler. Bu arada İspanya'da Cumhuriyetçilerin safında çarpışmak isteyen gönüllülerin oluşturduğu Uluslararası Tugaylar'ın örgütlenmesi kampanyası da başlatıldı. Aslında İspanyol Devrimi'nin başlamasıyla, özellikle ülkelerinde yenilmiş durumda bulunan Alman ve İtalyan komünistler gönüllü olarak ülkeye gelmeye başlamışlardı. Ama Sovyetler Birliği'nin tarafsızlığını koruduğu üç ay boyunca bu militanların çoğu POUM ve CNT saflarında savaşa katılmışlardı. Bunların şimdi PCE denetimindeki Uluslararası Tugaylar biçiminde örgütlenmesi, aynı zamanda partinin ülkedeki etkinliğini arttırmanın da bir aracı durumuna getiriliyordu.

İspanya'ya gönderilen Sovyet uçakları, tankları, sahra topları, silahları ve cephanelerinin karşılığı ise İspanyol hükümeti tarafından altın olarak ödeniyordu. Ne Almanya Franco'ya, ne de Sovyetler Birliği Cumhuriyetçilere karşılıksız yardım etmekteydi. 25 Ekim 1936 günü Caballero hükümetinin kasasında bulunan 500 ton kadar altın Odessa'ya gönderilmiş ve peşin ödeme gerçekleştirilmişti.

Sovyet yardımı Cumhuriyetçiler'in savaşı sürdürebilmelerine ancak yetiyordu. Ama İspanyol emekçilerinin devrimci atılımının bastırılmasıyla, Francocuların gücü giderek arttı ve Madrid ağır bir kuşatma altına girdi. Nisan 1937'den başlayarak giderek azalan Sovyet yardımı ise 1938 yazında tümüyle kesildi. Bu tarihte Moskova için yeni bir uluslararası strateji söz konusuydu artık: Eylül 1938'de Chamberlain, Daladier, Hitler ve Musolini, Münih Antlaşmasını imzalamışlardı; Ağustos 1939'da da Moskova aynı türden bir anlaşmayı Berlin'le gerçekleştirecek ve «Hitler-Stalin Paktı»nı bağıtlayacaktı.

CABALLERO BAŞBAKAN OLUYOR

Sol Sosyalistler ile Anarşistlerin, kararsız ve yönsüz bir biçimde de olsa bir işçi hükümeti düşüncesi doğrultusunda evrildiklerini yukarıda belirtmiştik. Hatta ortalıkta CNT ve UGT yetkililerinin gizli görüşmeler sonucunda, bir hükümet darbesi yaparak iktidarı ellerine almaya karar verdikleri söylentisi dolaşmaktaydı. Ama tam

bu noktada, 24 Ağustos'dan beri Madrid'te bulunan Sovyet büyükelçisi Rosenberg ile Pravda muhabiri Koltsov devreye girerek Caballero'yu uyardılar. Böyle bir girişim tüm Avrupa'da bir «Kızıl İspanya» imgesinin doğmasına yol açacak ve demokratik devletlerin olası yardımını tehlikeye sokacaktı. Üstelik Moskova da böyle bir görünümün doğmasını, bunun sonucunda da Batılı müttefikleriyle arasının açılmasını istemiyordu. Sovyet yetkilileri, Madrid'te Cumhuriyetçi burjuvazinin de dahil olduğu yeni bir Halk Cephesi hükümeti görmek istiyorlardı. Yardım için bu ön koşuldu. Caballero böylece bir ikilemle karşı karşıya kalmıştı: Ya devrimi sürdürecek bir işçi hükümeti, ya da önce Franco'nun yenilmesi stratejisi güdecek bir Halk Cephesi yönetimi, kuracaktı. Franco'ya karşı mücadeleye salt askeri açıdan bakan Caballero seçimini yapmakta güçlük çekmedi: 4 Eylül'de Giral istifasını verdi ve Largo Caballero başkanlığında yeni bir Halk Cephesi hükümetinin kurulduğu ilan edildi. Kabinede Sosyalist Parti'den Prieto, Negrin ve del Vayo; burjuva partilerini temsilen Giral ve dört Cumhuriyetçi; Komünist Parti'den ise Hernandez ve Uribe bulunuyorlardı. Anarşistler, burjuvaziyle birlikte aynı devlet kurumlarında olmamak gerekçesiyle hükümete katılmamışlardı, ama her bakanlıkta CNT'yi temsil eden bir komiser bulundurarak hükümeti destekleyeceklerine söz vermişlerdi. Burjuvazinin hemen tümüyle Franco'nun saflarına geçmiş olduğu bir dönemde kabinede bulunan burjuva bakanlar, Troçki'nin deyişiyle, «burjuvazinin gölgelerinden ve tabansız avukatlarından» başka bir şey değildiler. Ama Halk Cephesi'nin burjuva karakterini ve programının demokratik niteliğini tüm dünyaya vurgulamak için varlıkları gerekliydi. UGT'nin hükümete katılmasının yanı sıra CNT'nin dışardan da olsa hükümeti desteklemesi, Caballero'ya Giral'ın sahip olmadığı otoriteyi sağlıyordu, ama yeni Halk Cephesi kabinesinin programı bir öncekinden farklı değildi ve «Cumhuriyetçi yasallık uğruna dövüşen güçlerin birleşmesi, demokratik Cumhuriyetin ayakta tutulması» temel hedefini içeriyordu. İç savaş tümüyle askeri terimlerle değerlendiriliyor, o güne değin kitlelerin devrimci seferberlikleri sonucunda elde ettikleri toplumsal, siyasi ve iktisadi mevzilerin pekiştirilmesinden söz edilmiyor, başta Fas olmak üzere sömürgelere bağımsızlık vaad edilmiyordu. İktidarın kaynağı komiteler ve milisler değil yasal devlet kurumları olacak ve her alanda kapitalist bir yol izlenecekti. Böylece burjuvazi, İspanyol işçi örgütlerinin demokratik niyetlerine inanarak Cumhuriyetçi rejimi destekleyecek, küçük burjuvazi «ürkütülmeyecek», ve Batılı ülkelerden yardım alınabilecekti. Bu umutsuz yol sonuna kadar, yenilgiye kadar sürdürülecekti.

26 Eylül'de ise Katalonya'lı işçi örgütleri boyun eğdiler, ve burjuva Cumhuriyetçi Companys'nin bir süreden beri kurulmasına çalıştığı özerk hükümete katılarak yasal organları tanıdılar. Ustaca bir siyaset izleyen Companys, iktidarı yavaş yavaş yerel komitele-

rin elinden almayı ve işçi örgütlerini merkezi yönetime yardımcı organlar durumuna getirmeyi başarmıştı. Anarşist önderlerden Diego Santillan, Katalonya özerk burjuva hükümetine katılma kararlarının alınış sürecini şöyle açıklıyordu: «Merkezi hükümetle birkaç ay süren ve çıkışı bulunmayan mücadele ve olaylardan, Katalonya'nın bağımsızlığının yararları ve zararları üzerinde düşündükten sonra, büyük bir hararetle ve nice umutlarla başlattığımız savaşta zaferi kazanmakla her zamankinden daha çok ilgili olarak, halk devriminin organı olan Milis Komiteleri iktidarı açık bir biçimde ortada bulunduğu sürece bize yardım edilmeyeceğini tekrarlayıp durarak... boyun eğmek ya da savaş koşullarını ağırlaştırmaktan başka seçeneğimiz bulunmadığından... boyun eğmek zorunda kaldık. Dolayısıyla da Milis Komitelerini ortadan kaldırmaya karar verdik... Her şey silah ve para yardımı sağlamak, savaşımızı başarıyla yürütmek içindi» (20). Santillan, savaş uğruna devrimi gözden çıkarmanın bizzat savaşın kaybedilmesine yol açacağını kısa bir süre sonra görecekti. Troçki'nin «hiç bir devrimin kaderinin dış yardıma bağlı olamayacağını» belirtmesine ve Rus Devrimi'nin Alman, İngiliz ve Fransız müdahalelerine karşın siyasi ve toplumsal açılardan sonuna dek sürdürüldüğünden ötürü zafere ulaşmış olduğunu anımsatmasına karşın, POUM da benzer gerekçelerle Katalonya'da özerk hükümete katıldı. POUM, «CNT'nin doğrudan ve canlı müdahalesinin» yeterli bir güvence olacağına inanıyordu. Ancak her iki örgütün iyimserliği de kısa sürede olaylar tarafından yalanlanacaktı. 1 Ekim'de Milisler Merkez Komitesi dağıtıldı ve bir hafta sonra da Katalonya'da kurulmuş olan tüm yerel komiteler yasa dışı ilan edildi. Benzer gelişmeler başka bölgelerde de görüldü ve tüm öteki yerel komiteler, özellikle PCE'nin aktif saldırılarıyla tek tek tasfiye edilerek merkezi hükümetin yasallığı yaygınlaştırıldı.

Geriye Anarşistlerin resmi devlete, Caballero hükümetine katılmalarını sağlamak kalmıştı. Bu doğrultudaki ilk belirti 22 Ekim'de anarşist gazete **Solidaridad Obrera**'da görüldü: «Largo Caballero başkanlığındaki hükümet proletarya güçlerinin desteğinden yoksundur». Kastedilen, CNT'nin Halk Cephesi'nin gereksinim duyduğu «proleter desteği» sağlaması zorunluluğuydu. 23 Ekim'de ise Juan Peiro, CNT-FAI radyosundan şu demeci vediyordu: «Bugünden tamamlanmış ekonomik ve toplumsal sistemleri yerleştirmekten söz edenler, kapitalist sistemin uluslararası alanda kolları bulunduğunu ve zaferi kazanmamızın büyük ölçüde dıştan gelecek dostluğa, yakınlığa, desteğe bağlı olduğunu unutan dostlardır.» Nihayet, 4 Kasım'da Largo Caballero kabinesinde değişiklik yaparak anarşist önderler Garcia Oliver, Federica Montesny, Juan Lopez ve Juan Peiro'yu hükümete katıyordu. Santillan, CNT'nin bu kararını şöyle yorumluyordu: «CNT'nin merkezi hükümete katılması ülkemiz tarihi-

20) Aktaran: Pierre Broué-E. Temime, *a.g.e.*, s. 147.

nin kaydettiği en önemli olaylardan biridir. CNT her zaman ilke ve inanç açısından devlete karşı ve her türlü hükümet biçiminin karşısında olmuştur... Ama koşullar İspanyol hükümetinin ve devletinin bünyesini değiştirmiştir... Hükümet işçi sınıfına karşı bir baskı gücü olmaktan çıkmıştır. Devlet de toplumu sınıflara bölen bir kuruluş değildir artık. CNT'nin devlet kuruluşlarına müdahalesiyle her ikisi de halkı ezmekten daha da uzaklaşacaktır.» Ama yine aynı Santillan, dört yıl sonra bu siyasi körlüğün eleştirisini şöyle yapacaktı: «Uluslararası burjuvazi gerek duyduğumuz silahları bize vermek istemiyordu... Yönetimi elinde tutan Devrimci Komiteler değil de yasal hükümet olduğu izlenimini bırakmak zorundaydık. Aksi halde bir şey elde edemeyecektik. O anın acımasız koşullarına boyun eğmek, yeni hükümetle iş birliği yapmak zorunda kaldık... Önce, savaşta zafere ulaşmadan devrimi zafere ulaştırmanın olanaksızlığını biliyorduk. Savaşın hedeflerini de feda etmeyi içerdiğini anlamadan, devrimin kendisini feda ettik.» (21)

Anarşistler kendilerine kucak açan işçilere sırtlarını dönüyorlar ve her zaman karşı oldukları iktidarı ellerinin tersiyle kenara itiyorlardı. Troçki, onların bu çizgisini şöyle eleştiriyordu: «İktidarı ele geçirmek istememek, bile bile onu elinde tutana, sömürücülere bırakmak demektir. Her devrimin temeli yeni bir sınıfı iktidara getirmek ve böylece ona programını gerçekleştirme olanağını sağlamak olmuştur, olacaktır da... İktidarı ele geçirmek istememek, her işçi örgütünü kaçınılmaz olarak reformizmin bataklığına iter ve onu burjuvazinin oyuncağı yapar.» (22). Gerçekten de Anarşistler, Halk Cephesi iktidarına katılarak burjuvazinin oyuncağı durumuna geliyorlar ve İspanya Devrimi ile birlikte bizzat Anarşizmin ölüm fermanını imzalıyorlardı.

Sol Sosyalistler ile Anarşistlerin iktidarı ele almaktan kaçınmalarını ve Komünistler ve Cumhuriyetçilerle birlikte yasal hükümetle bütünleşmelerini en açık biçimde yorumlayanlardan birisi de, burjuva önder Azaña olmuştu: «Askeri ayaklanmaya karşı... hükümete karşı çıkmayan bir işçi ayaklanması oldu. Bir devrim, komutayı ele geçirmek, hükümete yerleşmek, ülkeyi görüşlerine uygun olarak yönetmek zorundadır. Oysa bunu yapmadılar... Eski düzenin yerini bir başkası, devrimci bir düzen alabilirdi. Böyle olmadı. Güçsüzlükten ve kargaşalıktan başka bir şey yoktu ortada...» (23).

DEVRİMİN TASFİYESİ

Caballero hükümeti, işe Komitelerin tasfiyesiyle başladı. UGT yayın organı **Claridad**, komiteler için, «bu kuruluşlar başlangıçta

21) *İbid*, s. 151.
22) L. Trotsky, *Leçons d'Espagne, dernier avertissement*, Paris, 1946, s. 66.
23) Aktaran: P. Broué-E. Temime, *a.g.e.*, s. 154.

amaçladıkları görevleri tamamlamışlardır. Bundan böyle, ülkenin bütün siyasal ve sendikal örgütlerinin tüm sorumluluğunu paylaşarak katıldıkları Halk Cephesi hükümetine düşen göreve engel olmaktan başka işe yarayamazlar,» diye yazıyordu. (24) Katalonya'da PSUC lideri Comorera da, «yasal otorite, Komitelerin sorumsuz diktatörlüğüne karşı kendini kabul ettirmelidir» diyordu. Komitelerin yeni düzendeki yerini ise 27 Kasım'da Apollo tiyatrosunda konuşan Anarşist Peiro bildiriyordu: «Ülkeyi yöneten Komiteler değildir. Gerekli olan, Komitelerin hükümetin yardımcılığını yapmasıdır.» (25).

Halk Cephesi ve ona katılan işçi önderlerinin bu tavrına karşın çoğu yerde Komitelere katılmış olan militanlar durumdan hoşnutsuzlardı ve belirli bir direnme gösteriyorlardı. Ama Caballero çatışmayı önleyici usta bir taktik izlemeye başladı. Komitelerin çoğu örgütlerin atadığı temsilcilerden oluşmaktaydı. Caballero ise aynı kişileri bölgelerin valiliklerine, belediye başkanlıklarına atamaya, bu Komitelerin yerine doğrudan devlete bağlı ve aynı kişilerden oluşan yeni organlar kurmaya başladı ve böylece Komitelerin giderek tabandan uzaklaşmalarını sağladı. Yerel Komitelerinin yerine ise seçimle iş başına gelen belediye meclislerinin kurulmasına geçildi ve böylece eski rejimin işlerliği yeniden gündeme getirildi.

20 Eylül'de çıkartılan bir kararnameyle de cephe gerisindeki tüm silahlı milisler, «Cephe Gerisi Gözetim Milisleri» adı altında toplanarak içişleri bakanlığına bağlandı. Bunun yanı sıra eski polis örgütü yeniden canlandırılarak güçlendirildi. Jandarmaların ve polislerin sendikalara üye olmaları yasaklanarak silahlı güçler ile işçi örgütleri arasındaki bağ kopartıldı ve güvenlik güçleri merkezi hükümetin denetimi altına sokuldu.

Bunun ardından 28 Ekim 1937'de çıkartılan kararname geldi. Buna göre tüm yurttaşlar silahsızlandırılıyor, milisler ise düzenli bir ordu biçiminde askerleştiriliyordu. Sovyetler'den gelen silahlar da ancak bu «yeniden örgütlenen» birliklere dağıtılacaktı. CNT ve POUM'a bağlı birçok milis bu karara karşı çıktı, ama silahsızlık onları da sonunda «askerleşme»ye zorladı. İşçi ve Asker Konseyleri de, böylece varlık nedenleri ortadan kalktığı için dağıtıldılar. Düzenli orduya geçişle birlikte, eski rütbeler yeniden konuldu, tek tip elbiseler ortaya çıktı, disiplin, itaat ve saygı emreden eski Askeri Ceza Yasası yeniden yürürlüğe sokuldu.

Halk Cephesi hükümeti, iktisadi ve toplumsal alanda da, «fetihlerin yasallaştırılması» sloganıyla, bir yandan kitlelerin ulaşmış oldukları mevzileri kabullenirken, öte yandan da bu fetihlerin yaygınlaşmasını denetim altına aldılar. Sanayinin belirli bölümleri işçi denetimi altına girmiş, bir bölümü ise kamulaştırılmış durumdaydı. Ama asıl kesim, dışarı sürekli para kaçırmakla meşgul gerçek

24) *İbid*, s. 156, düzeltilmiş çeviri.

25) *İbid*, s. 156.

sahipleri tarafından yönetiliyordu. Caballero, Peiro'nun bu tür işletmelerin kamulaştırılması yolundaki planını, bunun sanayi mülkiyetinin çiğnenmesi ve bunun sonucunda da silah ablukasının daraltılması anlamına geleceği savıyla reddetti. Hükümet yalnızca belirli kritik sektörlerin kamulaştırılabileceğini kabul ederek Anarşistlerin gönlünü aldı. Katalonya özerk hükümeti ise CNT ve POUM'un baskısıyla, 200'ün üstünde işçi çalıştıran sanayi işletmelerinin kamulaştırılması ve diğerlerinin de işçi denetimi altında çalıştırılmasını kabul etti, ama kamulaştırılan işyerlerinin İspanyol ortaklarına yüklü tazminatlar ödenecekti. Dış ticaretin tekel altına alınması önerisi ise reddedildi ve böylece uluslararası ticaret «özgür» kaldı. Bankalara da el atılmadı ve CNT ve POUM'un Sanayi ve Kredi Bankası kurulması yolundaki önerileri geri çevrildi. Halk Cephesi, kapitalist mülkiyetin etkin merkezlerine dokunmaktan dikkatle kaçınıyordu.

Kırsal alanda ise, köylülerin başlattıkları tarım devrimine gem vuruldu. Franco saflarına katılan toprak sahiplerinin mülkleri el konularak kamulaştırılacak ve buraların kollektif ya da bireysel biçimde işletilmesi köylülere bırakılacaktı. Ama öteki topraklar sahiplerinde kalacak ve köylülerin buralara el koymaları yasaklanacaktı. Ayaklanmaya katılmayan ama toprakları köylülerce işgal edilmiş büyük toprak sahipleri, ya da onların varisleri mahkemeye başvurarak mülklerini geri alabileceklerdi. Devrimle birlikte toprak sorunlarını çözmeye koyulan köylü yığınları böylece frenleniyor, eski konumlarına püskürtülüyordu. Halk Cephesi'nin özellikle bu siyaseti, köylülüğün Cumhuriyet rejiminden vaz geçmesine ve kendisine toprak ve tanrı vaad eden Franco saflarına katılmasına yol açacaktı. Santillan, «devrimden vaz geçmenin, savaşın da yitirilmesine yol açacağını» acı acı izleyecekti.

Devrimci kazanımları böylece geri alınan İspanyol işçi ve köylüleri artık niçin savaştıkları sorusuyla karşı karşıyaydılar. İktisadi ve toplumsal açıdan, gelişmekte olan yeni burjuva Cumhuriyeti ile Kralcılar ve Falanjistlerin önerdiği rejim arasında temelde bir fark kalmıyordu. Aynı sorun sömürgelere yönelik siyasete ilişkin olarak da doğmuştu. Fas ulusal bağımsızlık güçlerini temsil eden bir heyet Madrid'e gelerek Caballero hükümetinden Fas'a bağımsızlık verilmesini istiyor ve bunun Franco'nun en vurucu birliklerini oluşturan Faslı kuvvetlerin dağılmasına yol açacağını bildiriyordu. Ne var ki, Kuzey Avrupa'da benzer sömürgelere sahip olan İngiltere ve Fransa bu öneriye dehşetle karşı çıkıyor, müttefiklerini yitirmek istemeyen Sovyetler Birliği sessiz kalıyor, Batılı demokrasilerden hala silah alma umudunda olan Halk Cephesi hükümeti ise öneriyi reddediyordu. Üstelik Troçkist olduğundan şüphelenilen heyetin başkanı ve öteki üyeleri Madrid'te «kayboluyorlardı» (26).

26) Bu konuda ayrıntılı bilgi için *bak.* G. Munis, *España, 1930 - 39*, México, 1948. *Ayrıca bak.* P. Broué-E. Temime, *a.g.e.*, s. 214.

Devrimin tasfiyesi. Anarşistlerin rejime entegre edilmeleriyle birlikte sürdürülüyordu. Santillan gibi gelişmeleri kuşku ve üzüntüyle kabul edenler de vardı, ama bir dönemin en keskin Anarşist önderlerinin önemlice bir kesimi, artık resmi birer bakan, subay, ya da devlet memuru olmuşlardı. Durruti, «zaferden başka her şeyden vaz geçmeye hazır olduklarını» bildirirken, (27) Garcia Oliver de «Askerleriniz, yoldaşlarınız olmaktan çıkıyorlar. Onlar ordumuzun askeri mekanizmasının çarkı içinde yerlerini almak zorundadırlar», diyordu. (28) Emniyet komiserliğini üstlenen Eroles, polis örgütünü sağlam bir biçimde kurarken, aynı örgütün anarşist militanları denetim altına almasını yönetiyordu. Devrimin ilk haftalarında mülk sahiplerine karşı bir yılgı hareketi başlatan anarşist milislerin bir bölümü şimdi eylemlerini tam bir başıbozukluk içinde, siyasi perspektiften uzak, hedefsiz ve amaçsız bir biçimde önlerine gelene uygulamaya çalışıyordu. Ancak bu kör şiddet, polisin ve Komünist birliklerin sert karşı çıkışlarıyla karşılaşıyor ve anarşist mevziler yerle bir ediliyordu. Bir dönem kendilerine vaad edilen cennete ulaşmak için Anarşistlerin peşinden koşan köylüler ise, dengesiz durumdan ve milislerin rastgele her mülke el koymalarından kuşku duymaya başlamışlardı. Böylece küçük burjuva kesimler eski önderliklerine inançlarını yitiriyor ve devrimden uzaklaşıyordu. Güçlerinin doruk noktasındayken sallantılı Giral hükümetine karşı hiçbir şey yapamayan Anarşistler, şimdi önde gelen liderlerinin de yer aldığı Halk Cephesi hükümetinin güvenlik kuvvetlerine ve özellikle de hızla güçlenmekte olan Komünistlere tosluyorlardı.

İspanyol Stalinistlerinin örgütleri PCE ve PSUC, Eylül 1936'dan başlayarak hızlı bir genişleme ve güçlenme sürecine girmişti. İç savaş başında ancak 30 bine ulaşan militan sayıları altı ay sonra 200 bini bulmuştu ve bu sayı bir yıl içinde bir milyonu aşacaktı.

Sovyet yardımının doğurduğu prestij ve bu yardımın kullanılmasında hükümet içinde elde edilen kilit mevkiler, partilerin yönetimine yerleştirilen uluslararası deneyim sahibi yabancı önderler, mali olanaklar, Sovyet gizli örgütü NKVD ajanlarının ülkeye akarak her tarafta kurdukları haberalma ve terör ağı, ve bunların yanı sıra devrimin sürdürülmemesi sonucunda hayal kırıklığına uğrayan yorgun kitlelerin girmeye başladıkları yeni düzen arayışları gibi etmenler Stalinistlerin hızlı güçlenmelerinin temelinde yatan asıl nedenlerdi. Cumhuriyetçi burjuva politikacılarla özellikle iyi geçinmeye çalışan Komünistlerin, «köylüye, küçük sanayiciye ve küçük esnafa saygı» türünden sloganları, PCE'nin orta sınıflar içinde taban kazanmasını sağlıyordu. «Yeni tip bir demokratik ve parlamenter cumhuriyet» için savaştıklarını söyleyen Stalinistler, «ya-

27) Aktaran: P. Broué-E. Temime, *a.g.e.*, s. 164.
28) *İbid*, s. 173.

rı feodal İspanya'nın maddi köklerinin yok edilmesi; büyük toprak sahiplerinin topraklarına el konulması; Kilisenin ekonomik ve siyasi gücünün yok edilmesi; militarizmin tasfiye edilmesi; büyük parasal oligarşilerin bel kemiğinin kırılması» biçiminde ifade ettikleri «demokratik program»larının Halk Cephesi hükümetiyle birlikte gerçekleşmiş olduğuna inanıyorlardı. Öte yandan söz konusu olan bir sosyalist devrim değil demokratik devrim olduğundan devrimci seferberliğin artık durması gerekiyordu. Şimdi hedef Franco'nun ezilmesi olmalıydı, bu nedenle de Halk Cephesi'nin temsil ettiği «ulusal ve halkçı güçlerin bloğu»nu tahrip etmeye yönelik her girişim tasfiye edilmeliydi. José Diaz sık sık, «Kamulaştırma ve sosyalizasyon deneylerine girişmek saçmadır ve düşmanın suç ortağı olmakla eş anlamlıdır», diyordu ve, «Savaşı kazanamazsak devrimi yapamayız. Halkın düşmanları faşistler, Troçkistler ve denetlenemeyen kişilerdir», diye ekliyordu. «Troçkistler», devrimi sürekli kılmaya çalışan POUM üyeleri, «denetlenemeyen kişiler» ise, hükümetteki önderlerini dinlemek istemeyen Anarşistlerdi. Önde gelen İngiliz siyaset tarihçilerinden Franz Borkenau, PCE ve PSUC'nin o dönemdeki çizgisini şöyle özetlemektedir: «Komünistler sadece sosyalizasyon dalgasına karşı çıkmakla kalmadılar, aşağı yukarı bütün sosyalizasyon biçimlerine karşı oldular. Sadece köylülerin topraklarının kamulaştırılmasına karşı çıkmadılar, büyük toprak sahiplerinin topraklarının dağıtılması yolundaki her türlü kararlı politikaya da başarıyla engel oldular. Sadece ve haklı olarak paranın yerel olarak ve çocuksu fikirlerle kaldırılmasına değil, devletin pazarları denetlemesine de karşı çıktılar... Bir polis örgütü kurmaya çalışmakla kalmadılar, halk yığınlarının büyük kin beslediği eski rejimin polislerini isteyerek, bilerek yeğlediler. Komitelerin iktidarını yıkmakla yetinmediler, kendiliğinden, denetlenemeyen her türlü yığın hareketine düşmanlık gösterdiler. Kısaca, karmakarışık coşkunluğu disiplinli bir coşkunluğa dönüştürmek için değil, halk yığınlarının eylemleri yerine disiplinli bir asker ve yönetici kadro getirmek, halk yığınlarından tümüyle kurtulmak amacıyla hareket ettiler» (29).

Sosyalistler ve Anarşistler, devrimi yarıda bırakarak ve Halk Cephesi içinde burjuva rejimiyle işbirliğine girerek kendilerini destekleyen milyonlarca işçi ve köylüyü düş kırıklığına uğratıyorlar, kendilerinden uzaklaştırıyorlar ve yılgınlığa itiyorlardı. Stalinistler ise düzeni ve mülkiyeti savunarak, devlet memurlarını, subayları, polisleri, Cumhuriyetçi kesimde yaşayan küçük burjuvaları ve hali vakti yerinde olan köylüleri kazanıyorlardı. İşçi ve köylü yığınlar Franco'ya karşı savaşı, bir sosyalist devrimle birlikte ve onun için başlatmışlardı. Şimdi devrimin tasfiyesiyle birlikte, Sovyet yardımına karşın savaş da siyasi olarak yitiriliyordu. Uluslararası Tugaylar'da çarpışan İtalyan anti-faşisti Berneri o günlerde şunları

29) Franz Borkenau, *The Spanish Cockpit*, Londra, 1963, s. 292.

yazıyordu: «Her türlü yeni inançtan, her türlü toplumsal değişim düşüncesinden, devrimci büyüklükten yoksun bırakılan İspanya savaşı... korkunç bir yaşam ya da ölüm sorunu olarak kalmaktadır, ama yeni bir rejimin ve yeni bir insanlığın ortaya koyduğu savaş değildir artık» (30).

BARSELONA AYAKLANMASI VE DEVRİMCİ ÖNDERLİKLERİN TASFİYESİ

Yukarıda sıraladığımız nedenlerin etkisiyle PCE ve PSUC'nin güçlenmesiyle, Stalinistler'in hükümet üzerindeki baskıları da artmıştı. Şimdi önlerine Caballero'dan kurtulma hedefini koymuşlar ve buna yönelik olarak da Sosyalist Parti'yle birleşme taktiğini izlemeye başlamışlardı. 1937 Şubatı sonlarında Stalin, Caballero'ya yeni bir mektup yazarak Sosyalist ve Komünist partilerin birleşmesini resmen önerdi. Ancak Caballero bu öneriyi net bir biçimde reddetti; böylesine bir girişimin kendi kanadının ve UGT'nin olduğu kadar tüm Sosyalist Parti'nin erimesine yol açacağını düşünüyordu. Öte yandan, Komünist program uyarınca devrimin durdurulması ve tasfiyesi karşısında zaten hoşnutsuzluğa düşmüş işçi kitlelerini tümüyle yitirmesine de neden olabilirdi.

İşçi sınıfı içinde Halk Cephesi'ne karşı yeni bir devrimci muhalefet gelişmekteydi. Aralık 1936'da POUM Merkez Komitesi, işçi, köylü ve asker komiteleri temelinde bir Kurucu Meclis seçilmesini önerdi. Maurin'in Francoculara esir düşmesiyle bu partinin liderliğini üstlenen Andres Nin'in partililere itidal önermesine karşın, özellikle güçlü Barselona örgütü ve gençlik örgütleri devrimin sürdürülmesi doğrultusunda hükümete karşı kampanya açılması konusunda ağır basıyordu. Öte yandan POUM önderleri, yerel CNT örgütlerini zorluyor ve devrimci mevzilerin korunmasına yönelik bir işçi cephesini örgütlemeye çalışıyorlardı.

CNT içinde de benzer gelişmeler görülmekteydi. Barselona'da milislerin askerleştirilmesine karşı çıkan bir kesim, «Durruti Dostları» adı altında bir grup kurmuşlar ve komitelerin ve milislerin merkezi devletle bütünleşmelerine karşı yaygın bir kampanya başlatmışlardı. 1937 baharında bu grubun etkinliği tüm İspanya'daki birçok yerel CNT-FAI örgütünde etkili olmaya başlamıştı. Bu gelişmeden etkilenen CNT tabanı hızla ayrışmakta, hatta benzer kamplaşmalar UGT içinde de görülmekteydi. Ne var ki, «Durruti Dostları»nın en büyük eksikliği ulusal çapta tanınmış önderlere sahip olmayışı idi; tüm ünlü Anarşistler Halk Cephesi çizgisini destekliyordu.

---

30) Camille Berneri, *Guerre de classe en Espagne*, Paris, 1938, s. 40. Berneri de kısa bir süre sonra Stalinistlerin tasfiyesine uğrayarak öldürülecekti. *Bak.* Ronald Fraser, *a.g.e.*, s. 379.

İspanyol Stalinistleri önce POUM'a saldırmaya karar verdiler. Moskova'daki düzmece mahkemeleri ve kanlı tasfiyeleri eleştiren tek örgüt POUM idi. Sosyalistler, Sovyet hükümetini taciz ederek silah yardımını tehlikeye sokmak istemiyorlardı. Anarşistler ise sorunu «Komünistlerin birbirlerini yemesi» olarak görüyorlar, bu gelişmenin İspanya'daki yansımalarının ne olabileceğinden habersiz, ilgisizliklerini sürdürüyorlardı. POUM'a karşı başlatılan kampanyanın içeriğini ise 28 Aralık 1936'da Komintern Yürütme Komitesi Prezidyumu kararı belirliyordu: «Komintern Yürütme Komitesi Prezidyumu, Komünist Partisi'nin, Halk Cephesini bölmeye çalışarak, SSCB'ye karşı bir iftira kampanyası açarak ve İspanya'da faşizmin ezilmesini engellemek amacıyla her türlü yola„ entrikaya ve demagojiye baş vurarak, Hitler ve general Franco yararına çalışmalarda ve provokasyonlarda bulunan faşist ajanlar Troçkistlere karşı verdiği mücadeleyi onaylar ve bu doğrultuda davranan öteki Halk Cephesi örgütlerini destekler. Troçkistlerin faşizmin çıkarlarına hizmet etmek amacıyla Cumhuriyetçi güçleri arkadan vurmaya çalıştıklarını göz önünde tutan Prezidyum, faşizme karşı zaferin ön koşulu olarak Troçkizmin tümüyle tasfiyesini savunan parti çizgisini onaylar» (31). Önce Troçkizmin, sonra faşizmin ezilmesini savunan Stalinistler 15 Aralık'ta, PSUC'nin şantajıyla POUM'un Katalonya özerk hükümetinden çıkartılmalarını sağlamışlardı. İki gün sonra **Pravda** şunları yazıyordu: «Katalonya'da Troçkistlerin ve Anarkosendikalistlerin tasfiyesi başlamıştır ve SSCB'deki kadar enerjik bir biçimde sürdürülecektir» (32).

Şüphesiz bu «tasfiye», siyasi savlarla yürütülen bir işlem değildi. Birçok yerde, devrimci işçiler ve CNT üyeleri ile, Komünist Partisi'nin denetimi altında kurulmuş olan yeni polis kuvvetleri arasında çatışmalar patlak veriyordu. 27 Mart'ta Anarşist kabine üyeleri, birlik adına devrimin feda edilemeyeceği savıyla özerk Katalonya hükümetinden çekildiler. Ama CNT'lilerin bu taktiği, var olan hükümete karşı devrimi sürdürmek değil, hükümet içindeki konumlarını yeniden güçlendirmek amacına yönelikti. Bu nedenle de, çekilişlerini izleyen üç hafta boyunca kitleleri seferber etmekten çok feminist ve Sosyalistlerle diplomatik görüşmeler yaptılar. Caballero ise giderek daha güç bir konuma sürükleniyordu. Bir yandan savaşı yitirmemek düşüncesiyle devrimi yeniden alevlendirmekten kaçıyor, öte yandan da savaşan emekçi yığınların savaşma nedenlerini ellerinden almak istemiyordu. Sonuçta hükümet, yaklaşmakta olan 1 Mayıs'ta düzenlenmesi tasarlanan tüm miting ve gösterileri yasakladı.

Nihayet beklenen çatışma patlak verdi. 3 Mayıs'ta hükümetteki PSUC'li bakan Salas'ın emri üzerine Katalan polis kuvvetleri, 19

31) Aktaran: P. Frank, *a.g.e.*, s. 796 - 98.

32) *Ibid*, s. 797.

Temmuz'dan beri devrimcilerin işgali altında bulunan Barselona telefon santralini devralmak ve resmi makamlara bağlamak üzere harekete geçti. Ama bu kışkırtma bir anda Barselona işçilerini ayaklandırdı ve derhal savunma komiteleri biçiminde örgütlenen emekçiler yollara barikatlar kurdular. Barselonalı işçilerin bu tepkisi bir gün içinde Katolanya'nın öteki kentlerine de sıçradı ve bu kentlerin tümü emekçilerin yönetimi altına girdi.

Katalonya'da sosyalist devrim yeniden başlamış gibiydi. POUM önderleri kararlı görünüyorlardı. Onlara göre hareket Barselonalı işçilerin kendiliğinden bir eylemi olarak patlak vermiş ve devrime ilişkin kesin karar anı gelmişti. «Ya iç düşmanı yok etmek için hareketin başına geçeriz, ya da hareket başarısızlığa uğrar ve bizim de sonumuz gelmiş olur», diyorlardı. Durruti Dostları ile Anarşist Gençlik Hareketi de aynı görüşteydi. Ama CNT-FAI önderleri hareketi desteklemediklerini ilan ediyorlar ve Anarşizmin uluslararası prestijine belki de son darbeyi vuruyorlardı.

Katalonya başbakanı Companys, CNT önderleriyle bir görüşme yaptıktan sonra radyoda bir demeç verdi ve Salas'ın girişimini kınayarak işçileri silahlarını bırakmaya ve barikatları kaldırmaya çağırdı. Valencia'ya taşınmış olan merkezi hükümetteki Anarşist önderlerden Garcia Oliver, UGT yöneticilerinden Hernandez Zanjaco uçakla Barselona'ya gelerek radyodan aynı çağrıyı yinelediler ve Companys'i desteklediler. «Kentin üzerinden bir çılgınlık havası gelip geçti» diyordu Garcia Oliver, «bu kardeş kavgasına hemen bir son vermek gerekir. Herkes bulunduğu yerde kalsın... Hükümet gerekli tedbirleri alacaktır». CNT'nin bölge komitesi de, «silahlarınızı bırakın, başını ezmemiz gereken faşizmdir» bildirisini dağıtıyordu. (33) Anarşist önderler devrimle birlikte savaşın da yitirilmekte olduğunu hala kavrayamıyorlardı. Sonunda onları ikna etmeyi başaramıyan POUM yetkilileri de geri çekilmek zorunda kaldılar.

İşçilerin henüz barikatlarda oldukları 5 Mayıs günü, CNT ve Katalonya özerk hükümeti yetkililerinin vardıkları anlaşma metni radyodan okundu: Ateşkes, askeri durumun korunması, güvenlik kuvvetlerinin ve silahlı sivillerin karşılıklı geri çekilmesi temel anlaşma koşullarıydı. İşçilerin önemlice bir bölümü bu karara uymadıklarını ilan etti ve barikatları korudu. Bu arada CNT'ye bağlı 26. tümen ile POUM'a bağlı 29. tümen, Barselona üzerine doğru yürümekteydi. Ama CNT ve POUM önderleri araya girerek komutanları ikna etmeyi başardılar. Katalonya emekçileri tam bir önderlik bunalımına düşmüşlerdi. Sonunda yavaş yavaş silahlar bırakıldı, barikatlar terkedildi. 8 Mayıs'a gelindiğinde durum «normale» dönmüştü.

Ertesi gün tüm kenti dehşetli bir terör ve tasfiye kampanyası sardı. İlk beş gün içinde 500 kişi ölmüş ve 1000 kadarı da yaralan-

33) P. Broué-E. Temime, *a.g.e.*, s. 208.

mıştı. Ama bundan sonraki katliamlar daha ağır sonuçlar verecekti. Gece tuzakları, kaçırarak vurmalar, suikastlar birbirini izlemeye başladı. 1914'te Ancona'daki ayaklanmaya önderlik etmiş olan İtalyan anarşist Camillo Berneri gece sokakta ölü olarak bulundu. Aynı anda, POUM'a bağlı Devrimci Gençlik Cephesi'nin sekreteri Alfredo Martinez'in kayıp olduğu ilan edildi. CNT, FAI ve POUM üyeleri ve önderleri birbiri ardına öldürülmeye ve «kayıp» edilmeye başlamıştı. **Pravda**'nın, tasfiyelerin enerjik bir biçimde sürdürüleceğine ilişkin işaretinin gerçekliği ortaya çıkıyordu.

FİNAL...

Artık devrimin ve savaşın kaderi belli olmuştu. Cumhuriyetçi burjuvazi ile Stalinistler her ikisini de tasfiye etmekte kararlıydılar. POUM'la başlatılan tasfiye kampanyası, Caballero'ya kadar geliştirilmek durumundaydı. 9 Mayıs'ta José Diaz, içişleri bakanını «kargaşalık tohumları ekmek için devrimden söz eden gizli faşistler olan Troçkistler»e karşı uyarıyor, ayrıca «denetlenemeyenler»in cezalandırılmasını istiyordu. Nihayet 15 Mayıs'ta Komünist tarım bakanı Uribe, POUM'un yasaklanması önerisini kabineye getirdi. Cumhuriyetçi burjuvazi de öneriyi destekliyordu. Ama Caballero, herhangi bir işçi örgütünün kapatılmasını asla kabul etmeyeceğini ilan etti, CNT'li bakanlar da onu desteklediler. Bunun üzerine Cumhuriyetçiler, Komünistler ve Prieto yanlısı Sağ Sosyalistler hükümetten istifa ettiler. Hükümet düşmüştü.

18 Mayıs'ta «zafer hükümeti» adıyla Sağ Sosyalist Juan Negrin tarafından kurulan yeni Halk Cephesi hükümeti Giral gibi burjuvalardan, Prieto gibi Sağ Sosyalistler'den, Irujo gibi 1931'de Cumhuriyetçi anayasaya red oyu veren Baskılı burjuvalardan ve Hernandez ile Uribe gibi Komünistler'den oluşuyordu. Kabineye Caballero yandaşlarından kimse alınmamıştı. CNT'liler ise hükümete girmeyi kabul etmemişlerdi.

Yeni «zafer hükümetinin» ilk işi devleti güçlendirmek amacıyla muhalefetin yok edilmesine girişmek oldu. 28 Mayıs'ta POUM'un yayın organı **La Batalla'nın** kapatılmasından sonra 16 Haziran'da Nin dahil olmak üzere POUM yürütme kurulu üyeleri, bir bölümü evlerinde, ötekileri cephede tutuklandı. Ardından Sovyet gizli polis örgütü NKVD devreye girdi ve önce Nin'i «yok etti». «Franco ile işbirliği yapan» Nin bir süre sonra «yetersiz koruma koşulları altındaki cezaevinden Alman ve İtalyan faşist dostları tarafından kaçırılmış»tı! Cesedi hiç bir yerde bulunamadı. Nin'i Çek Troçkist Nicole Braun, Alman Troçkist Moulin, Rus Menşeviklerinden Abramoviç'in oğlu Mark Rein, Avusturyalı Sol Komünistler'den Kurt Landau, İngiliz sendika önderlerinden Robert Smillie ve yüzlercesi

izledi. Hükümete muhalefet eden Caballero ise 21 Ekim'de tutuklanarak Valencia'da hapsedildi. Tüm bu «infazlar» Sovyet ajanları tarafından ve gizli bir biçimde gerçekleştiriyordu. Ama Moskova geride her hangi bir resmi tanığın kalmasını da istemiyordu. Nitekim bu eylemleri bizzat yöneten büyükelçi Rosenberg, konsolos Antonov-Ovseenko, gazeteci Koltzov, general Berzine vb. de tasfiyeden kurtulamayarak yaşamlarını yitireceklerdi.

Zafer hükümeti, devrime ve devrimci önderliklere karşı gerçek bir zafer kazanmıştı. Artık herhangi bir ciddi muhalefet ya da eleştiri «vatana ihanet» olarak kabul ediliyordu. Ardından Halk Cephesi hükümeti tapınma özgürlüğünden yana olduğunu açıklayarak Katolik kilisesi üzerindeki baskıları hafifletti, saygınlığını geri verdi. Kayıp sanılan birçok toprak sahibi ise geri dönüyor, kimisi cezaevlerinden çıkıyor ve topraklarını işgalci köylülerden devletin yardımıyla geri alıyordu. Sanayide ise, işçi denetimi, kamulaştırma, vb. sona ermişti. 26 Şubat 1938 tarihli **Economist** dergisi, «Devletin sanayiye müdahalesi, kamulaştırmaya ve işçi denetimine karşı işlediğinden, özel mülkiyet ilkesini geri getirmektedir» diye yazıyordu. Ustabaşları, müdürler ve yöneticiler de artık eski makamlarına dönmüşlerdi. Halk Ordusu yeniden düzenli orduya dönüştürüldü, eski askeri ceza yasası yeniden uygulamaya kondu, kademeli ücret sistemine geri dönüldü, işçi subayların binbaşılıktan yukarı çıkmaları yasaklandı, siyasal komiserlerin yetkileri ve sayıları azaltıldı, askerlerin siyasal gösterilere katılmaları yasaklandı. Durumu belki de en iyi, İngiliz Muhafazakar önder Winston Churchill özetliyordu: «Geçtiğimiz yıl içinde, İspanyol Cumhuriyet hükümeti açık bir değişim geçirerek daha düzenli bir askeri sisteme ve hükümet sistemine yöneldi... Anarşistler zora başvurularak yola getirildiler... Birliği, ciddi bir kuruluşu, ve komuta kademesi bulunan bir ordu kuruldu... Hangi ülkede olursa olsun, uygarlığın ve toplumsal yaşamın bütün alt yapısı yıkıldı mı, Devlet ancak bir askeri çerçevede yeniden kurulabilir... Yeni ordusuyla İspanyol Cumhuriyeti, yalnız askeri değil, ama siyasal bir anlam da taşıyan bir araca sahiptir...» (34).

Gerçekten de devrim ezilmiş ve güçlü Devlet yeniden kurulmuştu. Ve bütün bunlar faşizme karşı zafer ve buna yönelik askeri yardım adına yapılmıştı. Ama ne yardım geldi, ne de ortada kitlelerin savaş amacı kaldı. İspanyol işçileri ve köylüleri yeni bir dünya için savaşa atılmışlardı. Ama Halk Cephesi devrimle birlikte savaşı Franco'ya teslim ediyordu. Sonucu biliyoruz.

---

34) *İbid.* s. 232.

Karl Marx'la 1879 Yılında Yapılmış Bir Görüşme

Aşağıdaki görüşme Karl Marx'ın ölümünden (Mart 1883) aşağı yukarı dört yıl önce, Chicago Tribune'*un 5 Ocak 1879 tarihli sayısında çıkmıştır (1). Marx'ın ya da Engels'in yazılarında ya da mektuplarında bu görüşmeye yapılan herhangi bir göndermeye rastlanılmamıştır. Araştırmacılar bu belgeyi ancak 1964 yılında yeniden keşfetmişlerdir. Akademik bir yazının daktilo edilmiş versiyonu dışında, bildiğimiz kadarıyla, görüşmenin bütünü İngilizce'de bir daha yayımlanmamıştır. Notlar ve metin bu daktilo edilmiş versiyondan alınmıştır.*

Londra, 18 Aralık — Londra'nın Kuzeybatı kesimindeki Haverstock Hill'de, küçük bir villada, modern sosyalizmin köşe taşı olan Karl Marx yaşar. Marx devrimci kuramları yaydığı için, 1844'de, doğduğu ülke olan Almanya'dan sürgüne gönderilmişti. 1848'de ülkesine geri döndü, fakat birkaç ay içinde yeniden sürgün edildi. Bundan sonra Paris'e yerleşti; ancak siyasal kuramları onun 1849'da bu kentten de kovulmasına yol açtı. O yıldan beri Marx'ın üssü Londra'dır. Daha başlangıçtan beri inançları yüzünden başı derde girmiştir. Evin görünüşüne bakılacak olursa, bu inançlar ona kesinlikle refah sağlamamıştır. Bütün bu yıllar boyunca, görüşlerini ısrarla ve kuşkusuz onlara duyulan inancın sağlamlığından kaynaklanan bir içtenlikle savunmuştur. Bu görüşlerin yayılmasına ne kadar itiraz edersek edelim, artık saygınlık kazanmış olan bu sürgünün özverisi karşısında belli bir saygı duymamak elde değil.

1) *Chicago Tribune*, 5 Ocak 1879, Pazar, Cilt VI, Sayı 6, s. 7.

Muhabiriniz, Marx'ın evine üç kez gitti. Her seferinde doktoru, kütüphanesinde, bir elinde bir kitap, ötekinde de bir sigarayla buldu. Marx yetmişinin üstünde olmalı. (2) Yapılı, sağlam ve dik bir görünümü var. Bir düşünce adamının kafa yapısına ve kültürlü bir Yahudi'nin yüz hatlarına sahip. Saçı ve sakalı uzun ve kurşunî gri. Kalın kaşlarının gölgelediği gözleri ise parlak siyah. Tanımadıkları karşısında son derece temkinli davranıyor. Yabancılar genellikle eve alınıyor; ama ziyaretçilerle ilgilenen yaşlı görünüşlü Alman kadın, elinde bir tanıtma mektubu olmadığı sürece, Anavatan'dan geldiğini söyleyen hiç kimseyi içeriye bırakmamak için talimat almış. Ne var ki, Marx bir kez kütüphanesine girdiğinde ve, neredeyse bir entelektüel olarak boyutlarınızı kestirmek amacıyla, tek gözlüğünü gözünün kenarına sıkıştırdığında, ölçülülüğünü yitiriyor ve dünyanın her köşesinden, ilgi çekici olabilecek insanlara ve olaylara ilişkin bir bilgi dağarcığını sergilemeye başlıyor. Sohbeti tekdüze değil; tersine, kitaplığının raflarındaki kitaplar kadar çeşitli. Genellikle insanı okuduğu kitaplarla değerlendirmek olanaklıdır; size, şöyle bir baktığımda, raflarda gözüme Shakespeare, Dickens, Thackeray, Moliere, Racine, Montaigne, Bacon, Goethe, Voltaire, Paine'in; İngiliz, Amerikan, Fransız Meclis raporlarının; Rusça, Almanca, İspanyolca, İtalyanca siyaset ve felsefe yapıtlarının çarptığını söylersem, herhalde siz kendiniz de bir sonuca varabilirsiniz. Sohbetlerim sırasında, Amerika'nın son yirmi yılda iyice artmış olan sorunlarıyla ne kadar tanışık olduğunu şaşırarak gördüm. Bu konudaki bilgisi ve gerek Ulusal gerekse de Eyalet Yasalarımıza yönelttiği şaşırtıcı derecede kusursuz eleştiriler, bende bilgilerinin kaynağının ülke içinde olduğu kanısını uyandırdı. (3) Ancak bu bilgi kesinlikle Amerika ile sınırlı değil; bir baştan bir başa Avrupa'yı da kapsıyor. Özel meraklarından, yani sosyalizmden söz ederken, genellikle ona atfedilen melodramatik hayallere dalmıyor; tersine, «insan soyunun kurtuluşu»na ilişkin ütopyacı planları üzerinde, kuramlarının bu yüzyıl içinde değilse bile en azından gelecek yüzyılda gerçekleşeceğine büyük bir inanç duyduğunu gösteren bir ciddiyet ve içtenlikle duruyor.

Dr. Karl Marx, Amerika'da, belki de, asıl Kapital'in yazarı ve Uluslararası Derneğin (Birinci Enternasyonal -Onbirinci Tez-) kuru-

---

2) Trier'de 5 Mayıs 1818'de doğduğuna göre, Marx 61 yaşındaydı.

3) Marx'ın Amerika Birleşik Devletleri'nde bir dost çevresi vardı ve birçoğuyla düzenli olarak mektuplaşırdı. Enternasyonal'in bir önceki genel sekreteri olan F.A. Sorge ve eski *Chartist* önder G.J. Harney Amerika konusunda özellikle yardımcı oluyorlardı: Bunlar Marx'a resmi belgeler ve hukuksal metinler gönderiyorlardı. Marx, ayrıca, Massachusetts Çalışma İstatistikleri Bürosu Şefi Caroll D. Wright'tan da resmi belgeler alıyordu. Bu malzeme, Marx'a, *Kapital*'in II. Cildi üzerindeki çalışması için gerekliydi. Bkz. «Marx'tan Sorge'ye Mektuplar», 19 Ekim 1877 ve 19 Eylül 1879; ayrıca, bkz. «Marx'tan Engels'e Mektuplar», 25 Ağustos 1879.

cusu ya da en azından en önemli direği olarak bilinir. Aşağıdaki görüşmede, bu Derneğin şimdiki biçimiyle ilgili olarak ne dediğini göreceksiniz. Ama bu arada, ben size Uluslararası Derneğin, 1871 yılında Genel Konseyin talimatıyla basılmış olan genel tüzüğünden birkaç bölümü aktaracağım; bu bölümlerden Derneğin amaçları ve hedefleri konusunda yansız bir yargıya varabilirsiniz. Giriş bölümünde, «Çalışan sınıfların kurtuluşunun çalışan sınıfların kendi elleriyle gerçekleştirilmesi gerektiği; çalışan sınıfların kurtuluşu için mücadelenin sınıf ayrıcalıkları ve tekeller uğruna değil, eşit hak ve ödevler uğruna ve her tür sınıf iktidarının ortadan kalkması için bir mücadele olduğu; emekçilerin, her yerde, emek araçlarını —yani yaşamın kaynaklarını— tekelinde tutanların boyunduruğu altına girmesinin, her biçimiyle köleliğin, tüm toplumsal sefaletin, zihinsel çöküşün ve siyasal bağımlılığın temelinde yattığı; çalışan sınıfların evrensel kurtuluşu yolundaki bütün çabaların, şimdiye kadar, farklı ülkelerdeki çeşitli emekçi kesimleri arasında dayanışma kurulmadığı için başarısızlığa uğradığı» ortaya konuyor ve «Halen aralarında bağlantı kurulmamış olan hareketlerin hemen bir araya getirilmesi» için çağrı yapılıyor. Giriş bölümü, Uluslararası Derneğin «ödevsiz hakları, haksız ödevleri» tanımadığını belirtiyor — böylece de her üyenin faal olması sağlanıyor. Dernek, Londra'da, «farklı ülkelerde bulunan ve aynı hedefi güden, yani işçi sınıfının savunulmasını, ilerlemesini ve tam kurtuluşunu amaçlayan İşçi Dernekleri arasındaki iletişim ve işbirliğini sağlayacak merkezi bir aracı organı oluşturmak» üzere kurulmuş. Belgede, ayrıca, «Uluslararası Derneğin her üyesinin, bir ülkeden ayrılıp başka bir ülkeye yerleştiğinde, Dernekteki işçilerden kardeşçe destek göreceği» söyleniyor.

Derneğin, her yıl toplanan bir Genel Kongresi ve «belli bir ülkedeki işçilerin, ait oldukları sınıfın başka bütün ülkelerde sürdürdüğü hareketlerden sürekli haberdar olabilmelerini sağlamak üzere, farklı ulusal ve yerel gruplar arasında uluslararası bir aracı organ» işlevini gören Genel Konseyi vardır. Bu konsey yeni kurulan kolların ve şubelerin başvurularını kabul eder ve bunları yürürlüğe sokar; bir Amerikan deyimiyle ifade edecek olursak, aslında «çarkı döndüren» odur. Genel Konseyin harcamaları üye başına yılda bir peni olan aidatlarla karşılanır. Bir de ayrıca Komiteler Federal Konseyleri ve çeşitli ülkelerde Yerel Şubeler vardır. Federal Konseyler Genel Konseye en azından her ay bir genel rapor, üç ayda bir de kendi kollarının yönetimine ve mali durumna ilişkin bir rapor vermek zorundadırlar. Uluslararası Derneklere yönelik saldırılar yayımlandığında en yakın kolun ya da komitenin, sözkonusu yayının bir kopyesini Genel Konseye yollaması gerekmektedir. Ayrıca kadın kollarının kurulması tavsiye edilmektedir.

Genel Konseyde şu kişiler bulunmaktadır: R. Applegarth, M.T. Boon, Frederick Bradnick, G.H. Buttery, E. Delabays, Eugeno Du-

pont (başka yerde görevli), William Hales, G. Harris, Hulliman, Jules Johannard, Harriet Law, Frederick Lessner, Lochner, Charles Longuet, C. Martin, Zevy Maurice, Henry Mayo, George Milner, Charles Murray, Pfander, John Roach, Ruhl Sadler, Cowell Stepney, Alfred Taylor, W. Townshend, E. Vaillant, John Weston. Çeşitli ülkelerin muhabir sekreterleri ise şunlardır: Avusturya ve Macaristan adına Leo Frankel; Belçika adına A. Herman; Danimarka adına T. Mottershead; Fransa adına A. Serraillier; Almanya ve Rusya adına Karl Marx; Hollanda adına Charles Rochat; İrlanda adına J.P. McDonnell; İtalya ve İspanya adına Friederich Engels; Polonya adına Walery Wroblewski; İsviçre adına Herman Jung; Amerika Birleşik Devletleri adına J.G. Ecarius; Amerika Birleşik Devletleri'nin Fransız şubeleri adına Le Moussu.

Dr. Marx'ı ziyaretim sırasında, J.C. Bancroft Davis'in 1877 yılı resmi raporunda sunduğu platformun, o güne kadar gördüğüm en açık ve özlü sosyalizm sergilemesi olduğundan söz ettim. (4) Marx bu platformun Mayıs 1875'de, Almanya'nın Gotha kentinde yapılan kongrenin raporundan alındığını söyledi. Ayrıca çevirinin doğru olmadığını belirterek düzeltmeyi önerdi. Düzeltilmiş versiyonu onun yazdırdığı biçimiyle ekliyorum. (5)

Bir — Belediye seçimleri olsun Hükümet seçimleri olsun, bütün seçimlerde, yirmi yaşını geçmiş erkeklerin tümü için, genel, doğrudan ve gizli oy hakkı.

İki — Yasaların doğrudan halk eliyle yapılması. (6) Savaş ve barışın halkın doğrudan oyuyla ilanı.

Üç — Herkes için zorunlu askerlik. Sürekli ordunun olmaması.

Dört — Halka açık toplantılara ve basına ilişkin bütün özel yasaların iptali.

Beş — Ücretsiz olarak yasa yollarına başvurma hakkı. Yargılamanın halk eliyle yürütülmesi.

---

4) John Chandler Bancroft Davis 1874 - 1877 yıllarında Amerika'nın Berlin elçisiydi. Davis'in Dışişleri Bakanı Hamilton Fish'e yolladığı resmi raporun bir bölümünü Alman sosyalizmine ilişkin bir tartışma oluşturuyordu. Söz konusu rapor, ABD Dışişleri Bakanlığı, *Papers Relating to Foreign Relations of the United States*, Washington, 1877, Sayı 111, s. 175 - 180 içinde bulunabilir.

5) *Almanya Sosyalist İşçi Partisi Programı*'nın ilk taslağı 1875'in başlarında kaleme alınmış ve 5 Mayıs'ta Marx tarafından *Gotha Programının Eleştirisi*'nde eleştirilmişti. Program, 25 Mayıs 1875'te Gotha'da, Eisenach ve Lassalle'in partilerinin Birleşme Kongresi'nde kabul edildi. Program üç bölümlük bir girişi ve iki kısımdan oluşan bir sosyalist talepler dizisini içeriyordu. A kısmında «devletin kuruluşu»na ilişkin altı talep yer alıyordu; B kısmında ise «mevcut toplumsal düzen» içinde gerçekleştirilecek sekiz madde sıralanmıştı. Marx burada bu on dört maddeyi özetliyor.

6) Bu cümlede «öneri getirme ve veto hakkı ile birlikte» sözcükleri de yer alıyordu.

Altı — Genel, zorunlu ve ücretsiz devlet eğitimi. Vicdan ve din özgürlüğü. (7)

Yedi — Bütün dolaylı vergilerin kaldırılması. Devlet ve Belediye harcamaları için gerekli paranın, artan oranlı dolaysız bir gelir vergisi yoluyla sağlanması.

Sekiz — Çalışan sınıflara örgütlenme özgürlüğü.

Dokuz — Erkekler için yasal işgününün belirlenmesi. Kadınların çalışmasının sınırlanması, çocukların çalışmasının yasaklanması.

On — İşçilerin yaşamlarının ve sağlıklarının korunmasına yönelik sağlık yasalarının ve işçilerin konutları ve işyerleriyle ilgili düzenlemelerin, kendilerinin seçtikleri kişilerce uygulanması.

Bay Bancroft Davis'in raporunda, hepsinden önemli olan bir On İkinci Madde vardı. (8) Şöyle diyordu bu madde: «Demokratik bir yönetim altında, sanayi kuruluşlarına devlet yardımı ve kredisi.» Doktor'a, bu maddeyi neden dışarıda bıraktığını sorduğumda, şu yanıtı verdi:

«1875'te Gotha'da toplantı olduğunda, Sosyal Demokratlar bölünmüş durumdaydı. Bir kanat Lassalle'i izliyordu; diğeri ise Uluslararası Örgüt'ün programını genel olarak benimsemiş olan ve Eisenach Partisi adını taşıyan kanattı. Söz konusu On İkinci Madde platforma dahil edilmemiş, Lassalle'cilere bir ödün olarak genel girişe konmuştu. Daha sonra da hiç sözü edilmemişti. Bay Davis bu maddenin çok büyük bir önem taşımayan bir ödün olarak programa konduğunu belirtmiyor; tersine onu programın en temel ilkelerinden biri gibi sunuyor.»

«Ama» dedim, «sosyalistler genellikle emek araçlarının toplumun ortak mülküne dönüştürülmesini hareketin en önemli doruğu olarak görürler.»

«Evet; bunun hareketin sonucu olacağını söylüyoruz, ama bu, zamanla, eğitimle ve daha ileri bir toplumsal durumun kurulmasıyla olacak birşeydir.»

«Bu platform» dedim, «sadece Almanya ve bir-iki başka ülke için geçerli.»

«Ha!» diye yanıt verdi, «yalnızca buna dayanarak birtakım sonuçlara varıyorsanız, partinin faaliyeti hakkında hiçbir şey bilmi-

---

7) Altıncı maddenin son biçiminde «vicdan özgürlüğü» sözcüklerinin yerini «dinin özel bir sorun olduğunun ilanı» cümleciği almıştı. *Eleştiri*'de Marx şöyle der: «İşçi Partisi, burjuva 'vicdan özgürlüğü'nün her tür *dinsel vicdan özgürlüğü*nün hoş görülmesi anlamına geldiğinin bilincinde olduğunu, kendisinin ise vicdanı din hortlağından kurtarma çabasını güttüğünü belirtmeliydi. Ne var ki, Parti'nin 'burjuva' düzeyinin ötesine taşmamak gibi bir isteği vardı.»

8) Programın özgün versiyonunda, yukarıda metne dahil edilmemiş olan bir talep daha vardı. Burada «bütün işçi yardımlaşma ve dostluk dernekleri için tam öz-yönetim» isteniyordu.

yorsunuz demektir. Platformun maddelerinin çoğu Almanya dışındaki hiçbir ülke için anlam taşımaz. İspanya'nın, Rusya'nın, İngiltere'nin ve Amerika'nın kendi özel sorunlarına uygun platformları vardır. Aralarındaki tek benzerlik sonunda varılacak olan hedeftir.»

«Ve o da emeğin üstünlüğüdür, değil mi?»

«Emeğin kurtuluşu.»

«Avrupalı sosyalistler Amerika'daki hareketi ciddiye alıyorlar mı?»

«Evet, bu hareket ülkenin gelişiminin doğal bir ürünüdür. Hareketin ülkeye yabancılar tarafından getirildiği ileri sürülmüştür. Elli yıl önce, işçi hareketleri İngiltere'de nahoş bir hale geldiğinde de aynı şey söylenmişti —ki bu sosyalizmin sözü edilmeye başlanmasından çok önceydi. Amerika'da işçi hareketi ancak 1857'den bu yana dikkati çekmeye başladı. (9) Meslek Birliklerinin serpilmeye başlamasını ve giderek farklı işkollarında çalışan işçileri bir araya getiren Meslek Meclislerinin kurulmasını, Ulusal İşçi Birliklerinin oluşması izlemiştir. Bu kronolojik gelişmeyi göz önüne alırsanız, sosyalizmin, bu ülkede yabancıların yardımıyla değil, sadece sermayenin yoğunlaşması ve işçilerle patronlar arasındaki ilişkilerin değişmesiyle ortaya çıkmış olduğunu görürsünüz.»

«Şimdi» dedim, «sosyalizm bugüne kadar ne yapabildi?»

«İki şey» diye yanıtladı. «Sosyalistler dünya çapındaki genel emek-sermaye mücadelesini, insanın emeğinin evrensel niteliğini ortaya koydular. Ve buna bağlı olarak da, değişik ülkelerdeki işçiler arasında bir ortak anlayışı geliştirmeye çalıştılar; kapitalistler işçi tutmakta kozmopolitleştikçe, sadece Amerika'da değil, İngiltere'de, Fransa'da ve Almanya'da da, yerli işgücünün karşısına yabancı işgücünü çıkarmaya başladıkça, bu giderek daha da gerekli oldu. Aniden değişik ülkelerdeki işçiler arasında uluslararası ilişkiler boy gösterdi; bu da, sosyalizmin sadece yerel bir sorun değil, işçilerin uluslararası eylemiyle çözülecek uluslararası bir sorun olduğunu gösteriyordu. Sosyalistler hareket icat etmezler; onlar sadece işçilere hareketin niteliğinin ve hedeflerinin ne olacağını söylerler.»

«Ki o da mevcut toplumsal sistemin yıkılmasıdır,» diye sözünü kestim.

---

9) Kaliforniya'da altının bulunması ile demiryolları yapımındaki artış bir araya gelince 1850 - 1851 yılında hayat pahalılığında ani bir artış oldu. Bu, işçiler arasında yeni bir örgütlenme kampanyasının ve ücret artışı talebine yönelik bir hareketin başlaması için ek bir neden oluşturuyordu. 1854 - 55'teki çöküntü dönemleri ve özellikle de 1857'deki ciddi işsizlik işçi sendikalarına büyük bir darbe vurdu ve birçok sendika çöktü. Ancak, ayakta kalan sendikalar ücret düzeyini korumada giderek daha başarılı oldular. İç savaşa karşın, ulusal meslek birlikleri ve kent düzeyindeki federasyonlar işlevlerini sürdürdüler; savaş yıllarındaki hızlı iktisadi büyüme sırasında da sendikalaşma yaygınlaştı.

«Toprağın ve sermayenin patronların elinde bulunduğu» diye devam etti, «emekçilerin elinde ise, sadece, bir meta olarak satacakları emekgüçlerinin olduğu bu sistemin geçici olduğunu ve yerini daha ileri bir toplumsal duruma terk edecek bir tarihsel evreyi oluşturduğunu iddia ediyoruz. Her yerde toplumun bölündüğünü gözlüyoruz. İki sınıf arasındaki antagonizma modern ülkelerin sınai kaynaklarının gelişmesiyle el ele gider. Sosyalist bir bakış açısından, mevcut tarihsel evreyi devrimci bir dönüşüme uğratacak araçlar artık vardır. Birçok ülkede, işçi sendikaları temeli üzerinde siyasal örgütler kurulmuştur. Amerika'da bağımsız bir işçi partisinin gerekliliği açıkça ortaya konmuştur. İşçiler artık siyaset adamlarına güven duymamaktadırlar. Yasama çeşitli çevrelerin ve kliklerin eline geçmiş, siyaset bir geçim kaynağı haline getirilmiştir. Ancak bu, sadece Amerika'da böyle değildir; ne var ki Amerikan halkı Avrupalılardan daha kararlıdır. Amerika'da olaylar su yüzüne daha çabuk çıkar; orada, okyanusun bu tarafında olduğundan daha az ikiyüzlülük ve samimiyetsizlik vardır.»

Almanya'da sosyalist partinin bu kadar çabuk güçlenmesinin nedenini sorduğumda şu yanıtı verdi: «Bu sosyalist parti en geç kurulanıydı. Onlar, Fransa'da ve İngiltere'de bir ölçüde gelişmiş olan ütopyacı anlayışı benimsememişlerdi. Alman kafası, kuramsal düşünceye başka bütün uluslarınkinden daha yatkındır. Daha önceki deneylerden Almanlar pratik bir sonuç çıkardılar. Unutmamalısınız ki, modern kapitalizm denen bu sistem, başka ülkelerle karşılaştırıldığında, Almanya'da oldukça yenidir. Burada, Fransa'da ve İngiltere'de artık neredeyse eskimiş olan sorular soruluyordu; Alman emekçi sınıflarına sosyalist kuramlar sızınca, bu ülkelerde etkisini göstermiş olan siyasal akımlar canlılık kazandı. Bu yüzden de, Alman emekçileri neredeyse modern sanayiin gelişmesinin başlangıcından beri bağımsız bir siyasal partiye sahipler. Bu sınıflar Alman Parlamentosu'na kendi temsilcilerini gönderdiler. Hükümetin izlediği politikaya muhalefet edecek başka parti olmadığından bu görev onlara düştü. Partinin gelişme çizgisini anlatmak çok uzun zaman alır, ama şunu söyleyebilirim: Amerikan ve İngiliz orta sınıflarından farklı olarak Alman orta sınıfları alabildiğine ödlek olmasalardı, hükümete karşı yapılacak şeyleri onların üstlenmiş olması gerekirdi.»

Enternasyonalciler arasında Lassalle'cilerin sayısal üstünlüğe sahip olmalarına ilişkin bir soru yönelttim kendisine.

«Lassalle'in partisi diye bir şey yoktur» yanıtını verdi. «Tabii saflarımızda ona inananlar vardır, ama bunların sayısı azdır. Lassalle bizim genel ilkelerimizi bizden önce ortaya attı. 1848'deki gorici dalgadan sonra yeniden harekete geçtiğinde, sınai kuruluşlarda işçilerin işbirliği yapmalarını savunarak hareketi yeniden canlandırmanın daha kolay olacağına inanıyordu. Bu, işçileri eylemliliğe itecekti.

Ama bunu sadece hareketin gerçek hedefine ulaşmakta bir araç olarak görüyordu. Kendisinden bu yönde mektuplar almışımdır.»

«Bunun onun sihirli değneği olduğu söylenebilir mi?» (10)

«Tam tamına. Lassalle Bismarck'la görüştü; ona planlarını anlattı; Bismarck da o sırada Lassalle'ı bu yolda mümkün olan her biçimde yüreklendirdi.»

«Amaoı neydi?»

«Çalışan sınıfları, 1848'deki huzursuzlukları başlatan orta sınıflara karşı kullanmak istiyordu.»

«Sizin sosyalizmin beyni olduğunuz ve burada oturduğunuz yerde, şimdi ortalıkta olan bütün derneklerin, devrimlerin vb. iplerini elinizde tuttuğunuz söyleniyor Doktor. Bu konuda ne diyorsunuz?»

Yaşlı beyefendi gülümsedi: «Biliyorum. Bu çok saçma birşey; ama yine de komik bir yanı var. Hoedel'in girişimlerinden önce, iki ay boyunca, Bismarck Kuzey Almanya Gazetesi'nde benim Birlik'te Cizvit hareketinin önderi Peder Beck ile birlikte olduğumdan ve sosyalist harekete kendisinin el uzatmasını böylece önlüyor olmamızdan yakındı durdu.»

«Ama hareketi sizin Londra'daki Uluslararası Derneğiniz yönetiyor.»

«Uluslararası Dernek yararlı olmaktan çıktı ve varlığını yitirdi. (11) Bir dönem bu dernek gerçekten vardı ve hareketi yönetiyordu; ancak son yıllarda sosyalizm öylesine güçlendi ki artık bu derneğin varlığı gereksiz hale geldi. Değişik ülkelerde gazeteler çıkarılmaya başlandı. Bu gazeteler mübadele ediliyor. Farklı ülkelerdeki partilerin bağlantısı aşağı yukarı bundan ibaret. Başlangıçta Uluslararası Dernek işçileri bir araya getirmek ve farklı uluslardan işçilerin birlikte örgütlenmelerini sağlamak için kurulmuştu. Değişik ülkelerdeki partilerin çıkarları aynı değil. Enternasyonal'in Londra'da oturan önderleri efsanesi bir uydurmacadan başka bir şey değil. Enternasyonalist örgütlenme ilk gerçekleştirildiğinde bizim yabancı derneklere talimat vermiş olduğumuz doğrudur. New York'taki bazı şubeleri dışlamak zorunda kaldık; bunlardan birinde Bayan Woodhull çok ön plandaydı. (12) 1871'de oluyordu bunlar. Hareketi geçim

---

10) *Gotha Programının Eleştirisi*'nde Marx, şarlatan hekimin her derde deva ilacını andıran bu işbirliğine «peygamberin devası» der.

11) Eylül 1872'de La Haye'de yapılan kongre Birinci Enternasyonal'in son büyük toplantısıydı. Bu kongrede Genel Konsey'in yetkileri konusunda sürdürülen mücadele odak noktasını oluşturuyordu. Marksistler örgütü bir arada tutmak için mücadele ederken, Bakuninciler onu ademi merkeziyetçi bir yapıya dönüştürmeye çalışıyorlardı. Bu mücadele, 1876'da Enternasyonal'in bütünsel bir yapı olarak varlığını ortadan kaldıracak olan dağılmanın bir belirtisiydi.

12) Victoria Woodhull (1838 - 1927) Amerikalı bir burjuva feministi, bir işkadını ve geçici radikal heveslere kendini kaptıran bir kişiydi. Marx onu «banker

kaynağı olarak görüp bu yüzden içinde yer almak isteyen birçok Amerikalı siyasetçi var; bunların adlarını vermeyeceğim. Amerikalı sosyalistler bu kişilerin kim olduğunu çok iyi biliyorlar.»

«Dr. Marx, sizin ve izleyicilerinizin dine karşı bir sürü ateşli konuşma yaptığınız söylenir. Tabii siz bütün sistemin kökünden yıkılmasını istersiniz.»

Bir anlık tereddütten sonra, «Dine karşı şiddete dayalı önlemlerin saçma olduğunu biliyoruz» dedi; «Ancak, şu bir görüştür: Sosyalizm güçlendikçe din ortadan kalkacaktır. Dinin ortadan kalkması toplumsal gelişmeyle gerçekleşmelidir; burada da eğitimin rolü çok büyüktür.»

«Bostonlu Peder Joseph Cook'u (13) tanıyorsunuz, değil mi?»

«Evet, hakkında bazı şeyler duyduk; sosyalizm konusunda kıt bilgisi olan bir adam.»

«Bu konuda son zamanlarda yaptığı bir konuşmada, 'Karl Marx'ın şimdilerde, Amerika Birleşik Devletleri'nde, Büyük Britanya'da ve belki de Fransa'da, işçi reformunun kanlı bir devrim olmadan gerçekleşeceğini, ama Almanya'da, Rusya'da, İtalya'da ve Avusturya'da kan dökülmesi gerektiğini söylediği biliniyor' dedi.»

Doktor gülümseyerek, «Rusya'da, Almanya'da, Avusturya'da ve İtalyanlar şimdi izledikleri siyaseti sürdürdükçe büyük bir olasılıkla İtalya'da kanlı bir devrim olacağını söylemek için sosyalistlerin kehanette bulunmaları gerekmiyor. Fransız Devrimi'nin yöntemlerine bu ülkelerde yeniden başvurulabilir. Bu, siyasetten biraz anlayan herkesin gözünde açıktır. Ama bu devrimler çoğunluk tarafından gerçekleştirilecektir. Devrimleri partiler değil uluslar yapar.»

«Yukarıda sözü geçen muhterem zat» diye söze girdim, «sizin 1871'de Paris Komüncülerine yollamış olduğunuzu söylediği bir mektuptan bir bölüm aktardı. Metin şöyle: 'Henüz, en fazla 8.000 kişiyiz.

---

karısı, serbest aşk yanlısı ve çok-yönlü bir sahtekâr» diye betimler. Cornelius Vanderbilt'in destek verdiği bir simsarlık firması işletir ve Woodhull-Claflin haftalığını çıkarırdı. New York'un 12. Şubesindeki ağırlığına dayanarak, 1871'de Enternasyonal'in Kuzey Amerika Federasyonu'nu ele geçirmeye çalıştı. Mayıs 1872'de La Haye'deki kongre sırasında, Genel Konsey, anarşizme karşı sürdürdüğü genel mücadelenin bir parçası olarak, 12. Şubeyi Enternasyonal'den ihraç etti. Marx'ın saldırısı Mayıs 1972 tarihini taşır ve *I. Enternasyonal'in Belgeleri* (Moskova 1964), Cilt 323 içinde bulunabilir.

13) Joseph Cook (1938 - 1901) profesyonel bir konferansçı ve gezgin vaizdi. 1874'te başlayan Boston Pazartesi Dersleri'ni yirmi yıla yakın sürdürdü; bu süre içinde bir yandan da ABD ve dünya turlarına çıkıyordu. Cook din ve bilimle ilgili olarak akla gelebilecek her konuda konuşurdu. Amacı, İncil de dahil olmak üzere Hristiyanlığın modern bilimle tümüyle uyum içinde olduğunu göstermekti. Cook'un konferansları, kısa süre içinde, onu işçiler ve sosyalizm konusunda bir uzman olarak gören geniş bir orta sınıf izleyici kitlesi arasında o kadar popülerleşmişti ki, ülkenin her yanında gazetelerde yeniden yayımlanıyordu. Bkz., *Boston Monday Lectures*, 11 Cilt, Houghton, Osgood ve Co., Boston, 1877 - 1888.

Yirmi yıl içinde sayımız 50.000.000'u, belki de 100.000.000'u bulacak. O zaman dünya bizim olacak, çünkü bu iğrenç sermayeye karşı sadece Paris, Lyon, Marsilya değil, Berlin, Münih, Dresden, Londra, Liverpool, Manchester, Brüksel, St. Petersburg da, kısacası bütün dünya ayaklanacak. Tarihin daha önce hiç tanık olmadığı bu yeni ayaklanma karşısında, geçmiş, korkunç bir karabasan gibi silinecek: Halkın aynı anda birçok yerde başlattığı bu büyük yangın geçmişin anısını bile yok edecek.' Şimdi, bu satırların yazarı olduğunuzu herhalde kabul ediyorsunuz, değil mi doktor?»

«Bunların tek kelimesini bile ben yazmadım. Hiçbir zaman böyle melodramatik saçmalıklar yazmam. Ne yazdığıma çok dikkat ederim. Bu metin o tarihlerde Le Figaro'da benim imzamla çıkmıştı. O sırada ortalıkta bu türden yüzlerce mektup dolaşıyordu. Londra Times gazetesine bir yazı gönderdim ve bu mektupların sahte olduğunu açıkladım; ama benim hakkımda söylenen ve yazılan her şeyi yalanlamaya kalkışacak olsam bir yığın sekreter tutmam gerekir.»

«Ama Paris Komüncülerini destekleyen yazılar yazdınız.»

«Elbette yazdım —baş makalelerde onlar hakkında yazılanları görünce; ama İngiliz gazetelerinde çıkan Paris mektupları bu makaleler aracılığıyla yayılan budalaca düşünceleri yalanlamaya yeter. Komün'de sadece altmış dolayında insan öldürülmüştür; Mareşal Mac-Mahon ve onun katil ordusu 60.000'den fazla insanı öldürdü. Hiçbir hareket Komün kadar iftiraya uğramamıştır.»

«Peki, o zaman, sosyalizme inananlar onun ilkelerini gerçekleştirebilmek için insan öldürmek ve kan dökmek gerektiğini savunuyorlar mı?»

Karl Marx «Kan dökülmeden hiçbir büyük hareket başlatılmamıştır» diye yanıt verdi. «Amerika'nın bağımsızlığını kazanması için kan dökülmesi gerekmiştir; Napolyon Fransa'yı kan dökerek ele geçirmiş, kendisi de aynı biçimde düşürülmüştür. İtalya, İngiltere, Almanya ve diğer bütün ülkeler buna birer kanıttır. İnsan öldürmeye gelince,» diye devam etti, «bunun yeni bir şey olmadığını söylemem gerekmiyor herhalde. Orsini Napolyon'u öldürmeye çalıştı; Krallar herkesten fazla insan öldürmüşlerdir; Cizvitler insan öldürdüler; Cromwell döneminde Püritenler insan öldürdüler. Bütün bunlar olduğunda henüz sosyalizm bilinmiyordu. Ne var ki, şimdi artık, kraliyet ya da devlet mensubu bir kişiye karşı girişilen her eylem sosyalizme yükleniyor. Şu sırada Alman İmparatoru'nun ölmesi sosyalistlerin hiç işine gelmez. O, şu anda bulunduğu konumda çok işe yarıyor; her şeyi uç noktalarına götüren Bismarck'ın da, davaya, başka bütün devlet adamlarından daha çok yararı dokunmuştur.»

Dr. Marx'a Bismarck hakkında ne düşündüğünü sordum. Şu yanıtı verdi: «Napolyon'a iktidardan düşene kadar bir dahi gözüyle bakılırdı; iktidardan düşünce bir budala olarak görülmeye başlandı. Bismarck da onun izinden gidecek. Birleşme bahanesiyle bir despotluk kurarak işe başladı. İzleyeceği yol herkesin gözünde çok

açık. Son hamlesi bir darbe karikatürü girişiminden başka bir şey değil; ama bu darbe başarıya ulaşmayacak. Fransız sosyalistlerinin de, Alman sosyalistlerinin de 1870 savaşına karşı çıkma gerekçeleri, yalnızca, bunun bir hanedan savaşı olduğuydu. Sosyalistler, Alman halkına, bir savunma savaşı olduğu söylenen bu savaşın bir fetih savaşına dönüşmesine izin verdikleri takdirde, bunu, askeri diktatörlüğün kurulması ve üretici kitlelerin baskı altına alınmasıyla ödeyeceklerini söyleyen bildirgeler yayımladılar. Bunun üzerine toplantılar düzenleyen ve Fransa ile onurlu bir barış yapılması için bildirgeler basan Alman Sosyal Demokrat Partisi Prusya Hükümeti tarafından derhal kovuşturmaya uğratıldı ve önderlerinin birçoğu hapsedildi. Yine de Alman Parlamentosu'nda, yalnızca onların temsilcileri Fransız bölgelerinin zorla ilhakına, hem de sert bir biçimde, karşı çıkma yürekliliğini gösterdiler. Ne var ki, Bismarck kendi politikasında, zora baş vurarak, direndi ve herkes Bismarck'ın dehasından söz etmeye başladı. Savaş yapıldı ve Bismarck artık hiçbir yeri fethedemeyecek noktaya geldiğinde ondan özgün fikirler beklenmeye başlandı; ama çarpıcı bir biçimde başarısızlığa uğradı. Bismarck, Halk ona inancını yitirmeye başladı. Popülerliği azalıyordu. Hem onun, hem de devletin paraya gereksinimi var. Bir düzmece anayasayla, askeri amaçları ve birleşme planları için halkı vergilendirdi; ama bir noktadan sonra onu da daha çok yapamazdı; şimdi aynı şeyi tümüyle anayasasız yapmaya çalışıyor. İstediği gibi para toplaybilmek için sosyalizm hayaletini yarattı ve bir ayaklanmaya yol açmak için elinden gelen her şeyi yaptı.»

«Berlin'den size sürekli bilgi mi geliyor?»

«Evet» dedi, «arkadaşlarım bana sürekli bilgi yolluyorlar. Şimdi durum çok sakin, Bismarck da düş kırıklığı içinde. Aralarında Hasselman ve Fritsche adlı milletvekillerinin ve Freie Presse'den Rakow, Bauman ve Auar'ın olduğu çok ünlü kırk sekiz kişiyi sınır dışı etti. (14) Bu insanlar Berlinli işçileri yatıştırıyorlardı. Bismarck da bunu biliyordu. Ayrıca, bu kentte açlığın eşiğinde 75.000 işçi olduğunu da biliyordu. Bu önderler ortadan kaybolduğunda kalabalıkların ayaklanacağından emindi; bu ise bir katliamı başlatacak işaret olacaktı. Ondan sonra tüm Alman İmparatorluğu cendereye sokulacaktı; böylece Bismarck'ın o çok sevdiği kan ve demir yumruk kuramı tümüyle geçerlilik kazanacak, o da istediği kadar vergi toplayacaktı. Şimdilik ayaklanma olmadı; bu durum karşısında aklı iyice karıştı; bugün Bismarck bütün devlet adamlarının alay konusudur.»

H (15)

---

14) Alman Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin kurucusu August Bebel'in otobiyografisinde şöyle bir bir not vardır: «Tanınmış parti arkadaşlarımızdan 67'si ... 48 saat içinde...» (*Aus Meinem Leber*, Stuttgart, 1914, Cilt 3, s. 24.) Ya Marx ya da muhabir bu iki rakkamı birbirine karıştırmış.

15) *Tribune*'un Araştırma Bölümü'ne göre, muhabir H'nin kimliğine ilişkin hiçbir ipucu yoktur.

TARTIŞMA/YANKILAR

Bir Althusser Eleştirisi Üzerine

Doğan ŞAHİNER

1. **11. Tez**'in 5. kitabındaki «Althusser, Yapısal Nedensellik ve Teorisizm» başlıklı yazısında Gülnur Savran, Türkiye'de sesi duyulmaya başlanan «post-Althusserci» akımla tartışabilmek için Althusser'in düşüncesiyle tartışmanın önemli olduğunu ve Althusser'in sorduğu soruların, verdiği yanıtlar yetersiz bile olsa, oldukça anlamlı olduğunu saptıyor ve uzun bir süredir tamamlanmadan kesilmiş bulunan Althusser üzerine tartışmanın sürdürülmesinde yarar olduğu kanısını dile getirerek, bu yüzden yazısında Althusser'i genel bir çerçevede ele almaya çalıştığını belirtiyor. Dünyanın her yanındaki Marksistler için temel bir önemi olan bu tartışmayı sürdürme çabasının ancak takdirle karşılanabileceğini düşünüyorum; ama diğer yandan da kısa bir dergi makalesinde Althusser'inki gibi kapsamca bu kadar geniş, içerikçe bu kadar zengin bir yapıtın genel bir çerçevede ele alınmasının, kaçınılmaz olarak, en azından onun yoksullaştırılmasına neden olacağını sanıyorum. Ve inanıyorum ki, Savran'ın eleştirel yaklaşımındaki yöntem kusuru bu kaçınılmazlığı yansıtmaktadır. Fakat bu tartışmayı yeniden başlatma amacının neyi sonraya bırakmayı gerektirdiğini düşünmek buradaki kendi amacıma birşey katmayacağı için, kendimi Savran'ın makalesinde ortaya koyulan açık hedeflerle sınırlayacağım ve bu hedeflerin çoğunun asıl olarak gerçekleşmediğini savunacağım. Saffet Murat Tura'nın **11. Tez**'in 3. kitabındaki makalesine doğrudan değinen yerler ise doğallıkla benim bakışımın dışında kalacak. Bunlar Savran'ın yazısın-

da belirgin bir şekilde ayrık olduğundan, bu kolaylıkla mümkün olmaktadır.

Buradaki temel tezim şudur: Savran'ın makalesinde kullandığı eleştiri yöntemi Althusser'in bir kavramını, bir tahlilini, vb. ele almak ve bunun hiç ya da yeteri kadar gerekçelendirilmemiş bazı öncüllere uymadığını göstermektir. Okuyucunun da bu öncülleri benimsemesi durumunda bunun sonuç alıcı bir yöntem olduğu şüphesizdir; ama bunlar Althusser'in de —hiç değilse sözde— kabulü olmadıkça geçerli bir eleştiri yapıldığı söylenemez. Bunun olanaksızlığı meşru olmayan kuramsal uygulamalara yol açmaktadır: Sorunu Althusser'in koyduğundan farklı bir düzeyde ele almak, kendi düşüncesini Althusser'e yansıtmak, farklı kuramsal yapıları ayırt etmemek gibi. Bunlara metinden örnekler vererek tezimi savunacağım; fakat kendisiyle sınırlı kalındığında göründüğü kadar olumsuz, sevimsiz olacak bu çabanın, ister istemez ortaya çıkacak içeriğe ilişkin tartışmalara, Althusser düşüncesinin kimi yönlerini farklı bir yolda sergilemek üzere ağırlık vermek ve eleştirimi değişik bir Althusser eleştirisine işaret edecek şekilde boyutlandırmakla haklı kılınabileceğini sanıyorum.

2. Savran'ın makalesinin «Hegel'de ve Marx'ta Bütün Anlayışı» başlıklı birinci bölümü boyunca, ikisi de Althusser'de bulunmakla birlikte, ayrı düzeylerin eklemlenmesinden oluşmuş «bütün» kavramı ile ekonomik, politik ve ideolojik düzeylerden oluşmuş «toplum» kavramını ayrı ayrı içeren kuramsal yapılar ayırt edilmiyor. Başta, üst-belirlenim kavramının «ayrı düzeylerin baştan verili olduğu bir bütünü varsaydığı», bu anlayışa dayandığı belirtiliyor; sonra ise, «her üretim tarzı için geçerli olacak, başlıca üç düzeyden oluşmuş bir genel toplumsal bütün» anlayışının eleştirisi bize bu dayanağın zayıflığını gösteriyor. Oysa Althusser bunlardan birincisinin Marksizmin felsefesine (diyalektik materyalizm denilen), ikincisinin ise bilimine (tarihsel materyalizm denilen) ait olduğunu söylerdi.

Ayrıca, aslında ikincisinin eleştirisinin de yapılmamış olduğunu düşünüyorum. Bu eleştiri çabası iki yönden yürütülüyor. Önce Althusser'in Marx'tan kaynaklandığı nokta ele alınıyor. Tahlilini dayandırdığı metin olduğu söylenen, Marx'tan aktarılan üç satırdan Althusser'in vardığı sonuca (adları belli üç düzey) salt mantıksal yoldan geçilemeyeceği bellidir. Ancak, değil «okuma»sıyla ünlü Althusser, hiç kimse o metni öyle okumaz herhalde. Dolayısıyla yapılması gereken, Althusser'in tahlilini o metne dayandırırkenki kendi okuma tarzını açığa çıkarıp eleştirmek olmalıydı. Buna yanaşılmamış bile olduğu, Marx'ın o metinde «ayrı düzeylerin varlığına ilişkin hiçbir şey söylememekte» olduğu saptamasından «Marx'ın yapıtında hiçbir dayanak olmadığı»na doğrudan geçilebilmesinde açıkça görülüyor.

Aynı bölümün devamında farklı bir açıdan geliştirilen yaklaşım

da «üç düzey» anlayışını eleştirememektedir. İlkin, bu anlayışın «kapitalizmde toplumsal bütünün çeşitli alanlarının birbirinden ayrılmasına bir açıklama» getirmediği ifade ediliyor ki başkalarının belki haklı olarak bu açıklamayı getirmek gibi bir sorunları olsa da Althusser'in yoktur. «Zaten bu yüzden eleştiriliyor» denecekse, bunun geçerli bir sorun olduğu gösterilmemiş: Artığın mülkedinilmesi için emekgücünün piyasada satılması (ve ekleyeyim, bu koşulun devamının sağlanması) gereğinin dışında bir zor kulanımına gerek kalmaması sürecini aynı zamanda «toplumsal ilişkilerin ekonomik ve siyasal olmak üzere ayrı biçimlere bürünme süreci »olarak anlamak, hepsi de büyük zorluklar gösteren pek çok şeyi, örneğin Althusser'in anladığından farklı bir «siyasal» tanımlamayı ve «toplumsal ilişkiler»in ne olduğunu açıklamayı gerektirir. Metinde emekgücü pazarının oluşması ile «bürünme süreci» arasında tamamen betimsel bir şekilde kurulan ilişki, okuyucunun kafasında bazı yollara işaret eden ışıklar çakmasına yarayabilir ancak.

İkinci olarak, Althusser'in «kapitalizme özgü biçimleri başka üretim tarzlarına genelleştirmiş» olduğunu göstermek üzere, **üretim ilişkileri** ile dar anlamıyla **ekonomik ilişkiler** birbirinden ayrılıyor ve ikincisinin, birincinin kapitalist üretim tarzında büründüğü **özgül** biçim olduğu ifade ediliyor. Fakat bu durumda, meta mübadelesi tarihsel olarak özgür emek — pazarından önce geldiğine göre, şu ikisinden biri: Ya «üretim tarzı» kavramı «üretim» düzeyi düşünülmeden tanımlanabilir olmalı, ki böylece özgür emek — pazarının ortaya çıkmasından önce varolup içinde meta mübadele edilen toplumların kapitalist üretim tarzını içerdikleri savunulabilir; ya da mübadele ilişkileri «dar anlamıyla **ekonomik ilişkiler**» kategorisine girmiyor olmalı. Savran'ın bu iki sonuçtan birini kabul edeceğini sanmıyorum; öyleyse bu çıkmaz yolların kesiştiği noktaya nasıl gelmiştir? Yine o eski sorun yoluyla: (1) Emekgücünün meta olması dolayısıyla, kapitalist üretim tarzında, ekonomik ilişkilerin **başka üretim tarzlarında görülmeyen** bir öncelik taşıması durumu ile üretim ilişkilerinin genel belirleyiciliğini bağdaştırma gereği. Savran ilk bakışta bize basitliğin güzelliğini taşıyan bir çözüm önerir gibidir: Üretim ilişkileri her zamanki gibi belirlemekte, fakat bu sefer ekonomi **görünümüne bürünerek** belrlemektedir. (2) Marksizm içine giren bir özcülüğün

---

1) Bkz. Ernesto Laclau, *İdeoloji ve Politika*, Belge Yayınları 1985, s. 78.

2) Savran, J. Holloway/S. Picciotto'dan aktardığı şu sözleri: «Ekonomik olan, siyasal yapıyı belirleyen altyapı olarak görülmemelidir; aslında hem ekonomik olan hem de siyasal olan toplumsal ilişkilerin biçimleridir, kapitalist toplumda temeldeki sınıf çatışmasının büründüğü biçimler...» hatırlatarak bu değerlendirmeye karşı çıkmayacaktır sanıyorum, çünkü çift noktayla birleşerek bu alıntıdan hemen önce gelen ifade açık: «Ancak Marx'ın yapıtında, *belirleyici* ilişkileri ifade eden iki ayrı kavram vardır: *Üretim ilişkileri*, insanların maddi yaşamlarını yeniden üretirken birbirleriyle kurdukları ilişkileri

yapmadan edemeyeceği gibi, üretim tarzlarını soyut analitik kategoriler olarak değil tarihsel gelişmenin aşamaları olarak görmek de buna eklenince, sonuç neredeyse kendiliğinden gelir. Savran'ı kendisinin de kabul etmeyeceğini sandığım yerlere götüren, öz/görünüş metafiziğinin işte bu uygulanışıdır.

Geçerken, Savran'ın bazı temalarının Althusser'deki toplumsal bütün anlayışının özcülükten uzak, tutarlı ve ikna edici bir eleştirisinde yer bulacağı inancında olduğumu belirteyim. (3) Böyle bir eleştiri Althusser düşüncesini kendi daha temel kavramlarına da ters düşen bir formalizm ve özcü kalıntıdan kurtarmanın yolunu açabilir, ya da bunu hızlandırabilir. Yani düşüncem o ki, Althusser'de eleştirilmesi gereken, Savran'ın düşündüğü gibi öz/görünüş ikiliğini reddetmesi değil, başka şeylerin yanında, içinde sınıfların «kendi» ekonomik, politik ve ideolojik ifadelerini buldukları bir toplum kavramında bu ikiliğe teslim olmasıdır.

3. Althusser'in reddettiği bir anlayışı yalnızca tekrar etmenin eleştiri sayılamayacağını gören Savran, öz/görünüş sorununu ikinci bölümde ele alacağını söylüyor. Bunu okuduğumda felsefi bir ele alış beklemekle haklı olduğumu sanıyorum; fakat bütün bu bölümde felsefenin, Althusser'in düşüncesinin aktarılması dışında, yine Althusser'in her cümlesine karşı çıkacağı kısa bir paragrafla sınırlı kaldığını görüyoruz. Bu paragrafta Savran Althusser'in iki ayrı soyutlama düzeyini birbirine karıştırdığını göstermek amacındadır, ancak Althusser'e karşı olmaya önceden karar vermemiş okuyucuya birşey söylememektedir. Çünkü, ortada soyutlama düzeylerini karıştırmak diye bir sorun olduğunu anlamlı bir şekilde ileri sürebilmek ve onaylayabilmek için, «mevcut olmayan neden» (son kertede belirleyici olan, üretim ilişkileri ile üretici güçler arasındaki çelişki) ile «şahsen var olan» arasındaki farkın soyutlama düzeylerine ilişkin olduğunu zımnen de olsa kabul etmek gerekir. Oysa, anlaşıldığına göre, Althusser'in yapmaya çalıştığı ve başardığı için eleştiriyi hakettiği şey ise bunu reddetmekti zaten.

Althusser'in nedensellik konusundaki düşüncesinin bir karışıklığa dayandığının gösterilmiş olduğunu yalnızca varsaymakla, belirleyici çelişkinin ya da öz/görünüş ikiliğinin gerçeklik alanında bulunduğu iddiası da savunulmamış olarak kalır. Bu durumda, gerçekte ne olduğu (gerçeklik olduğu) ortaya konulmamış birşeyin «salt bir kavram konumuna **indirgenmiş**» (4) olduğunu kabul edebilmemiz için bunun böyle olduğunu önceden tanıyor olmamız gerekir, örne-

---

ifade eden *genel* bir kavramdır; dar anlamıyla *ekonomik ilişkiler* ise, bu ilişkilerin kapitalist üretim tarzında büründükleri *özgül* biçimdir.» (Vurgular Savran'ın.)

3) Ernesto Laclau'nun eleştirilerini kastediyorum: A.g.e., özellikle «Politik Düzeyin Özgüllüğü» ve «Faşizm ve İdeoloji» yazıları.

4) Vurgu Savran'ın.

ğin «Marx'ın ikiliği» sözüne dogmatik bir içerik vermemiz gerekir. Burada dogmalara karşı olmak tek başına yeterli değilse, Althusser'in bu «Marx'ın ikiliği» ile zaten meşgul olduğunu hatırlatabilirim. Dolayısıyla gerçek sorun bu meşgul oluşun haklı olup olmadığıdır ve Savran'ın yazısında çözüme kavuşmamıştır.

4. Aynı türden uslamlamaları Savran'ın yazısının üçüncü bölümünün her yanında da bulabiliriz. Bu bölümde Althusser'in ideolojiye yaklaşımının teorisist uzantılar taşıdığı saptanmakta, özeleştirisinin bu sapmayı ortadan kaldırmaya yöneldiği fakat gerçek ilişkilerin kavramlar alanına kovulması ve ideoloji düzeyinin tarih-aşırı olması öncülleri yüzünden bunun mümkün olmadığı gösterilmeye çalışılmaktadır. Fakat, anlatılanlar açısından bu kadar önemli olmasına rağmen, Savran yazısının hiçbir yerinde «teorisizm» terimiyle ne kastettiğini açıkça ortaya koymamaktadır. Bu ciddi bir eksikliktir, çünkü terimin yazıdaki kullanımlarına uyacak bir «teorisizm» kavramı aynı terime Althusser'in verdiği içerikten farklıdır ve bu durum Althusser'in düşünsel gelişiminin yanlış anlaşılmasına yol açmaktadır. Savran'a göre, Marx'ın kendisinden önceki sorunsaldan kopuşunun bilim/ideoloji karşıtlığı temelinde açıklanması, ideolojinin bilim—öncesi olarak sunulması açık «teorisist» uzantıları olan bir tutumdur. Buradan başlayan uslamlamanın sonunda da şunu okuruz: «Sonuç olarak, bütün düzeltme çabalarına karşın, Althusser bilim/ideoloji karşıtlığını aşamaz. Kanımca, yazarın öncülleri gözönüne alındığında bu zaten olanaksızdır: Bir yandan ideoloji düzeyinin tarih—aşırı olması, öte yandan temeldeki gerçek ilişkilerin kavramlar alanına kovulması Althusser'in teorisizmi aşmasına izin vermemektedir.» Oysa Althusser'in bilim/ideoloji karşıtlığını aşmak gibi ne bir çabası ne de niyeti vardır. Kendisinden yapılan alıntıda (5) kastettiği şey, bilim ile ideoloji arasında birinin diğerinin doğrusu olması diye bir ilişki kurmakla hata etmiş olduğudur ve burada Marx'ın genel olarak ideolojiden koptuğu fikrine halel getirecek hiçbir şey yoktur. Marx'ın burjuva ideolojisinden kopmuş olmasına gelince, Althusser'in herhangi bir dönemiyle çelişmez bu saptama.

Savran «genel olarak ideoloji» kavramına yani ideolojinin tarih-aşırı olmasına tarihsel yaklaşım adına karşı çıkıyor. Ancak, Althusser'de «genel olarak ideoloji»nin yanı sıra «yöresel ve sınıfsal olarak belirlenmiş ideolojiler»den de sözedildiği (6) bu karşı çıkışta gözden kaçmakta, bu yüzden de tarihsel yaklaşım eleştirel bir değer kazan-

---

5) «*Doğru* ile *yanlış* arasındaki karşıtlığı, bilim ile ideoloji arasındaki spekülatif bir ayrım biçiminde koymakla, 'kopuş'a rasyonalist bir açıklama getirmeye itilmiştim.»

6) L. Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Birikim Yayınları, s. 59: «... bir yandan ideolojil*erin kendilerine özgü* (son kertede sınıf mücadelesiyle belirlense bile) *tarihleri olduğunu* savunurken, öte yandan, *genel olarak* ideolojin*in tarihi olmadığını*... savunuyorum.» Ayrıca bütün «İdeolojinin Tarihi Yoktur» başlıklı kesimin ana teması budur (s. 56 - 61).

mamaktadır. Fetişizm kavramının kullanıldığı açıklamada, soyut bir kavram olan «genel olarak ideoloji»nin yerini «burjuva ideolojisi»nin alacağı söylendiğinde hemen akla gelen «peki, 'burjuva ideolojisi'nin yerini (çünkü Althusser'de bu kavram da vardır) ne alır?» sorusu cevapsız kalmaktadır. Althusser'de ideolojinin «aşılamaz oluşu» bizatihî eleştirel bir bağlamda kullanıldığı ölçüde de, «Althusser, ideolojinin özgül üretim tarzlarında büründüğü tarihsel biçimleri 'genel olarak ideoloji' kavramı temelinde açıklamanın olanaklı olduğunu ileri sürer» (yani, Althusser'de ideolojinin tarihsel biçimleri var) sözü de bir işe yaramadan asılı kalmaktadır. Ayrıca, Althusser bu sözde anlatılanı bir yerde söylemişse, bir kere daha kendisiyle çelişkiye düşmüş demektir (cümledeki özcü ifadeyi saymıyorum, daha önce «özcü kalıntı»dan sözetmiştim). Çünkü, adı geçen yazısında Althusser, burada «tarihsel biçimler»le kastedilen ideolojilerin açıklanmasının «son analizde toplumsal formasyonların, yani toplumsal formasyonlar içinde düzenlenmiş üretim tarzlarının ve onların bağrında gelişen sınıf mücadelelerinin tarihine dayandığı»nın görüleceğini ve «genel olarak ideoloji» teorisinin bu ideolojilerin açıklanmalarının «bağımlı oldukları öğelerden biri» olduğunu anlatır. (7)

Savran'ın yazısında ideolojinin maddîliği sorunu üzerine söylenenler, bu yazıda öne sürdüğüm temel tez açısından en açık örneği oluşturmaktadır. Birkaç satırı tekrar okuyalım: «Üstelik, ideolojinin maddî bir gerçekliği olduğunu çeşitli biçimlerde ileri sürmesine karşın, Althusser ideolojiyi maddî bir gerçeklik üzerine yerleştirememektedir. Onun çerçevesinde, ideolojinin maddî boyutunu sadece devletin ideolojik aygıtları ve bireylerin toplumsal **pratiği** oluşturur. Ancak bunlar olsa olsa ideolojinin maddî olarak **yeniden-üretimini** açıklayabilirler, maddî temelini (ya da nasıl **üretildiğini**) değil.» Bu sözlerde, ideolojinin maddî bir gerçekliği olduğu önermesi ile ideolojinin maddî bir gerçeklik üzerine yerleştiği ya da bir maddî temeli olduğu önermesi birbirinden ayırt edilmemektedir. Birinci tez Althusser'e aittir; bu tezi Marksist yazında bulunabilecek bir «fikirlerin maddî temeli» sorunsalı dışına çıkmayan bir çerçevede düşünmek ise kesinlikle Althusser'e değinmemektir. Onda ideolojinin maddîliği aygıtlar ve pratiklerle ilişkisiz değilse de, bu maddîliğin gerçek anlamı «fikir» denilen «fikrî» bir varlığın varlığının reddinde ortaya çıkar. İdeolojiyi eylemlerin ardında yatan manevî bir oluşum olarak alan idealist metafiziğin tersine, ona bu eylemlerin içinde yer aldığı maddî pratik ve aygıtların varlığı dışında bir varlık atfetmeyerek, ideolojiyi bir bilim nesnesi olarak tanımlayabilmiştir Althusser. Dolayısıyla, ideolojinin «nasıl üretildiği» tamamen bu bilimin bu nesnede bulacağı birşeydir ve «maddî temel» ise, tersine, herhangi bir bilimsel araştırmanın ufku dışındadır; çünkü maddî olmayana da gönderme yapmaktadır.

---

7) A.g.e., s. 56 - 57.

Alpaslan Işıklı'nın Bazı Yanılgıları

Nejat FİRUZ

Bu yazı Alpaslan Işıklı'nın yayımlanmış iki yazısında yeralan üç paragraftan kaynaklandı.

Biri **11. Tez** Kitap 5'de. «Türkiye'de İşçi Hareketinin Batı İşçi Hareketi Karşısında Özgünlüğü» başlığını taşıyor. Kitap 5 1987 Şubatında çıkmış. Öteki altı yıl öncesinin ürünü. Başlığı: «Planlı Dönemde Sendikal Örgütlenme.» **ODTÜ Gelişme Dergisi**'nin 1981 özel sayısında yayımlanmış.

Sendikal hareketin tanınmasına ve kendi kendini tanımasına katkı taşıyan bir araştırmacı Işıklı. Katkısının yetkinleşmesine katkıda bulunmayı amaçlıyor bu yazı.

11. Tez Kitap 5'deki yazısında, Asya-Amerika Hür Çalışma Enstitüsü AAFLI'nin faaliyetlerine 12 Eylül'den sonra güçlü bir ivme kazandırılmış olduğunu belirttikten sonra şu satırları yazmış Işıklı:

«Kuşkusuz, 12 Eylül'den sonra işçi hareketiyle ilgili olarak Batı'dan gelen etkiler, yalnızca AAFLI kanalıyla taşınmamıştır. Bu dönemde, Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu (ICFTU), Avrupa Sendikalar Konfederasyonu (ETUC) ve DİSK'e bağlı Genel-İş'in de üyesi bulunduğu Uluslararası Kamu Hizmetleri Federasyonu (PSI)'nun da bir başka açıdan, ülkemizdeki gelişmelerle yakından ilgilendikleri görülmüştür. 1982 Anayasasının ve bu çerçevede yürürlüğe konulan bir dizi yeni kanunun veya kanun değişikliğinin ve genel olarak işçi hareketi karşısında uygulanan politikanın, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) gündeminden eksik olmaması, geniş ölçüde bu örgütlerin faaliyetlerinin sonucudur.» (1)

Şunda kuşku yok: Hem UHSK (2) hem de ASK ülkemizdeki ge-

---

1) *11. Tez*, Kitap 5, sayfa 31.

2) Şu beş örgütün ismini kısaltılmış olarak şöyle kullanıyorum: Uluslararası Çalışma Örgütü ILO: UÇÖ;

lişmelerle ve Türkiye sendikal hareketiyle gerçekten de 12 Eylül'den sonra daha yakından ilgilenmeye başlamışlardır. Bu ilgi, sıradan sayılamayacak olaylarla gelişerek Türkiye sendikal kamuoyunda büyük yankı da bulmuştur. UHSK kendi üyesi Türk-İş'in üyeliğini askıya alırken, 12 Eylül öncesinde desteklemediği DİSK'le dayanışma içine girmiştir. ASK ise Türk-İş'i değil, hâlâ askıda tutulan DİSK'i üyeliğe kabul etmiştir. Bu ilginin ve gelişmelerin olası nedenlerini ve «Batı'dan gelen etkiler» çerçevesi içine nasıl yerleşebileceklerini araştırmak bu yazının konusu değil. Ancak yukarıda aktardığım paragrafın son cümlesini sorgulamak gerekti. Gerekiyor. Cümlede —hem de kesinlik taşıyan bir vurguyla— dile getirilen görüş gerçeği yeterince yansıtmıyor.

«1982 Anayasasının ve bu çerçevede yürürlüğe konulan bir dizi yeni kanunun veya kanun değişikliğinin ve genel olarak işçi hareketi karşısında uygulanan politikanın UÇÖ gündeminden **eksik olmaması, geniş ölçüde** bu örgütlerin (ICFTU, ETUC, PSI) faaliyetlerinin sonucu» değil.

Önce, sayılan konularda Türkiye'nin UÇÖ gündeminden eksik olmamasının ne anlama geldiğine bakalım.

12 Eylül 1980'den bu yana Türkiye UÇÖ'nün sürekli gündeminde. Bu durum daha da sürecek gibi görünüyor. Özellikle DİSK ve üye sendikalarının idari kararla askıya alınması, para ve mal varlıklarına bir anlamda el konması, yöneticilerinin tutuklanması ve haklarında dava açılması, sendikal faaliyetlerin genel olarak dondurulması karşısında birçok uluslararası sendikal örgüt, bu uygulamalarla sendikal haklar ve sendika özgürlüğüne ilişkin uluslararası ilkeleri çiğnediği gerekçesiyle TC hükümetini UÇÖ'ye şikâyet etmiş, bir başka deyişle hükümete karşı dava açmıştır. Dava, yeni anayasa, 2821 ve 2822 sayılı yasalarla oluşturulan sendika-karşıtı düzen nedeniyle giderek genişlemiştir.

Dava UÇÖ'nün Yönetim Kurulu (Conseil d'administration)'na bağlı Sendikal Özgürlük Komitesi (SÖK) tarafından izleniyor. Davacıların başvurularını SÖK hükümete iletiyor; onun yanıtlarını alıyor; konuları bir bir irdeleyerek sonuçlar çıkarıyor ve Yönetim Kurulu'na davranış önerilerinde bulunuyor. (Bu arada söz konusu dava prosedürünü abartmamak gerektiğini belirtelim. Çünkü UÇÖ'nün denetim ve yaptırım olanakları sınırlı. UÇÖ üzerine güncel tartışmalarda en öne çıkan sorunlardan biri de bu zaten.) Davayı gündemden indirmemek için davacılar SÖK'ü gelişmeler üzerine yeni başvurularla sürekli beslemek ya da bilgilendirmek zorundalar. UÇÖ

Dünya Sendikalar Federasyonu WFTU: DSF;
Uluslararası Hür Sendikalar Konfederasyonu ICFTU: UHSK;
Dünya İş Konfederasyonu WCL: DİK;
Avrupa Sendikalar Konfederasyonu ETUC: ASK.

dilinde buna «davaya ilişkin ek bilgi» iletmek adı verilir. Konunun gündemden eksik olmaması ancak böyle sağlanıyor.

Şimdi Türkiye'nin UÇÖ gündemine hangi örgütler tarafından getirildiğini ve hangi örgütler tarafından ne ölçüde gündemde tutulduğunu araştıralım.

Bu örgütler arasında Işıklı'nın ASK'ı anmasını anlamak olanaksız. UÇÖ'nün Türkiye'ye ilişkin tek bir belgesinde bile bölgesel bir örgüt olan ASK'ın adına rastlayamazsınız. Rastlasanız şaşırmanız gerekecekti. Çünkü örgüt olarak ASK, Türkiye'deki gelişmeler üzerine dava açma koşullarına sahip değildir. ASK, Türkiye'deki sendikakarşıtı uygulamaları, insan hakları ve demokrasi sorunlarına bağlayarak —12 Eylül'den sonra— ağırlıklı biçimde Avrupa Ekonomik Topluluğu ile ilgili kurumlarda gündeme getirmiştir. Etkili de olmuştur.

Türkiye'yi UÇÖ gündemine getiren başlıca örgütler DSF, DİK ve UHSK'dır. Yani UÇÖ nezdinde A statüsüne sahip olan ve sendikal haklar ile sendika özgürlüğü ilkelerinin çiğnenmesi koşullarında UÇÖ'ye üye tüm ülkeler düzeyinde şikâyet hakkı olan örgütler. (Aralarındaki görüş ayrılıklarına karşın Türkiye konusunda aynı yönde hareket etmiş olmaları herhalde en azından anlamlı sayılmalıdır.) (3)

Türkiye'de sendika özgürlüğü ilkelerinin çiğnenmesini konu alarak UÇÖ'ye yapılan şikâyetler 12 Eylül'le başlamıyor aslında. 12 Eylül'den sonra şikâyetlerin yoğunlaştığına ve şikâyet edenlerin çoğaldığına tanık oluyoruz. Türkiye'nin UÇÖ gündemine 1976 yılından itibaren girdiği söylenebilir. 1979 ve 1980 yıllarında şikâyetler sıklaşıyor. Şikâyetler, DİSK'in ve üye sendikalarının eylemlerine yönelik baskıları, 1 Mayıs yasaklamalarını, sendikacıların tutuklanmasını konu alıyor. Şikâyetçi ya da davacı örgütler arasında UHSK yok. 12 Eylül öncesinin davacıları DİK ile DSF ve onunla ilişkili olan Eğitim Emekçileri Uluslararası Sendikal Federasyonu (FISE), Uluslararası Metal Sendikaları Birliği (UMSB), Ticaret Kesimi Sendikaları Uluslararası Metal Sendikaları Birliği (UMSB), Ticaret Kesimi Sendikaları Uluslararası Birliği. 12 Eylül'ün ardından DSF ve onunla ilişkili işkolu uluslararası sendika birlikleri ile DİK yeni durumdan kaynaklanan şikâyetlerde bulunmuşlar. UHSK'nın ilk başvurusu 17 Temmuz 1981 tarihli. 12 Eylül 1980'den UÇÖ Yönetim Kurulu'nun 1986

3) Ne DİSK, ne de Türk-İş UÇÖ'ye şikâyette bulunmuştur. Hakları olduğu halde yapmamışlardır. Son 17 yıl içinde Türkiye'den sadece iki sendikal örgüt TC hükümetini UÇÖ'ye şikâyet etmiştir. Biri DİSK. 15 Haziran 1970 tarihli başvurusuyla. Konuyu belirtmeye gerek yok. Başvuru tarihi konuyu belirliyor. Öteki Otomobil-İş. Başvuru tarihi, 29 Temmuz 1985. Erdemir'de yetki ve toplu sözleşme sorunlarıyla ilgili. Türk-İş'in 1974 Ağustosunda şikâyet ettiği hükümet ise Kıbrıs hükümeti. Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesinin hemen ardından geliyor.

Kasımında toplanan 234'üncü oturumuna dek —iletilen bilgilerden soyutlayarak— zamandizinsel olarak sıralayalım başvuruları:

DİK :	DSF :	UHSK :
17. 9.1980	1.10.1980 (Yapı Birliği)	
	15.10.1980 (Kamu Birliği)	
24.10.1980	17.10.1980	
25.11.1980	9. 1.1981	16. 2.1981 (Kamu-PSI)
	9. 3.1981 (P. Kimya Birli.)	
1. 4.1981		
6. 5.1981		
	15. 5.1981	
22. 5.1981		
30. 6.1981		
	22. 7.1981	17. 7.1981
	22. 7.1981 (Metal Birliği)	
	23. 7.1981 (Ticaret Birliği)	
26. 7.1981		
	31. 7.1981 (Tekstil Birliği)	
		12. 8.1981 (Metal-IMF)
28. 8.1981		
		31. 8.1981
	1. 9.1981	
3.10.1981		
7.10.1981		
	2.11.1981	
		16.11.1981
27.11.1981		
17.12.1981		
	22.12.1981	
	18. 1.1982	
	27. 1.1982	
		24. 2.1982
25. 2.1982		
9. 3.1982		
	22. 3.1982	
	1. 7.1982	
	12. 7.1982	
	13. 9.1982	
	8.10.1982	
	23.11.1982 (Tekstil Birliği)	
5. 1.1983		
	25. 1.1983	3. 2.1983 (Gıda-UITA)
	3. 2.1983 (Gıda Birliği)	9. 2.1983 (Gıda-UITA)
	28. 2.1983	

9. 3.1983		7. 3.1983
	29. 3.1983	
14. 4.1983		
	2. 5.1983	18. 4.1983
	7. 7.1983 (FISE)	
	25. 7.1983	
	12. 2.1985	
	26. 6.1985	
	14. 1.1986	
	6. 2.1986	
	28. 2.1986 (Yapı Birliği)	

Toplam :
DSF : 33 başvuru; yüzde 54.
DİK : 18 başvuru; yüzde 29.5.
UHSK : 10 başvuru; yüzde 16.4.

Son on içinde sayılan PSI'nin bir tek başvurusu var. Üç uluslararası örgüt arasında en az çalışkan UHSK. DİK ondan daha etkin davranmış. DSF ise başta geliyor. Öte yandan, son üç buçuk yıl süresinde UHSK ve DİK UÇÖ'ye «ek bilgi» iletmemişler.

Yukarıda aktardığım bilgiler ışığında Işıklı'nın yargısını yeniden düzenlemek gerekmiyor mu?

«1982 Anayasasının ve bu çerçevede yürürlüğe konulan bir dizi yeni kanunun veya kanun değişikliğinin ve genel olarak işçi hareketi karşısında uygulanan politikanın UÇÖ gündeminden eksik olmamasında» ASK'ın hiçbir rolü yoktur; DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk'ün sendikası Genel-İş'in üyesi bulunduğu UHSK ile ilgili PSI'nin rolü ise son derece azdır. UHSK'nın oynadığı rol gerçekten kayda değer. Ancak «gündemden eksik olmama» «geniş ölçüde» bu örgütün faaliyetlerinin sonucu değildir. Hele tek bu örgütün faaliyetlerinin sonucu olduğuna indirgenemez.

TC hükümetini, onaylamış olduğu UÇÖ sözleşmelerinden ikisini —11 ve 98 sayılı olanları— çiğnediği gerekçesiyle UÇÖ'ye şikâyet etmiş olan tek ulusal sendikal örgüt ise Norveç LO'dur.

Gelelim Işıklı'nın öteki iki paragrafına. Bunların UÇÖ'yle ilgileri yok. DİSK ve üye sendikalarının uluslararası sendikal ilişkileriyle ilgili. Ama üç paragraf arasında bir bağıntı var. Yine UHSK öne çıkarılmış. Altı yıl önce, 1981'de, şöyle yazmış Işıklı:

«DİSK'e bağlı sendikalar da genel olarak ICFTU ile ilişkili uluslararası işkolu sendika federasyonlarına üye olmuşlardır. Ancak, son yılarda DİSK'e bağlı birkaç sendika, WFTU (Dünya Sendikalar Federasyonu) ile ilişkili uluslararası işkolu federasyonlarının üyeliğine girmişlerdir.»

«DİSK'in konfederasyon olarak uluslararası düzeyde organik ilişkisi olmamıştır. Ancak, Genel-İş genel başkanının aynı zaman-

da DİSK genel başkanı olması nedeniyle Genel-İş'in ICFTU ile ilişkili PSI (Uluslararası Kamu Hizmetleri İşçileri Federasyonu)'nin üyesi olması, DİSK'in uluslararası ilişkileri açısından da önem taşıyan bir durum oluşturmuştur.» (4)

Önce birinci paragraf.

İlk cümle doğru. Göreceli olarak doğru. Doğruluğu zaman içinde sınırlı. 1975 yılında toplanan DİSK 5'inci Genel Kurulu sırasında DİSK'e üye sendika sayısı 22'dir. Bunların yarısı, 11'i, UHSK ile ilişkili uluslararası işkolu federasyonlarına üyedir. Maden-İş, IMF; Basın-İş, IGF; Lastik-İş, Gıda-İş, Petkim-İş, Keramik-İş, Hürcam-İş, P. Kimya-İş, Tekstil, Turizm-İş, Tümka-İş, ICEF üyesidirler. Kısa bir süre sonra Devrimci Toprak-İş de ICEF üyeliğine katılacaktır. DİSK ve Maden-İş Genel Başkanı Kemal Türkler IMF'nin Merkez Komitesi üyesidir. (5)

5'inci Genel Kurulu ile 1977 yılı sonunda toplanan 6'ıncı Genel Kurulu arasında DİSK'e 15 sendika katılmış. (6) Bunlar arasında Genel-İş SPI'ye, Oleyis UITA'ya üyedir. Aynı 6'ncı Genel Kurul öncesinde toplanan Maden-İş Genel Kurulu (6-9.9.1977) IMF'den ayrılmaksızın DSF ile ilişkili uluslararası işkolu sendikal birliğine (UMSB); Seramik-İş 4'üncü Genel Kurulu ICEF'ten ayrılarak DSF ile ilişkili uluslararası yapı işkolu sendikal birliğine katılma kararları almışlardır. Turizm-İş Temsilciler Meclisi de aynı doğrultuda bir karar almıştır. (7) Demek ki daha 1977'de DİSK'e bağlı «birkaç sendika» DSF üyeliğine yönelmişlerdir.

Aynı dönemde ICEF, DİSK dergisinde yayımlanan ve UHSK'yı —ICEF'i değil— eleştirel bir yaklaşımla tanıtan bir yazıyı gerekçe göstererek, kendine bağlı DİSK üyesi sendikaların üyeliğini askıya almıştır.

6'ncı Genel Kurul'dan sonra açılan dönemde DİSK'e üye sendikaların sayısı —yeni katılmalar ve sendikalararası birleşmeler sonucu— 30'dur. (8) TÖB-DER'in onur üyeliğine kabul edilmesi ile 31. O dönemde, DİSK'e bağlı birkaç sendika değil birçok sendika DSF ile ilişkili uluslararası işkolu sendikal birliklerine girmişlerdir. 1980 Haziranında toplanan DİSK 7'nci Genel Kurulu öncesinde durum şöyledir:

— 17 sendika DSF ile ilişkili uluslararası işkolu sendika birlikleri üyesi. (9) TÖB-DER'i de sayarsak 18;

---

4) *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1981 özel sayısı, sayfa 366.

5) DİSK Ajansı No 975/79 (9.9.1975)

6) DİSK 6'ncı Genel Kurul Çalışma Raporu, sayfa 247.

7) A.g.y., sayfa 193.

8) 7'nci Genel Kurul öncesinde Devrimci Toprak-İş'in üyelikten düşürülmesiyle bu sayı 29'a iner.

9) Devrimci Yapı-İş, Maden-İş, Banksen, Tekstil, Sosyal-İş, Baysen, Dev Maden Sen, Keramik-İş, Hürcam-İş, Petkim-İş, Aster-İş, Tekges-İş, Yeni Haber-İş, Limter-İş, TİS, Devrimci Toprak-İş, Tümka-İş.

— 5 sendika UHSK ile ilgili uluslararası işkolu federasyonları üyesi; (10)

— 8 sendika uluslararası alanda bağımsız.

Maden-İş UMSB'nin Yürürtme Kurulu (Bureau); Banksen, Petkim-İş ve Devrimci Toprak-İş üyesi bulundukları uluslararası birliklerin Yönetim Kurulu (Comité administrative) üyesidirler.

İkinci paragrafa gelince.

Birinci cümleye itirazım yok. Sorunlu olan ikinci cümle. İkinci cümlenin anlam yükü belirsiz. Ne demek «önem taşıyan bir durum oluşturmak?» **Önem** Genel-İş Genel başkanının aynı zamanda DİSK Genel başkanı olmasıyla başlıyor. **Önem**'e yüklenen nitel vurgu ise Genel-İş'in PSI üyeliği ile UHSK üzerinde. Işıklı, Abdullah Baştürk'ün DİSK Genel başkanlığına seçildiği Aralık 1977 (6'ncı Genel Kurul)'dan sonra gelen dönemde UHSK'nın ve/veya onunla ilişkili uluslararası işkolu federasyonlarının ve/veya ona üye sendikaların DİSK'in uluslararası ilişkilerinde önemli bir yer aldığını mı ileri sürüyor?

DİSK belge ve yayınlarını inceleyenler konfederasyonun uluslararası ilişkilerinin özellikle 5'inci Genel Kurulu (1875)'ndan sonra hızla gelişmiş olduğunu görürler. DİSK'in askıya alındığı 12 Eylül 1980 tarihine dek bu ilişkilerde ağırlık taşıyan örgütler, uluslararası düzeyde DSF, onunla ilişkili uluslararası işkolu sendikal birlikleri ve ona üye ulusal sendikal merkezlerdir. Bu durum, Kemal Türkler dönemi için olduğu gibi Abdullah Baştürk dönemi için de geçerlidir. DİSK, 1978'de toplanan 9'uncu Dünya Sendikalar Kongresi'nin hazırlık komisyonuna, DSF'nin çalışma gruplarına, hatta bazı organ toplantılarına katılmıştır. DİSK'in 6'ncı ve 7'nci Genel Kurullarında, 1 Mayıs 1977 gösterisinde, 1976, 77 ve 79 kuruluş yıldönümü toplantılarında, Türkler'in cenaze töreninde DSF temsilcileri vardır. UHSK temsilcileri yoktur. 7'nci Genel kurula Baştürk yönetiminin sunduğu Çalışma Raporu'nda şu görüşlere yer verilmiştir: «...bölünmeye rağmen DSF gerilememiş, aksine gelişmesini sürdürmüştür... DSF işçi sınıfı bilimi doğrultusunda faaliyet gösterir... UHSK üyesi kuruluşlar DİSK ile ilişkilerinde genellikle çekimserdirler. UHSK sosyal demokrat nitelikteki Avrupa sendikalarının egemen olduğu bir örgüttür. Gelişmekte olan ülkeler işçi sınıflarının istemlerine cevap verecek, sorunlarına çözüm getirecek bir çalışma düzeyine erişememiş, kendisini yenileyememiştir.» (11)

Mart 1977'de toplanan 2'nci Avrupa Sendikalar Konferansı sırasında DİK ile kurulan ilişkiler Baştürk döneminde daha da gelişmiştir. Bu örgüt DİSK'le giderek artan bir dayanışma içine girmiştir.

---

10) Genel-İş, Oleyis, Lastik-İş, Gıda-İş, Basın-İş. Son üçünün DSF uluslararası işkolu sendikal birlikleriyle yoğun ilişkileri vardır.

11) DİSK 7'nci Genel Kurul Çalışma Raporu, sayfa 415.

12 Eylül öncesinde ne UHSK ne de ASK DİSK'e dayanışma göstermiştir. Baştürk yönetimi DİSK'in ASK'a üyelik başvurusunu 1979 ve 80 yıllarında yeniden gündeme almış, bu örgüte üye Batı Avrupa sendikalarıyla görüşmeler gerçekleştirmiştir. ASK da kendi merkezinde iki kez DİSK heyetlerini kabul etmiştir. Bu yönde atılan adımlarda ve görüşme isteklerinin kabul edilmesinde, Baştürk'ün PSI ve dolayısıyla UHSK üyesi olmasının bir rol oynadığı söylenebilir belki. Gerçekleştirilenler DİSK'in uluslararası çok yönlü ilişkilerini geliştirme çabasını daha da ileri götürmüştür. Bu gelişmeyi «önem taşıyan bir durum» olarak nitelememek için hiç bir neden yok. Ancak, 1975-1980 döneminde DİSK'in uluslararası sendikal ilişkilerine damgasını vuran bir gelişme değil bu.

«Planlı Dönemde Sendikal Örgütlenme» yazısı 18 sayfa. «Sendikaların Uluslararası Organik İlişkileri» altbaşlığını taşıyan bölüm tek sayfa. Son sayfa. Üzerinde durduğum iki paragraf işte bu sayfada. DİSK'in uluslararası ilişkilerini ya da bu ilişkilerdeki belirleyici yanları iki paragrafta özetlemek istemiş Işıklı. Gerçekten güç. Anlıyorum bunu.

1975'ten 1980'e DİSK belgelerinde dile gelen uluslararası sendikal ilişkiler politikası şöyle özetlenebilir:

1. Uluslararası, bölgesel ve ulusal sendikal örgütlerle, DİSK'in ilkelerini gözeterek, ama aynı zamanda farklılıkları gözardı etmeksizin, karşılıklı saygı, eşitlik ve içişlerine karışmama temelinde çok yönlü ilişki. En genişine sendika ve işçi dayanışması.
2. DİSK üyesi işkolu sendikalarının uluslararası ilişkilerine konfederasyonun karışmaması. Bu düzeyde çeşitliliğin kabulü.
3. ASK'a üyelik istemi. İlk başvuru tarihi: 24 Ekim 1974.
4. Uluslararası sendikal harekette birlikçi tavır. «Nesnel durum bugün tüm uluslararası sendikal örgütleri ortak eyleme, güç ve eylem birliğine itmektedir. Önemli olan durumun daha da gelişmesi için çabalamak, işçi sınıfının uluslararası hareketi önüne konan yapay engellerin ilkeli bir biçimde ortadan kaldırılmasına katkıda bulunmak, çokuluslu tekellerin karşısına ortak stratejiyle çıkmaktır.» (12) «Uluslararası sendikal harekette belirgin olan yan sınıf uzlaşmacılığının gerilemesi, sınıf ve kitle sendikacılığı ilkelerinin tüm dünyada egemen olmaya başlamasıdır. Uluslararası alanda sınıf ve kitle sendikacılığı ilkelerini savunan DSF'nin bu yöndeki çabaları uluslararası sendikal hareketin birliği sürecini hızlandırmaktadır.» (13)

Işıklı'nın altı yıl önce yayımladığı iki paragrafı hemen not etmiştim. Altı yıl sonra, 11. Tez'de yayımlanan paragrafı yazmamış

---

12) A.g.y., sayfa 48.

13) DİSK 7'nci Genel Kurulu'na Baştürk yönetimi tarafından sunulan «Yönlendirici Belge ve Temel Kararlar Taslağı», sayfa 3 - 4.

olsaydı, notlar herhalde daha bir süre dosyada kalırdı. Son yayımlanan paragrafın, öncekilerdeki yaklaşımın ya da bilgi eksikliğinin uzantısı olarak belirmesi üzerine, tümünü birarada irdelemek şart oldu.

12 Eylül öncesi dönemde DİSK'in uluslararası sendikal ilişkilerinde UHSK'nın yeri iyice sınırlıdır. Işıklı aksini söyler gibi. 12 Eylül sonrasında UHSK ve onunla bağlantılı örgütler Türkiye'ye ve özellikle DİSK'in durumna ilgi duyuyor ve dayanışma gösteriyorlar. Işıklı bu dayanışmayı UÇÖ düzeyinde UHSK ve onunla bağlantılı örgütlere hasreder gibi. Neden? Bilemiyorum. Yanılgılarının bilgi eksikliğinden kaynaklanmış olduğunu kabul etmek istiyorum. Bilgileri yukarıda aktardım.

Yanlış anlaşılmamak için eklemem gerekiyor: UHSK ve diğer örgütlerin dayanışmasını küçümsemiyorum. Bu dayanışmaya değer biçmemek için hiçbir neden yok. Tersine. Uluslararası sendikal hareketin tüm bileşenleri böylece Türkiye işçi sınıfıyla, sendikalarıyla dayanışmada buluşmuş oldu. Aralarındaki ayrılıklara karşın. Bundan daha güzel ne olabilir? Ve bence vurgulanması gereken yanlardan biri budur.

Türkiye sendikal hareketi karmaşık ve ilginç bir yeniden-yapılanma sürecinden geçiyor. Sürecin başlangıç tarihini 12 Eylül'e dek uzatmak yanlış olmayacak. 12 Eylül'ü sendikal hareket için olumlu bir dönemin başlangıç tarihi olarak almadığım açık. O günden itibaren sendikal harekete dayatılan koşullar biliniyor. Süreçte genç bir işçi kuşağı ön safa çıkıyor. 1975-1980 yıllarında sendikal eylemlere etkin olarak katılmamış ve bugün işini sürdürmekte olan işçi ise, son dönemde kendisine yaşatılan işçi ve sendika -karşıtı olaylardan etki payını almamış olamaz. Sendikalar yeni anayasa ve yasalarla, evet, kuşatılmıştır. Yine de sendikadan-soğutma operasyonunun kesin başarı elde ettiği söylenemez. Sendikalara ilgi ve sendikal eylem isteği büyüktür. Süreçte, sendikal gelenek ve deneyimlerin öğrenilmesi, aktarılması büyük bir gereksinim. Sendikal yaşam, bilgi ve eğitim alanlarında 12 Eylül'ün işçiyi içine sürüklediği yoksunluk büyük. Yoksunluğu gidermeyi amaçlayan çabalar artıyor bugün. Böylesi çabalar içinde yeralanlar şunu da görmelidir ama: Gerçeklerle bağdaşmayan ya da gerçekleri yeterince yansıtmayan bilgi aktarımının ya da görüş üretmenin, sendikal hareketin kendi gelenek ve deneyimleri temelinde kişilikli bir gelişme göstermesine vereceği zarar bugün —her daim olduğu gibi, ama özellikle bugünkü süreçte— eskisinden daha büyüktür.

«DİSK Sendikal Tercihini Batı Avrupa Sendikacılığı Olarak Yapmıştır»

Alpaslan IŞIKLI

Nejat Firuz'un yazısı, kendisinin belirttiğine göre, iki yazımda yeralan üç paragrafdan kaynaklanmış. Benim bugüne değin, bu konularda yazdıklarımın iki paragrafdan veya iki yazıdan ibaret olmadığını Nejat Firuz'un da bilmesi gerekir. Talleyrand, «bana bir kimsenin tek cümlesini gösterin, onu idama göndereyim» demiş. Gerçekten de bir ifadeyi, içinde yeraldığı bütünden, kendisini çerçeveleyen koşullardan soyutlayarak ve amacından saptırmaya çalışarak yapılan bir yorumlama ile benzer sonuçlara varmak mümkündür.

Firuz, benim tek bir cümlemi ele almaktan daha fazla bir zahmete girmiş, üç paragrafımı ele almış. Böylece, «bazı yanılgıları»mı açıklamak ve «katkımı yetkinleştirmek» imkânına kavuşmuş. Bazı insanların kendi kendilerine bu türden «yetkinleştirme» yetkisi tanıyabilmeleri için, gerçekte, iki paragrafa bile ihtiyaçları yoktur.

Bu arada, Firuz, kendisi tarafından tanıtılmamın bir önemi olduğunu sanacak kadar tanınmış ve saygın bir kişi olduğundan emin bulunmalı ki beni yurtdışında bulunduğu yerden 11. Tez okurlarına takdim etmek lütfunu esirgememiş. «Sendikal hareketin tanınmasına ve kendi kendini tanımasına katkı taşıyan bir araştırmacı» olduğumu belirtmeyi ihmal etmemiş.

Kuşkusuz, ne denli önemli olursa olsun, şahsımla ilgili bazı noktaları konu alan bir yazının üzerinde durmaya gerek olmayabilirdi. Ancak, Firuz'un yazısı tümüyle yararsız olmamıştır. Bu vesileyle, ülkemizde öteden beri örnekleri görülen bir tutumu sergilemek imkânı doğmuştur. Bu yazı, kişilerle ilgili geleneksel likidatörlük çabasının ötesinde, tehlikeli bazı provokasyonlara hizmet etmenin sonuçlarının tahliline zemin hazırlamıştır. Bu vesileyle, bazı noktaların açıklığa kavuşması mümkün olursa, yararlı olabilir.

1. Firuz'un, ele aldığı paragraflarımdan birincisinde, 12 Eylül sonrasında ülkemiz sendikacılık hareketine, Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu ve Avrupa Sendikalar Konfederasyonu tarafından gösterilen ilgiyi «Batı'dan gelen etkiler» çerçevesinde değerlendirmemi içine sindiremediği anlaşılıyor. Bu nedenledir ki «bu ilginin ve gelişmelerin olası nedenlerini ve 'Batı'dan gelen etkiler' çerçevesi içine nasıl yerleşebileceklerini araştırmak» gereğini ortaya koymuş. Ancak, bunu «araştırmak bu yazının konusu değil» diyor Firuz. Bu durumda, ortaya attığımız ve Firuz'un benimsemediği anlaşılan bir gözlemimizin gerçekliğini araştırmak, bize düşüyor olabilir. Öyleyse, birlikte araştıralım:

Bilindiği gibi, Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu, Batı ve Kuzey Avrupa ülkelerinin en fazla temsil yeteneğine sahip sendika merkezlerinin —bir kaç istisna hariç— tümünü ve ayrıca, ABD'den AFL-CIO ile üçüncü dünya ülkelerinin ulusal sendika örgütlerinin bir bölümünü bünyesinde toplayan bir uluslararası sendikal kuruluştur. Bu kuruluş, Firuz'un yazısında DİSK'in 7'nci Genel Kurul Çalışma Raporu'na gönderme yapılarak belirtildiği gibi, «sosyal demokrat nitelikteki Avrupa sendikalarının egemen olduğu bir örgüttür.» Avrupa Sendikalar Konfederasyonu ise yalnızca Batı ve Kuzey Avrupa sendikalarını bünyesinde toplamıştır. Görülüyor ki her iki örgütten birincisi, bünyesinde egemen olan yanı dolayısıyla, ikincisi ise, tümüyle, Batı ve Kuzey Avrupa ülkelerinin sendika hareketinin temsilcisi durumundadır. Bu durumda sözkonusu örgütlerden, ülkemiz sendikacılığına yönelik ilginin «Batı'dan gelen etkiler» çerçevesine sokulmasından daha doğal ne olabilir!

Konunun bu kadar açık olmasına rağmen, Firuz, benimle aynı görüşü paylaşmayabilir. Bu konuda, ülkemizde insan haklarının ve sendikal hakların savunulmasına yönelik Batı'dan gelen etkilerin asıl kaynağının, «Türkiye'nin düşmanı bazı çevreler» olduğuna dair resmi görüşe karşıt doğrultudaki bu gözlemlerimin açıklanmasından rahatsızlık duyabilir. Başbakan Özal gibi «komünistlerin kendilerini sosyal demokrat gibi sundukları» görüşünde olabilir veya AAFLI Türkiye temsilcisi Ballinger gibi «komünistlerin sosyal demokratları kullandıkları» iddiasını taşıyor olabilir. (1) Ancak, ne olursa olsun, Firuz, kendi görüşünü veya iddiasını kendisi savunmak zorundadır. Benim, provokasyona gelerek, ülkemizdeki sendikal hak ve özgürlükler konusunda Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu'ndan ve Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'ndan kaynaklanan ilgiyi «Batı'dan gelen etkiler» dışında başka bir kaynağa bağlamamı boşuna beklememelidir.

2. Firuz, «1982 Anayasası ve bu çerçevede yürürlüğe konulan bir dizi yeni kanunun veya kanun değişikliğinin ve genel olarak işçi

1) Bkz. «AFL-CIO Man Comments on Turkey's Unions», *Anka Review*, Cilt 6, No. 283, 16 Temmuz 1985, s. 14.

hareketi karşısında uygulanan politikanın UÇÖ gündeminden eksik olmaması, geniş ölçüde bu örgütlerin (ICFTU, ETUC, PSI) faaliyetlerinin sonucudur» dememi —anlaşılan— çok yanlış bulmuş. Bu «yanılgımı» göstermek için uzun uzun bazı açıklamalarda bulunuyor. Bu açıklamalardan bir kısmı, Uluslararası Çalışma Örgütü bünyesinde şikâyetlerin incelenmesi prosedürüne ilişkin, herhangi bir sosyal politika öğrencisinin bilmesi gereken bilgilerden ibaret. Ancak, bunların, kanıtlamak istediği nokta ile ilgisini kestirmek mümkün değil.

Bu arada, 12 Eylül sonrası dönemde, Türkiye ile ilgili konularda çeşitli uluslararası sendikal kuruluşların UÇÖ nezdinde yaptıkları şikâyet başvurularının bir dökümünü yapmış. Böylece, Batı Dünyasının anılan üç büyük işçi kuruluşunun (Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu, Avrupa Sendikalar Konfederasyonu ve Uluslararası Kamu Görevlileri Federasyonu) UÇÖ bünyesinde Türkiye ile ilgili olarak gösterdikleri etkinliğin öneminin, DSF'ye (Dünya Sendikalar Federasyonu) kıyasla daha az olduğunu kanıtladığını sanıyor.

Firuz'un böylelikle varmış olduğu sonuç ne olursa olsun, bu sonuca varmak için başvurduğu yöntemin benimsenmesine imkân yoktur. Türkiye'nin UÇÖ gündeminden eksik olmamasında, çeşitli uluslararası sendikal kuruluşların oynadıkları rolün karşılaştırması ve derecelendirmesi yapılacaksa, yalnızca bu örgütlerden herbirinin UÇÖ nezdinde yaptıkları şikâyet başvurularının sayısına bakmak, herhalde yeterli değildir. Bu nicel unsurun yanı sıra ve kesinlikle bundan daha önemli olarak, her bir örgütün, niteliksel özellikleri ve UÇÖ'ye üye —ve özellikle Türkiye ile ilgili konularda «kanaat önderliği» rolü oynamak durumunda olan— ülkeler üzerinde sahip oldukları etkinlik ve belirleyicilik derecesi nazara alınmalıdır. (Eğer Firuz'un mantığı geçerli olsaydı, bir ülkenin gündeminde en çok dilekçe veren yurttaşların sorunlarının ağır basması gerekirdi. Oysa, önemli olan çok dilekçe vermek değil, sözünü dinletecek ağırlığa sahip olmaktır. Bu ağırlığı hiç dilekçe vermeden de duyurmak mümkün olabilir.)

Kaldı ki benim yazımda amaçlanan, çeşitli uluslararası kuruluşların Türkiye'ye yönelik ilgilerinin karşılaştırılması değildir. Benim yazımda anlatmak istediklerim, Türkiye ile ilgili konularda Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun veya bir başka batılı örgütün, DSF'den daha etkili olduğunu ispatla da ilgili değildir. Benim yapmak istediğim çok açıktır ve bir kısım batılı sendikaların Türkiye'de sendikacılık hareketine olan etkilerini belirlemekten ibarettir. Firuz, konuyu saptırarak, batılı sendikal kuruluşlarla DSF arasında bir «takım tutma yarışı» haline dönüştürme çabası içine girmiştir.

Bu arada, sözkonusu batılı örgütlerden biri olan ICFTU'nun oynadığı rolün «kayda değer» olduğunu Firuz da itiraf ediyor. Benim

söylediğim ise bu «kayda değer» ilginin, diğer bazı batılı uluslararası sendikal örgütlerden kaynaklanan ilgilerle birlikte, Türkiye'ye ilişkin konuların UÇÖ gündeminden eksik olmamasının «geniş ölçüde» nedeni olduğudur.

Öyleyse, Firuz, bu noktada neye niçin itiraz ediyor?

Firuz, besbelli ki «Alpaslan Işıklı'nın bazı yanılgıları»nı bulup teşhir etme arzusu içinde, kendince gerekli gördüğü her şeye itiraz etmiştir. O kadar ki benim söylemediğim bazı şeylere, sanki ben söylemişim havası vererek itiraz etmekten de geri kalmamıştır. Örneğin: Türkiye'nin «gündemden eksik olmaması (...) tek bu örgütün (ICFTU) faaliyetlerinin sonucu olduğuna indirgenemez» diye vurgulamaktadır; sanki «tek bu örgütün faaliyetlerinin sonucu olduğuna indirgenebilir» diyen varmış gibi.

3. Sözkonusu paragrafda, Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'ndan, son yıllarda ülkemiz işçi hareketine en çok ilgi göstermiş batılı örgütlerden biri olarak sözetmekteyim. Türkiye'de yaşayan herkes, bu gözlemin kanıtlarına kolaylıkla tanık olabilir. ASK'ın DİSK'i üyeliğe kabulü, bu ilgiye olağanüstü bir boyut kaazndırmıştır. Bu arada, Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nu faaliyetleriyle, Türkiye'nin UÇÖ gündeminden eksik olmaması sonucunu sağlamış örgütlerden biri olarak belirlemiş bulunuyorum. «Bu örgütler arasında Işıklı'nın ASK'ı anmasını anlamak olanaksız»— diyor Firuz.

Gerçekte, olanaksız olan, toplumsal ve siyasal ilişkileri bir takım bürokratik resmi kalıplar içinde anlama alışkanlığı içinde olanların, olup bitenlerin gerçek yüzünü kavramalarıdır. Eğer dünya, bir takım bürokratik resmi ilişkiler ağından ibaret olsaydı, her şey çok basit ve aynı zamanda çok tatsız olurdu. O takdirde, bir takım örgütlerin UÇÖ bünyesinde oynadıkları rolün önemini, verdikleri dilekçe sayısına göre değerlendirmek mümkün olabileceği gibi; şikâyet dilekçesi verme hakkını sağlayan resmi statüyü haiz olmadığı için de Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nun UÇÖ bünyesinde hiç bir etkinlik taşımadığını söylemek yanlış olmazdı. Firuz, bu yöndeki yargısını pekiştirmek için «UÇÖ'nün Türkiye'ye ilişkin tek bir belgesinde bile bölgesel bir örgüt olan ASK'ın adına rastlayamazsınız» diyor. Doğru, ama ne var ki gerçekler, resmi belgelerde yazılanlardan ibaret olmuyor genellikle.

Bu konuda gerçeğin ne olduğunu belirleyebilmek için, Firuz'un yazısında yer alan bazı gözlemleri asgari mantık süzgecinden geçirerek tutarlı bir senteze varmak bile yeterli olabilir. Bir yerde, Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun «sosyal demokrat nitelikteki Avrupa sendikalarının egemen olduğu bir örgüt» olduğunu Firuz da belirlemiş. Öbür tarafda, UÇÖ bünyesinde «Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun oynadığı rol gerçekten kayda değer» diye yazmış. Öyleyse, çoğu sosyal demokrat nitelikteki Avrupa sendikalarını biraraya getiren Avrupa Sendika-

lar Konfederasyonu'nun bu «kayda değer» rolün gerçek kaynağı olduğunu görebilmek, niçin bu kadar zor oluyor?

Gerçekten de Uluslararası Hür İşçi Sendikaları içinde giderek belirginleşen bir Avrupalı sosyal demokrat egemenliğine tanık olunmakta ve bu egemenliğin ASK çatısı altında gerçekleşmiş olan Avrupalı sendikaların birliğinden güç aldığı görülmektedir. Eğer ICFTU'nun «kayda değer» bulunan ilgisinin asıl sahibi, bu örgüt bünyesinde egemenlik kurmuş olan ve hemen hepsi ASK'da temsil olunan Avrupalı sosyal demokrat sendikalar değilse, ICFTU'nun diğer önemli kanadını, yani Amerikan kanadını meydana getiren AFL-CIO mudur? Türkiye'ye sendikal özgürlükler konusunda ABD'den gelen ilgi, yön ve nitelik mi değiştirmiştir?

Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nun UÇÖ üzerindeki etkinliği, yalnızca ICFTU kanalıyla ortaya koyduklarından da ibaret değildir. Unutulmaması gerekir ki UÇÖ'ye yalnızca sendikalar değil, hükümetler ve işverenleri temsil eden örgütler de üyedir. ASK'ı meydana getiren sendikalar, kendi ülkelerindeki hükümetlerin politikalarını belirlemedeki etkinlikleri ölçüsünde, bu hükümetlerin, Uluslararası Çalışma Örgütü bünyesinde Türkiye konusunda benimseyecekleri tavrı da belirleme gücüne sahiptirler. Kuşkusuz, ASK, üyesi olan örgütler aracılığıyla, yalnızca sosyal demokratların iktidar oldukları ülkelerde değil, tüm Batı ve Kuvey Avrupa ülkelerinde, bu konuda oldukça etkin konumlara sahiptir.

ASK'ın etkinliği, yalnızca UÇÖ'nün tavrının belirlenmesine ilişkin katkılarıyla sınırlı değildir. Öte yandan, UÇÖ bünyesinde alınan kararların belli bir yaptırım gücü kazanmasında da ASK'ın önemi büyüktür. Özellikle, Türkiye ile ilgili konularda Avrupalı ülkelerin takınacakları tavrın ayrı ve somut anlamlar taşıyor olması; ASK'a bağlı ulusal sendika merkezlerinin, bu ülkelerin her birinde, ASK'ın çatısı altında belirlenen politikalara uygun olarak ve UÇÖ kararlarının hayata geçmesi doğrultusunda gösterecekleri demokratik baskı grubu işlevlerine özel bir boyut getirmektedir. ASK, ulusal düzeydeki bu işlevlerine paralel olarak Avrupa düzeyinde kurulmuş bölgesel örgütler düzeyinde de etkili olabilme olanaklarına sahiptir.

4. 12 Eylül sonrasında Türkiye'de sendikal haklara ilişkin konuların UÇÖ gündeminden eksik olmamasını, geniş ölçüde, Batı Dünyası'nın önde gelen sendikal kuruluşlarının faaliyetlerinin sonucuna bağlamamı itirazla karşılayan Firuz'un bu konudaki asıl sorunu —öyle anlaşılıyor ki— DSF'nin (Dünya Sendikalar Federasyonu) ihmal edilmiş olması kaygusundan kaynaklanmaktadır. Nitekim, bu konuda, başlıca batılı sendikal örgütlerin etkinliklerinin, benim tarafımdan ifade edildiği gibi önemli olmadığı iddiasını ortaya koyan Firuz, «DSF ise başta geliyor» sonucuna varmaktadır. Böylece, asıl amacına varmanın rahatlığı içinde «Işıklı'nın yargısını yeniden düzenlemek» gereğini hemen ekleyiveriyor.

Bu noktada, öncelikle belirtmem gerekiyor ki eğer Firuz'un asıl sorunu, DSF'nin, 12 Eylül sonrasında, Türkiye'de sendikal haklar konusunda yaptıklarını anlatmak ise, bunu, ona buna akıl hocalığı yapmaya kalkışmadan yapması daha uygun olurdu.

Oysa, Firuz'un ele aldığı paragrafda, onun beklentisine uygun doğrultuda benim görüş ortaya koymam, her şeyden önce, asıl işlemek istediğim konunun dışına çıkmak olacağı için yersiz bir davranış olurdu. Zira, sözkonusu paragrafda benim anlatmak istediklerim, «Türkiye'de İşçi Hareketinin Batı İşçi Hareketi Karşısındaki Özgünlüğü» açısından «Batı'dan gelen etkiler» ile sınırlıdır.

Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu ile Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'ndan gelen etkileri bu çerçeveye sokmamı yadırgamış olan Firuz, aynı çerçevede sözü dönüp dolaştırdıktan sonra DSF'ye getirmiştir. Gerçekte ise bu çerçevede asıl DSF'nin yeri yoktur. Eğer, DSF'nin 12 Eylül sonrasında ülkemiz işçi hareketine yönelik ilgisini «Batı'dan gelen etkiler» çerçevesine sokmak mümkün olsaydı, söz konusu paragrafda, Firuz'un «başta» olduğunu belirttiği DSF'ye hiç değinmemiş olmam, önemli bir «yanılgı» teşkil edebilirdi.

Demek oluyor ki sorun, DSF'nin batılı bir örgüt olup olmadığı noktasına dayanmakta ve böylece DSF üzerinde durmanın yeri gelmiş olmaktadır.

DSF, II. Dünya Savaşı'nın bitiminde, müttefik ülkeler sendikalarının öncülüğünde başlıca, doğu ve batı sendikalarını biraraya getiren bir uluslararası sendikal kuruluş olarak doğmuştur. 1948'de, esas olarak, Marshall yardımı konusundaki tartışmaların sonucunda İngiliz ve Amerikan sendikaları örgütten ayrılmışlar; 1949'da DSF'den ayrılan bu örgütlerin öncülüğünde Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu kurulmuştur.

Bu ayrılmaların sonucunda DSF, esas olarak doğu bloku ülkeleri ile Batı'dan komünistlerin denetimindeki bazı sendika merkezlerinin ve bazı Üçüncü Dünya ülkelerinin sendika merkezlerinin biraraya geldikleri bir örgüt haline gelmiştir. Ancak, 1968'de Sovyetlerin Çekoslovakya'ya müdahalesi DSF bünyesinde de bazı yeni gelişmelere yolaçmıştır.

İtalya'dan DSF'ye üye olan ve komünistlerin denetiminde bulunan CGIL, DSF'nin 1978'de Prag'da toplanan genel kurulundan önce bu örgütten ayrılmıştır. CGIL'in genel sekreteri, ayrılış gerekçesini şu cümlelerle açıklamıştır: «1968 olaylarından 10 yıl sonra, Çekoslovakya'nın başkenti Prag'da bir DSF kongresinin düzenlenmesi bizim tasavvur bile edemeyeceğimiz bir şey!»

CGIL'in bu tavrına paralel olarak ve benzer nedenlerle, Fransa'dan DSF'ye üye olan ve gene komünist eğilimli sendikacıların denetiminde bir örgüt olarak bilinen CGT'nin de DSF ile ilişkilerinde bir ihtiyatlılık başgöstermiştir. Ötedenberi DSF bünyesinde ak-

tif görevleri işgal eden CGT kökenli sendikacılar geri planda kalmayı yeğlemişler; bu arada, örgütün kuruluşundan bu yana işgal ettikleri genel sekreterlik görevini terketmişlerdir. Bu tutum, Fransız Komünist Partisi'nin Çekoslovakya olayları konusundaki eleştirici tutumuyla paralel ve eşzamanlı olarak ortaya çıkmıştır.

DSF'den ayrılan CGIL ve DSF ile ilişkilerini gevşeten CGT, Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'na yakınlaşmışlardır. Bu yakınlaşmanın sonucunda, CGIL, ASK'a üye olabilmiştir.

CGT ve CGIL'den DSF'ye yönelik eleştiriler, özellikle «temel olarak sosyalist ülkelere dayalı bir örgüt» olmasından kaynaklanmıştır. Esasen CGIL, DSF'yi Sovyetlerin güdümünde bir örgüt olarak ötedenberi eleştirmektedir. (2)

DSF bünyesinde, ilişkilerini gevşetmiş bulunan CGT'nin dışında, Avrupa'lı bir örgüt kalmamıştır denilebilir. Yalnızca, Avusturya'dan ufak bir örgüt üyedir. Kuzey Amerika'dan zaten üyesi yoktur. Bu yapısı dolayısıyla DSF'yi batılı bir örgüt saymak olanağı elbette ki bulunmamaktadır. Çin ve Arnavutluk'un üyelikleri askıda saklıdır. DSF, doğu bloku ülkeleriyle bir kısım Üçüncü Dünya ülkelerinin sendikalarının örgütlerinden oluşmaktadır. Kuşkusuz, egemen olan kanat, doğu Avrupa ve Sovyet sendikalarıdır.

Bu durumda, DSF'yi «Batı'dan gelen etkiler» çerçevesine sokmak çok açık bir yanlış olurdu. Doğru ve gerçekçi olan, DSF'yi doğu blokundan veya Sovyet blokundan gelen etkiler çerçevesinde ele almaktır.

Bu durumda, benim 12 Eylül sonrasına ilişkin olarak yazdıklarım konusunda geçerli sayılabilecek bir eleştiri, Türkiye'de işçi hareketi üzerinde doğu blokundan gelen etkileri ihmal etmemdir, denilebilir. Ancak, hemen belirtmem gerekir ki bu etkileri, yalnızca DSF'yi ele alarak açıklamak mümkün değildir. Başka bir takım unsurları da ele alarak konuyu geniş kapsamlı bir çerçeveye oturtmadan açıklamaya çalışmak yanlış olabilir. Böyle bir çalışmayı, çok başka koşullarda yapılması gereken bir tartışmanın parçası saydığım için ihmal etmiş olabilirim. Ancak madem ki Firuz bu tartışmayı açmıştır, ülkemiz sendikacılığına doğu blokundan gösterilen ilgiye dair bir kaç örneği hatırlatmam kaçınılmaz olmaktadır:

12 Eylül'ün ertesinde, Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun Türk-İş'in üyeliğini askıya aldığı bir sırada, Mayıs 1982'de Türk-İş'in 12. Genel Kurulu toplanmıştır. Bu genel kurula, ICFTU temsilci göndermediği gibi mesaj da göndermemiştir. Buna karşılık Sovyet Sendikalar Merkezi, genel kurulu bir mesajla selamlamış ve bağların sıkılaştırılması arzusunu dile getirmiştir. Ayrıca, aynı genel kurula bizzat katılan Bulgar Sendikalar Konfede-

2) DSF bünyesinde CGIL ve CGT'nin tavırlarında meydana gelen değişiklikler konusunda bkz. *Labour Monthly*, Haziran 1978.

rasyonu temsilcisi Peter Patrov, CIA güdümünde olduğu çeşitli çevrelerce iddia edilen AAFLI temsilcileriyle birlikte genel kurulda hazır bulunan az sayıda yabancı konuk arasında yer almıştır.

Gene 12 Eylül'ün ertesinde, DİSK yöneticileri idam talebiyle yargılandığı bir sırada ve DİSK'in baş avukatı Orhan Apaydın'ın Barış Derneği davası çerçevesinde ilk defa tutuklanması ile aynı tarihde, sayın Devlet Başkanı'nın Bulgaristan'a bir ziyareti vaki olmuştur. Bu ziyaretler, 12 Eylül yönetiminin uluslararası ilişkiler kurma yolundaki adımları içinde, Pakistan ile teati edilen ziyaretlerden sonra önemli bir yer tutmuştur.

Bütün bunlara rağmen, DSF'nin Türkiye'de sendikal haklar konusuna gösterdiği ilgiyi, uluslararası sendikal dayanışmanın tezahürlerinden biri olarak görmek, elbette ki yanlış olmaz. Ancak, unutmamak gerekir ki sendikal haklar bir bütündür. DSF'nin, aynı ilgiyi Sovyet blokundaki sendikal haklar konusunda da göstermesi gerekir. Bu arada, Gorbaçov'un başlattığı «glasnost» çerçevesinde, sendikaların demokratikleşmesi sürecine katkıda bulunmak, DSF'nin öncelik taşıyan sorumluluğunu teşkil etmelidir. Tıpkı, Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun Polonya'daki sendikal haklardan önce, Türkiye'deki sendikal haklarla uğraşması gerektiği gibi.

5. Bu noktada, öncelikle belirlenmesi gereken bir husus var. Dünya'nın herhangi bir demokratik ülkesinde, bir sendikanın DSF'ye üye olmasının veya bu örgüt ile ilişki kurmasının suç sayılması, akla gelebilecek bir ihtimal değildir. Herşeyden önce DSF adı üstünde bir federasyondur. Federasyon, değişik nitelikteki unsurların birliğidir. Dolayısıyla, DSF'nin genel merkezi hangi eğilimin egemenliği altında olursa olsun, bu noktadan hareket ederek DSF'ye üye bir ulusal örgütün komünistlikle suçlanması hukuk mantığı ile bağdaşmaz. Üstelik, DSF ile ilişkili bazı uluslararası düzeyde kurulmuş işkolu sendika merkezleri açısından böyle bir iddianın ileri sürülmesi büsbütün geçersiz bir durum teşkil etmektedir.

Kaldı ki komünist partilerinin özgürce kurulup faaliyet gösterdiği ülkelerde, sendikaların DSF ile bağlantılarından dolayı suçlanmaları oldukça anlamsız bir tablo ortaya çıkarırdı. Ancak, ülkemizde durum böyle midir?

DİSK yargılaması sırasında, bu kuruluşun yöneticileri, yurtdışından bazı sol eğilimli örgütlerin konfederasyona hitaben yazdıkları mektuplardan bile sorumlu tutulmuşlardır. Bu arada, sosyal demokrat nitelikli sıradan bir kuruluş tarafından DİSK'e gönderilmiş bir mektubun suç delilleri dosyasında yer aldığı görülmektedir.

Benim **ODTÜ Gelişme Dergisi**'nde çıkan ve içinde yer alan bir paragrafdan dolayı Firuz'un itirazlarına hedef olan yazım, 12 Eylül'ün hemen ertesinde henüz DİSK iddianamesi hazırlanıp açıklanmadan önce kaleme alınmıştı. ODTÜ'deki bir tartışmalı toplantı için hazırladığım bu yazıyı, 29 Nisan 1981'de bir grup DİSK'li yöne-

tici ile birlikte gözaltına alınmış olduğumdan bizzat sunma olanağı bulamamıştım. Yazıyı, benim yerime başka bir arkadaş okumuş. Şimdi, yazdığından anlıyoruz ki Firuz da o sıralarda yurt dışında, benim bu yazımda yer alan «iki paragrafı hemen not etmiş». Doğrusu çok zahmet çekmiş!

Bu paragraflardan birincisinde, Firuz'un üzerinde durduğu nokta, DİSK'e üye olup da WFTU (DSF) ile ilişkili uluslararası işkolu federasyonlarına üye olan sendikaların **bir kaç** tane olduğunu söylememdir. Firuz yazısında bunların sayısının 17 tane olduğunu belirtiyor ve isimlerini tek tek sayıyor. DİSK'in son genel kuruluna sunulan faaliyet raporunda ise bu sayı, 12 olarak belirlenmiş. (3) Toplam 30 üzerinden 12 tane; yani, yarıdan az.

Şimdi Firuz, benim 18 sahifeyi bulan «Planlı Dönemde Sendikal Örgütlenme» başlıklı yazımda DİSK'in dış ilişkilerini yalnızca bir sahife ile özetlememi «Gerçekten güç. Anlıyorum bunu» diyerek tepkiyle karşılıyor. Ayrıca, «yanılgılarımın bilgi eksikliğinden kaynaklandığını» kabul etmek istediğini söyleyerek üst perdeden atışlarını sürdürüyor.

Benim, DİSK'in dış ilişkilerini bir sahifede özetlememin ve DSF ile ilişkili uluslararası işkolu sendikalarına üye DİSK'li sendikaların sayısının bir kaç tane olduğunu söyleyerek geçiştirmiş olmamın nedenlerini Firuz'un anlaması gerçekten güçtür. Bunu anlayabilmek için işkence altında ve idam tehdidi karşısında yargılanacakları günü bekleyen DİSK'li yöneticilerin ve DİSK'in geleceğini yüreğinde duymak gerekir.

Öyle anlaşılıyor ki Firuz, benim «bülbül gibi ötmemi» ve iddianamelerini hazırlamakta olan sıkıyönetim savcılarına bu konuda gönüllü «bilirkişilik» yapmamı beklemiştir.

Ancak Firuz'un da bilmesi gerekir ki ben, bazı lüzumsuz konuşmaları, işkence tehdidi altında sorgulandığım sırada, sıkıyönetim savcısının karşısında da yapmadım. Böyle bir şeyi, yetkinliği kendinden menkul bazı kişilerin beğenisini kazanmak için yapmam beklenmişse, boşuna beklenmiş.

Sözkonusu yazımda DİSK'in dış ilişkilerine tek bir sahife ayırmamı eleştiren ve bu konudaki «bilgi eksikliğimi» gidermek için kendince değerli bulduğu bazı bilgileri aktaran Firuz'un bilmesi gereken bir husus var: DİSK davası ile ilgili idianamenin, münhasıran, DİSK'in dış ilişkilerine ayrılan bölümü 50 sahifenin üstünde bir hacim teşkil ediyor. Firuz'un aktardığı kendince değerli olduğu anlaşılan bilgiler zaten orada da var, artık. Yani, biraz boşuna zahmet etmiş.

6. Firuz, **ODTÜ Gelişme Dergisi**'nde yayınlanan yazımdan aldığı ikinci paragrafın ikinci cümlesini «sorunlu» bulmuş. «Genel-İş genel başkanının aynı zamanda DİSK genel başkanı olması nedeniy-

3) «DİSK 7. Genel Kurul Çalışma Raporu», İstanbul, 25 - 30 Haziran 1980, s. 417.

le Genel-İş'in ICFTU ile ilişkili PSI'nin (Uluslararası Kamu Hizmetleri İşçileri Federasyonu) üyesi olması, DİSK'in uluslararası ilişkileri açısından da önem taşıyan bir durum teşkil etmiştir» demişim. Firuz, «ne demek 'önem taşıyan bir durum' oluşturmak» diyor.

Ancak, hemen iki paragraf sonra da DİSK'in çok yönlü ilişkilerinin geliştirilmesinde PSI'nin oynadığı role değindikten sonra, «bu gelişmeyi 'önem taşıyan bir durum' olarak nitelememek için hiç bir neden yok» diyor. Gerçekten önem taşıyan bu durumun, niçin önem taşıdığını açıklamaya gerek var anlaşılan. Bu nedenler şöyle sıralanabilir:

— 1970 sonrasından bu yana hız kazanan monetarist saldırıların ve bu saldırıların ürünü olarak gerçekleştirilen ekonomik modellerin tahribine yöneldiği unsurların başında, ekonomik ve sosyal hayatta devletin oynadığı rol gelmektedir. Devletin öncü ve düzenleyici olarak üstlendiği işlevlerin sınırlandırılması veya tamamen ortadan kaldırılması, bir çözüm yolu olarak savunulmaktadır. PSI, kamu kesiminde örgütlenmiş çalışan kesimlerin temsilcisi olarak, bu saldırıların sonucunda meydana gelen tahribatın doğurduğu sorunları çok yakından gören kuruluşların başında gelmektedir. Bu nedenledir ki ülkemizde de uluslararası mali güç merkezlerinin reçetelerine uygun olarak gerçekleştirilen ekonomik ve siyasal tahribat karşısında, demokrasi yanlısı çalışan kesimler, PSI'nin ilgi ve dayanışmasını yakından görmüşlerdir.

— Türkiye'den yalnızca Genel-İş değil, T. Yol-İş, Harb-İş, Sağlık-İş ve Enerji-İş, PSI'nin üyesidir. Bu çok yönlü bağlantı, PSI'nin Türkiye ile ilgili sorunlara özel bir yakınlık göstermesine neden olmaktadır. 12 Eylül'den sonra Türkiye'yi ilk ziyaret eden yabancı uluslararası sendikal heyet, PSI'yi temsilen gelmiştir. Ülkemize 10 Ocak 1981'de gelen üst düzey PSI yöneticilerinden oluşan bir heyet, tutuklu DİSK'liler ve aileleriyle görüşmek için yoğun çaba sarfetmiş; bu arada hükümet yetkilileri ile görüşerek tutuklama karşısındaki tepkilerini ortaya koymuşlardır.

— Uluslararası düzeyde işkolu esasına göre kurulmuş sendikal örgütlerden yalnızca PSI, Türkiye'de tutuklu bulunan sendikacı üyelerine ve ailelerine mali yardımda bulunmaktadır. PSI, ayrıca, Genel-İş'in hukuksal savunması için gerekli bazı katkıları da sağlamaktadır.

— PSI'nin asıl önemli işlevi, DİSK'in batılı sendikal çevrelerde ve batı kamuoyunda tanınması yolunda sağladığı katkıda görülmüştür. İçerde olduğu gibi, dışarıda da, DİSK'i bir kukla örgütmüş gibi göstererek itibarsızlaştırma yolunda sarfedilen çabalar, bu sayede geniş ölçüde boşa çıkmıştır. Özellikle DİSK'in ASK (Avrupa Sendikalar Konfederasyonu) üyeliğine kabul edilmesinde ve ayrıca Baştürk'ün ASK yönetim kurulu üyeliğine seçilmesinde, PSI'nin geniş ölçüde belirleyici bir rol oynadığı kesindir. ASK'ın Mayıs 1985'-

de toplanan genel kurulunda alınan bu kararlar, çok eskilere dayanan sabırlı çalışmaların ürünüdür.

Firuz, «bu yönde atılan adımlarda ve görüşme isteklerinin kabul edilmesinde, Baştürk'ün PSI (...) üyesi olmasının bir rol oynadığı söylenebilir belki» diyor. 1978-79 Ders yılında İngiltere'de bulunduğum sırada, DİSK'in ASK üyeliğine kabulü yolunda PSI yetkilileriyle yapılan görüşmelerin bir bölümüne katılmaktan doğan doğrudan gözlemlerime de dayanarak, bu konuda hiç bir tereddüte yer olmadığını rahatlıkla söyleyebilirim. Görüşmelerin benim tanık olduğum bölümlerinde DİSK'i temsilen bulunmuş olan sayın Fehmi Işıklar'ın ve sayın Mukbil Zırtıloğlu'nun da PSI'nin bu konuda oynadığı rolün önemini teyid edeceklerinden eminim.

— DİSK'in ASK üyeliğine kabul edilmesi konusunda PSI'nin sağladığı katkılar, çok daha değişik boyutları olan başka bazı sonuçları da beraberinde getirmiştir. ASK'ın ICFTU içinde sahip olduğu etkin konum dolayısıyla, bu gelişmelere paralel olarak ICFTU'nun DİSK'e bakışında da değişmeler olmuştur. Gerçekte, bu yöndeki değişmelerin, PSI'nin doğrudan etkileri dolayısıyla daha önceki yıllara kadar uzandığı söylenebilir. Nitekim, ICFTU'nun, kendisine üye olmadığı halde, DİSK'e sağladığı desteğin gerisinde de PSI yöneticilerinin (özellikle deneyimli sendikacı müteveffa Carl Franken'in) ASK aracılığıyla veya doğrudan doğruya gerçekleştirdikleri girişimlerin çok büyük rol oynadığını söylemek asla yanlış olmayacaktır.

⁂

DİSK'in ASK üyeliğine kabulünü «önem taşıyan bir durum» olarak kabul eden Firuz, «Ancak, 1975-1980 döneminde DİSK'in uluslararası sendikal ilişkilerine damgasını vuran bir gelişme değil bu» diye ekliyor. Neymiş acaba «DİSK'in uluslararası sendikal ilişkilerine damgasını vuran» gelişme? Firuz, DİSK'in «uluslararası sendikal ilişkiler politikası»nı belirlemek üzere bir belge bulmuş çıkarmış. Gerçekte, bu belgede de farklı olarak beliren, DSF'nin çabalarının «uluslararası sendikal hareketin birliği sürecini hızlandırmakta» olduğu yolundaki tespitten ibarettir.

Buna karşılık, DİSK'in uluslararası sendikal ilişkilerinin niteliğini belirlemeye yardımcı olan yığınla ve çok temel nitelikte başka bazı belgeler bulmak da mümkündür. DİSK'in uluslararası sendikal ilişkilerde izlediği politika, öteden beri bilinen açık bir gerçektir. Bu politikanın özü, Baştürk tarafından şu cümlelerle ifade edilmiştir:

«DİSK sendikal tercihini Batı Avrupa sendikacılığı olarak yaptığından ASK üyeliğine başvurmuş ve Batı Avrupa'nın en seçkin kuruluşunun oylarıyla ASK üyeliğine kabul edilmiştir. İddianamedeki suçlamalar ne olursa olsun, tarih ve günümüz gerçekleri DİSK'i ve DİSK'li yöneticileri aklamaya devam edecektir.» (4)

4) Abdullah Baştürk, *Yargı Önünde Savunma*, Çağdaş Yayınları, s. 302.

DEĞİNMELER

Türkiye'de Tarım ve Büyük Burjuvazi

Mustafa SÖNMEZ

Türkiye'de iktidar blokunun en etkin ortağı sayılan büyük burjuvazinin tarım kesimine gösterdiği ilgide son yıllarda bir artış gözlemleniyor. Bu ilgi, hammaddesi tarım ve hayvancılığa dayanan büyük ölçekli sanayi yatırımlarında ve büyük burjuvazinin tarıma ilişkin sistemli önerilerinde somutlanıyor. Büyük burjuvazinin tarımla ilişkisi ne durumda? Kendi gelişiminde tarımın rolü dün neydi, bugün ne? Bu yazıda esas olarak bu soruların yanıtı aranmaya çalışılacak, konuyla ilgili, detaylandırılmaya muhtaç, ilk yaklaşımlar sergilenmeye çalışılacaktır.

Önce büyük burjuvazi tanımını netleştirelim. Bu tanımdan kasıt, bugün sayıları elli dolayında olan, ağırlıklı faaliyetleri sanayide olmakla beraber, bankacılık, sigortacılık, müteahhitlik, taşımacılık, iç ve dış ticaret, turizm, kısaca tarım dışı hemen her alanda yatay-dikey bütünleşmelerle faaliyet gösteren sermaye gruplarıdır. Çoğu, «holding» ya da «şirketler grubu» bazen de «banka-merkezli» olarak yapılanan bu gruplar, faaliyet gösterdikleri sektörlerin egemenleri durumundadırlar. Örneğin, 1985'te Türkiye'nin en büyük 500 şirketinden 406'sı özel mülkiyetteydi ve bunlarda yaratılan katma değerin yüzde 53'ü, bu sermaye gruplarından 25'ine aitti. Bu grupların bünyesinde yer alan 26 ihracatçı şirketin Türkiye ihracatındaki payı 1986'da yüzde 42'ydi. Yine bu gruplara ait 7 büyük banka, 1986'da toplam mevduatların yüzde 70'ini topluyor, kredilerin ise yüzde 60'ını dağıtıyordu.

Bu sermaye gruplarının ortak bir özelliği de uluslararası sermaye ile bütünleşmiş olmalarıdır. Başlangıçta aracılık-ticaret yoluyla gerçekleşen bu ilişkiye, 1950'lerden sonra ortak yatırım ilişkisinin eklendiği görülmüştür. Dolayısıyla, bu grupların gelişim çizgisi, izledikleri rotalar, uluslararası sermayenin rotasından bağımsız olmamıştır. Uluslararası tekellerin sermaye birikimi modelindeki değişimler, yönelimler, bu grupların da, öngörülen işbölümleri bağlamında, hareket tarzlarını, yönelişlerini etkilemiştir.

Büyük burjuvazi kavramından hangi egemen sınıf kesimini kastettiğimizi ve ana özelliklerinin neler olduğunu kısaca betimledikten sonra bu kesimin tarımla olan tarihsel süreçteki ilişkisine geçebiliriz. Büyük burjuvazinin oluşumunda tarımın rolüne gözattığımızda doğrudan bir ilişkiye rastlamak pek mümkün görünmüyor. Başka bir ifadelye, tarım kapitalisti olarak işe başlayıp, birikimi, tarım proleteryasının karşılığı ödenmemiş emeğine dayanan büyük burjuvazi sayısı çok sınırlı. Bununla beraber, büyük burjuvazinin bir kısmının ilk birikiminde tarımsal ürünlerin ticaretinin önemli bir yeri var. Bunun en çok bilinen örnekleri de Çukurova kökenli büyük burjuvalar.

Kayseri'den Adana'ya göç eden Sabancı, Sapmaz, Has Aileleri ile Mersin-Tarsus yöresindeki Karamehmet/Eliyeşil (Çukurova Holding) Ailelerini bunlar arasında saymak mümkün. Cumhuriyetin ilk ve onu izleyen yılarında, genellikle ortakçılarca işletilen pamuk tarlalarından ya da borsadan ürünü satın alan bu tüccarlar, ağırlıkla dış pazarlara sattıkları pamuktan önemli birikimler sağlamışlardır. Bu birikimle daha sonraları çeşitli büyüklükte topraklar da satın alan bu gruplar, esas olarak da sanayiye yönelerek birikimlerini sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte, 1950'lerden sonra hızlanan sanayi ve öteki alanlardaki faaliyet, bu gruplar için tarım kapitalistliğini son derece marjinal kılmıştır.

1950 öncesinde Çukurova kökenli büyük burjuvaların dışında kalan bugünün «devleri»nden de tarım ürünlerinin ticaretiyle uğraşanlar vardı. Örneğin İş Bankası bünyesinde kurulan İş Limited Şirketi bunlardan biriydi. Yine de tarım-dışı ürünlerin ticareti, mümessillik, acentalık, devlet müteahhitliği birçok grubun ilk birikiminde daha ağırlıklı bir yere sahipti.

Büyük burjuvazi, 1950'lerin başlarında hatırı sayılır bir birikime ulaşmıştı. Ancak bununla, kapitalist çiftlikler kurma yoluna giden pek olmadı. Dünya Bankası, Marshall Fonu gibi kurum ve kuruluşların, sulama başta olmak üzere verimliliği artırıcı teknikleri tarıma sokması bile, sermayenin bu alana yönelmesinde çekici bir rol oynamadı. Tarım yerine, burjuvazinin yöneldiği alanlar sanayi, bankacılık, ticaret, müteahhitlik gibi sektörler oldu ve öyle olmayı sürdürdü. Büyük burjuvazinin ka-

pitalist tarım işletmeciliğinden uzak durmasını anlamak pek zor değil. Sorun, nihayet sektörler arası kârlılık oranı ile ilgili. Karlılık hangi sektörde daha yüksekse kapitalist, sermayesini oraya yatırır. Tarımın özelliği ise belli; «Tarımsal üretimin doğal koşulların ve olayların etkisi altında bulunması, göreli olarak uygun konjonktür dalgalanmalarından az yararlanabilmesi gibi nedenlerle tarımda oluşan sermaye geliri genellikle düşük olmaktadır. Ticaret ve sanayi sektörlerinde sermaye yılda ortalama 14 defa devir etmesine rağmen, tarımda sermayenin devir hızı 2 yılda 1 defadır» (Mehmet Bülbül, **Adana Ovası Tarım İşletmelerinin Ekonomik Yapısı, Finansman** ve **Kredi Sorunları**, Ankara, 1973, s. 181).

Tarımda sermayenin devir hızının bu denli düşük olmasının nedeni de üretim süresinin, uygulanan çeşitli tekniklere rağmen, uzunluğudur. Verili koşullar altında tarım kesiminde sermayenin devir hızının düşük olması ve bu kesimin diğerlerine oranla daha fazla risk ve belirsizliklerle karşı karşıya bulunması, büyük burjuvazinin bu sektörden uzak durmasını ve sermayenin devir hızının, dolayısıyla sonuçta kârlılığın daha yüksek olduğu alanlara, yani başta sanayi olmak üzere tarım-dışı sektörlere yönelmesini beraberinde getirmiştir. Özünde bu tercih, yerli burjuvazi kadar, onun bütünleştiği uluslararası sermayenin de tercihi olmuştur. İkinci Dünya Savaşı ertesinde, başta Dünya Bankası olmak üzere, içinde yer alınan uluslararası kuruluşların Türkiye'de kapitalizmin geliştirilmesi ile ilgili yönlendirmeleri de aynı doğrultudadır. Tarımda pazar için üretimi kamçılayıcı önlemler ve özel sermayenin uluslararası sermaye ile sanayiye yönelimi için gerekli düzenlemelerin yapılması, 1945-1955 arasında hazırlanan çeşitli plan ve raporlarda yer almıştır. Bu önlem ve düzenlemeler tarımda sulama, depolama, tarımsal mücadele, gübreleme, mekanizasyonu; sanayide de yatırımcılara uzun vadeli düşük faizli kredi verecek Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nın kurulması, Yabancı Sermaye'yi Teşvik Yasası'nın çıkarılması ve benzeri düzenlemeleri içermiştir. O yıllarda yapılan devlet müdahaleleri de genelde bu yönelimi besleyecek nitelikte olmuştur.

Büyük burjuvazi, kapitalist tarımdan uzak durmakla birlikte, tarım, birkaç yönden ilgi alanının içinde yer almıştır. Birincisi tarım, gıda, tekstil gibi «tarıma dayalı sanayiler» olarak nitelendirilen sektörlere hammadde sağlayan kesimdir. Büyük burjuvazi tarımdan düzenli, ucuz ve kaliteli girdi beklentisi içindedir. İkincisi, tarım, üretilen sanayi malları için önemli bir iç pazardır. Büyük burjuvazi içinde yer almıştır. Birincisi tarım sal yapı yerine pazara açılan, pazara satan-pazardan alan bir tarım ihtiyacındadır. Üçüncüsü tarım döviz kaynağıdır. Dışa bağımlı sanayinin döviz ihtiyacı uzun yıllar, ih-

raç edilen tarım ürünleri karşılığı giren dövizle yapılabilmiştir. Dördüncüsü tarım, işgücü, dolayısıyla genel ücret dengesini etkileyen bir ağırlıktır. Kapalı tarım yapısı yedek sanayi ordusunun oluşumunda, dolayısıyla ücret düzeyinin aşağıya çekilmesinde ayakbağıdır. Buna karşılık tarımda hızlı mülksüzleşme ya da tarımdan tümüyle umudu keserek kente göç, kentleşme, asayiş ve benzer sorunlara kaynaklık ederken tarımın yapısında da büyük burjuvazinin arzu etmediği sonuçlara yolaçabilmektedir: Tarımsal üretimin düşmesi, tarımda ücretlerin yükselerek maliyete yansıması v.b.

Büyük burjuvazi tarıma ilişkin ilgi alanına giren bu ve benzeri sorunların çözümü için siyasi iktidarlardan —bir kısmı birbiriyle çelişkili— çeşitli taleplerde bulunagelmiştir. Bu talepler çeşitli devlet müdahaleleriyle bazen karşılanabilmiş, bazı durumlarda da yerine getirilememiştir. Bunda da tarımdan henüz tasfiyesi tamamlanmamış pre-kapitalist unsurların politik etkinliği rol oynayabilmiştir. Bu nedenle Türkiye'de yaşanan sermaye birikimi krizlerinde tarımsal yapının sorunları da çeşitli ağırlıklar taşımıştır. Büyük burjuvazinin tarıma ilişkin yaklaşımları, gördüğü sorunlar ve çözüm önerileri son yıllarda daha sistemli ifade edilmeye başlanmıştır. Büyük burjuvazinin örgütü olarak bilinen ve kısa adı TÜSİAD olan Türk Sanayici ve İşadamları Derneği'nin 1981-1986 arasında yayınladığı tarıma ilişkin çeşitli raporlarda bu kesimin tarıma ilişkin yaklaşımlarını gözlemlemek mümkün.

TÜSİAD'ca 1981'de yayımlanan «Tarım Raporu»nda sorunlar şöyle ifadə edilmektedir: «Ekonomi dışa açık değilse tarım da endüstri de iç talebin sınırlarında yavaşlar, tesadüfen veya alışkanlık sonucu yapılan üretim fazlalıkları ihraç edilmekle yetinilir, bu ise ekonominin gerekli hamleyi yapması için yeterli olmaz. Uluslararası maliyetlerin üstünde tarıma girdi sağlayan bir iç endüstri yapısı tarımın gelişmesini devamlı köstekler, tarım üreticilerinin ihracat dövizlerinin serbest piyasa fiyatları altında TL.'sına çevrilmesi Türk tarımının dışa açılmasını gizli bir şekilde önler. İç enflasyon ve sosyal yasalar nedeniyle yüksek ücret ödeyen iç endüstri yapısı tarımdaki mekanizasyonu hızlandırır, işgücünün zamansız şehirlere hücumuna neden olur, bu yüzden tarımda da işçi maliyetleri süratle artar.

Bir ülkede enflasyon günlük yaşamın zaruri bir unsuru haline gelirse sermayeler yatırıma gidecek yerde gayrimenkul ve kıymetli madenlere akın eder. Tarımsal işletme kurmak için değil, paralarını enflasyonun erozyonundan korumak amacıyla binlerce dönüm tarın arazisi kapatılır veya rastgele işletilir veya boş bırakılır. Siyasal partiler ülkede tarımsal üretimi artıran yatırımlar yerine kısa vadede kendilerine en fazla desteği sağlayacak kamu tarımsal harcamalarını ön plana alırlar. Tarım

vergileri gerektiği biçimde ele alınmaz ve tarımdaki gelir fazlasının önemli bir kısmı yatırımlar için mobilize edilemez» (Tarım Raporu, TÜSİAD yayını, 1981, 75-76)

TÜSİAD'ın «ekonomi dışa açık değilse...» öncülüğüyle sıraladığı sorunlar, örtük olarak 1980 öncesi Türkiye'sinin yaşadığı sorunların ifadesidir. Yani TÜSİAD'a göre, tarım da sanayi gibi iç talebin sınırlarında yavaşlamıştır, izlenen aşırı değerlenmiş kur politikası tarımsal ürün ihracatının ihmaline yol açmıştır. Korumacılığın ve tekelciliğin rehavetiyle tarıma girdi olan malların yüksek belirlenen fiyatları tarımın gelişmesini kösteklemiştir. Yüksek enflasyon karşısında, köylü, birikimini yatırıma değil, gayri menkule, altına yatırmış, tarımsal alanlar işletme kurmak için değil, enflasyonun erozyonundan korunmak için satınalınmıştır. Siyasi partiler tarımsal üretimi artırıcı yatırımlar yerine destekleme fiyatlarıyla oy avcılığı yapmışlardır. Tarım yeterince vergilendirilmemiş dolayısıyla tarımdan sanayiye kaynak aktarımı sınırlı düzeyde kalmıştır.

Büyük burjuvazi toprak dağılımındaki eşitsizlikten de hoşnut değildir. Tarım dışı mülkiyet ve gelir dağılımında hızla büyüyen eşitsizliği pek umursamayan TÜSİAD, konu toprak olunca oldukça duyarlıdır: «Türkiye, toprak dağılımı eşitliği yönünden en kötü durumda olan ülkeler arasındadır. Toprak dağılımı bir ölçüde gelir dağılımını tayin eden faktörlerden sadece bir tanesidir. Hala 40-50 köyün bir aile veya kişiye ait olduğu alanlara rastlanmaktadır. Bazı bölgelerde çiftçinin yarısından fazlası topraksızdır. Oratkçı veya kiracı olarak toprak işleyenlerin sayısı bir milyonun üzerinde olup, bunlar 5,4 milyon hektar araziyi işlemektedir. Her beş çiftçiden biri başkasının toprağını işlemekte ve toprağın uzun vadede ıslahı ile ilgilenmemektedir. Hazineye ait 3,7 milyon hektar arazinin yarıya yakın bölümü ecri misil karşılığı, diğer bölümü ise araziyi işlenir hale getirenler tarafından bedelsiz olarak işlenmektedir.» (s. 77).

TÜSİAD, bu sorunlara ilişkin çözüm önerileri de geliştirmekte ve bu önerilerin sanayi ile olan bağlantısına da dikkat çekerek şöyle demektedir: «Tarım sektörü planlamasında ana sorun bu sektörün en kısa sürede piyasa ekonomisi koşulları içinde yaşayabilen prodüktif üniteler haline getirilebilmesidir. Bu bakımdan piyasa ekonomisi koşullarını yaratmak üzere alınacak tedbirler endüstriyel ilişkilerle birlikte tarımsal bölgeler itibariyle ayrı ayrı ele alınmalıdır. Bazı bölgelerde toprak dağıtımı tedbir paketinin bir parçası olabilirken diğer bölgelerde hiçbir önem arzetmeyebilir» (s. 77). Bölgelerin özelliklerine göre uzmanlaştırılması, bölgesel tarım bankalarının kurulması, tarım arazilerinin spekülasyon amacıyla boş tutulmasını önleyici önlemlerin alınması, tarım altyapısının geliştirilmesi, tarımda başlayan, sanayide

devam eden ve son zincirini ihracatın oluşturduğu entegre projelere öncelik verilmesi TÜSİAD'ın diğer talepleri arasında yer almaktadır.

Anlaşılacağı üzere, büyük burjuvazi saptadığı birçok sorun içinde kiracı küçük üreticiliğin yanı sıra büyük toprak mülkiyetine dayalı ve ağırlıkla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde geçerli olan yarı-feodal ortakçılık ilişkilerinin tasfiyesini istemektedir. Bu ilişkiler, kırdaki egemen sınıflara ticari kâr, faiz ve toprak kirası biçimlerinde sömürü kategorileri yaratmakta, dolayısıyla tarımda yaratılan artıktan büyük burjuvaziye eşitsiz değişim sonucu kalan payı azaltmaktadırlar. Dahası, bu yapı içinde kır egemenleri tarımdaki teknik ilerleme türlerine de karşıdırlar. Çünkü modern tarım araçlarının, girdilerinin kullanılması (tefeci tüccar ve toprak ağalarının aynı unsurlarda birleştiği, üreticinin kiracı ve borçlu olduğu ve ürününü tüccar aracılığıyla ve ona bağımlı olarak pazarlayabildiği bir yapıda) üreticinin gelirlerini artırabilecektir. Başka bir ifadeyle, teknoloji kullanımı küçük üreticinin borç gereksinimini ve tüccara bağımlılığını azaltabilecek, tefeci-tüccar sömürüsünü hafifletecek, genel olarak elinde kalabilecek artığı fazlalaştırarak onun ekonomik bağımsızlık olanağını genişletecektir. Tüm bu gelişmeleri sağlayacak tarımsal tekniklerin kır egemenlerinin çıkarlarına ters düşeceği ve dolayısıyla bunların, yeniliklerin karşısında oldukları açıktır. Bu da durağan bir tarım yapısının devamı anlamını taşır: Oysa tarımsal ürün fazlasına kesin bir gereksinme duyan tarım-dışı kapitalist kesimin gelişme ve biriktirme kanalları bu sınırlamalar altında tıkanmaktadır. Bu durumda çözüm, tarımsal artığın kır egemenlerine gidişini frenlemek, ek önlemlerle artığı fazlalaştırmak ve tarım dışına kanalize etmek olarak belirmektedir. Bunun önkoşulu da tarımın daha fazla artık kitlesi yaratmasına olanak tanıyacak dinamik bir gelişme sürecine girmesi, yüksek bir üretkenlik düzeyine ulaşması, prekapitalist yapının karakterize ettiği durağanlığın aşılmasıdır. Belli bölgelerde toprak dağıtımı, bölgesel tarım bankaları, sulama, kooperatifler, entegre projeler bu bağlamda akla ilk gelen önlemler olarak sıralanmaktadır.

Toprak reformuna ilişkin TÜSİAD talebi 12 Eylül döneminde bir yasa tasarısıyla gündeme getirilmiş ancak 1982'de hazırlanan bu tasarı Hükümetten geçmesine karşın Danışma Meclisi'ne sevkedilmemiş, engellenmişti. 1983 Baharında Devlet Bakanı İlhan Öztrak tarafından yenisi hazırlanan tasarı, bu kez aralarında Tarım ve Köyişleri bakanı Sabahattin Özbek'in de bulunduğu bir kadroca engellendi. Öztrak'ın toprak dağıtımını da içeren tarım reformu tasarısı, Özbek'in toprak dağıtımını içermeyen tasarısıyla çatışınca bu düğüm 12 Mart'tan sonra 12 Eylül askeri rejim döneminde de çözülemedi. Ger-

çekleştirilemeyen bu operasyona rağmen, sorun büyük burjuvazinin gündeminde yerini korumaktadır. Kullanılacak araçlar ve zamanlama belli olmasa da...

Türkiye tarımında küçük üreticiliğin yaygınlığı varlığını korumaktadır. Sayılarla ifade etmek gerekirse, 1980 yılı tarım sayımında arazi genişliği 1 ile 50 dekar arasında yer alan işletmelerin toplam tarım işletmelerinin yüzde 62,1'ini oluşturduğu ve toprağın yüzde 20'sini işledikleri görülmektedir. Aynı şekilde, yine «küçük üretici» tanımına girebilecek 50-100 dekarlık işletme sayılarının da toplam içinde yüzde 20,2'lik, toprak toplamı içinde ise yüzde 21,3'lük payı olduğu görülmektedir. Başka bir deyişle, 100 dekardan az toprağı olan işletmelerin toplam işletme içindeki oranı yüzde 80,3'e, işledikleri toprakların oranı ise toplam içinde yüzde 41,3'e tekabül etmektedir.

Tarımda küçük üreticilik, yaygınlık anlamında, yıllardır egemen üretim biçimi olarak varlığını sürdürmekle birlikte, 1980'lerde tarıma tarım dışından büyük sermayenin girmeye başlaması yönünde bazı olgulara rastlanmaktadır. Henüz hayvancılık ağırlıklı olan bu yönelimin, tarımda yüksek verimliliğe yol açması beklenen Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)'nin tamamlanmasıyla birlikte öteki alanlara yayılması da beklenebilir.

Tarımda büyük sermayenin ayak izleri yatırım teşvikleri verilerinde gözlenebilmektedir. 1968-1979 döneminde teşvik belgesi verilen yatırımlarda tarımın payı cari fiyatlarla 9,7 milyar lira ile yüzde 1,3 düzeyinde görünürken 1980-1986 döneminde bu pay yüzde 2,5'e, teşvikli tarım yatırımlarının cari fiyatlarla tutarı da 180 milyar liraya çıkmıştır. Son 6 yılda gözlemlenen bu hareketlenmede ise ağırlığın hayvancılık alanında olduğu görülmektedir. Özellikle Orta Doğu pazarına dönük et, tavuk, yumurta ihracının teşviki besicilik ve tavukçuluk sektörlerine yeni teşviklerin verilmesini de beraberinde getirmiştir. Besicilikte kapitalist işletmeler, hayvancılığın geleneksel tarzda sürdürüldüğü Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yeni yeni kurulmaya başlanırken Ege ve Marmara Bölgelerinde de büyük ölçekli tavuk çiftliklerinin biribirini izlediği görülmüştür. Ancak, tavukçulukta, Orta Doğu'ya yapılan ihracatta 1984'te başlayan gerileme, sözkonusu tavuk çiftliklerinde önemli bir krizin yaşanmasına da neden olmuş ve çiftliklerin çoğu Ürdün asıllı Ferit İntiba isimli bir kapitalistte toplanmıştır. İntiba'nın sahip olduğu çiftliklerdeki tavuk sayısı 1 milyona, tavukların günlük yumurta kapasitesinin ise 500 bine ulaştığı ifade edilmiştir.

Büyük sermayenin 1980 sonrasında tarımda elattığı bir alan da tohumculuk oldu. 1984'ten itibaren tohumluk ithalatı serbest bırakılmıştır. Ayrıca, ithal edilen bu tohumlarla melezleme çalışmaları yapılarak tohumluk ihtiyacının iç üretimle karşılanması yoluna gidil-

miştir. Bu uygulama yerli ve yabancı sermayenin sözkonusu alanda firmalar kurmaları ve faaliyete geçmelerini de beraberinde getirmiştir. Özellikle Ünilever, Sabancı, Yaşar gibi tarıma dayalı sanayilerde faaliyet gösteren sermaye gruplarının bu alandaki şirketleri dikkati çekerken Ciba-Geigy, Sandoz gibi ilaç sanayiinde faaliyet gösteren yabancı tekellerin sözkonusu alanlarda da boy gösterdikleri görülmüştür. 1986 sonunda çoğu yabancı sermayeli olmak üzere bu alanda faaliyet gösteren firma sayısı 21'e çıkmıştır.

1980 sonrası bu alanda ortaya çıkan yeni bir olgu da büyük burjuvazinin et ve süt ürünlerine dönük yatırımlarıdır... 1980'lerin başlarında Ziraat Bankası'nın bu alandaki sanayi yatırımlarına uzun vadeli, düşük faizli krediler vermesi, bu tür yatırımlara büyük sermayenin ilgi gösetrmesinde etkili olmuştur. Süt ve süt ürünlerinde Yaşar Grubu'nun Pınar Süt'ü ile Tekfen'in Mis Süt'ü kapasite büyütme yatırımlarına girişirken, et sanayiinde Yaşar Grubu Pınar Et, Koç Grubu ise Maret ile faaliyete geçmişlerdir. Ayrıca OYAK, Danimarkalı bir firma ile Entaş (Lades) isimli bir tavuk kombinası kurmuştur. Ancak büyük burjuvazinin gerek et gerekse süt ile ilgili yatırımlarında ortak özellik, besiciliğe ya hiç ya da ağırlıkla yer vermemeleridir. Sütte, çiğ süt, çoğunlukla küçük üreticilerden satın alınmakta, süt toplama merkezlerinde yapılan alımlar fabrikaya nakledilmektedir. Örneğin, Pınar Süt'ün süt toplama merkezlerinin sayısı Ege ve Güneybatı Anadolu'da olmak üzere 25 dolayındadır. Süt sanayicileri üreticiler ile kontrollü bir ilişki içindedirler. Üreticiye yem, tarımsal ilaç, süt sağım makinası gibi girdiler sağlanmaktadır ve çiğ süt, resmi makamlarca belirlenen taban fiyat esas alınarak belirlenen fiyattan alınmaktadır.

Ancak sanayi kapitalistleri ile küçük üretici arasındaki eşitsiz değişimin üretici aleyhine büyük boyutlara varması, süt üretiminin düşmesine yol açınca, büyük burjuvazi, üreticinin sübvanse edilmesini hükümetten talep etmiş ve bu talep 1987 ortalarında yerine getirilerek üreticiye prim verilmeye başlanmıştır. Ette ise büyük sermaye, kurduğu kombinalarda küçük çaplı besiciliğe yer vermekle beraber, kesimi yapılan hayvanları çoğunlukla borsadan ya da üreticiden satınalmaktadır.

Tarıma büyük burjuvazinin girişinin, kısa adı GAP olan Güneydoğu Anadolu Projesi'nin tamamlanmasıyla hızlanacağı yaygın bir kanıdır. GAP bünyesindeki projelerle 1 milyon 634 bin hektarlık alanın sulanacağı, dolayısıyla tarımsal üretimde büyük artışlar olacağı öngörülmektedir. Örneğin 1984 verilerine göre 580 bin ton olan pamuk üretiminin GAP'ın tamamlanmasıyla 1 milyon 200 bin tona ulaşacağı, yağlı tohum üretiminde yüzde 73, pirinçte yüzde 84, sebzede yüzde 28, yemde yüzde 21'lik üretim artışlarına yol açacağı tahmin edilmektedir.

Başta tarım kesiminde olmak üzere Türkiye kapitalizminin gelişiminde önemli bir kaldıraç olarak nitelenen GAP çalışmalarının büyük burjuavzinin kapitalist çiftlikler kurmasını özendirecek düzeyde uygun koşullar yaratması beklenmektedir. Nitekim büyük sermayenin şimdiden bu yörelerde geniş topraklar satın aldığı, tarımda başlayan, sanayide devam eden ve son halkasını ihracatın oluşturduğu entegre projeleri tasarladığı ifade edilmektedir. Özellikle pamuk ekiminin Çukurova'dan Güneydoğu'ya kaydırılması ve Çukurova'nın sebze-meyve üretiminde uzmanlaştırılması yönünde düzenlemeler de düşünülmektedir. Bu gelişmelerle birlikte köylülüğün farklılaşması sürecinin hızlanacağını, bunun politik düzeyde de yeni gelişmelere yolaçacağını söylemek mümkün.

Alfonsin Efsanesine «Nokta»

Can ILGIN

1987 yılı, Arjantin'in yeni bir sivil yönetimi için başarısız sınavlarla dolu bir yıl oldu. Nisan ayındaki askeri isyanın yatıştırılmasını, Haziran başında, askeri cunta dönemindeki işkence, adam kaçırma ve cinayet uygulamalarından sorumlu ordu mensuplarının kovuşturulmasını engelleyen yasanın kesinleşmesi izledi. Bu iki olay, Arjantin'in ve öteki Latin Amerika ülkelerinin genç ve narin sivil yönetimlerinin geleceği açısından bir dönüm noktası bile olabilir. Ama daha da önemlisi, dünyanın başka bölgelerinde askeri diktatörlüklerden sivil yönetimlere benzer geçiş deneyimleri yaşayan ülkeler için de bu olaylardan çıkarılabilecek zengin dersler var.

Sözkonusu olaylara değinmeden önce Arjantin'in son dönemdeki tarihsel gelişmesine göz atmakta yarar olabilir. (1) Arjantin'in İkinci Dünya Savaşı sonrası tarihi oldukça düzenli aralıklarla askeri darbelere tanık olmuş. 1955'de Perón'u deviren ve Peronist güçle-

1) Arjantin'in iktisadi gelişmesiyle ilgili olarak G. Yalman, «Gelişme Stratejileri ve Stabilizasyon Politikaları: Bazı Latin Ülkelerinin Deneyimleri Üzerine Gözlemler» İ. Tekeli, *et al.*, *Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım* içinde, Yurt Yayınları, 1984'e, son dönem siyasal gelişmesiyle ilgili olarak ise S. Savran, «Latin Amerika'da Demokrasi Mücadelesi», *Yapıt*, No. 12, Eylül - Ekim 1985'e bakılabilir. Daha fazla ayrıntı için bk. A. Rouquié, *Latin Amerika'da Askeri Devlet*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1987'nin ilgili bölümleri.

ri siyasî yasaklarla politika dışına iten askerî darbeyi, 1962 ve 1966'da yeni darbeler izlemiş. Ancak 1969'da Córdoba kentindeki büyük ayaklanmada doruğuna ulaşan ülke çapındaki kitle seferberliği, 1973'de Perón'un Cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturmasını da sağlayan bir sivil yönetim döneminin yolunu açmış. Derin bir ekonomik bunalımın ve şiddet olaylarının sarstığı sivil yönetime 1976'da General Videla önderliğindeki bir askerî darbe son vermiş.

«PİS SAVAŞ»

Arjantin'i 1976-1983 arasında yöneten askerî diktatörlük üzerinde uzun uzadıya durmaya gerek yok. Yalnızca en belirgin iki özelliğinden söz edelim. Birincisi, Arjantin askerî diktatörlüğü iktisat siyaseti alanında yeni-liberal/monetarist programı, Pinochet Şili'sinden sonra en ileri düzeyde uygulayan yönetim. (Zaten, bu programın Arjantin kapitalizminin bunalımına çözüm getirmek bir yana, bunalımı daha da derinleştirmesi, askerî yönetimin yıpranmasının ve 1983'deki çöküşünün temel nedenlerinden biri.) İkincisi, cunta muhalifleri üzerinde, özellikle de sola karşı, Arjantin tarihinde görülmemiş derecede koyu bir baskı uygulamış. Bütün siyasal partilerin faaliyetleri durdurulmuş; sendikal faaliyetler yasaklanmış; onbinlerce işçi, militan, aydın işkence tezgâhlarından geçmiş; insan hakları örgütlerinin belirlemelerine göre 30.000 (resmî sayılara göre 8.000) insan «kaybolmuş». İnsanlar, ailelerinin gözleri önünde üniformalı subaylarca kaçırılmış, daha sonra cesetleri bulunmuş. Ya da helikopterlere bindirilerek açık denize atılmış. Bu alanda da Arjantin cuntası Latin Amerika'da birinciliği sadece Pinochet'e kaptırıyor. Cuntanın uyguladığı zulüm o kadar iyi belgelenmiş durumda ki, bütün Arjantin, hatta dünya, o dönemde «yıkıcı unsurlar»a karşı verildiği ileri sürülen mücadeleyi bugün «pis savaş» olarak anıyor.

Askerî diktatörlüğün çöküşünü, Arjantin silahlı kuvvetlerinin 1982 yılında Malvinas (Falkland) adaları dolayısıyla Britanya ile giriştiği savaşta uğradığı bozgun ile açıklamak oldukça yaygın bir eğilim. Malvinas bozgununu cuntanın çöküşü sürecini etkilediği ve hızlandırdığı kuşkusuz doğru. Ama gözden kaçırılmaması gereken şu: savaş başladığında, Arjantin cuntası zaten bir çöküş sürecine girmiş bulunuyordu. Hatta o dönemin cunta başkanı General Galtieri'nin Malvinas girişimine, yitirdiği prestiji ucuz bir zafer yoluyla yeniden kazanmak için atıldığı son bir serüven olarak bakmak bile mümkün.

Gerçekte, askerî cunta, verdiği «pis savaş»ın bütün şiddetine rağmen, Latin Amerika'nın en eski ve belki de en güçlü mücadele geleneğine sahip olan Arjantin işçi sınıfının hareketliliğini tümüyle ortadan kaldıramamıştı. 1980'li yılların başlarından itibaren, iktisadî bunalımın derinleşmesinin diktatör-

lüğü yıpratmaya başladığı bir ortamda, işçi sınıfı giderek yükselen bir mücadeleyle cuntaya meydan okumaya yöneliyordu. 1982 Mayıs'ında Malvinas savaşı patlak verdiğinde, grevler, mitingler, kitle eylemleri çoktan başlamıştı. Diktatörlüğün çöküşünü Thatcher'in emperyalist ordusu değil, işçiler, gençler, kent yoksulları, yıllar boyu cuntanın koyu baskılarına rağmen «kaybolmuş» yakınlarının hesabını soran gözüpek «Mayıs Meydanı Anneleri» sağlayacaktı kısacası.

ALFONSİN'İN DEMOKRATLIĞI

Bütün bunlar şunun için önemli: 1983 Aralığında seçimler sonrasında ordu iktidarı sivillere devredip görünürde kışlasına çekildiğinde, «demokrasiye geçiş»in olumlu puanları, bütün dünyada Alfonsin gibi burjuva politikacılarının «ustalığı»na ve «demokratlığı»na atfedilmeye başlandı. Peronist önderliğin (Perón kendisi 1974'de ölmüştü), bazı sendika yöneticileri de dahil olmak üzere, askeri yönetimle girmiş olduğu işbirliğinin kara lekesini taşıdığı bir ortamda, seçimlerde büyük bir zafer kazanarak Cumhurbaşkanı olan Radikal Parti önderi Raul Alfonsin, derhal bir demokrasi kahramanı ilân ediliyordu. Kitlelerin, «Mayıs Meydanı Anneleri»nin, insan hakları örgütlerinin büyük basıncı altında, Alfonsin'in «pis savaş»ın insanlık dışı teröründen sorumlu generallerin yargılanması için yeşil ışık yakması bu efsaneyi daha da inandırıcı hale getiriyordu. Alfonsin, «insan hakları»nın yılmaz bir savunucusuydu; köklü bir demokrattı; Arjantin'de ordunun politikadan elini çekmesi, demokrasinin «kurumlaşması» için savaşıyordu. Solda bile, geçmişin «sekterlikleri»ni eleştiren sesler yükseliyordu: Alfonsin, burjuvazinin demokrat bir temsilcisiydi, yeni ve «hegemonik» bir yönetim tarzını temsil ediyordu, sol her burjuva yönetimi eleştirme «çocukluğu»nu (Türkiye'de bir ara moda olan deyimle «müzmin muhalif» tavrı) terkederek Alfonsin olayını anlamalıydı», işin Türkçesi desteklemeliydi.

Dikkatli gözler, Alfonsin'in seçimlerden kısa süre sonra generallerin yargılanması konusunda bile yalpalamaya başladığını farkediyorlardı. Videla, Viola, Galtieri ve dostlarının yargılanması, davanın yetki sorunu dolayısıyla birbirine giren mahkemeler ve üst mahkemeler arasında mekik dokuması dolayısıyla uzayıp dururken, Alfonsin giderek orduya karşı tavrını yumuşatıyordu. Ama toplumdaki (ve uluslararası demokratik kamuoyundaki) tepkinin büyülüğü, askeri mahkemelerin bütün çabalarına ve Alfonsin'in yalpalamalarına rağmen generallerin mahkûm edilmeleriyle sonuçlanacaktı. Bu da Alfonsin'in demokratlığı payesine yeni bir katkıda bulunuyordu. Dünya basını, Arjantin'i askeri cunta dönemi sorumlularını cezalandıran ilk Latin Amerika ülkesi olduğunu vurguluyordu. Tabii, bu «ilk» yar-

gısında devrim yaşamış ülkelerin deneyimi bir kenara bırakılıyordu.)

Oysa gerçek ile görüntü arasındaki kopuş çoktan başlamıştı. Alfonsin, silahlı kuvvetlerin tepkisi karşısında her geçen gün daha fazla siniyor, «pis savaş»ın öteki sorumlularının yargılanması yolunda kitle örgütlerinden yükselen taleplere kulaklarını daha fazla tıkıyordu. Bu tutumun, sadece ordunun gücünden ve darbeci eğilimlerden duyulan korkunun bir ürünü olduğu sanılmasın. Göreve geldiğinde kahraman bir edayla İMF'ye kafa tutan Alfonsin, kısa süre sonra Austral planı (1985) ile «savaş ekonomisi» ilân ederek, ücretlerin dondurulması da dahil bir dizi tipik önlemi içeren bir kemer sıkma programını uygulamaya koyuyordu. Savaş stratejisinin asli kurallarından biridir: bir cephede «savaş» ilân eden, başka cephelerde «barış» arar. Kemer sıkma programına karşı işçi sınıfının ve öteki çalışanların tepkisi ifadesini ardı ardına gelen genel grevlerde ve dev kitlesel gösterilerde bulunca, Alfonsin generallere karşı yürütmekte olduğu gönülsüz savaşı terkederek orduya yaklaşıyordu. Alfonsin'in kullandığı deyimle, artık sivil yönetimle ordu arasında «Ulusal Barışma» sağlanmalıydı. Bu amaçla Cumhurbaşkanı 1986 Aralık ayında askeri diktatörlük döneminin uygulamaları dolayısıyla sorumluların mahkemeye verilebilmesini iki aylık bir süreyle sınırlayan bir yasayı Meclis'e sevkediyor, Meclis de yasayı 24 Aralık 1986'da kabul ediyordu. (2)

GÖRÜNTÜ VE GERÇEK

Görüntü ile gerçek arasındaki kopuş kendini Nisan ayındaki askeri isyan sırasında gülünç boyutlarda ortaya koyacaktı. «Paskalya Bunalımı» olarak bilinen bu olay, biri ülkenin Kuzey'inde, öteki Buenos Aires yakınındaki **Campo de** Mayo'da olmak üzere, iki askeri birliğin ayaklanmasıyla başlıyordu. Olayı emperyalist dünyanın basın ajanslarından izlemek zorunda kalanlar için gelişmelerin seyri şuydu: Kuzey'deki subaylar kısa sürede isyandan vazgeçiyor, ama **Campo de** Mayo'daki birlik taleplerinde ısrar ediyordu. Bu arada geniş halk kitleleri dev gösterilerle **Alfonsin'i destekliyorlardı.** (Bunun önemine birazdan döneceğim.) Alfonsin, kahramanca bir tutumla tek başına Campo de Mayo'ya giriyor ve ayaklanmanın elebaşlarıyla görüşerek isyanı sona erdiriyordu. Efsane doruğuna ulaşmıştı: Alfonsin Arjantin demokrasisini tek başına kurtarmıştı!

Herşey çok açık görünüyordu ama olayın hemen ardından garip bir koku yayılacaktı ortalığa. İsyanın «bastırılması»ndan bir-iki gün

2) Soruşturmaları önlemeyi amaçlayan bu yasa uygulamada yeni davaların açılması sürecini hızlandırdı. Çok sayıda subayın yargılanmasına yol açan bu davalara bakan üç mahkeme ordudaki ayaklanmalar karşısında bu davaları askıya alıyordu.

sonra, Alfonsin, Genelkurmay Başkanı Rios Erenu'yu görevinden alıyordu. Ama bu tam da isyancıların taleplerinden biriydi! Ardından sivil yönetimle sıkı işbirliği içinde olan başka generaller görevlerinden uzaklaştırılıyordu. Ama bu da isyancıların bir başka talebiydi! Nihayet, olaydan bir ay sonra, mayıs ayının sonunda, meclis yeni bir yasa tasarısını kabul ediyordu. Yeni yasaya göre, silahlı kuvvetler mensupları, askeri cunta döneminde işledikleri suçlardan bundan böyle sorumlu tutulamayacaklardı. Bu da isyancıların belki de en önemli talebiydi! Alfonsin isyanı «bastırmamıştı»; isyancıların taleplerini kabul ederek onları «yatıştırmıştı». Ama Alfonsin'in Arjantin demokrasisini kurtardığını büyük şatafatla dünyaya ilân eden uluslararası basın ajansları, nedense aynı kişinin bir avuç isyancıya karşı (onca kitle gösterisine rağmen) bu teslimiyetini ön plana çıkarmaktan kaçınıyorlardı.

Gerçekte olaylar şöyle gelişmişti: isyanın ardından, geniş kitleler meydanları doldurarak demokrasiyi darbeci eğilimlere karşı savunma azminde olduklarını açıkça ortaya koymuşlardı. Ama öte yanda, işadamlarının temsilcileri, Peronist sendikacılar ve burjuva siyasal partilerinin önderleri 'Pembe Köşk'te (Cumhurbaşkanlığı sarayı) toplanarak bir «Demokratik Uzlaşma Paktı» imzalıyorlardı. Sözkonusu «Pakt», cunta döneminin cinayet ve işkence sorumlularının yargılanmaması vaadini örtülü biçimde içeriyor, buna karşılık varolan kurumsal yapının korunmasını öngörüyordu. Yani açıkça isyancılarla bir «antlaşma» metniydi. (İmzacılar arasında Arjantin Komünist Partisi'nin temsilcisi de vardı. Ama bu, Sovyetler Birliği'nin Arjantin'le sürdürdüğü güçlü ekonomik ilişkiler yüzünden, Videla cuntasını bile «ordunun faşist kanadının iktidara gelmesini engellediği» gerekçesiyle destekleyen Arjantin KP'si için pek de şaşırtıcı bir davranış olmasa gerek!)

İşte Alfonsin **Campo de Mayo**'ya elinden böyle bir teslimiyet belgesi ve ardıdan böyle bir destek ile gidiyordu. Arjantin'in narin burjuva demokrasisinin yönetici güçleri (ve Peronist sendikalar) ordunun ilk mevzii kıpırdanışında böylesine sinmişlerdi. Kitlelerin ise Alfonsin'i nereye kadar desteklediği şu olayla ortaya çıkacaktı: Alfonsin isyancı askerlerle anlaşmasının içeriğini Pembe Köşk'ün balkonundan açıkladığında, meydanda kendi Radikal'lerinden Peronistlere, Komünistlerden devrimci sola kadar utanan bir yelpaze içinde yüzbinlerce insan vardı. Ama anlaşmanın yüzkızartıcı temelleri Alfonsin'in açıklamasıyla ortaya çıkınca, devrimci sol, Peronist gerilla örgütü Monteneros, sol Peronistler ve hatta (yöneticileri «Pakt»ı imzalamış olan) komünistler protesto gösterileriyle alanı terkediyorlardı. Kitleler (hiç olmazsa bir bölümü) meydanlara Alfonsin'i desteklemek için çıkmamışlardı; darbecilere karşı demokratik özgürlük

ve hakları savunmak için toplanmışlardı. (3)

İŞKENCENİN YASALLAŞTIRILMASI

Alfonsin'in demokrasiyi darbeci eğilimlere karşı savunma azminin sınırlarını çıplak biçimde ortaya koyan ikinci olay, «pis savaş»ın sorumlularının yargılanmasına son veren yasa. Yasanın basit mantığı adından hemen belli oluyor: «**La ley de obediencia debida**» yani «İtaat Yükümlülüğü Yasası.» Yasaya göre, «pis savaş» sırasında ordu mensuplarınca işlenen cinayetler, uygulanan işkenceler vb. cuntanın «yıkıcı güçler»e karşı uyguladığı resmî politikanın bir ürünü olduğuna göre, üst düzey komutanlar dışındaki görevliler, üstlerinden aldıkları «yasal» emirleri yerine getirmekten başka birşey yapmamışlardı. Askerî disiplin çerçevesinde emre itaat yükümlülüğü, bu görevlilerin sözkonusu fiillerinden (bu fiiller yargılamasız idam, adam kaçırma, ırza geçme, işkence de olsa) hukuken sorumlu tutulamazlar. Eh, üst komutanlar (yani cunta üyeleri) zaten yargılanmış ve mahkûm edilmiş olduklarına göre, artık kimsenin yargılanmasına da gerek kalmamıştır. Videla, Viola, Galtieri ve dostları, demokratik güçlerin gazabına kurban edilen birer günah keçisi olmuştur; suçlar kişiselleşmiş, bütün bir yönetimin vahşeti birkaç kişinin omuzlarına yıkılmıştır! Bu yasa başka ülkelerin işkencecilerinin ağzının usyunu akıtacak niteliktedir: her diktatörlüğe böyle bir yasa gereklidir!

«İtaat Yükümlülüğü Yasası»nın vahametini uzun uzadıya açıklamanın bilmem gereği var mı? Hukuken, suç niteliğindeki bir fiilin yerine getirilmesine yönelik bir emrin hiçbir bağlayıcılığı olmadığı ilkesi çağdaş hukukun temel ilkelerinden biri olduğuna göre yasa temelsizdir. **Anayasal açıdan**, bir fiilin yasalara göre suç olup olmadığını kararlaştırmak yargı gücünün görevidir; yasama organı **geçmişte** işlenmiş ve yasalara aykırı bir takım fiillerin suç oluşturmayacağını ilân ederek yargı organının yetkilerini tam anlamıyla gaspetmiştir. Ama bütün bunlar ikincildir. **Siyasal açıdan**, Alfonsin ve meclis, silahlı kuvvetler mensuplarının suçlarının üzerine sünger çekmekle ordunun müdahale kapasitesini ve darbeci eğilimleri önemli ölçüde **güçlendirmişlerdir**.

Alfonsin'in Arjantin'i, çok değil, bir-iki yıl önce cunta yöneticilerinin cezalandırıldığı ilk ülke (aslında tabii ilk değildi) olarak göklere çıkarılıyordu. Bugün ise, Arjantin'e **devlet terörünün, işkence-**

3) Bu yazının kaleme alınmasından sonra, geçtiğimiz Eylül ayı başında yapılan seçimlerde Alfonsin'ın Radikal Partisi'nin büyük bir yenilgiye uğraması ve (Peronistlerin yanısıra) sol partilerin seçimlerden güçlenerek çıkması, kitlelerin Alfonsin'in teslimiyetçi tavrına ikinci bir cevabı olarak yorumlanabilir.

nin ve cinayetin yasallaştırıldığı ilk ülke olma onuru düşüyor!

Alfonsin'in ve izleyicilerinin gerek Arjantin'de, gerekse Latin Amerika'nın öteki ülkelerinde demokrasi düşmanı unsurların güçlenmesine hizmet ettiği açık. 1970'li yılların sonundan bu yana Latin Amerika'da askeri diktatörlüklerin gerilediği ve yerlerini teker teker sivil yönetimlere bıraktığı biliniyor. 1987 yılı içinde Arjantin'de olup bitenler, gelecekten bakıldığında bu demokratikleşme eğiliminin tersine döndüğü, askeri yönetim yanlısı güçlerin yeniden yükselişe geçtiği dönüm noktası olarak belirebilir. Kuşkusuz, bu kaçınılmaz bir süreç değildir: belirleyici olan, işçi sınıfının ve öteki emekçi kitlelerin bu tür burjuva siyasal güçlerinden bağımsız bir örgütlenme ve bağımsız bir stratejik yönelim içinde gericiliğe karşı mücadeleyi sürdürüp sürdüremeyeceğidir.

«MÜZMİN MUHALİFLİK» Mİ?

Alfonsin'in teslimiyetçiliği, solun «müzmin muhalif» tavrından vazgeçip burjuvazi içindeki «demokratik» eğilimleri desteklemesi gerektiği yolunda verilen vaazların kofluğunu açık biçimde ortaya koymuş olmalı. Ancak bu söylenenlerden burjuvazinin bütün siyasal güçlerinin aslında, sivil ya da askeri, «faşist» eğilimde olduğu, hepsinin, pek sevilen bir terimle, «özde» birbiriyle aynı olduğu sonucunu çıkarmak da son derece büyük bir yanılgı olur. Alfonsin'in hezimetinin açıkça ortaya koyduğu, burjuvazinin siyasal güçlerinin, sınıfsal temelleri, sermaye birikiminin nesnel tahditleri ve burjuva devletiyle ilişkileri dolayısıyla, silahlı kuvvetler içindeki müdahaleci ve darbeci eğilimlere sonuna kadar tutarlı biçimde karşı koyamayacaklarıdır. Kuşkusuz, Alfonsin'in ve Radikal Parti'nin dolaysız çıkarı sivil rejimin sürmesinden yanadır. Bu anlamda, Alfonsin'i aynen Videla gibi, azgelişmiş ülke burjuvazisinin «faşist» eğilimlerinin bir temsilcisi olarak görmek yanlıştır. Alfonsin, Videla'lardan, Viola'lardan, Galtieri'lerden farklıdır. Ama onlarla sonuna dek mücadele etmeye hareketin sınıf doğası el vermez. Hatta yer yer, kendi dolaysız çıkarına aykırı bile olsa, burjuva partileri darbeleri destekleyebilir. Çünkü bütün farklarına rağmen, ortak bir zemine basar bu güçler: aynı sınıfın hakimiyetini sürdürmek.

İşte «müzmin muhaliflik» edebiyatının anlayamadığı budur. Burjuvazinin «demokratik» adı verilen temsilcilerine destek vermenin yanlışlığı, bu temsilcilerin «faşist» olmasından kaynaklanmaz. Çalışan sınıfların (ve bu sınıfların demokratik hak ve özgürlüklerinin) savunulması açısından güvenilemeyecek güçler olmalarından ileri gelir. Gericiliğe karşı gerçek bir barikat oluşturamayacakları gerçeğinden kaynaklanır. Bu barikat ancak çalışan sınıfların bağımsız örgütlenmesinin ve siyasal hattı-

nın sonucunda oluşturulabilir. Alfonsin'in «demokratiklik» sicili, hiç kuşkusuz, Özal'dan da, Demirel'den de, Cindoruk'tan da daha temizdir. Ama o Alfonsin bile, «İtaat Yükümlülüğü Yasası» ile, burjuvazinin siyasal güçlerinin burjuva devletinin baskı aygıtına «itaat yükümlülüğü»nü çarpıcı biçimde tescil etmiştir.

«İtaat Yükümlülüğü Yasası»na Arjantin halkı «Punto Final» adını takmış. Yani, cümlenin sonuna konan «Nokta». Bu yasayla işkencelerin ve cinayetlerin hesabının sorulmasına son veriliyor çünkü. Ama bununla kalmıyor «Punto Final»: Aynı zaman, Alfonsin'in demokrasinin yılmaz bir savunucusu olduğu efsanesinin sonuna da bir «Nokta» koyuyor. Arjantin solunun, Alfonsin'in demokratlığı konusunda hayal içinde yaşayan bölümü içinse bir «nokta» yeterli değil: Bu olay, onlara ders olmak bakımından, sarsıcı bir «ünlem» işareti olmalı!

SATIRBAŞI

Luis César Perlinger, Arjantin ordusunun eski bir subayı. 1963 yılında 41 yaşındayken, kendisi Peronist olmadığı halde, ordunun Peronistleri siyasal yaşamın dışında tutmasını protesto ederek görevinden ayrılmış. «Pis savaş» sırasında, «solculara yardım» suçundan hapse atılmış ve sekiz yıl yatmış. Bugün, Demokratik Halkçı Sol adlı bir partinin önderi. Bir süre önce Buenos Aires'de yapılan bir panelde, Perlinger Alfonsin'i Paskalya isyanına yaklaşımı dolayısıyla sert biçimde eleştirerek basında büyük bir yankı yaratmış. Perlinger, eski başkan Arturo Frondizi'nin (1958-1962) önce orduya ödün ardına ödün verdiğini, buna rağmen sonunda bir askeri darbeyle devrildiğini hatırlatıyor. Eski asker, günümüzün sivil Cumhurbaşkanı'na şöyle sesleniyor: «Alfonsin'e, çağrıda bulunuyorum: Dizleri üzerinde sürünerek yaşamaya alışmasın; Salvador Allende gibi ayakta ölsün.»

YAYINLAR

«Şemdinli Röportaji» Üzerine

Muzaffer İlhan Erdost, **Şemdinli Röportajı**,
Onur Yayınları, 1987.

Lale YALÇIN — HECKMANN

Hakkari'nin Güneydoğu olaylarına karışması nedeniyle sık sık haberlerde adının geçtiği bir dönemde, Muzaffer İlhan Erdost'un ilk olarak 1966'da **Yön** Dergisinde ve 1968'de **Türk Solu**'nda yayımladığı ve Onur Yayınlarınca bu yılın Nisan ayında yeniden gözden geçirilmiş haliyle basılan **Şemdinli Röportajı** yörenin tarihi ve sosyal yapısını konu alan ender Türkçe kaynaklardan biri. Hakkari ve Şemdinli'de neler olup bittiğini anlama gereksinimi kitaba yeterince ilgiyi sağlayacaktır mutlaka.

Erdost'un kitabı beş bölümlü. Bu baskıya hazırlanan önsözde Erdost yeni baskının «belirleyici nedenlerinden biri» olarak, röportajın, «sınırlı bir tarih araştırmasının yanısıra, toplumsal yapının ve özellikle de aşiret birliğinin irdelenmiş olması, röportaja, Asya topluluklarının evrimini olduğu kadar, insan topluluklarının ilk olmasa bile sonraki ilk biçimlenmelerini araştırmaya, oldukça zengin bir malzeme» (s. 9) sunmasını sayıyor. Öte yandan, yazarın yörede yaşarken duyduğu hisler, edindiği izlenimler ve «bölge halkının çektiği yüzyıllık acının, ıstırabın, yoksulluğun sürekli acısını ve ıstırabını» (s. 10) duymuş olarak bunları okuyuculara aktarma amacı kitabın en önemli özelliklerinden biri. Dağları, vadileri, insanları «anlatmak» için yazar girişine bir de yörenin meşhur «ayı» hikayelerini eklemiş.

Kitabın dört bölümlü ve bir ek'li kısmı şöyle sıralanmış: Birinci Bölüm - Tarihte Şemdinli (53 say-

fa), İkinci Bölüm - Şemdinli'nin Dış Komşuları (25 sayfa), Üçüncü Bölüm - Toplumsal ve Ekonomik Yapı (69 sayfa), Dördüncü Bölüm- Yönetici Kadro ve Kurumlar (36 sayfa), Ek - Şemdinli Aşiretleri ve Üretim İlişkileri (35 sayfa). Birinci bölümde ağırlık Şemdinli'deki Sadatê Nehri'nin (Nehri'li Seyyidler Ailesi) yöre ve çevredeki siyasal ve ekonomik güçleri ve etkinlikleri üzerinde. Yazar, Nehri'li Seyyidler Ailesinin Nakşebendi tarikatına girerek şeyhlik almalarını yörede nüfuzlarını arttırmalarına bir neden, hatta ailenin tarihine bakmanın «Nakşebendiliğin, geri ve geleneksel ilişkiler içerisinde bulunan halk üzerindeki etkinliğinin boyutlarını, bize açıklama olanağı» (s. 30) sağladığını ileri sürüyor. Alman ve İngiliz emperyalizminin yöredeki çıkarları, Nesturilerin Ruslardan gördükleri destekle isyanları, İngilizlerin daha sonra Kuzey Irak'ta nüfuzlarını arttırarak Şemdinli halkını ve ileri gelenlerini de «altınla» satın alma çabaları, Sadatê Nehri ailesi fertlerinin Şeyh Sait isyanına karışmaları ve isyanla İngilizlerin muhtemel ilişkisi, ardından Nehri (1926) ve Oramar (1930) isyanları, bunlara değişik rollerde katılan ya da tanık olanların anlattıkları bu bölümü oluşturuyor.

İkinci bölüm Şemdinli'ye komşu olan ülkelerdeki aşiretler, aşiret reisleri ve şeyhler ile yabancı siyasal güçlerin etkileri inceleniyor. Barzan aşireti ve şeyhlerinin yöredeki değişik aşiretlerle, onların reisleriyle ve Sadatê Nehri'yle ilişkileri Molla Mustafa Barzani'nin siyasal kariyerinin yöreye yansıyan yönleri, Mahabad Kürt Cumhuriyeti'ne katılım ve Molla Mustafa'nın Mahabad öncesi ve sonrası siyasal eğilimleri, Sovyetler'e kaçışı, Barzan ve Bradost aşiretleri arasındaki çekişmeler konu ediliyor.

Kitabın üçüncü bölümü yöredeki sosyal ve ekonomik yapılar üzerine. Burada aşiret yapısı ve birliği, aile içi iş bölümü ve cinsiyete bağlı roller, toprağın değeri ve dağılımı, eskiden ve yazarın orada olduğu dönemlerde yetiştirilen sebze ve meyve, ya da tütün gibi bir zamanlar piyasası olan ürünler, hayvan yetiştiriciliğinin ve ormancılığın özellikleri, geri kalmış teknoloji, paranın yerine takasın ya da çerçiyle pazarlığın geçerliliği, kan davası ve kan bedelini temel alan aşiret hukuku, aşiretin yapısındaki diğer iç ve dış etkenler altbaşlıklar olarak sıralanabilir. Bu bölümde de özellikle 19. yüzyıldan örnekler ve yazarın kendi gözlemleri açıklamaların temeli.

Yöredeki sivil ve askeri görevlilerle ilişkiler dördüncü bölümde örneklenmiş. Okul ve eğitim sorunları, sivil ve demokratik kavram ve merkezlerin uzaklığı ve yabancılığı, sağlık hizmetlerinin yetersizliği, yazarın kendisinin veteriner hekim olmasına rağmen doktor diye çağrılması yaşanmış olaylar ve gözlemlerle renk-

lendirilerek aktarılıyor. Yolların kapandığı Şemdinli'de atlı ve yaya postacıların kahramanlığı ve yolların açılmasıyla gözden düşmeleri zevkle okunan anlatılar.

Ek olarak basılan son bölüm «Şemdinli Aşiretleri ve Üretim İlişkileri» ise diğer bölümlerde de anlatılan aşiretlerin genel yapısı, kısa bir tarihi, aşiret içi ekonomik ayrıcalıklar, sınıflaşma ve katmanlaşma, aşiret hukuku ve Şemdinli tarihinde aşiretlerin geçirdikleri değişik güç ve idare dönemleri ele alınmış. Buna göre üç değişik aşiret mirler ve şeyhler döneminde değişik gelişmeler göstermiş; birinin aşiret birliği bozulmuş, diğeri reissiz kalınca yerine yenisi seçilmiş, ötekisi ise iç bölünmeler geçirmiş. Yazara göre «aşiretlerdeki bu değişikliğin maddî temeli, başta toprak olmak üzere, üretim araçları mülkiyet sahipliğine bağlıdır.» (s. 238)

Erdost'un röportajının en önemli özelliklerinden biri yöre insanının gözlemlediği yaşantısını onların anlattıklarıyla anlamlandırma çabası. 1960'ların Şemdinlisi için, heyecanı, ilgisi ve merakıyla - soruları yeterli olmasa da - severek okunabilecek bir röportaj. Hakkari'nin biraz «moda» olduğu bir zamanda (geçenlerde gazetelerde Hakkari kıyafet modası anlatılıyordu), orada yaşamış bir şehirli insan olarak dikkati çekebilecek, akla gelebilecek pek çok soruyu sormuş Erdost. Yörede görev yapan insanların tedirginliğini, yöre insanıyla iklim kişulları nedeniyle paylaştığı fiziki yakınlığı fakat kafaca uzaklığını, ölüm ve doğanın karşısında hissedilen çaresizliği ve biraz da yöre insanının olaylara gönül hafifliği ve espriyle bakışını - zaman, zaman yabancılaşarak - bize hissettiriyor. Hakkari'nin zorunlu yalnızlığını, aşağı yukarı aynı zamanlarda orada bulunmuş Ferit Edgü'nün «O» adlı romanında paylaşmıştık; Erdost'ta da aynı duygular, isyan ve yabancılık var (sanırım yöreyi iyi niyetle anlamaya çalışan her şehir kökenlinin duygularıdır bunlar). Ancak başta da belirttiği gibi yazar toplumsal bir analizi de hatta toplumbilimsel genellemelere ışık tutacak bir analizi amaçlıyor. Dolayısıyla yaşananlar, paylaşılan duygular kadar yörenin toplumunu anlamak ve anlatmak için kullanılan modelleri de düşünmek zorundayız.

Burada eleştiriyi iki bölüme ayıracağız. İlki metodolojik noktalar, ikincisi ise Röportaj'ın içeriğiyle ilgili sorunlar. Metodolojide ilk göze çarpan sorun «röportaj» türünün «sosyolojik analiz»e dönüştürülme noktasında ortaya çıkıyor.

Burada eleştiriyi iki bölüme ayıracağız. İlki metodolojik noktalar, ikincisi ise Röportaj'ın içeriğiyle ilgili sorunlar. Metodolojide ilk göze çarpan sorun «röportaj» türünün «sosyolojik analiz»e dönüştürülme noktasında ortaya çıkıyor. Örneğin tarihte Şemdinli kısmında değişik analitik düzeylerde ve saflarda kaynaklar ayırdedilmeden kullanılıyor. Bir Nehri isyanı 1) isyancıları bastırmaya gi-

den o zamanki üsteğmen (sonraki Oramar bucak müdürü) tarafından, (1) 2) isyancılardan olmayan ve isyancıların başı Sadatê Nehrî ailesinin topraklarında şimdi oturan kişi tarafından, 3) bir «kırmaç»ın ağzından İngilizlerin olayı kışkırtmaları şeklinde anlatılıyor. Burada en açık sorun anlatılanların gerçekliğini sınama. Olayı değişik konumlarda yaşamış insanların anlatımlarıyla bir genel tarihî gerçeklik düzeyine varılabilir, ancak orada yaşanan olayın diğer politik çıkarlarla ve çelişkilerle olan ilişkisini kurmak daha güç. Erdost bu güç olanı denemiş, yöredekilerin anlattıkları olayları daha genel bir siyasi ilişkiler sistemine oturtmaya çalışmış, ancak bu yolda aşılması gereken analiz düzeylerini atlayarak isyanı yaşamış bir aşiretlinin ya da kırmançın «Nehri isyanı» olayı ile Orta Doğu'daki İngiliz çıkarlarını adeta aynı kefeye koymuş. Eğer amaç «sözlü tarih» ise, ki bunun da değeri çok büyük, o zaman anlatılanların sosyal gerçekliği içinde değerlendirmeliydi; böylece «tarihî gerçek» ile «anlatılan» arasındaki fark kontrol edilebilirdi en azından. Bu değişken düzeylerdeki anlatım sadece yöredeki insanların anlattığıyla gerçekten olmuş ilan arasındaki farklılığı değil aynı zamanda anlatılanın hangi döneme ait olduğu sorununu da yaratıyor. Örneğin, Erdost aşiret liderinin olup olmamasını, aşiret liderinin soylu bir aileden gelip gelmemesini, ya da aşiret içi kastsal katmanlaşmayı belirli tarihî dönemlere atfedebiliyor da, aşiret hukukundan söz ederken (s. 221-22), aşirete mensup olmanın babadan geçtiğini söylerken (s. 216), bu kural ve özelliklerin sanki değişmez, eskiden beri süregelip süregidecek oldukları izlenimini veriyor. Bu nedenle aşiretlerin çözülmesine verdiği tek delil, aşiret reisinin olmaması, yetersiz kalıyor ve ikna etmiyor.

Metodolojik sorunlardan ikincisi, tarihî gerçekle anlatılan gerçek farkından ayrı olarak, anlatılan gerçekle sosyolojik gerçeğin aynı olduğu izlenimi. Değişik kişilerce anlatılan yöredeki çelişkiler, çatışmalar, ya da işbirlikleri tek başına sosyolojik bir model olamayacağı gibi, böyle bir model için anlatılanları anlatanların sosyal konumları, ilişkileri ve anlatımın onlar için olan anlamını da düşünerek değerlendirmek gerekli. Erdost'un baş vurmadığı Nikitine ile Soane'ın derlediği hikayelerde sadece şeyh ve reislerin birbirleriyle çekişmeleri değil, diğer «normal» ya da «sıradan» insanların da olaylara karşı tepkilerini, olayları yönlendirme ya da etkileme (kendi çıkarları için) amacıyla kullandıkları statejileri görüyoruz en azından. Bu çerçevede, Şemdinli ve Hakkari'de 1920'lerden 1950'lere kadar olanlar için önemli tanıklık, hikaye

1) Bu kişi isyanın başlarında seyyidlerden birinin kan kardeşi olması nedeniyle kaçırıldığı halde sonradan serbest bırakılmış. Aslen de Diyarbakırlıdır.

ve siyasal görüşleri kapsayan pek çok yararlı kaynak özellikle van Bruinessen'in eşsiz sosyolojik çalışması mevcuttur. (2)

İçerikle ilgili sorunlar da şöyle sıralanabilir: Yazar, yöre halkının anlattıklarını daha genel bir «emperyalist çıkarlar çatışması» çerçevesine oturtmaya çalışmış, ancak Barzanilerin hareketi, Simko'nun isyanı ve Şeyh Sait isyanı ile ilgili yorumlarında önemli eksiklikler var. Ancak benim burada vurgulamak istediğim analizin can alıcı noktası denilebilecek toprak meselesi. Erdost toprak sahipliğinin önemini, Sadatâ Nehrî şeyhlerinin Şemdinli mirlerinden toprak alarak nasıl aşiret birliğini bozduklarını anlatarak ön plana getiriyor. Erdost'un modeli şöyle: Aşiretler birbirlerine kan bağıyla bağlı, bitişik coğrafi bölgelerde oturan ve değişik bölgeler arasındaki birliğin ancak aşiret reisi sayesinde sağlandığı topluluklar. Aşiret reisinin kendi mülkiyetinde topraklar olduğu gibi, aşiretin ortak kullandığı topraklar ve her aşiretlinin özel mülkü olan topraklar mevcuttur. Bu modeli temel alan Erdost'a göre Şemdinlide şöyle bir gelişme oldu: Şeyhler (özellikle Sadetê Nehrî) döneminde mirler ve aşiretlilerin topraklarının çoğu Şeyhlere satıldı (özellikle zarza aşiret mıntıkasında); bu aşiret «mülkiyet ilişkilerindeki değişiklikler» yüzünden dağıldı, aşiret reisi ile aşiret üyeleri arasındaki bağlar bozuldu ve aşiret üyeleri şeyhlere iktisaden bağımlı hale geldiler. Ancak, yörenin coğrafi konumunu dikkatle incelediğimizde bazı farklı sonuçlara gidebiliriz. Örneğin, 1965 Köy Envanter Etüdlerine göre Şemdinli'de toplam alanın % 3,9 u tarla, % 46 sı orman ve % 50,1'i yayla, 1980 rakamlarını kullanan **Yurt Ansiklopedisi**'nin Hakkari maddesinde de Hakkari'de toprakların sadece % 14 ünün üretime elverişsiz olduğu, ama geri kalan % 86'dan % 59'unun yayla, % 25.6'sının orman ve % 1,4 ünün tahıl ve diğer ürünler için tarıma ayrıldığı belirtiliyor. Bu durumda bu kadar az ekilebilen toprak varken, bu toprakların Şeyhlerin ya da mirlerin kontrollerine geçmesi neden bu kadar önemli ve belirleyici olsun? Aşiret birliğinin en önemli göstergelerinden biri ortak mal olan toprak ama bu ekilen toprak değil yayla arazisi. Şeyhlerin mirlerden toprak alması, aşiret arazisinin bölünmesi ve dolayısıyla aşiret birliğinin bölünmesi demek ise, yaylalar mı ekim için

2) Bakınız: Nikitine, B. (1925) «Les Kurdes Racontés par Eux-mêmes» *L'Asie Française*, no. 231, s. 148 - 157; Nikitine, B. ve E.B. Soane (1923 - 25), «The Tale of Suto and Tato: Kurdish Text with Translation and Notes» *Bulletin of School of Oriental Studies*, 3, s. 69 - 106; Hay, W.R. (1921) *Two Years in Kurdistan*, Londra; Edmonds, C.J. (1957) *Kurds, Turks and Arabs*, Politics, Travel and Research in North - Eastern Iraq 1919 - 25., Oxford Un. Press, Londra; Eagleton, W. (1963) *The Kurdish Republic of 1946*., Oxford Un. Press, Londra; van Bruinessen, M.M. (1978) *Agha, Shaikh and State*, Rijswijk.

satıldı ve sürüldü? Yörenin coğrafyası böyle bir kullanıma elverişli mi?

Göçerler üzerine yapılan genel tarihi ve sosyolojik analizler, göçerlerin hayvancılık sayesinde toprağa yerleşiklerden değişik bir biçimde bağlı olduklarını, işgal, sömürü gibi baskı durumlarında hayvanlarını sürüp kaçarak kendi düzenlerini sürdürme imkanları olduğunu; buna karşılık yerleşiklerin çifti, çubuğu ve toprağı bırakıp gidemeklerini vurgularlar. Şemdinli'deki aşiretler de yarı-göçer olduklarına göre neden ekilen toprakların sahip değiştirmesi onların aşiret birliğini tamamen bozsun? Günümüzde hayvancılık Hakkari'de en önemli geçim kaynağı ve halâ aşiretlerin yaylaları en önemli üretim birimi. Aşiretleri birarada tutan unsur ise reise verilen ödün, hediye ya da ödemeler değil, hayvanını otlatacak toprağa sahipliği (tasarruf hakkı olarak) sürdürebilmesi. Hayvanları yazın otlatmaya A aşiretindeysen A aşiretinin yaylasına, o B aşiretindeysen B'ninkine gidiyorsun. Haliyle artan nüfus (ve dışa az göç) yaylaların paylaşımında sorunlar çıkarıyor; yaylalar üzerinde olan kavga ve davalar en önemli sosyal sorunlardan. Yaylaların kullanımı herkesi ilgilendirdiği için de aşiret içi güç dengeleri, ileri gelenlerin tutumları, bir reis adayına diğerine karşı destekleme yerel politik dengeleri belirleyen unsurlar. Bu nedenlerden dolayı, bugünkü durum Erdost'un kurduğu modelden çok daha karmaşık. Model tarihte olanı yansıtsa bile, yayla toprağı ekilen toprak oranı ile mirin ve aşiret üyesinin sahip olduğu toprak oranlarına, ve mirlerin toprak sahipliğinden dolayı kurdukları mutlak hüküm ile aşiretlinin yayla hakkı sayesindeki karşı koyma potansiyeli gibi unsurlara ağırlık vermelidir.

Başkaldırıdan Uzlaşmacılığa

Ertuğrul Özkök, **Elveda Başkaldırı**, AFA Yayıncılık İstanbul, Şubat 1986.

Gencay GÜRSOY

Bazı sözcüklerin anlamlarıyla çağrışımları arasında garip uyuşmazlıklar vardır. Benim için «elveda» sözcüğü bunlardan biridir. Onu her duyduğumda, anlamında gizlenen, geride kalmışlarla duygu bağlarını büsbütün koparmamış, çaresiz bir terkediş hüznünün tam tadına varacağım sırada, karşımı taklit melodramların trajikomik

bir sahnesinde, son hecesini uzatarak «elveda» çeken levanten bir oyuncu dikilir. Ertuğrul Öztürk'ün **Elveda Başkaldırı** kitabı da önce ismindeki bu kışkırtıcı ikilem nedeniyle ilgimi çekti ve itiraf etmeliyim ki bu ikilem bütün kitap boyunca sürüp gitti.

E. Özkök'ün **Elveda Başkaldırı**'sı, Türkiye'de kısa aralıklarla yayınlanan, André Gorz'un **Elveda Proletarya** Cohn-Bendit'in **Biz Devrimi Çok Sevmiştik** ve **Hepinizi Öpüyorum** adlı kitaplarıyla birlikte, adeta bir **Elveda Dizisi** oluşturuyor. Ancak **Elveda Başkaldırı**'nın, ötekilerin arasında apayrı bir yeri var. Bir kere 68 kuşağının olgunluk çağı söylemleri olmak gibi ortak bir özelliği paylaşmaları yanında, E. Özkök'ün kitabı aynı söylemin Türkiye versiyonunu yansıtacağı beklentisini veriyor. Ayrıca daha iç başlıklara bakar bakmaz, bir anlamda bağımsız denemelerden oluştuğu anlaşılan kitabın, alışılmış politik alanın ötelerine uzanan konu zenginliği dikkati çekiyor. Buna bir de kendi hesabıma her zaman değer verdiğim üslup çekiciliğini de eklemem gerek.

Kitabı oluşturan kısa denemeleri, belirli bir sıra izlemeden, rastgele okurken, ilk bakışta çok çarpıcı gelen gözlemlerle, aceleci ve yer yer ölçüsüz akıl yürütmeler arasında gidip geldim. Fakat beni en çok etkileyen şey, yazarın birbirinden farklı birkaç alanda sergilediği renkli bilgi vitriniydi. Bu vitrinde pop müziğinden modaya, sinemadan tarihe, ruhbilime ve siyasete uzanan sayısız malzeme göze çarpıyordu. Üstelik yazar bunların her biri ile öylesine içli dışlı idi ki, olaylar ve tarih, neredeyse kişisel tanıklık düzeyinde inandırıcı, kişiler, eş ahbap çevresi kadar tanıdıktı. Örneğin «Thirry Mugler, Kenzo, Issey Miyake, Jean Paul Gaultier ve Azzedine «Aâia»ların, «parasal olanakların sağladığı kimlikle tatmin olmayan», kimlik «**puzzle**»ını ancak entellektüel bir kutudan aldığı parçalarla bütünleştirebileceği düşüncesini taşıyan «entelo-zengin» tipinin çok iyi tanımamız gereken terzileri, berberleri (?), parfümcüleri (?) falan oldukları hemen farkediliyordu. Ve kuşkusuz bunların, hepimizin bildiği (!) Dior, Cardin, Givenchy, Cacharel gibi «entellektüel dünya ile henüz uzlaşmamış» zenginlerin terzileri, berberleri ve parfümcüleriyle karıştırmamak gerektiği anlaşılıyordu. Tıpkı «Kuzey Afrika egzotizmi»nin «bizim kuşağın, Schroeder'in More'u filmi ile keşfettiği via **accident** bir egzotizm» olduğunun pek kolay anlaşılması gibi...

Belirli bir tezle karşımıza çıkan deneme yazılarında, okuyucuyu önce birkaç gösterişli yumrukla sersemletip, itiraz edecek mecal bırakmamak bilinen bir taktiktir. Hele bunun arkasından, ileri sürülen tezin karşıtının yazarın kendisinin de, kemâle ermeden önce savunduğu iyi niyetli ve ilkel şeyler olduğunu hissettirdiniz mi işler yoluna girer. Okuyucu bu tuzağın farkına varmazsa ya yazar-

la hileli bir özdeşlik kurarak bir zamanlar savunduğu görüşleri usulca terkedecek ya da bilgisizliği ve ilkelliği kabullenecektir.

«Diyalektik ve yabancılaşma kavramlarını, hayatın tüm alanlarının tek şablonu kabul eden bizim kuşaklar için modayı anlamak güçtür. Dior, Cardin, Givenchy, Cacharel adlarını, Rotschild, Ford ve Rockefeller ile birlikte telâffuz etmemiz için çok nedenlerimiz vardı. Onun için insanların giyecekleri elbiseleri 6 ay önceden belirleyen modacılar yabancılaştırma ajanlarıydılar.» Eğer sizin halâ modaya ilişkin itirazlarınız varsa, yandınız demektir. Doğrusu ben de kitabın ilk okuduğum yazısı olan «Cazibe Terziliği ya da Doğru Kulvarda Koşmak» adlı denemeyi okurken, yanmasam bile, hafiften kızardığımı kabul etmek zorundayım. Bir yandan şablonculuğu, öte yandan benden hiç olmazsa 7 yaş küçük birinin (ön kapağın arkasındaki özgeçmişinden) bile gençlik yıllarında kalan sol sekterliği bu yaşta hâlâ sürdürüyor olmanın ayıbını hazmetmeye çalıştım. Sonra birden, gençliğe veda eden bir kuşağın, mini eteklere takılıp kalan, benim de paylaştığım nostaljik duygularıyla yüz yüze geldim: «Yazık ki mini eteğin ortaya çıkardığı bacakların, ufukta görünen bir başkaldırının ilk işareti olabileceğini görmedik. Bu yüzden mini etek bugün bizler için, bekaretine hiçbir zaman sahip olamıyacağımızı genç kızların, arkadaşları arasında çekilmiş resimlerinin verdiği köklü bir hüzünden ibaret kaldı. Bu metamorfozdaki hüznü kavrayabilmek için, modayı ciddiye almamız gerekirdi.»

Bu hüznü çok iyi kavrıyor, mini etekle başkaldırı arasında vaktiyle üzerinde hayli yazılıp çizilmiş ilişkiye de fazla itiraz etmiyordum ama yine de modayı o derece ciddiye almaya yanaşamıyordum. Bana sanki bu felsefi ve sosyolojik yorumların hiç olmazsa bir bölümü, moda ve reklam sektöründeki yeni yetmelerin yakıştırmaları gibi geliyordu. Tam, «ana babalarımızın gençlik yıllarından, bir iki çizgi yeniliğiyle günümüze aktarılan o garabet vatkalı geniş omuzlar için de yakında olmadık şeyler uydurulursa hiç şaşmam» diye düşünürken şu satırları okudum: «Bu gecikme, 70'li yıllarda dar omuzlu elbiselerden geniş omuzlu elbiselere geçişin sosyolojisini kavramamızı da erteledi. 60'larda kitlesel doruğuna ulaşan bir kitle ruhunda, kitle içinde sıkışıp kalmayı, onunla saf tutmayı ve bütünleşmeyi en yüce erdem kabul eden insan için, bu bölgede yaşayabilmenin en uygun yolu dar omuzlu elbiseler değil miydi? 70'lerin sonunda boy göstermeye başlayan geniş omuzlu elbiselerin sosyolojik anlamını kavrayamamızın nedeni de modayı ciddiye almamamızdır. Oysa geniş omuz kendine yeni ve bireysel bir kimlik arayan kişinin en uygun kostümüydü.» Kafam iyice karıştı ve her yanı kaplayan geniş omuzlu ve

vatkalı «birey»lerin ,neden kendilerini üniforma gibi bir iki renkle sınırladıkları aklıma takıldı kaldı. Bütün çabalarıma karşın, dar paçalı, pilili ve şalvar tipli pantolonların sosyolojik hikmetini bulamadım. Fakat bütün bunların yaratıcıları arasında en önde gelenlerden Aläia'nın, aslen briaz İspanyol-Arap ve Berberi kırması olduğunu, «yalnızca kadınları biraz daha çekici kılmaya» çalıştığını ve «doğululuğunun verdiği cüretkarlıkla, kadınları doğru kulvarda yarışmaya» çağırdığını öğrendim. Doğru kulvarın hangisi olduğunu ise E. Özkök şöyle anlatıyordu. «Teşhir edilen güzel bir cilt, kalçalar, yuvarlak omuzlar, güzel bir silüet ve tahrik edici bacaklar...»

Böylece moda ile ilgili deneme sona ererken, bir taraftan edindiğim kütürel kazanımları özümlemeye, bir taraftan da kitabın adındaki «Elveda başkaldırı» mesajı ile E. Özkök'ün «moda tezleri» arasındaki ilişkiyi kavramaya çalıştım. Anlaşılan 68 kuşağının aklı evvelleri, entellektüeller için de, moda tutsağı olmadan dilediği gibi giyinme hakkını ortadan kaldırmıştı: «İnsanların artık yalnızca okudukları ve seyrettikleriyle değil, aynı zamanda giydikleri ile de farklı ve entellektüel bir kimlik taşıyabilecekleri bir döneme» girmiştik. E. Özkök, kendi deyimi ile «bu estetik çiftleşmenin insanlık açısından olumlu ve mutlu sonuçlar vereceğine» inanadursun, Paris'ten Mahmutpaşa'ya doğru uzanan emir-komuta zinciri içinde, son bir iki yıldır sadece «pilili, dar paçalı ve şalvar tipli» pantolon diken hazır giysi üreticileri yüzünden, «22 paçalı, pilisiz» pantolon giyme özgürlüğünü yitiren benim gibi dinazorların, herhalde 68 kuşağının terkettiği mevzilerde bu kez de, bireysel seçme özgürlüğü adına modaya başkaldırmaktan başka çıkar yolu kalmıyordu.

Yukarıda söylediğim gibi, E. Özkök'ün deneme yazılarında, daha çok ifade ediş tarzından kaynaklanan bir inandırıcılık var. Bir olayı aktarırken, yazarın ona neredeyse tanık olduğu izlenimini alıyor, bu yüzden de asıl maddi gerçeği araştırmak gereğini duymuyorsunuz. «Radikal Kuşağın Bozuk Akordu» ve «Mrs. Robinson Kuşağı'nın Hüzünlü Sonu» başlıklı denemelerde, «Türk entellektüel peyzajı»nın perişanlığını anlatırken ve «68 ruhundan» bugüne varan iki tür davranış tipinin karşılaştırmasını yaparken, görüşlerinin dayanağı olarak kullandığı olay için de, ben aynı izlenimi aldım. Olay, Ekin-Bilar A.Ş.'nin «Emek Sürecinde Sanat» konulu bir açıkoturumuydu ve E. Özkök konuya şöyle giriyordu: «1985 yılı son baharında nihayet kuruluşuna izin verilen Ekin-Bilar A.Ş.'nin ilk etkinlikleri arasında 'Ekin Düğünü ve Emek Sürecinde Sanat' konulu bir açıkoturum bulunması, açık hiçbir eleştiriye hedef olmadı. Bu tür etkinliklerin Türk entellektüel peyzajına, modası ve anlamı geçmiş trajik bir görünüm verdiğini de ancak arkadaş sohbetlerinde duya-

bildik. Oysa bütün bu gelişmeler, Batı dünyası ile aramızda önemli bir akortsuzluğun bulunduğunu göstermesi bakımından daha ciddiye alınması, eleştirilerin daha yüksek sesle söylenebilmesi gerektiğini gösteriyordu.» Arkasından, ideolojilerin çöktüğünü, 60'lı yıllarda ağzımızdan düşürmediğimiz «yabancılaşma, diyalektik, çok uluslu şirket, milli burjuvazi, Asya tipi üretim tarzı, milli demokratik devrim gibi kavramların bugün artık yok olduğunu, Batı'daki yeni entellektüel peyzajın başlıca tartışma konularını, ulus, din, demokrasi, etik gibi kavramların oluşturduğunu», dolayısıyla «Emek Sürecinde Sanat» konusunun artık hiç kimseyi ilgilendirmediğini ileri sürüyor, bir tarafta böyle modası geçmiş arayışların, öte tarafta ise «siyasal söylemle ilişkisini kesmeye çalışan bir gençlik» bulunduğunu vurguluyordu. Çözüm ise, E. Özkök'ün kafasında alabildiğine net ve açıktı: Batıyla tam bir akort içine girmek.

Türk aydınının neredeyse 30 yıllık bir dönem içindeki serüveninin özeti E. Özkök'e göre, bazılarımızın, bağlandığı yerde otlamaya devam etmesi (ifade bana ait), «Emek Sürecinde Sanat» konulu panelleri «büyük bir sadakat içinde» düzenlemeyi sürdürmesi ve «değişmenin değil, değişmemenin erdem olduğu sığ sularda» kayıklarını hâlâ «bir Viking gururu içinde» gezdirmesi, bazılarımızın ise, «değişen dünyanın» koşullarına uyum sağlayarak köşebaşlarını tutmasından ibarettir.

Doğrusu nihai tanısına fazla itiraz etmediğim yazıdan, E. Özkök'e bunca kapsamlı yorum yaptıran söz konusu açıkoturumda, kimlerin konuştuğunu ve neler söylendiğini öğrenemiyoruz ama, ciddi ve araştırıcı bir yazar ve gazeteci olarak, sadece adından hareketle ahkâm kesmeyeceği güvenini verdiği için, açıkoturumu izlediğinden hiç kuşku duymuyoruz. Belli ki, E. Özkök asıl orada verilen mesajı ele alıyor ve herhalde incelik göstererek, kişileri hedef alabilecek şeyler söylemekten kaçındığı için fazla ayrıntıya girmiyor. Bu yüzden açıkoturumun adının, yani «Emek Sürecinde Sanat» ifadesinin okuyucuda yeterli bir çağrışım yapabileceğini varsayıyor. Peki ama, gerçekten ne demek bu «Emek Sürecinde Sanat», diye düşünmeye başlıyorsunuz. Acaba açıkoturumda, «işçi sınıfının sanatla ilişkisi» mi tartışıldı, «el emeğindeki sanat boyutu» mu ele alındı, yoksa «sanat emeği» üzerinde mi konuşuldu? Açıkoturumda konu hangi yönden ele alınmış olursa olsun, ben kendi adıma, «Türk entellektüel peybajı»nı kirletecek bir ayıp görmüyordum. Evet, belki şu yaşadığımız günlerde pek güncelliği olmayan ve iyi formüle edilmemiş bir açıkoturum konusu ama, bu, üzerinde fırtınalar koparacak kadar önemli bir gerikalmışlık belirtisi de değildi. Yine de sırf merak ettiğim için, açıkoturumda kimlerin konuştuğunu ve konuyu han-

gi yönden ele aldıklarını öğrenmek istedim. Ekin-Bilar A.Ş.'nin, özellikle İstanbul'daki panel, açıkoturum v.b. çalışmalarını düzenleyenlerden biri olduğum halde, böyle bir açıkoturumdan haberdar değildim. Herhalde Ankara'da yapıldı, diye düşünerek oradaki arkadaşlara telefon ettim, eski, yeni bütün çalışma programlarını getirttim ve hayretle gördüm ki Ekin-Bilar A.Ş. hiçbir zaman «Emek Sürecinde Sanat» diye bir açıkoturum düzenlememiştir. Panel ve açıkoturumlar dizisinde, sendikal haklar ve çalışma yaşamıyla ilgili «Emek Sürecinde Sorunlar» diye bir panel vardır. Bu panel de Ankara'da, yönetimin yasa dışı engellemeleri yüzünden yapılamamıştır.

Yakın tarihimizin son çeyrek yüzyıllık dönemiyle ilgili yorumlar yapılan bir yazının böyle gerçek dışı bir olayın üzerine bina edilebileceğine akıl erdiremediğim için, durumu bir de E. Özkök'ün kendisinden sormak istedim. Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitiren, Fransa'da doktora yapan, 1986'da Hacettepe'de «Siyasal Davranış» dalında doçentliğe yükseltilen ve nihayet «Hürriyet Gazetesi Ankara Büro Temsilcisi» olan E. Özkök, hiç yapılmamış bu panelin, mevcut olmayan ismini, yine mevcut olmayan bir gazete ilanında gördüğünü, ama paneli izleyemediğini ifade etti. Hangi gazetede ve ne zaman çıktığını anımsıyamadığı böyle bir ilan, ne Bilar'ın kendi arşivinde ne de ilan verdiği gazete arşivlerinde vardı.

Uzmanlık dalını dikkate alarak, bu garip «siyasal davranış»ın ne anlama geldiğinin açıklamasını E. Özkök'e bırakalım ve **Elveda Başkaldırı**'nın, şu ana kadar sözünü ettiklerim dahil, bütün yazılarındaki ortak ana temalara gelelim:

Yukarıda belirttiğim gibi, E. Özkök'e göre «ideolojiler çökmüş, Marksizmin modası geçmiş, totaliter bir kitle saflaşmasında kişilik bulabilen insan, artık bireysel kimliklere yönelmeye başlamıştır.» 1968 başkaldırı ruhu, yerini «sadece ve sadece daha iyi bir dünya» özlemine bırakmış, özellikle Avrupa'da «totaliter bir söyleme» ve yerleşik düzene» kafa tutanlar, «çok değil on yıl sonra, bu kez yerleşik düzenle her uzlaşmayı erdem sayan bri 'bireyliğe'» ulaşmışlardır. Artık «işçi sınıfının enternasyonal dayanışması» diye birşey olmadığı gibi, işçi sendikalarının da modası geçmiştir. Türkiye'de de aslında bu eğilim daha 12 Eylül öncesinde başlamış, «6 Kasım ve 25 Mart seçimlerinde iyice belirginlik kazanmıştır.»

1980'li yılların enternasyonal dayanışması; doğanın korunması, nükleer tehlike, açlık ve ırk ayrımı gibi konularda ortak tavır alınması biçiminde kendini göstermektedir. Afrika'ya yardım konserleri, toplu koşular vb. eylemlere katılan «mlyonlarca insanı biraraya getiren güç ne faşizm ne Marksizm ne de başka bir izm»dir. Burada artık dünyayı değiştirmeyi amaçlayan, «tarihsel ve evrensel» başkaldırı duygusu yoktur. «Arzular da-

ha mütevazi ve anlıktır.» Bu yeni dayanışma modellerini ortaya çıkaranların büyük bölümü ise, 1968'lerin başkaldıran kuşağının bugün 40 yaşlarına varmış üyeleridir. Bizde de «ekonomi hayatının» 1970'li yıllar sonunda «etnosantrizm»den kurtulup, dışa açılmasıyla «dış dünyaya mal satmak ve ihale almak ihtiyacı duyan Türk işadamı, kendi sosyal kategorik tarihinde önemli bir devrim gerçekleştirmiştir.»

E. Özkök'e göre, işte bu işadamı kadrolarıyla Türkiye'de 68 başkaldırı ruhunu taşıyan «o dönemin genç kadroları arasında belli bir süreklilik bulunduğu söylenebilir. Bugün İstanbul iş dünyasının motor sektörlerinin yönetici kadrolarının basit bir analizi dahi, bunlar arasında, 68 ruhuyla beslenmiş, ancak daha sonra kendi iç dönüşümlerini yaparak bu ruhun yeni bir girişimcilik ruhuna dönüşmesini sağlamış insanların sayısının küçümsenmeyecek düzeyde olduğunu gösterecektir.» Böylece zaman, E. Özkök'e göre, 68 ruhunun 1980'li yılların Türkiye'sindeki temsilcilerinden, «o ruhu değişen dünya koşullarına tahvil ederek» kullanmayı becerenleri, «Türk ekonomik ve entellektüel hayatının önemli köşelerine yerleştirirken», aynı ruhu «konserve örneği kendi küçük dünyasında yaşatmaya» çalışanları «büyük bir nostalji hüznüne ya da dejenerasyona» sürüklemiştir.

Daha önce söylediğim gibi, 1968 ruhunun, başkaldırıdan uzlaşmaya doğru uzanan ibret dolu serüvenini anlatan «elveda dizisi» içinde E. Özkök'ün kitabının önemi, en azından bu serüvenin Türkiye bölümünü tefrika edeceği beklentisini vermesidir. Çünkü bu 20-30 yıl içinde Türkiye'de ve Batı'da yaşanan gençlik eylemleri arasında, görünüşteki benzerlikler yanında, farklılıklar ağır basmaktadır. Gerçekten de, örneğin Cohn-Bendit gibi bir gençlik önderinin kendi tanıklıklarına dayanarak 1968-86 dönemine getirdiği yorumları, aynı dönemi Türkiye'de yaşamış bir 68 gencinin, yine tanıklıklara dayanan yorumlarıyla karşılaştırmak okuyucu için alabildiğine ilginç olabilirdi. Ne yazık ki **Elveda Başkaldırı** okuyucuya böyle bir ufuk açmaktan çok, **Uluslararası Elveda Hareketinin** Türkiye acentalığı hizmetini sunuyor. E. Özkök, Cohn-Bendit ve diğerlerinin, başkaldırıdan vazgeçip düzenle uzlaşmakta karar kılma gerekçelerini biraz değişik ifadelerle tekrarlarken, acenta olmanın genel eğilimlerine uyarak ana firmadan daha keskin ve hızlı yorumlar yapmaktan kendini alamıyor. Örneğin Cohn-Bendit kitabında, ABD'de 68 kuşağının düzenle uzlaşan bölümünü temsil eden Yuppy (genç, kentli ve profesyonel sözcüklerinin ilk harflerinden türetilmiş) hareketinin kurucusu Jerry Rubin'in ağzından, başkaldırı geleneğini sürdüren Abbie Hoffmann için, «Bu memlekette Abbie gibi çok insan olmasını isterim. Ama gerçek, insanların çoğunluğunun Abbie gibi yaşamadığını ve onun gibi düşünme-

diğini gösteriyor» derken (*), E. Özkök, aynı kesimin Türkiye'deki temsilcilerini aklınca alaya alarak, «değişmemenin erdem olduğu sığ sularda» hâlâ gururla kayık gezdiren Viking'lere benzetiyor. Cohn-Bendit kitabında, Abbie Hofmann'a, uzlaşmacıları dilediği gibi eleştirme hakkını tanırken, E. Özkök demokrat ve sol eğilimli oldukları için 1402 sayılı Sıkıyönetim yasasına dayanılarak görevlerinden uzaklaştırılan ve YÖK'e başkaldırarak istifa eden üniversite öğretim elemanlarının kurduğu Ekin-Bilar A.Ş.'ye aslı astarı olmayan açıkoturumlar düzenleterek veryansın ediyor. Cohn-Bendit, kitabının önsözünde «68'i yaşayıp şimdi içi geçmiş, sakinleşmiş tiplerin çok canımı sıkıyor. Şiddetli bir antikomünist olmama rağmen, yeniden bekâret kazanmak isterken Reagan'cı havalar atan, yoldan çıkmış Stalin'cilere acıyarak yaklaşıyorum» derken (aynı kitap), E. Özkök, uzlaşmacılara övgüler düzüyor ve onları, sadece ekonomik hayatın değil, Türkiye'deki «entellektüel hayatın» da en önemli köşelerine yerleştiriyor.

68 ruhunun mirasçılarından kimlerin Türk ekonomik ve entellektüel hayatının önemli köşelerine yerleştiklerini bilmiyorum. Ama bu kuşağı bir yaş dilimi olarak değil de, 1968'lerde yükselen öğrenci hareketlerinin içinde yetişen, ona yön veren ve ondan etkilenen gençler olarak alırsak, Türkiye'de böyle bir sürekliliğin varlığından söz etmek pek kolay olmaz. Esasen Batı'dakiyle özdeş bir 68 ruhunun o günlerde bile Türkiye'de mevcut olduğunu söylemek biraz güçtür sanırım. Türkiye'de öğrenci hareketleri daha ete kemiğe bürünmeden, karşılarında devleti ve ona «yardımcı» olan, sağcı militan kadroları bulmuş, başlangıçta yüksek öğretim düzenine yöneltilen demokratik talepler en sert şekilde bastırılmış ve bu dinamikler, öğrenci hareketini Batı'dakinden bambaşka mecralara sürüklemişti. Nitekim E. Özkök, genel çizgileriyle katıldığım «Alla Turca Macera Ruhu» adlı yazısında, bu farklılaşmayı, İttihat-Terakki geleneği, Latin Amerika gerilla modeli ve Stalinizmin bir sentezi biçiminde tanımlamıştır. Fakat aynı yazının sonunda benim için anlaşılması güç bir mantıkla, bu sentezden dünyaya gelen yerli 68 ruhunu, 80'li yıllardaki «köklü sayılabilecek ekonomik dönüşümü sağlayan kadrolara» kadar ulaştırmıştır. Eğer E. Özkök, dünya görüşünün Özal'la aynı kökten geldiğini kanıtlamak istiyorsa, 68 kuşağı ile «iş bitiriciler» arasında kan bağı aramaya kalkışmasına, ya da Cohn-Bendit'in kitabındaki Yuppy'ci Jerry Rubin'in ABD toplumu için söylediklerini tekrarlamasına hiç gerek yok. Bu akrabalık her halinden belli oluyor zaten.

E. Özkök, adını John Lennon'un bir şarkısından alan «Imagine» yazısında, çok haklı olarak, açlık

*) Dany Cohn-Bendit: *Biz Devrimi Çok Sevmiştik*, AFA Yayıncılık, İstanbul, Mayıs 1987, s. 34.

ve ırk ayrımına karşı uluslararası dayanışmayı simgeleyen büyük konser, toplu koşu vb. eylemleri küçümsememek gerektiğini vurgularken, bunların etkinlik sınırlarını belirtmeyi de ihmal etmiyor: «Yardımları yapısal alanlara kaydırmak, daha da doğrusu sömürme ilişkisine son vermek» gerektiğinin altını çiziyor. Fakat aynı yazı içinde, bunları ve «çevrecilik», «yeşil barış», «yeryüzünün dostları» «doğal beslenme komünleri» gibi uluslararası hareketleri, Marksizmin ve başkaldırının 1980'lerdeki antitezi olarak göstermeye çalışıyor. Oysa E. Özkök pekâlâ bilir ki, bu hareketlerin ve nedense pek sözünü etmediği «kadın hareketleri»nin, özünde Marksizmle uzlaşmayan bir tarafı yoktur. Türkiye'dekiler dahil olmak üzere Marksist düşünür, parti ve çevrelerin çoğu, Marksizmin teoride ve uygulamada aksayan sosyal içeriğini açık yüreklilikle görmekte, Marksist toplum projesinin zenginleşmesi ve demokrasi ufuklarının genişlemesinde, bu hareketler ilham kaynağı olmaktadır.

Vatkalı, geniş omuzlu «birey»lerin sökün etmesiyle birlikte Batı'da Marksizmin E. Özkök'ün anladığı anlamdaki modası geçmiş, başkaldırıya, prolateryaya, sendikalara ve işçi sınıfı enternasyonalizmine «elveda» denmiş olabilir. Ama 30 yılda 3 askeri darbe yaşamış Türkiye'de, Marksizmi vatana ihanet saymanın ulusal-resmi moda olduğu, cezaevlerinin solcularla dolup taştığı, Barışçıların ve DİSK'lilerin idam cezasıyla yargılandığı, işkencenin, ölümün, zulmün kol gezdiği, devlet örgütünün kilit noktalarına «milliyetçi ve mukaddesatçıların» yerleştirildiği bir dönemin sosyolojik ve siyasal kesitini ele alan bir yazarın, bütün bu olup biteni adeta görmezlikten gelerek, sosyalistleri «demode» olmakla suçlayabilmesi ve her musibetin faturasını onlara çıkarabilmesi kolay rastlanır bir pişkinlik örneği değildir.

E. Özkök, «Elveda Sendika» yazısında «12 Eylülü izleyen dönemde Türkiye'de sendikaların güç bir sınavdan geçtiğini», yöneticilerin «12 Eylül öncesi şokundan kendilerini kurtaramayıp belli bir «atalet» içine girdiklerini söylerken, son iki başkanından biri 12 Eylül öncesinde faşistler tarafından katledilen, ikincisi, öteki yöneticilerle birlikte sıkıyönetim askeri mahkemelerinde idamla yargılanan, bütün mal varlığına el konulan DİSK'in başına gelenleri zarif bir şekilde açıkladığını varsayıyor olmalı. Oysa 68 ruhunu «değişen dünyanın yeni koşullarına tahvil» edip «rantını» kullanarak «Türk ekonomik ve entellektüel hayatının önemli köşelerine yerleşme» başarısının sırrının işte bu «zarafet»te saklı olduğu hiç gözden kaçmıyor. Ne Bilar çevresindekiler ne de diğerleri bu «zarafet»i göstermek niyetinde değiller. Bu yüzden de bir taraftan egemen ideolojinin saldırısına uğramaya, öte taraftan da, istemeden, sadece varlıklarıyla, uzlaşmacı yeni liberallere, psikolojik rahatsızlıklar vermeye alışmak zorundalar.

L 2520-